

Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу

(окуу китеби)

Бишкек 2023

УДК 342
ББК 67.99(2)1
Н 47

Авторлор:

Н. А. Идрисов, Эл аралык Коммерциялык эмес укук борборунун (ICNL) Кыргызстан боюнча консультанты – 1, 2 (§1), 3, 5, 22-баптар

Н. Б. Аленкина, ю.и.к., Борбор Азиядагы Америка университетинин “Эл аралык жана бизнес укугу” программасынын доценти – 2 (§2-§4), 4, 8-баптар

И. А. Арамян, салыктар боюнча консультант, “БНК Аудит” компаниясынын директору – 6-бап

Б. Сарыгулов, банкроттук жол-жобосу процессин өткөрүү боюнча адис – 7-бап

И. Н. Байназаров, саясий илимдердин кандидаты, КЭУлар боюнча эксперт – 9, 20-баптар

Б. Р. Карабаев, ю.и.к., “Альфа Телеком” ЖАКтын юридикалык бөлүмүнүн башчысы – 10, 19-баптар

М. И. Усаров, ю.и.к., Кыргыз-Орус Славян университетинин Жазык процесси жана криминалистика кафедрасынын доценти – 10, 14-баптар

А. Ф. Валимамедов, ю.и.к., Кыргыз-Орус Славян университетинин Жарандык укук жана процесс кафедрасынын доценти – 11-бап

А. А. Дуйшонбаев, конституциялык жана муниципалдык укук боюнча эксперт – 12-бап

М. Т. Койчуманов, э.и.к., И. Арабаев атындагы КМУ доцентинин м.а. – 13-бап

Н. А. Исмаилов, ю.и.к., доцент, Эл аралык “Ала-Тоо” университетинин Юриспруденция кафедрасынын башчысы – 15, 17-баптар

И. Б. Какеев, “Сорос-Кыргызстан” фондунун “Адам укуктары жана жарандык чөйрө” программасынын жетекчиси – 16, 23-баптар

Б. Ж. Качикеева, коммерциялык эмес укук боюнча көз карандысыз эксперт – 18-бап

А. Б. Джуманазарова, Эл аралык Коммерциялык эмес укук борборунун (ICNL) Кыргызстан боюнча консультанты – 21, 24-баптар

Г. Ж. Абдирасулова, “Кылым шамы” укук коргоо борборунун аткаруучу директору – 23-бап

Б. Э. Сатыбеков, Улуттук “Ачык Өкмөт” Форумунун теңтөрагасы – 25-бап

Жооптуу редактор: **Ноокатбек Идрисов**, рецензенттер: **Наталья Боржелли**, ICNLдин Евразия өлкөлөрү боюнча вице-президенти; **Лейла Чынгургановна Сыдыкова**, юридика илимдеринин доктору, профессор.

Окуу китебин кыргыз тилине **Зейнеп Алтымышова** которду.

Н 47 Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу; (Окуу китеби) /Н.А.Идрисовдун жалпы редакциясы астында - Б.: Kirland, 2023 - 414 б.

ISBN 9967-23-529-2

“Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу” окуу китеби “Укуктук чөйрөнү жакшыртуу” программасынын алкагында Америка Кошмо Штаттарынын Эл аралык өнүктүрүү агенттигинин (USAID) колдоосу менен Эл аралык Коммерциялык эмес укук борбору (ICNL) тарабынан даярдалган.

Окуу китеби жогорку окуу жайларында төмөнкү багыттар боюнча билим алып жаткан студенттер үчүн даярдалган: юриспруденция, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу, коммерциялык эмес уюмдарды башкаруу, социалдык ишкердик, жана башкалар. Окуу китеби “Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу” деген атайын курсту окутууда негизги окуу материалы катары сунушталат. Китепте колдонуудагы мыйзамдарды талдоодон тышкары тарыхый жана теориялык билимдер, үлгү болчу дүйнөлүк тажрыйба боюнча маалымат да бар.

Бул басылманы чыгаруу Америка элинин USAID аркылуу берген жардамы алкагында мүмкүн болду. Бул басылманын мазмунуна авторлор жамааты жооптуу жана USAIDдин же АКШ Өкмөтүнүн көз карашын чагылдырбайт. Укуктук чөйрөнү өркүндөтүү программасы – Америка эли USAID аркылуу каржылаган көптөгөн колдоо программаларынын бири. 1992-жылдан бери Америка эли USAID аркылуу Кыргызстандагы демократиялык институттарды, саламаттыкты сактоону, билим берүүнү жана экономикалык өсүштү колдогон программаларга 400 миллион доллардан ашык каражат берген.

Н 1203021400-06 УДК 342

ISBN9967-23-529-2

ББК67/99(2)1

© Эл аралык Коммерциялык эмес укук борбору (ICNL), 2023

Мазмуну

Сөз башы	9
----------------	---

I бөлүк. Коммерциялык эмес уюмдар

1-бап. Коммерциялык эмес уюмдар түшүнүгү, алардын ролу жана классификациясы. Окуу сабагынын предмети	11
§ 1. “Коммерциялык эмес уюм” түшүнүгүнүн башка ушул өңдүү түшүнүктөр менен байланышы	11
§ 2. Коммерциялык эмес уюм түшүнүгү	12
§ 3. Жарандык коом системасында коммерциялык эмес уюмдардын ролу ...	17
§ 4. КЭУлар жөнүндө мыйзамдар жана алардын уюштуруучулук-укуктук формалары	22
§ 5. Коммерциялык эмес уюмдардын классификациясы	24
§ 6. Окуу сабагынын предмети	26
2-бап. КЭУлардын ишмердигинин укуктук жөнгө салынышы	29
§ 1. Демократиялык өлкөлөрдө биригүүгө укук жана КЭУларды жөнгө салуунун стандарттары	29
§ 2. КЭУлардын ишмердигин укуктук жөнгө салуунун булактары	33
§ 3. КЭУлардын ишмердигинин конституциялык-укуктук негиздери	36
§ 4. КЭУлардын жарандык-укуктук статусу	38
3-бап. КЭУну түзүү	41
§ 1. Катталбаган КЭУларды түзүү жана алардын укуктук статусу	41
§ 2. Катталган жана катталбаган КЭУлардын айырмачылыгы	43
§ 3. КЭУну мамлекеттик каттоодон өткөрүүнүн жол-жобосу	46
§ 4. КЭУну мамлекеттик кайра каттоодон өткөрүүнүн жол-жобосу	54
§ 5. Каттоочу органды өзгөрүүлөр тууралуу кабарлоо	55
4-бап. КЭУларды башкаруу	58
§ 1. КЭУларды башкаруунун принциптери	58
§ 2. КЭУлардын башкаруу органдары	58
§ 3. КЭУну түзүү боюнча документтер	62
§ 4. Кызыкчылыктардын кагылышуусу	67
5-бап. КЭУларды каржылоо	70
§ 1. КЭУларды каржылоо жөнүндө жалпы жоболор	70
§ 2. КЭУлардын өз кирешелери	71
§ 3. КЭУларды мамлекеттик каржылоо	75
§ 4. Жеке жана юридикалык жактардын кайрымдуулук жардамдары жана гранттары	83

6-бап. Коммерциялык эмес уюмдарга салык салуу жана алардын Социалдык фондго камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөөсү	87
§ 1. КЭУларга салык салуунун принциптери	87
§ 2. Пайдага салык	90
§ 3. Кошумча наркка салык	92
§ 4. Сатуудан алынчуу салык	94
§ 5. Бирдиктүү салыктын негизинде салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы	95
§ 6. Мүлк салыгы	96
§ 7. Киреше салыгы	97
§ 8. Акциз салыгы	99
§ 9. Салыктык укук бузуулар үчүн жоопкерчилик	99
§ 10. Социалдык фондго камсыздандыруу төгүмдөрү	104
7-бап. КЭУлардын банкроттугу, аларды кайра уюштуруу жана жоюу	106
§ 1. КЭУлардын банкроттугу	106
§ 2. КЭУларды кайра уюштуруу	112
§ 3. КЭУларды жоюу	116
8-бап. Коомдук бирикмелер	120
§ 1. Жарандардын биригүүгө укугу	120
§ 2. Коомдук бирикмелерди укуктук жөнгө салуунун тарыхы	121
§ 3. Коомдук бирикмелер түшүнүгү жана алардын белгилери	123
§ 4. Коомдук бирикмелерди түзүү жана алардын ишмердиги	125
§ 5. Коомдук бирикмелерге мүчөлүк	127
§ 6. Коомдук бирикмени башкаруу	128
§ 7. Коомдук бирикмени кайра уюштуруу жана жоюу	130
9-бап. Юридикалык жактардын бирикмелери (ассоциациялар жана союздар)	132
§ 1. Юридикалык жактардын бирикмелеринин түзүлүшүнүн тарыхы	132
§ 2. Юридикалык жактардын бирикмелеринин түшүнүгү жана формалары ..	133
§ 3. Юридикалык жактардын бирикмелеринин ишмердигин жөнгө салуу ..	135
§ 4. Юридикалык жактардын бирикмелерин түзүүнүн жана ишмердигин токтотуунун тартиби	139
§ 5. Юридикалык жактардын бирикмесин башкаруу жана анын катышуучуларынын укуктук статусу	140
§ 6. Юридикалык жактардын бирикмелеринин иш-аракетин укуктук жөнгө салуудагы айрым көйгөйлөр	143
10-бап. Коммерциялык эмес кооперативдер	145
§ 1. Коммерциялык эмес кооперативдердин тарыхый жолу	145
§ 2. Коммерциялык эмес кооперативдердин түшүнүгү жана алардын түрлөрү ...	148
§ 3. Коммерциялык эмес кооперативдерди түзүүнүн тартиби	153
§ 4. Коммерциялык эмес кооперативдердин мүчөлөрүнүн укуктары жана милдеттери	155
§ 5. Коммерциялык эмес кооперативдин башкаруу органдары	157
§ 6. Корутунду	160

11-бап. Турак жайлардын менчик ээлеринин шериктиги (ТЭШ)	161
§ 1. ТЭШ жөнүндө түшүнүк жана алар жөнүндө жалпы мүнөздөмө	161
§ 2. ТЭШтин укуктук статусу	163
§ 3. ТЭШти түзүү	164
§ 4. ТЭШтин мүчөлөрүнүн укуктук абалы	168
§ 5. ТЭШти башкаруу жана контролдоо органдары	169
§ 6. ТЭШтин иш-аракетинин өзгөчөлүктөрү	175
12-бап. Жамаат (жамааттык уюм)	180
§ 1. Жамааттык уюмдардын түптөлүшү жана өнүгүү тарыхы	180
§ 2. Жамаат түшүнүгү	181
§ 3. Жамааттар жөнүндө мыйзамдар жана алардын укуктук статусу	182
§ 4. Жамаатты түзүү тартиби	185
§ 5. Жамааттын мамлекеттик органдар менен эриш-аркак аракеттенүүсү ...	187
§ 6. Жамааттын финансы-экономикалык негизи жана менчиги	188
§ 7. Жамаатты башкаруу органдары	188
§ 8. Жергиликтүү өнүктүрүү фондун түзүү жана анын иш-аракети	190
13-бап. Суу пайдалануучулардын ассоциациясы (СПА)	191
§ 1. Кыргыз Республикасында СПАлардын калыптанышына тарыхый сереп ...	191
§ 2. СПАларды түзүүнүн жана алардын иш-аракетинин тартиби	192
§ 3. СПАга мүчөлүк жана анын башкаруу органдары	194
§ 4. СПАлардын киреше булактары	198
§ 5. СПАнын ички көзөмөл системасы	200
§ 6. Корутунду	202
14-бап. Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси	203
§ 1. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин түптөлүү тарыхы	203
§ 2. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүнүн жана иш-аракетинин эл аралык-укуктук негиздери	205
§ 3. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин укуктук статусу	206
§ 4. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин мүчөлөрүнүн укуктук абалы	210
§ 5. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүнүн жана алардын ишмердигинин тартиби	212
§ 6. Эмгек мамилелерин жөнгө салуу чөйрөсүндө Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ролу	213
15-бап. Кесиптик бирликтер	215
§ 1. Кесиптик бирликтердин пайда болуу тарыхы жана түшүнүгү	215
§ 2. Кесиптик бирликтерди түзүүнүн жана алардын ишин токтотуунун тартиби	217
§ 3. Кыргыз Республикасында кесиптик бирлик уюмдарынын тутуму	219
§ 4. Кесиптик бирликтердин ички уюштуруучулук түзүмү	220
§ 5. Кесиптик бирликтердин негизги укуктары жана иш-аракетинин чөйрөсү	222
§ 6. Кесиптик бирликтердин укуктарынын кепилдик системасы	225

16-бап. Саясий партиялар	227
§ 1. Саясий партиялардын иш-аракетин жөнгө салуунун эл аралык стандарттары	227
§ 2. Саясий партиялардын пайда болушуна тарыхый өбөлгөлөр	230
§ 3. Саясий партиялар жөнүндө түшүнү, алардын белгилери жана функциялары	232
§ 4. Кыргыз Республикасында саясий партиялардын конституциялык-укуктук статусу	235
§ 5. Корутунду	245
17-бап. Диний уюмдар	246
§ 1. Мамлекеттин диний уюмдар менен өз ара мамилесинин тарыхый тажрыйбасы	246
§ 2. Кыргызстанда мамлекеттин диний уюмдар менен өз ара мамилесинин өнүгүүсүнүн тарыхый мезгилдери	249
§ 3. Кыргыз Республикасында дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдардын ишин жөнгө салуунун принциптери	252
§ 4. Диний уюмдардын ишмердиги	254
§ 5. Диний уюмдарды түзүүнүн жана ишмердигин токтотуунун тартиби	256
18-бап. Фонддор	261
§ 1. Кириш сөз	261
§ 2. Дүйнөлүк практикада фонддор	261
§ 3. Кыргыз Республикасындагы фонддор	265
§ 4. Фондду түзүү	268
§ 5. Фондду башкаруу	270
§ 6. Фонддун ишин токтотуу	273
19-бап. Мекемелер	274
§ 1. Мекеме түшүнүгү	274
§ 2. Мекеменин укуктук статусу	276
§ 3. Мекемени башкаруу органдары	282
§ 4. Мекеменин жоопкерчилиги	284
20-бап. Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу (АКӨБ) органдары	285
§ 1. АКӨБ түшүнүгү жана анын пайда болгон тарыхы	285
§ 2. АКӨБ органдарын түзүү тартиби	287
§ 3. АКӨБ органдарынын укуктук статусу	290
§ 4. АКӨБдүн башкаруу органдары	296
§ 5. АКӨБ органдарынын мүлкү жана каржылоо булактары	298

21-бап. Кайрымдуулук уюмдары	300
§ 1. Кайрымдуулук уюмдарынын пайда болуу тарыхы	300
§ 2. Дүйнөлүк практикада кайрымдуулук уюмдары	306
§ 3. Кыргыз Республикасындагы кайрымдуулук уюмдар	320

II бөлүк. Жарандык катышуу институттары

22-бап. Жарандык катышуу институттары	329
§ 1. Жарандык катышуу түшүнүгү	329
§ 2. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында бекитилген жарандык катышуу институттары	332
§ 3. Жарандык катышуу институттары эмне үчүн керек	342

23-бап. Тынч чогулуштар	344
§ 1. Тынч чогулуштарды жөнгө салуу боюнча эл аралык стандарттар	344
§ 2. Кыргыз Республикасында тынч чогулуштардын жөнгө салынуусу	353
§ 3. Корутунду жоболор	364

24-бап. Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери	365
§ 1. Коомдук кеңештер мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуусунда жарандык катышуунун механизми катары	365
§ 2. Дүйнөлүк практикада коомдук кеңештер	369
§ 3. Кыргыз Республикасында коомдук кеңештер	377

25-бап. Кыргызстандын “Ачык Өкмөт” Өнөктөштүгүнө (OGP) катышуусу	385
§ 1. OGRны түзүү жана өнүгүү тарыхы	385
§ 2. Кыргызстандын OGRга кирүүсү	386
§ 3. OGRнын максаттары	387
§ 4. OGRнын принциптери	388
§ 5. OGRнын башкарылуусу	388
§ 6. OGRга кошулуу жана OGRга мүчөлүктүн алкагында иш-чараларды жана милдеттенмелерди ишке ашыруу процесси	391
§ 7. OGR жана жарандык мейкиндик	396

Сунушталган булактар	398
I. Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары	398
II. Эл аралык документтер	401
III. Атайын адабият	403
IV. Англис тилиндеги адабият	410
V. Интернеттеги ресурстарга шилтемелер	411

Сөз башы

Эл аралык Коммерциялык эмес укук борбору (ICNL) АКШнын Эл аралык өнүктүрүү боюнча агенттиги (USAID) каржылаган программалардын алкагында 2004-жылдан бери Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларынын (ЖОЖ) окуу пландарына “Коммерциялык эмес укук” курсун киргизүүгө көмөк көрсөтүп келет. Коммерциялык эмес сектору тез ыргак менен өнүгүп жаткан жана анын демократия менен жарандык коомду өнүктүрүүдөгү ролу жалпы тарабынан таанылган Кыргыз Республикасы үчүн бул программалар практикалык зор мааниге ээ. ICNL Борбордук жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө ушул өңдүү программаларды ишке ашырган, бул өлкөлөрдүн университеттеринде коммерциялык эмес укук боюнча курстар киргизилип, учурда ийгиликтүү окутулууда.

Кыргыз Республикасында азыркы учурда борбордогу алты ЖОЖ өзүнүн окуу пландарына “Коммерциялык эмес укук” предметин киргизишти. Бул предмет акыркы курстарда окуган студенттер үчүн жарандык-укуктук адистигинин дисциплинасы катары киргизилген. 2005-жылдан 2023-жылга чейин “Коммерциялык эмес укук” курсу Кыргыз мамлекеттик юридикалык университети, Кыргыз улуттук университети, Кыргызстандын Эл аралык университети, Кыргыз-Орус Славян университети, Борбор Азиядагы Америка университети жана “Ала-Тоо” Эл аралык Университети сыяктуу алдыңкы университеттердин окуу пландарына расмий түрдө киргизилген.

Окуу китеби басылып чыккан учурда Кыргыз Республикасында 33 000ден ашык коммерциялык эмес уюм катталган жана коммерциялык эмес сектордо квалификациялуу юристтерге өзгөчө муктаждык бар. Бул курстун кеңири жайылганына карабастан, ЖОЖдор предметти окутууда окуу-методикалык колдоого абдан муктаж. Курстун туруктуулугун камсыз кылуу жана жогоруда белгиленген маселени чечүү үчүн ICNL мугалимдерди атайын окутуудан өткөрүү жана окуу-методикалык материалдарды даярдоого көмөктөшүүдөн тышкары, коммерциялык эмес укук боюнча окуу китебин иштеп чыгып, аларды жаңылап туруу демилгесин көтөрдү. ICNLдин консультанттары менен бирге Кыргызстандын алдыңкы адистери жана практиктери китептин авторлору катары тартылган. Окуу китебинде теориялык да, практикалык да булактар, анын ичинде ICNLдин изилдөө материалдары да колдонулган.

Окуу китебинин биринчи басылышы ICNLдин финансылык, уюштуруучулук жана техникалык колдоосу менен авторлор жамааты тарабынан даярдалып, 2006-жылы басылып чыккан. Бул – окуу китебинин төртүнчү жаңыланган басылышы болуп саналат. Бул жолу авторлор жамааты окуу китебинин баптарын 2006-жылдан

2023-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасында кабыл алынган жаңы ченемдик укуктук актыларга шайкеш келтирип чыгышты. Демократиялык коомдо жарандык катышуу институттарынын маанилүүлүгүн эске алуу менен окуу китебине “Тынч чогулуштар”, “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери”, «“Ачык өкмөт” Өнөктөштүгү» сыяктуу баптарды өзүнө камтыган “Жарандык катышуу институттары” деген жаңы бөлүм кошулду. Буга байланыштуу 2024-жылдан тарта “Коммерциялык эмес укук” окуу курсунун предметин кеңейтип, аны “Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу” деп өзгөртүү сунушталууда.

Окуу китеби Кыргыз Республикасында “Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу” курсун окуп-билүүнү, окутууну бир кыйла жеңилдетип, мамлекеттик органдарда жана коммерциялык эмес сектордо иштөө үчүн квалификациялуу адистерди даярдайт деп ишенебиз.

*Урматым менен,
Наталья Боржелли,
ICNLдин Евразия өлкөлөрү боюнча
Вице-президенти*

I бөлүм. Коммерциялык эмес уюмдар

1-бап. Коммерциялык эмес уюмдар түшүнүгү, алардын ролу жана классификациясы. Окуу сабагынын предмети

§ 1. “Коммерциялык эмес уюм” түшүнүгүнүн башка ушул өңдүү түшүнүктөр менен байланышы

Дүйнөлүк практикада “коммерциялык эмес уюм” түшүнүгүнө окшош дагы көптөгөн түшүнүктөр колдонулат: пайда таппаган уюмдар, жамааттык уюмдар, коомдук уюмдар, жарандык уюмдар, жарандык коом уюмдары, ыктыярдуу уюмдар, өкмөттүк эмес уюмдар, кайрымдуулук уюмдары, үчүнчү сектордун уюмдары жана башкалар. Түшүнүктөрдүн көп түрдүү болгону – реалдуулукта бар болгон чындыктын лингвистикалык жактан чагылдырылышы. Жогорудагы түшүнүктөрдүн маанисинде түрдүү компоненттер тымызын камтылган, алар турмуш чындыгы менен түздөн-түз байланышкан. Бул компоненттерге төмөнкүлөр кирет:

- *коомдук компонент* (коомдук уюмдар) – бул уюмдар аркылуу жарандар коомдук турмушка катышат;
- *жарандык компонент* (жарандык уюмдар же жарандык коом уюмдары) – жарандык коому бар демократиялык өлкөдө гана иштеген уюмдар;
- *экономикалык компонент* (коммерциялык эмес уюмдар же пайда таппаган уюмдар) – өзүнүн менчиги бар жана ишкердик иш жүргүзүүгө укуктуу болгон (негизги коммерциялык эмес ишмердүүлүгүнөн тышкары), бирок алынган пайданы түзүлүп жатканда алдына койгон максаттарына жетүү үчүн пайдаланган уюмдар;
- *саясий компонент* (өкмөттүк эмес уюмдар, мамлекеттик эмес уюмдар, үчүнчү сектордун уюмдары) – мамлекетке көз каранды болбогон, ошондой эле коммерциялык секторго кирбеген уюмдар;
- *модалдык компонент* (ыктыярдуу уюмдар, коомдук уюмдар) – жарандар тарабынан эркин жана ыктыярдуу негизде түзүлгөн уюмдар.

Тигил же бул түшүнүктү колдонуу, биринчи кезекте тигил же бул реалдуу турмуштук кырдаалда кайсы компонент эң маанилүү экендигине жараша болот. Мисалы, модалдык факторду баса белгилөө зарыл болсо, анда “ыктыярдуу уюм” түшүнүгү колдонулат, ал эми экономикалык фактор маанилүү болсо, анда “коммерциялык эмес уюм” түшүнүгү колдонулат.

1996-жылдын 8-майындагы №15 Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси кабыл алынгандан бери Кыргыз Республикасында (мындан ары – КР же Кыргызстан деп да колдонулат) “коммерциялык эмес уюм” түшүнүгү кеңири колдонулуп келет. Бул түшүнүк укуктук болуп саналат, себеби анын аныктамасы КР Граждандык кодексинде жана 1999-жылдын 15-октябрындагы №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамында берилген.

§ 2. “Коммерциялык эмес уюм” түшүнүгү

Коммерциялык эмес уюм

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамында “коммерциялык эмес уюм” терминине төмөнкүдөй аныктама берилген:

“Коммерциялык эмес уюм – кызыкчылыктардын жалпылыгынын негизинде руханий же башка материалдык эмес керектөөлөрдү өз мүчөлөрүнүн жана (же) бүткүл коомдун кызыкчылыгында жеке жана (же) юридикалык жактар тарабынан түзүлгөн, алар үчүн пайда табуу иш-аракет негизги максаты болуп саналбаган, ал эми табылган пайдасы мүчөлөрүнүн, уюштуруучуларынын жана кызмат адамдарынын ортосунда бөлүштүрүлбөгөн, ыктыярдуу өз алдынча башкарылуучу уюм”.

Жогорудагы аныктамадан улам коммерциялык эмес уюмдун төмөнкүдөй негизги белгилерин атап кетсе болот:

- 1) ыктыярдуу уюм;
- 2) өз алдынча башкарылуучу уюм;
- 3) төмөнкүлөрдү жасоо үчүн түзүлгөн уюм болуп саналат:
  - коомго пайдалуу иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн (коомго пайдалуу уюм); же
  - бул уюмдун мүчөлөрү тарабынан өз ара материалдык эмес пайда табууга багытталган иштерди жүзөгө ашыруу үчүн (өз ара пайдалуу уюм);
- 4) пайда табуу иш-аракет негизги максаты болуп саналбаган, ал эми табылган пайдасы мүчөлөрүнүн, уюштуруучуларынын жана кызмат адамдарынын ортосунда бөлүштүрүлбөгөн уюм.

Коомго пайдалуу коммерциялык эмес уюмдар

Кайсы гана мамлекетте болбосун финансылык, адам, уюштуруучулук же башка ресурстар чектелүү болгондуктан мамлекеттик органдар коомдогу социалдык, экологиялык, маданий, билим берүүдөгү жана башка көйгөйлөрдү өз убагында аныктап чечкенге алы жетпейт. Ушуга байланыштуу мамлекеттик органдар чечпеген тигил же бул көйгөйдү көргөндө жарандар буга кайдыгер карап тура албаган учурлар болот. Алар пикирлештери менен биригип (кээде жалгыз эле), коммерциялык эмес уюмду (КЭУ) түзүп, өз ыктыяры жана демилгеси менен бул көйгөйдү чечүүнүн үстүнөн иштей башташат (мисалы, ата-энесинин камкордугусуз калган балдарга жардам беришет, калк арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүп жаратылышты коргой башташат ж.б.). Албетте, мындай КЭУлар коомго пайдалуу уюмдар болуп саналат.

Жарандар КЭУну коомдогу кандайдыр бир көйгөйлөрдү чечүү үчүн гана эмес, коомго пайдалуу максаттарга жетип, коомдун же анын бир бөлүгүнүн өзгөчө муктаждыктарын канааттандыруу үчүн да түзгөн учурлар болот. Мисалы, жаран жаңы коммерциялык эмес университетти ачуу үчүн (б.а. мекеме түрүндөгү КЭУну түзүүгө) чөнтөгүнөн ири көлөмдөгү каражат чыгарышы мүмкүн, бул университет өзгөчө таланттуу жаштарды жаңы методика боюнча акысыз окутуу максатында түзүлүшү мүмкүн. Дагы бир мисалды келтирели, жарандар жапон поэзиясын элге таанытып, аны сүйүүчүлөр чөйрөсүн кеңейтүү максатында “Жапон поэзиясын сүйүүчүлөрдүн коому” коомдук бирикмесин түздү дейли. Эгерде мындай коомдук бирикме бардык каалоочулар үчүн ачык болуп, өзүнүн мүчөлөрү үчүн гана эмес, жапон поэзиясына кызыккан бардык жарандар үчүн да иш-чараларды өткөрүп турса, анда мындай коомдук бирикме (КЭУ) коомго пайдалуу уюм болуп саналат.

Коомго пайдалуу КЭУлардын коомдогу ролун түшүнгөн өлкөлөрдө бийлик аларды түзүп, ишин жүзөгө ашыруу үчүн жагымдуу шарттарды түзүп берет. Бул өлкөлөрдүн жетекчилери коомго пайдалуу КЭУларга өзүнүн жардамчысы катары мамиле жасашат, алар менен тыгыз өнөктөш байланыштарды түзүп, аларга ар тараптан колдоо көрсөтүп келишет. Мындай өлкөлөрдө коомго пайдалуу КЭУлар түрдүү жеңилдиктерге ээ болушат:

- айрым салыктарды төлөөдөн бошотулушат (алар коомго пайдалуу долбоорлорун каржылоо үчүн өз алдынча акча табуусуна мүмкүнчүлүк түзүү үчүн);
- мындай уюмдардын пайдасына кайрымдуулук жасап, демөөрчү болгон жарандарга жана юридикалык жактарга дем берүүчү чаралар каралат (аларга салык жеңилдиктери берилет):
- мындай уюмдардан жардам алган жарандар ошол сумма боюнча киреше салыгын төлөөдөн жана социалдык төлөмдөрдөн бошотулат;

- Кыргызстанда коомго пайдалуу КЭУлар төмөнкүдөй түрүндө түзүлсө болот:
- коомдук бирикмелер;
  - фонддор;
  - мекемелер;
  - юридикалык жактардын бирикмелери (ассоциациялары);
  - жамааттар (жамааттык уюмдар).

Өз ара пайдалуу коммерциялык эмес уюмдар

Ошол эле учурда коомго пайдалуу иштерди жасоо үчүн эмес, бул уюмдун мүчөлөрү үчүн өз ара материалдык эмес пайда табууга багытталган иштерди жасоо максатында түзүлгөн КЭУлар да бар. Мисалы, турак жай ээлеринин шериктиги (кондоминиумдар) жана турак жай-эксплуатациялоо кооперативдери көп батирлүү үйдү (же үйлөрдү) биргелешип башкаруу үчүн ошол үйдүн жашоочулары тарабынан түзүлөт.

Бул КЭУлар көз карандысыз, өз алдынча, өзүн-өзү башкаруучу уюмдар катары түзүлөт. Мындай уюмду түзүү менен көп батирлүү үйлөрдүн жашоочулары үйдү жана анын инженердик коммуникацияларын талаптагыдай абалда кармоого толук жоопкерчиликти өздөрүнө алышат. Бул уюмдар аркылуу үйдүн жашоочулары (батир ээлери):

- 1) айрым коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр (жылуулук, ысык жана муздак суу, таштанды чыгаруу, жалпы пайдалануучу жайларды жарыктандыруу ж.б.) үчүн төлөмдөрдү төлөшөт;
- 2) зарыл болгон учурда үйдүн чатырын, жылытуу системасын, суу түтүктөрүн, башка коммуникацияларды оңдоого каражат чогултуп, керектүү оңдоо иштерин жасоо тууралуу чечим кабыл алышат.

Сугат сууну адилет бөлүштүрүүнү уюштуруп, айыл чарба багытындагы жерлерди сугаруу үчүн керектүү инженердик курулмаларды талаптагыдай абалда кармоо максатында дыйкандар Суу пайдалануучулардын ассоциацияларын түзүшөт.

Кыргыз Республикасында өз ара пайда алуу үчүн түзүлгөн КЭУларга төмөнкү уюмдар кирет:

- Турак жай ээлеринин шериктиги (кондоминиумдар);
- Коммерциялык эмес кооперативдер (турак жай-курулуш, турак жайды эксплуатациялоочу, дачалык, гараждык жана башка кооперативдер);
- Суу пайдалануучулардын ассоциациялары;
- Айрым бир коомдук бирикмелер (мисалы, филателисттер коому, автомобиль ышкыбоздор союзу ж.б.);
- Юридикалык жактардын айрым бирикмелери (ассоциациялары) (өз

- мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын коргоо үчүн гана түзүлгөн бирикмелер);
- жана башкалар.

Көптөгөн өлкөлөрдө өз ара пайдалуу максатын көздөгөн КЭУлар эмне үчүн түзүлүп, алардын ишмердүүлүгү кантип жөнгө салынышы керектиги жөнүндө түшүнүк бар:

- 1) өз ара пайдалуу КЭУлар жарандарга жана уюмдарга керек (мисалы, дачалардын коопсуздугун камсыз кылуу, көп батирлүү үйлөрдө жарандар тарабынан үйдү тейлөөнү уюштуруу, алардын автоунааларын гараждык кооперативдерде сактоону камсыз кылуу ж.б. үчүн);
- 2) өз ара пайдалуу КЭУларды түзүү аркылуу жарандар жана уюмдар өздөрүнүн материалдык эмес керекчиликтерин канааттандырышат, өздөрүнүн жалпы кызыкчылыктарын коргошот;
- 3) өз ара пайдалуу КЭУлардын түзүлүшү жана алардын иш-аракеттери жүзөгө ашырылышы үчүн жагымдуу шарттарды түзүү зарыл экендиги боюнча.

Өкмөттүк эмес уюмдар

Көптөгөн өлкөлөрдө (алардын ичинде Кыргызстанда да) “коммерциялык эмес уюм” түшүнүгүнө окшошуп кеткендердин арасында эң көп колдонулганы – “өкмөттүк эмес уюм” түшүнүгү же эл арасында кыскача ӨЭУ (орусчасы – НПО). Бул түшүнүктүн аныктамасы Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында берилген эмес, мындан улам бул түшүнүк укуктук болуп саналбайт.

Ал арада дүйнөлүк практикада мындай уюмдарды аныктоонун критерийлери бар. Салт боюнча ӨЭУлардын чөйрөсүнө коомго пайдалуу КЭУлар кирет, бирок саясий партиялар, кесиптик бирликтер жана диний уюмдар кирбейт. Жонс Хопкинс университети жүргүзгөн изилдөөнүн алкагында өкмөттүк эмес уюмдардын төмөнкүдөй беш белгиси аныкталган:

Институционалдуулук. Уюм формалдуу түрдө юридикалык жак катары иштеши керек, өзүнүн уюштуруу түзүмү, коомго пайдалуу максаттары болууга тийиш.

Ыктыярдуулук. Уюм ыктыярдуу негизде түзүлүп, жарандар анын ишине ыктыярдуу түрдө катышат, ошондой эле жарандардын жана юридикалык жактардын өз ыктыяры менен берген кайрымдуулук каражаттарын пайдаланат.

Өз алдынча башкаруучулук. Уюмдун өзүнүн башкаруу органдары болушу керек, анын ишмердигине ички көзөмөлдөө системасы орнотулуп, чечимдерди кабыл алуунун ички эрежелери жана жол-жоболору бар болууга тийиш. Бул мындай уюмдарга өз алдынчалыкка ээ болууга жана мамлекеттик түзүмдөрдүн контролуна түшпөөгө мүмкүндүк берет.

Мамлекеттен көз карандысыздык. Уюм мамлекеттик органдардын системасынын бир бөлүгү боло албайт, улуттук жана жергиликтүү деңгээлдерде бийлик жүргүзүүгө ыйгарым укуктарга ээ болбошу керек. Уюм өзүнүн башкаруу түзүмү боюнча башкаруунун жеке системасы бар уюмдардын катарында болушу керек. Бирок бул шарттар мындай уюм мамлекеттен гранттарды, субсидияларды же башка жардамдарды ала албайт, ал эми мамлекеттик органдардын өкүлдөрү анын башкаруу органдарынын курамына кире албайт дегенди билдирбейт.

Пайданы бөлүштүрбөө. Уюм өзүнүн ишмердүүлүгүнөн алган пайданы уюштуруучулардын, уюмдун мүчөлөрүнүн же башкаруу органдарына кирген мүчөлөрдүн ортосунда бөлүштүрүүгө укуксуз. Уюм ишкердик ишмердүүлүктөн, донорлордун салымдарынан жана башка мыйзамдуу булактардан пайда алууга укуктуу, бирок алынган пайда уюм кандай максаттарды көздөп түзүлсө, ошолорго жетүү үчүн гана пайдаланылышы керек.

Ошентип, ӨЭУларга коомго пайдалуу, жогоруда саналган белгилерге ээ болгон КЭУларды киргизсе болот. Ошол эле маалда алар мамлекеттик уюм (республикалык жана муниципалдык мекеме), саясий партиялар, кесиптик бирликтер, жумуш берүүчүлөрдүн бирикмелери же диний уюмдар болбошу керек.

Төмөнкү схемада белгилерине жараша КЭУлар менен ӨЭУлардын ортосундагы айырмачылыктарды көрүүгө болот.

КЭУ жана ӨЭУ түшүнүктөрүнүн айырмасы

КЭУ ↔ **ӨЭУ**

КР мыйзамдарында жок

1. Ыктыярдуу уюм	1. Ыктыярдуу уюм
2. Өзүн-өзү башкаруучу уюм	2. Жеке , өзүн-өзү башкаруучу уюм
3. Коомго пайдалуу уюм же өз ара пайдалуу уюм	3. Коомго пайдалуу уюм же өз ара пайдалуу уюм
4. Киреше табуу негизги максаты эмес	4. Киреше табуу негизги максаты эмес
5. Пайда уюштуруучулардын, мүчөлөрүнүн же кызмат адамдарынын ортосунда бөлүштүрүлбөйт	5. Пайда мүчөлөрүнүн, уюштуруучулардын же кызмат адамдарынын ортосунда бөлүштүрүлбөйт

ӨЭУ КЭУнун курамдык бөлүгү болуп саналат. Уюштуруучулук-укуктук формаларына ылайык түзүлгөн КЭУлардын төмөнкү тизмесинде КЭУлардын беш уюштуруучулук-укуктук формасы белгиленген, алардын көпчүлүгүн ӨЭУ деп таанууга болот.

Кыргызстандын мыйзамдарында КЭУлардын уюштуруучулук-укуктук формалары

1. Коомдук бирикме;
2. Фонд;
3. Мекеме (жекеменчик – бул ӨЭУ, мамл. жана муницип. – бул КЭУ);
4. Юридикалык жактардын бирикмеси;
5. Жамаат (жамааттык уюм);
6. Кооператив (коммерциялык эмес);
7. Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары;
8. Турак жай ээлеринин шериктиги (кондоминиум);
9. Суу пайдалануучулардын ассоциациясы;
10. Баалуу кагаздар рыногунун кесипкөй катышуучуларынын өзүн-өзү жөнгө салуучу уюму;
11. Мамлекеттик эмес пенсиялык фонд;
12. Жумуш берүүчүлөрдүн бирикмеси;
13. Кесиптик кошуун;
14. Саясий партия;
15. Диний уюм.

ӨЭУ

КЭУ

§ 3. Жарандык коом системасында коммерциялык эмес уюмдардын ролу

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренесинде Кыргыз Республикасы демократиялык мамлекет деген ченем бекитилген.

Ар бир демократиялык мамлекетте мамлекеттик жана бизнес секторлору менен бирге коммерциялык эмес сектор же жарандык коом уюмдарынын (ЖКУ) сектору болушу зарыл.

Демократиялык мамлекеттин үч сектору

Практика көрсөтүп тургандай, мамлекеттик жана бизнес секторлору менен бир катарда турган күчтүү КЭУ сектору бар болгон, мамлекет жана бизнес бул секторго кам көргөн өлкөлөрдө экономикалык жана демократиялык өнүгүүнүн жогорку деңгээли байкалат.

Эмне үчүн коомго пайданын артынан түшпөгөн уюмдар керек? Эмне үчүн дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө алардын ишмердүүлүгүн мамлекет, бизнес жана калк колдоп турат? Эмне үчүн дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө КЭУларга салык салынбайт же салынса да, аларга жеңилдиктер каралган? Эмне үчүн дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрү мамлекеттик сектор, бизнес сектору менен бирге пайда алуу максатын көздөбөстөн түзүлгөн / коммерциялык эмес уюмдардын секторун кошо тааныйт? Коомдо КЭУ сектору бар болуп, анын өнүктүрүү зарылчылыгын шарттаган бир нече экономикалык жана социалдык-саясий себептер бар.¹ Мындан ары бул экономикалык жана социалдык-саясий себептер тууралуу сөз кылабыз.

КЭУ секторунун коомдо бар болушун жана ролун күчөтүүнү шарттаган экономикалык себептер

Рыноктук экономиканын өнүгүшүн колдоо. Өнүккөн ӨЭУ сектору рынок экономикасынын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт, себеби рынок экономикасы социалдык туруктуулук орногон, бардык мамлекеттик, жеке жана коомдук институттарга ишеним болгон жерде өзгөчө эффективдүү өнүгөт. КЭУ коомдогу көптөгөн көйгөйлөрдү аныктап, чечип, ошону менен өлкөдөгү туруктуулукту сактоого чоң салым кошуп жатышат.

Дүйнөнүн көптөгөн өнүккөн өлкөлөрүнүн экономикасында КЭУ сектору олуттуу орунду ээлейт. Мисалы, 2015-жылы АКШда КЭУлар 985,4 миллиард долларга ички дүң продуктунун (ИДП) 5,4% түзгөн көлөмүн өндүргөн². Францияда 2013-жылы КЭУ секторунун чыгашалары ИДПнын 4,7% түзгөн. Израилде 2013-жылы КЭУ сектору ИДПнын 1%, Жапонияда ИДПнын 5,2%, ал эми Канадада 8,1% өндүргөн. Ошондой эле 2013-жылдын статистикасына ылайык, Кыргызстанда КЭУ сектору ИДПнын 2,3% өндүргөн.³

Калкты иш менен камсыз кылууну уюштурууда КЭУ секторунун маанилүү ролун өзгөчө белгилей кетүү керек. Төмөндөгү таблицада 2013-жылы дүйнөнүн 13 өлкөсүндөгү КЭУ секторунда жумуштуулук боюнча маалыматтар берилген.

¹ Леон И. Айриш. Коммерциялык эмес сектордун ролу жана максаты. “Жаңы демократиялык мамлекеттерде коммерциялык эмес уюмдардын ишмердүүлүгүнүн ченемдик негиздери” деген конференциядагы баяндама, 1995-жыл.

² АКШ боюнча маалыматтар “Urban Institute” кайрымдуулук статистикасы боюнча Улуттук борбор даярдаган статистикадан алынды, АКШ, 2019-жыл.

³ Канада, Жапония, Израиль жана Франция боюнча маалыматтар “The State of Global Civil Society and Volunteering” коммерциялык эмес сектор боюнча Салыштырмалуу жумушчу документинен алынды, Жарандык коомду изилдөө борбору, Жонс Хопкинс университети, 2013-жыл.

1-таблица⁴. КЭУ секторунда жумушка орношуунун көрсөткүчтөрү

Өлкөлөр	2013-жылы, % менен
Израиль	12,7%
Австралия	11,5%
Бельгия	11,5%
Жаңы Зеландия	10,6%
АКШ	10,2%
Жапония	10%
Франция	8,9%
Норвегия	8,2%
Португалия	4,4%
Бразилия	3,7%
Кыргызстан	2,9%

КЭУнун натыйжалуулугу. КЭУ мамлекеттик жана бизнес түзүмдөрүнө караганда натыйжалуураак болушу мүмкүн, себеби алар өз кызмат көрсөтүүлөрүн сунуштоо менен калктын муктаждыктарына ыкчам жана натыйжалуу жооп кайтарышат. Бул кызматтарды ошондой эле сапаттуу деңгээлде, бирок азыраак чыгым менен көрсөтө алышат. Мисалы: кризистик абалда калган адамдарга медициналык жана психологиялык кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштаган кризистик борборлор; жетим балдарды, жалгыз бой карыларды жана майыптуулугу бар адамдарды колдогон уюмдар; жарандардын жана уюмдардын укуктары менен кызыкчылыктарын коргоо боюнча кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштаган укуктук жана укук коргоо борборлору; ошондой эле элге кызмат көрсөтүүлөрдүн дагы башка көптөгөн түрлөрү.

КЭУ секторунун коомдо бар болушун жана ролун күчөтүүнү шарттаган социалдык-саясий себептер

Сөз жана чогулуш эркиндиктеринин реалдуу түрдө болушу. Жарандардын конституциялык укуктары болуп саналган сөз, чогулуу жана биригүү эркиндиктери жарандардын КЭУга ыктыярдуу биригүүсүнүн жана коомдо орун алган көйгөйлөр, тигил же бул чөйрөлөрдө өнүгүүнүн багыттары боюнча эркин көз карашын билдирүүнүн кепили болуп саналат. КЭУ жарандарда тилектештик, биргелик жана өз ара жардамдашуу сезимдерин өнүктүрүүгө дем берет, жарандар демилгелүү болуп, алардын мамлекеттик маселелерди чечүүгө жана коомго пайдалуу максаттарга жетүүгө катышуусуна көмөктөшөт.

⁴ Бул статистика “The State of Global Civil Society and Volunteering” коммерциялык эмес сектор боюнча Салыштырмалуу жумушчу документинен алынды, Жарандык коомду изилдөө борбору, Жонс Хопкинс университети, 2013-жыл.

Плюрализм жана сабырдуулук. Демократиялык өлкөнүн ар бир жараны же жарандардын тобу коомдук жана жеке кызыкчылыктарды көздөөгө укуктуу. Булар: спорт жана музыка, билим берүү жана майыптуулугу бар адамдарга медициналык жардам көрсөтүү, эл аралык мамилелерди өнүктүрүү, чыныгы фактыларды алуу үчүн көз карандысыз изилдөөлөрдү жүргүзүү жана башка көптөгөн нерселер болушу мүмкүн. Бул кызыкчылыктар табиятынан көп түрдүү болгондуктан, ар бир жаран же уюм башка жарандардын жана уюмдардын кызыкчылыктарына сабырдуулук менен мамиле жасоого тийиш.

Социалдык туруктуулукка жана мыйзамдардын сакталышына көмөктөшүү. КЭУ – бул кызыкчылыктары боюнча бириккен жарандардын бирикмеси, ал коомдогу кызыкчылыктар кандай чагылдырылганын көрсөтүп турат. Мамлекет адамдарга башкаларга жана коомго жардам берүүгө тыюу салбашы керек. КЭУ үчүн эң негизгиси – өз ишмердүүлүгүн мыйзамдарды бузбастан ачык жүргүзүү.

Демократиянын өнүгүүсүнө колдоо көрсөтүү. Күчтүү КЭУ сектору демократияны өнүктүрүүнүн ийгилиги үчүн милдеттүү шарт. КЭУ коомду демократиялаштыруунун чечүүчү факторлорунун бири болуп саналат. Алар коом үчүн зарыл, себеби алар аркылуу жарандар жарандык жана коомдук турмушка тартылып, муну менен демократиянын өнүгүшүнө өз салымын кошушат. КЭУ жалпы кызыкчылыктарын сүрөп, топтун же жеке адамдардын укуктарын коргоп, жүрүм-турумдун кайсы бир багытын же тандалып алынган багытты кармануу үчүн жарандардын башын бириктирген негизги механизм болуп саналат. КЭУ аркылуу жарандар коомго пайдалуу максаттарга жетип, көптөгөн актуалдуу көйгөйлөрдү чечүүгө мамлекеттик жана муниципалдык органдардын көңүлүн бура алышат. КЭУлар бул көйгөйлөрдү жана коомго пайдалуу максаттарды талдап, көйгөйлөрдү чечүүнүн жана коомго пайдалуу максаттарга жетүүнүн альтернативалык, салттуу эмес, кыйла рационалдуу механизмдерин сунуштай алышат. КЭУлар мыйзамдарга мониторинг жүргүзүп, алардын аткарылышына көмөктөшө алышат.

Социалдык жана коомдук кызматтарды башка сапаттык негизде көрсөтүү. КЭУ аркылуу социалдык жана коомдук кызматтарды көрсөтүү көбүнчө бизнес түзүмдөрүнө караганда алда канча арзан болот, ал эми кызмат көрсөтүүлөрдүн өзү мамлекеттик жана бизнес түзүмдөргө караганда алда канча көп түрдүү болот. Мисалы, мамлекеттик эмес музейлер, окуу жайлары, ден соолукту чыңдоочу борборлор, майыптуулугу бар адамдар үчүн күндүзгү борборлор жана башка КЭУлар аркылуу кызмат көрсөтүүлөр арзаныраак чыгат. Ошондой эле жеке бизнес түзүмдөрдүн негизги максаты өз уюштуруучуларына пайда табуу экенин эстен чыгарбоо керек, ал эми КЭУлар муктаж болгондорго жардам берип, коомго пайдалуу максаттарга жетүү үчүн түзүлөт.

КЭУнун коомдогу ролун күчөтүүгө көмөктөшкөн ички сапаттары

Көйгөйлөрдү ыкчам аныктоо. КЭУлар коомдогу жаңы көйгөйлөрдү тез эле аныктап, аларга коомчулуктун назарын бурат.

Ийкемдүүлүк. КЭУлар өнүгүү жолунда пайда болгон жаңы жагдайларга тез ыңгайлашып, стандарттуу болбогон рационалдуу чечимдерди сунуштай алышат.

Салыштырмалуу көз карандысыздык. КЭУлар мамлекет жана бизнес кээде көңүл бурбаган муктаждыктарга тез жооп кайтара алышат. КЭУлар өз ишмердүүлүгүнүн багытын тандоодо эркин болушат.

Жеткиликтүүлүк жана боорукердик. КЭУлар байланышка ачык келишет, коом көңүл сыртында калтырган жамааттар жана топтор менен тыгыз байланышта болушат. Мындай КЭУларга каалаган адам мүчө боло алат, ал эми маалыматтар бардык каалоочулар үчүн ачык болот.

Ортомчулук. КЭУлар ар кандай социалдык топторду байланыштыра алат, алар ар кандай саясий агымдардын ортосунда көпүрө болуп, коомдун өнүгүшүнө бут тоскон социалдык, кесиптик, бюрократиялык тоскоолдуктарды азайтып турушат.

Көзөмөл. КЭУлар мамлекеттик саясаттын адилет жана натыйжалуу аткарылышына көз салышат.

Лидерликти өнүктүрүү. КЭУлар жаңы муундун лидерлерин калыптандырууга көмөктөшүшөт, себеби мындай адамдарга өзүнүн лидерлик сапаттарын көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк беришет.

Өкүл кепилдиги. КЭУлар актуалдуу маселелер боюнча альтернативалык көз караштарды көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берип, бул көз караштарды башкаларга жеткирүүгө аракет кылышат.

Катышууга шыктандыруу. КЭУлар коомдун өнүгүүсүнө калктын түрдүү катмарларынын жигердүү катышуусун камсыздап, муну менен көйгөйлөрдү талкуулоо жана чечимдерди кабыл алуу процессинен тигил же бул топтордун чыгып калышына жол бербей, ар кандай көз караштарды угууга шарт түзөт.

Ресурстарды мобилизациялоо. КЭУлар өнүгүүгө байланышкан көйгөйлөрдү чечип, коомго пайдалуу максаттарга жетүү үчүн адамдык жана финансылык ресурстарды мобилизациялайт.

Коомдо КЭУлардын бар болушу энтузиастардын кандайдыр бир тобунун эңсөөсү эмес. Бул коомду демократиялаштыруунун, мамлекеттик башкаруу системасын децентралдаштыруунун жана жардамга муктаж болгондорго — бир адамга, жарандардын өзгөчө тобуна, жалпысынан коомго жардам берүү өндүү адамдык жогорку сапаттардын далили болот. Демократиялык кайра түзүүлөр жарандарга коомдун социалдык турмушуна гана эмес, ошондой эле өлкөнүн, жалпы дүйнөнүн саясий, экономикалык жана маданий турмушуна көбүрөөк аралашууга мүмкүндүк берет.

Күчтүү мамлекеттик эмес коммерциялык эмес сектор демократияны өнүктүрүүнүн ийгилиги үчүн зарыл. КЭУ коом үчүн зарыл, себеби алар аркылуу жарандар

жарандык жана коомдук турмушка аралашып, ошону менен өз өлкөсүнүн жана дүйнөнүн өнүгүшүнө салым кошушат. КЭУ жалпы кызыкчылыктарын сүрөп, топтун же жеке адамдардын укуктарын коргоп, жүрүм-турумдун кайсы бир багытын же тандалып алынган багытты кармануу үчүн жарандардын башын бириктирген негизги механизм болуп саналат.

§ 4. КЭУлар жөнүндө мыйзамдар жана алардын уюштуруучулук-укуктук формалары

2023-жылдын 1-декабрына карата Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында КЭУлардын аз дегенде 15тен кем эмес уюштуруучулук-укуктук формалары бекитилген:

- 1) коомдук бирикме;
- 2) фонд;
- 3) мекеме;
- 4) юридикалык жактардын бирикмеси (ассоциациясы);
- 5) жамаат (жамааттык уюм);
- 6) турак жай ээлеринин шериктиги (ТЭШ);
- 7) кооператив (коммерциялык эмес);
- 8) суу пайдалануучулардын ассоциациясы;
- 9) аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары (АКӨБ);
- 10) баалуу кагаздар рыногунун кесипкөй катышуучуларынын өзүн-өзү жөнгө салуучу уюму;
- 11) мамлекеттик эмес пенсиялык фонд;
- 12) жумуш берүүчүлөрдүн бирикмеси;
- 13) кесиптик кошуун;
- 14) саясий партия;
- 15) диний уюм.

КЭУну түзүп жатканда анын тигил же бул уюштуруучулук-укуктук формасын тандап алуу КЭУ кандай максаттарды көздөп түзүлүп жатканына жана ал максаттарга кандай жолдор менен жетээрине түздөн-түз көз каранды. Төмөндө КЭУлардын айрым уюштуруучулук-укуктук формаларынын кыскача сыпаттамалары келтирилген.

Коомдук бирикме – руханий жана башка материалдык эмес керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн кызыкчылыктарынын жалпылыгынын негизинде бириккен жарандардын ыктыярдуу бирикмеси. Коомдук бирикме мүчөлүк уюм болуп саналат. Бирикменин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу – анын жогорку башкаруу органы. Коомдук бирикменин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу бирикменин аткаруу органын (башкармачылыкты, дирекцияны ж.б.) түзөт. Коомдук бирикменин өзгөчөлүгү – аны түзүп жаткан маалда алдына койгон максаттарына негизинен бул уюмдун

мүчөлөрүнүн жигердүү ишмердүүлүгү, кыймыл-аракеттери аркылуу жетүүгө болот. Коомдук бирикмелердин иш чөйрөсү абдан кенен: бул айлана-чөйрөнү коргоо, ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдарды социалдык жактан колдоо, билим берүүнү өнүктүрүү, жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү (жамааттык уюмдар), маданиятты, искусствону өнүктүрүү жана башкалар болушу мүмкүн.

Фонд – ыктыярдуу мүлктүк салымдардын негизинде жана социалдык, кайрымдуулук, маданий, билим берүү же башка коомго пайдалуу максаттарды көздөгөн жеке жана (же) юридикалык жактар тарабынан уюштурулган мүчөлүгү жок уюм. Фондду керээздин негизинде да түзсө болот. Коомдук бирикмеге салыштырмалуу фонддун өзгөчөлүгү анын мүчөлүгүнүн жоктугунда, аны түзүүгө негиз болуп ыктыярдуу мүлктүк (анын ичинде акчалай) төгүмдөр саналат, аларды уюштуруучулар алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн фондго өткөрүп беришет. Фонд негизинен ушул максаттарга жетүүгө багытталган долбоорлорду жана/же иш-чараларды каржылоо аркылуу өз максаттарына жетет.

Мекеме – башкаруучулук, социалдык-маданий, билим берүүчү же коммерциялык эмес мүнөздөгү башка милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн менчик ээси тарабынан түзүлгөн жана толугу менен же жарым-жартылай ошол менчик ээси тарабынан каржылануучу уюм. Мекеме ооруканалар, медициналык клиникалар, бала бакчалар, мектептер, университеттер, музейлер ж.б. өңдүү уюмдар үчүн уюштуруучулук-укуктук формасы жагынан эң эле ылайыктуу вариант болушу мүмкүн (эгерде бул уюмдар коомго пайдалуу КЭУ катары түзүлсө⁵).

Юридикалык жактардын бирикмеси (ассоциациясы) – бул мүчө уюмдардын ишин координациялоо, ошондой эле алардын жалпы кызыкчылыктарын сүрөп, коргоо үчүн түзүлгөн уюм.

Турак жай ээлеринин шериктиги (ТЭШ) жана Турак жай-эксплуатациялык кооперативдер көп батирлүү үйдү (же имараттарды) биргелешип башкаруу үчүн жашоочулар тарабынан түзүлөт.

Дачалык жана гараждык кооперативдер дачаларды жана гараждарды коргоону уюштуруу, өздөрүнүн жалпы кызыкчылыктарын коргоо үчүн дачалардын жана гараждардын ээлери тарабынан түзүлөт.

Суу пайдалануучулардын ассоциациялары сугат сууну адилет бөлүштүрүүнү уюштуруу жана суу менен камсыздоо үчүн зарыл инженердик курулуштарды талаптагыдай абалда кармоо үчүн дыйкандар тарабынан түзүлөт.

---

⁵ Эскертүү: ооруканалар, бала бакчалар, мектептер, университеттер жана башка ушул өңдүү тейлөө уюмдары уюштуруучулардын каалоосу боюнча коммерциялык уюм (АК, ЖЧК ж.б.) түрүндө да түзүлүшү мүмкүн.

КЭУнун ар бир уюштуруучулук-укуктук формасы өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Бул өзгөчөлүктөрдү билүү үчүн КЭУлардын жогоруда аталган уюштуруучулук-укуктук формалары тууралуу тийиштүү мыйзамдар менен таанышып чыгуу зарыл.

2023-жылдын 1-декабрына карата Кыргыз Республикасынын төмөнкү ченемдик укуктук актылары КЭУлардын ишин жөнгө салат же КЭУларга тиешелүү ченемдерди камтыйт:

- 1) 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы (36-берене биригүү эркиндигине арналган);
- 2) 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган №15 Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси (161-167-беренелер КЭУларга арналган);
- 3) 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамы (КЭУлардын төрт уюштуруучулук-укуктук формасын – коомдук бирикмелердин, фонддордун, мекемелердин жана юридикалык жактардын бирикмелеринин ишин жөнгө салат);
- 4) 2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №122 “Көп батирлүү үйлөрдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин шериктиктери жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 5) 2002-жылдын 15-мартында кабыл алынган №38 “Суу пайдалануучулардын бирикмелери (ассоциациялары) жана суу пайдалануучулардын ассоциацияларынын союздары жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 6) 2004-жылдын 11-июнунда кабыл алынган №70 “Кооперативдер жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 7) 2005-жылдын 21-февралында кабыл алынган №36 “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 8) 2004-жылдын 22-майында кабыл алынган №66 “Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 9) 2009-жылдын 24-июлунда кабыл алынган №251 “Баалуу кагаздар рыногу жөнүндө” КР Мыйзамы (баалуу кагаздар рыногунун кесипкөй катышуучуларынын өзүн-өзү жөнгө салуучу уюмдары жөнүндө ченемдерди камтыйт);
- 10) 1998-жылдын 16-октябрында кабыл алынган №130 “Кесиптик бирликтер жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 11) 2008-жылдын 31-декабрында кабыл алынган №282 “Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 12) 1999-жылдын 12-июнунда кабыл алынган №50 “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 13) 2014-жылдын 24-майында кабыл алынган №74 “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” КР Мыйзамы;
- 14) 2017-жылдын 28-апрелинде кабыл алынган №70 “Мамлекеттик социалдык заказ жөнүндө” КР Мыйзамы.

§ 5. Коммерциялык эмес уюмдардын классификациясы

КЭУлар түрдүү критерийлер боюнча классификацияланат.

I. Мүчөлөрдүн бар болгонуна же жоктугуна жараша КЭУлар төмөнкүлөргө бөлүнөт:

- 1) мүчөлүк жана
- 2) мүчөлүгү жок уюмдар.

Мүчөлүгү жок КЭУларга фонддор жана мекемелер кирет, калган бардык КЭУлар мүчөлүк уюмдар болуп саналат.

II. Менчиктин формасы боюнча КЭУлар төмөнкүлөргө бөлүнөт:

- 1) мамлекеттик жана
- 2) мамлекеттик эмес уюмдар.

Азыркы учурда мамлекеттик КЭУларга республикалык жана муниципалдык мекемелер кирет:

- 1) социалдык объектилер – бала бакчалар, мектептер, университеттер, бейтапканалар, ооруканалар жана башкалар⁶;
- 2) мамлекеттик органдар – парламент, президент, өкмөт, министрликтер жана административдик ведомстволор жана алардын аймактык түзүмдөрү, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары;
- 3) мамлекет – Кыргыз Республикасы;
- 4) мамлекеттик фонддор.

Айрым мамлекеттик уюмдардын аталышында “фонд” деген сөз бар, мисалы, Кыргыз Республикасынын Социалдык фонду, Аймактарды өнүктүрүү фонду жана башкалар. Бирок, аларды салттуу фонддордун катарына кошууга болбойт. Себеби, КР Граждандык кодексинин 162-беренесине ылайык, “фонд ыктыярдуу **мамлекеттик эмес** мүлктүк төгүмдөрдүн негизинде түзүлөт”. Жогорудагы мамлекеттик уюмдар уюштуруучулук-укуктук формасы боюнча мекеме катары каттоодон өткөн (менчик ээси мамлекет болуп саналат), ал эми алардын аталыштарындагы “фонд” деген сөз бул уюмдардын аталышын белгилөө үчүн гана колдонулат, себеби, бул уюмдар белгилүү бир максаттарга жетүү үчүн ишмердигин андан ары каржылоо максатында каражаттарды чогултушат.

III. Уюмдун ишмердүүлүгүнөн пайда көргөн адамдардын чөйрөсүнө жараша КЭУлар төмөнкүлөргө бөлүнөт:

- 1) коомго пайдалуу КЭУлар; жана
- 2) өз ара пайдалуу КЭУлар.

⁶ Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, бала бакчалар, мектептер, университеттер, бейтапканалар, ооруканалар жана башка ушул сыяктуу тейлөө уюмдары жеке менчик мекемелер же коммерциялык уюмдар катары да түзүлүшү мүмкүн.

КЭУнун бул түрлөрү ушул баптын 2-параграфында кеңири сүрөттөлгөн. КЭУлардын ушинтип бөлүнүшү негизинен салык режимин аныктоо үчүн колдонулат. КЭУнун эки түрү үчүн жеңилдетилген салык режими орнотулган, бирок коомго пайдалуу КЭУлар кайрымдуулук уюмунун статусуна ээ болсо, кошумча салыктык жеңилдиктерге ээ болушат. Мисалы, (1) салыктардын айрым түрлөрүнөн бошотуу, (2) алардын пайдасына кайрымдуулук салымдарын кошкон ишкерлерди жана жарандарды шыктандыруу, (3) алардан жардам алгандарды киреше салыгын төлөөдөн жана социалдык төлөмдөрдөн бошотуу сыяктуу жеңилдиктер бар.

- IV. Түзүлгөн максаттары боюнча КЭУлар: медициналык, билим берүүчү, кайрымдуулук, экологиялык, спорттук жана башка ондогон түрдөгү уюмдарга бөлүнөт.
- V. КЭУларды уюштуруучулук-укуктук формалары боюнча да классификациялоого болот (караңыз: § 4).

§ 6. “Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу” окуу сабагынын предмети

Белгилүү болгондой, КР Граждандык кодексине ылайык укук субъекттери эки чоң топко бөлүнөт:

- 1) жеке жактар (жарандар, чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар);
- 2) юридикалык жактар – коммерциялык уюмдар жана КЭУлар (анын ичинде жалпысынан мамлекет, мамлекеттик органдар, мекемелер жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары).

“Коммерциялык уюмдар” сыяктуу эле КЭУлар юридикалык жактардын өзгөчө чөйрөсүн түзөт (*төмөн жактагы “Укук субъекттери” схемасын караңыз*).

КР Граждандык кодексинде юридикалык жактар жөнүндө негизги, базалык жоболор бекитилген. КР Граждандык кодексинин ченемдерине кошумча юридикалык жактардын, алардын ичинде коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардын айрым уюштуруучулук-укуктук формаларын түзүүгө жана алардын иш-аракеттерин жүргүзүүгө байланышкан мамилелерди кеңири жөнгө салуучу ондогон мыйзамдар жана мыйзам алдындагы актылар кабыл алынган.

Көптөгөн университеттердин окуу пландарында “Чарба укугу”, “Ишкердик укук” же “Экономикалык укук” деген атайын предметтер бар, алардын алкагында студенттер коммерциялык уюмдардын ишмердүүлүгүнө тиешелүү бардык нерселер, анын ичинде коммерциялык уюмдардын иш-аракеттерин жөнгө салуучу айрым мыйзамдар менен толук таанышып чыгышат.

“Коммерциялык эмес уюмдарды жана жарандык катышуу институттарын укуктук жөнгө салуу” предмети “Ишкердик укук” сабагынын мазмунуна окшошуп кетет (КЭУларга тиешелүү бөлүгүндө), анын алкагында студенттер КЭУларга тиешелүү бардык маалыматтар менен толук тааныша алышат. Бул сабактын алкагында студенттер “Жарандык укук” дисциплинасынын алкагында окубай калган Кыргыз Республикасынын КЭУлар жөнүндө ченемдик укуктук актыларын ар тараптан үйрөнүшөт деп күтүлүүдө.

Бул сабак КЭУлардын коомдогу ролу, демократиялык өлкөлөрдөгү КЭУлардын иш-аракеттерин жөнгө салуунун принциптери жана стандарттары, КЭУларды түзүүнүн тартиби, КЭУлардын айрым уюштуруучулук-укуктук формаларын жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү, укуктук статусу, каржыланышы, экономикалык ишмердүүлүгү, салык салуу жана КЭУлардын ишмердигин токтотуунун тартиби жөнүндө темаларды камтыйт.

Бул сабак ошондой эле өлкөнү башкарууда жарандык катышуу институттары, жарандардын жана коомчулуктун катышуусу менен мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуусу, анын ичинде төмөнкү жарандык катышуу институттары жөнүндө темаларды камтыйт:

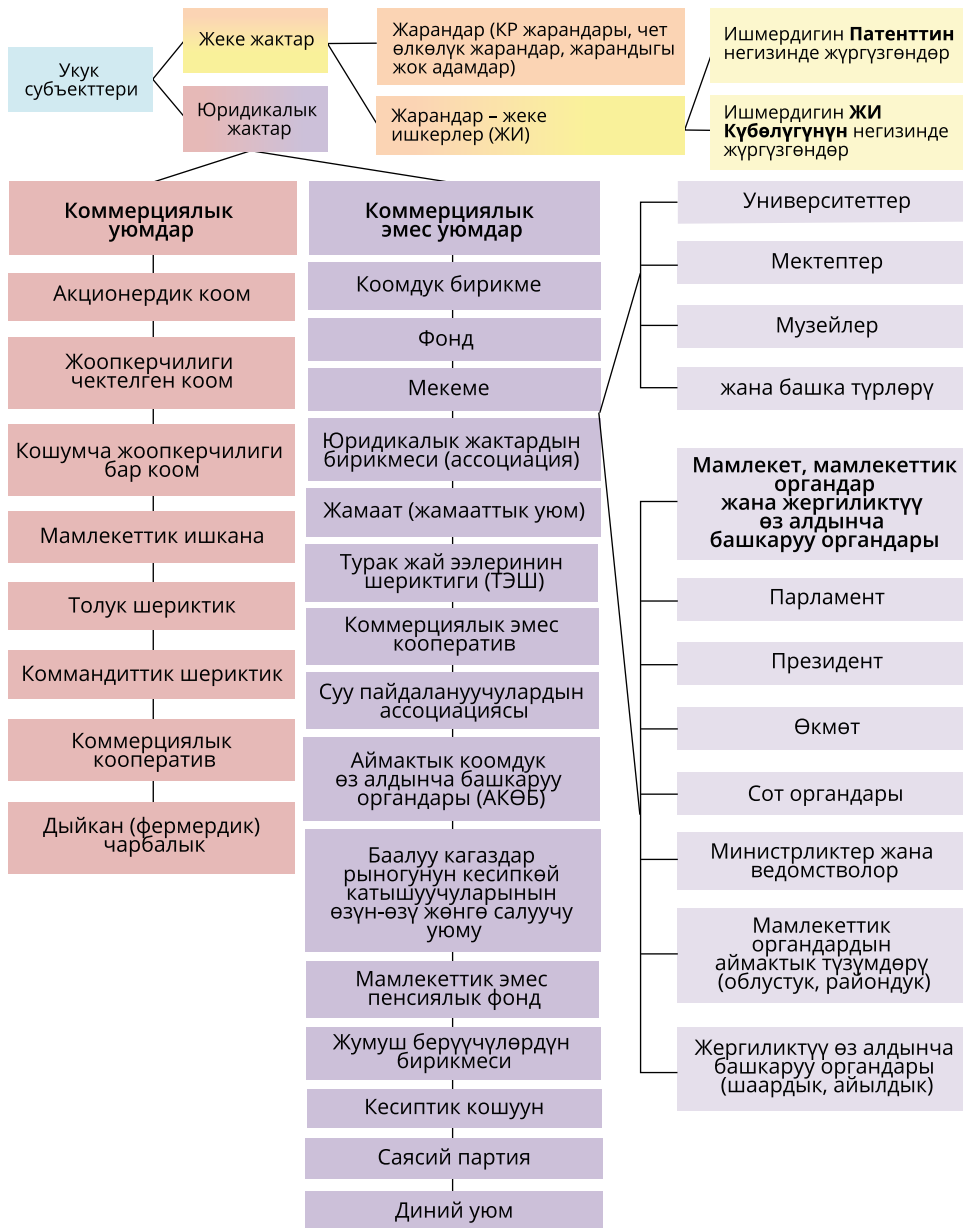
- 1) тынч чогулуштарды өткөрүү эркиндигине укук жана бул укукту мамлекеттик органдардын камсыз кылуусу;
- 2) мамлекеттик органдардын жарандардын кайрылууларын кароо тартиби;
- 3) мамлекеттик органдардын карамагында турган маалыматтарга жарандардын жеткиликтүүлүгү;
- 4) мамлекеттик органдардын, бизнестин жана коммерциялык эмес сектордун өкүлдөрүнүн катышуусу менен секторлор аралык башкаруу органдарын түзүүнүн жана ишинин тартиби;
- 5) жарандардын мыйзам жаратуу процессине катышуусу;
- 6) жарандардын бюджеттик процесске катышуусу;
- 7) мамлекеттик органдардын коомдук кеңештерин түзүүнүн жана ишинин тартиби;
- 8) Кыргызстандын “Ачык Өкмөт” Өнөктөштүгүнө (OGP) мүчөлүгү жана OGPнын алкагында өзүнүн милдеттенмелерин аткаруусу;
- 9) жана башкалар.

КЭУлар жана жарандык катышуу институттары жөнүндө колдонуудагы мыйзамдарга жана тажрыйбага сереп жасап, аларды талдоодон тышкары, бул окуу предметинин алкагында тарыхый жана теориялык билимдер берилет, ошондой эле КЭУлар жана жарандык катышуу институттары жөнүндө үлгү алууга боло турган дүйнөлүк тажрыйбалар сунушталат.

Бул сабак төмөнкү багыттар боюнча билим алып жаткан университеттердин студенттери үчүн зарыл: юриспруденция, мамлекеттик жана муниципалдык баш-

каруу, коммерциялык эмес уюмдарда менеджмент, социалдык ишкердик жана башкалар.

Укук субъекттери

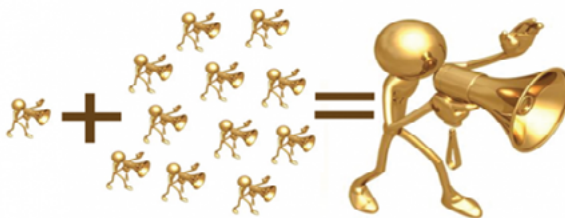

2-бап. Коммерциялык эмес уюмдардын ишмердигинин укуктук жөнгө салынышы

§ 1. Демократиялык өлкөлөрдө биригүүгө укук жана КЭУларды жөнгө салуунун стандарттары

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 36-беренесинде төмөнкүдөй ченем бекитилген: “Ар бир адам биригүү эркиндигине укуктуу”. Биригүү укугу адамдын негизги укуктарынын бири болуп саналат, “бул укукту пайдаланууга эч кандай чектөөлөр болбошу керек”⁷. Бул укукту пайдаланууда жарандар катталбаган же катталган коммерциялык эмес уюмдарды (КЭУ) түзүшөт.

Жарандар КЭУларды ар кандай максаттарга жетүү үчүн түзүшөт. Мисалы: (1) мамлекеттик органдарга же башка адамдарга өз үнүн жеткирүү үчүн (бир адамдын үнү көп угулбай турганы белгилүү, ал эми жарандардын бирикмесинин үнү ар дайым угулат жана канчалык көп адам бириксе, алардын үнү ошончолук катуу чыгат), (2) муктаж болгондорго жардам берүү үчүн, (3) коомго пайдалуу иштер менен алектенүү үчүн жана (4) башка максаттарда.

Булак: <https://d1png.com/png/4311748>.

Кыргызстандын жарандары бул укукту колдонууну үйрөнүп калышканын белгилей кетүү керек. Мисалы, Кыргызстан эгемендүүлүк⁸ алган учурдан бери КЭУлар эң көп санда түзүлгөн жыл бул 2010-жыл, бул жыл баарына белгилүү болгондой Апрель ыңкылабы жана өлкөнүн түштүгүндөгү этностор аралык жаңжал болуп өткөнү менен белгилүү. Ошол жылы 1400дөн ашык КЭУ түзүлгөн⁹ Аларды курман болгондордун жакындары; бул окуялардын жүрүшүндө жабыркаган адамдар; талап-тоноодон жабыркаган ишкерлер; өлкөнү өнүктүрүүгө жигердүү катышууну каалаган жаштардын өкүлдөрү; жана башка көптөгөн жарандардын категориялары түзүшкөн.

Демократиялык өлкөлөрдө КЭУлардын ишмердүүлүгүн жөнгө салуунун стандарттары калыптанып калган.

⁷ Кыргызстан 1994-жылдан бери катышуучу болуп саналган Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын 22-беренеси.

⁸ 1991-жылдан 2023-жылга чейинки мезгилде – бул окуу китеби соңку жолу чыккан жылдарда.

⁹ Буга чейин жылына болжол менен 800-900 КЭУ түзүлчү.

Бул стандарттар ар кандай факторлордун негизинде түзүлгөн:

– коомдо жана ар кайсы өлкөлөрдүн парламенттеринде көп сандаган талкуулардын жыйынтыктарынын негизинде; адам укуктары боюнча эл аралык конвенцияларды иштеп чыгып, кабыл алуунун негизинде;

– БУУнун Адам укуктары боюнча комитетинин чечимдери. Азыркы учурда дүйнөдөгү мамлекеттердин басымдуу көпчүлүгү адамдын негизги укуктарын, алардын ичинде биригүү эркиндигин (22-берене) камтыган Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактыга (ЖСУЭП)¹⁰, кошулган. БУУнун Адам укуктары боюнча комитети бир тараптан жарандар менен КЭУлар, экинчи жагынан өлкөнүн бийлиги ортосундагы талаш-тартыштарды карап, тиешелүү чечимдерди кабыл алат. Бул чечимдер юридикалык прецедент болуп калат, башкача айтканда, ЖСУЭПке кошулган өлкөлөрдө дал ушундай коомдук мамилелерди жөнгө салууда милдеттүү түрдө колдонулушу керек болгон эреже болуп калат. БУУнун Адам укуктары боюнча комитети ошондой эле ЖСУЭПнын ар бир беренесине “жалпы комментарийлерди” (General Comment) иштеп чыгат жана кабыл алат, анда ЖСУЭПнын беренелеринде бекитилген адам укуктары боюнча принциптер жана деталдуу чечмелер бекитилет;

– башка эл аралык уюмдар тарабынан глобалдык жана регионалдык деңгээлде адам укуктары боюнча атайын документтерди кабыл алуунун негизинде. Мисалы, БУУ, ЕККУ, Евробиримдик жана башка уюмдар.

Кыргызстан ЖСУЭПга жана анын Биринчи факультативдик протоколуна¹¹ 1994-жылы кошулган. Бул пактка жана протоколго кошулган бардык өлкөлөр өзүнө төмөнкүдөй милдеттенмелерди алышат:

- 1) бул өлкөнүн жарандары ЖСУЭПда каралган укуктар бузулган учурда БУУнун Адам укуктары боюнча комитетине кайрылууга укуктуу;
- 2) мамлекет БУУнун Адам укуктары боюнча комитетинин чечимдерин тааныйт жана аткарат;
- 3) БУУнун Адам укуктары боюнча комитетинин чечимдери прецедент болуп калат, башкача айтканда, ушул пактка кошулган бардык өлкөлөрдө ушул өңдүү мамилелерди жөнгө салууда милдеттүү эрежелер болуп саналат.

БУУнун Адам укуктары боюнча комитети жарандардын жана КЭУлардын арыздарынын негизинде жарандардын биригүү укугуна байланыштуу иштерди бир нече жолу карап чыгып, алар боюнча төмөнкүдөй чечимди кабыл алган: КЭУ – бул жарандардын бирикмелери, жөнөкөй КЭУлардын (кайрымдуулук же коомго пайдалуу уюм статусун албаган жана салыктык жеңилдиктерди пайдаланбаган КЭУлар) ишмердигин жөнгө салуу башка юридикалык жактардын (мисалы, коммерциялык ишканалардын) ишин жөнгө салгандай эле (же андан татаал эмес) жүзөгө ашырылууга тийиш.

¹⁰ https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml, 1966-жылдын 16-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясынын 2200 А (XXI) резолюциясы менен кабыл алынып, 1976-жылдын 23-мартында күчүнө кирген.

¹¹ Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактыга Факультативдик протокол, 1966-жылдын 16-декабрында Башкы ассамблеянын 2200 А (XXI) резолюциясы менен кабыл алынган. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpro1.shtml.

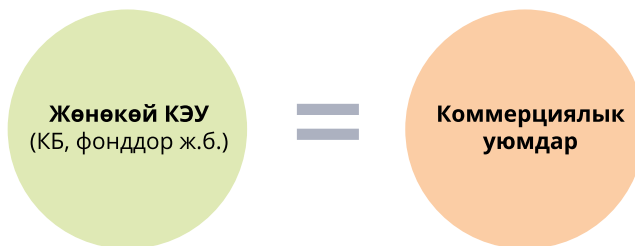
КЭУлардын отчеттуулугу боюнча талаптарга карата ушундай эле жобо ЕККУ/ ДИАУБ жана Венеция комиссиясы иштеп чыгып, бекиткен “Биригүү эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптердин” 225-пунктунда бекитилген: “Бирикмелерден (КЭУлардан) башка юридикалык жактардан (мисалы, коммерциялык ишканалардан) талап кылынгандан көбүрөөк отчетторду жана маалыматтарды берүүнү талап кылууга жол берилбейт; ишмердиктин ар түрдүү чөйрөлөрүнүн ортосунда тең укуктуулук камсыз кылынууга тийиш. Ошону менен бирге, белгилүү бир жеңилдиктерди колдонгондугу үчүн кээ бир учурларда отчеттуулукка өзгөчө талаптарды коюуга жол берилет. Мында бирикмелерге тандоо укугу берилет: бирикмелер бул талаптарды сактайбы же аларды аткаруудан баш тартып, муну менен кошо жеңилдиктерден да баш тартабы (мындай чаралар колдонулушу мүмкүн болгон учурларда)”¹².

Ошентип, демократиялык өлкөлөрдө КЭУлардын ишин жөнгө салуунун стандарттары жана принциптери түзүлгөн, аларга ылайык КЭУлар алардын иш-аракетин жөнгө салуунун жол-жобосу боюнча төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт:

- 1) жөнөкөй КЭУлар – булар атайын кошумча “кайрымдуулук” же “коомго пайдалуу” деген статусу жок, салыктык жана башка жеңилдиктерди колдонбогон коомдук бирикмелер, фонддор, жеке мекемелер, юридикалык жактардын бирикмелери, жамааттык уюмдар жана башка КЭУлар;
- 2) “кайрымдуулук” же “коомго пайдалуу” уюм деген кошумча статусу бар жана тиешелүү салыктык жана башка жеңилдиктерди колдонгон КЭУлар (коомдук бирикмелер, фонддор, мекемелер жана башка КЭУлар).

Демократиялык өлкөлөрдө жөнөкөй КЭУлардын ишмердиги коммерциялык уюмдардын ишмердигин жөнгө салууга окшош болот: каттоо жол-жобосу, мамлекеттик органдарга отчет берүү, мамлекеттик органдар тарабынан текшерүүлөр, уюмду жоюу жана башка талаптар боюнча окшош келет.

Жөнөкөй КЭУлардын иш-аракетин укуктук жөнгө салуу

Төмөнкү жолжоболор боюнча:

катоодон өткөрүү,
отчеттуулук,
мамлекеттик органдар тарабынан
текшерүүлөр,
уюмду жоюу ж.б.

¹² Бирикмелердин эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптер, ЕККУ ДИАУБ, 2016. 81-бет <http://www.osce.org/ru/odih/160961?download=true>.

Демократиялык өлкөлөрдө кайрымдуулук же коомго пайдалуу уюмдардын иш-аракетин жөнгө салууга келсек, мамлекет:

- 1) бир жагынан аларга төмөнкүдөй артыкчылыктарды берет:
  - а) алар ишкердик иш-аракеттерди жүргүзүүдөн акча таап, бул каражаттарга өздөрүнүн коомго пайдалуу ишин каржылай алышы үчүн салык жеңилдиктери;
  - б) кайрымдуулук же коомго пайдалуу уюмга көрсөтүлгөн жардамдын суммасына өлчөмдөш салыктык жеңилдиктерди берүү жолу менен аларга финансылык жардам көрсөтүүгө бизнес секторду жана жарандарды шыктандырат;
- 2) экинчи жагынан, аларга ачык-айкындуулук жана отчеттуулук боюнча кыйла катаал талаптарды коёт:
  - а) кошумча отчет берүү боюнча;
  - б) жыл сайын көз карандысыз финансылык аудиттен өтүп туруу боюнча;
  - в) отчетторду атайын сайттарда жарыялоо боюнча талаптар коюлат.

Кайрымдуулук уюмдардын (КУ) иш-аракетин укуктук жөнгө салуу

1999-жылдын 6-ноябрында кабыл алынган “Меценаттык жана кайрымдуулук ишмердик жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык, коомдук бирикме, фонд жана мекеме уюштуруучулук-укуктук формада түзүлгөн Кыргызстандын КЭУлары – кайрымдуулук уюмунун статусун ыктыярдуу негизде алууга укуктуу. Кыргыз Республикасынын Салык кодексине ылайык кайрымдуулук уюмдар кошумча нарк салыгын (КНС), киреше салыгын жана мүлк салыгын төлөөдөн бошотулган. Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде ошондой эле юридикалык жактар жана жеке ишкерлер үчүн алардын кайрымдуулук уюмдарынын пайдасына берген кайрымдуулуктары боюнча жеңилдиктер каралган¹⁵.

¹⁵ Кайрымдуулук уюмдары жөнүндө кененирээк ушул окуу китебинин “Кайрымдуулук уюмдары” деген 21-бабында баяндалган.

§ 2. КЭУлардын ишмердигин укуктук жөнгө салуунун булактары

Ар кандай институттун укуктук жөнгө салынышы социалдык мамилелерди иретке келтирүүчү эрежелерди камтыйт жана *юримдикалык ченемдердин* негизинде түптөлөт. КЭУнун ишин жөнгө салуучу юримдикалык ченемдердин булактарына төмөнкүлөр кирет:

- 1) Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер; ошондой эле эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана ченемдери Кыргыз Республикасынын укуктук тутумунун курамдык бөлүгү болуп саналат;
- 2) Кыргыз Республикасынын мыйзамдары;
- 3) КЭУлардын корпоративдик (уюмдун ички) ченемдик актылары.

Эл аралык келишимдер

Жогоруда белгиленгендей, КЭУну түзүү жана анын иши ар кандай эл аралык актыларда бекитилген биригүү (же ассоциация) эркиндигине болгон укукту ишке ашырууга негизделет. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-беренесинин¹⁴, негизинде Кыргыз Республикасынын аймагында колдонулган биринчи кезектеги эл аралык актыларга төмөнкүлөр кирет:

- 1) 1948-жылдын 10-декабрындагы Адам укуктарынын жалпы декларациясы (20-берене);
- 2) 1966-жылдын 19-декабрындагы Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт (22-берене)¹⁵;
- 3) 1966-жылдын 19-декабрындагы Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт (8-берене)¹⁶.

Аталган эл аралык актылар биригүү (ассоциация) эркиндигине укуктун төмөнкүдөй алкактарды камтыган универсалдуу стандартын түздү:

- 1) биригүү (ассоциация) эркиндигине болгон укук жарандыгына жана кандайдыр бир социалдык айырмачылыктарына карабастан баарына жана ар бир адамга таандык;
- 2) аталган укук жеке адамдын бирикме түзүү укугун да, иштеп жаткан бирикмеге кирүү укугун да камтыйт;
- 3) бирикмеге (ассоциацияга) кирүүгө мажбурлоого тыюу салынат;
- 4) биригүү укугун пайдаланууга мыйзамда каралган жана демократиялык комдо зарыл болгон чектөөлөрдөн башка эч кандай жол менен тыюу салууга

¹⁴ КР Конституциясынын 6-беренесинин 3-б.: “Эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана ченемдери, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык күчүнө кирген эл аралык келишимдер Кыргыз Республикасынын укук тутумунун курамдык бөлүгү болуп саналат”.

¹⁵ Кыргыз Республикасы бул Пактка КР Жогорку Кеңешинин 1994-жылдын 12-январында кабыл алынган №1406-ХII токтому менен кошулган. Кыргыз Республикасынын Пактка кошулушу 1995-жылдын 7-январында күчүнө кирген.

¹⁶ Кыргыз Республикасы бул пактка Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 1994-жылдын 12-январында кабыл алынган №1406-ХII токтому менен кошулган. Кыргыз Республикасынын Пактка кошулушу 1995-жылдын 7-январында күчүнө кирген.

болбойт. Чектөөлөр төмөнкүдөй учурларда киргизилиши мүмкүн: мамлекеттик же коомдук коопсуздуктун, коомдук тартиптин, калктын саламаттыгын жана адеп-ахлагын коргоонун же башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун кызыкчылыгында зарыл болгондо гана чектөөлөр киргизилиши мүмкүн.

Жогоруда аталган эл аралык актылар универсалдуу мүнөзгө ээ жана аларда бекитилген жоболор улуттук мыйзамдардын ченемдеринде гана чагылдырылбастан, ошол эле кезде регионалдык мүнөздөгү эл аралык документтерде да кайталанган. Алсак, мисалы, биригүү эркиндигине укук (1) 1950-жылдын 4-ноябрында Европа Кеңеши кабыл алган Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европа Конвенциясынын 11-беренесинде; (2) 1969-жылдын 22-ноябрындагы Адам укуктары жөнүндө Америка Конвенциясынын 16-беренесинде; (3) Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигинин 1995-жылдын 26-майындагы Адам укуктары жана негизги эркиндиктери жөнүндө Конвенциясынын 12-беренесинде бекитилген¹⁷.

КЭУнун ишин укуктук жөнгө салуу булактарынын арасында эл аралык мамлекеттер аралык уюмдардын жана өкмөттүк эмес уюмдардын ортосунда түзүлгөн документтер өзгөчө орунду ээлейт. Алардын катарына ЮНЕСКОнун (БУУнун билим берүү, илим жана маданият маселелери боюнча адистештирилген мекемесинин) резолюцияларын жана сунуштамаларын киргизсе болот¹⁸.

Биригүү эркиндиги ЕККУнун адамдык чен-өлчөмгө тиешелүү милдеттенмелеринин бири катары таанылат. Булактар системасында “Биригүү эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптер” өзгөчө орунду ээлейт, бул документти ЕККУ/ДИАУБ жана Венеция комиссиясы иштеп чыгып, бекиткен¹⁹. Бул документ биригүү эркиндиги укугу боюнча уруксат берилген чектөөлөр, мүчөлүк, уюмдарды каттоо жана алардын иш-аракетин токтотуу, алардын жоопкерчилиги, отчеттуулугу жана аудити, өкмөт менен мамилелери жана башка КЭУларды укуктук жөнгө салууга тиешелүү маанилүү маселелерди камтыйт.

Эл аралык өкмөттүк эмес уюмдардын материалдарына токтолуп, орус окумуштуусу Г.И. Тункин “алар мамлекеттердин эркин билдирген органдар эмес” деп туура белгилейт, ошондуктан алардын ой-пикирлери жана резолюциялары эл аралык ченем түзүү процесси менен камтылбайт; бирок, эл аралык өкмөттүк эмес уюмдардын документтери, биринчиден, тигил же бул мамлекеттин позициясына таасир этет жана эл аралык укуктун калыптанышына өбөлгө түзөт, экинчиден, бул уюмдардын ичиндеги мамилелерди түздөн-түз жөнгө салат. Эл аралык өкмөттүк эмес уюмдар иштеп чыккан көптөгөн жоболор эл аралык мамилелердин доктринасы жана практикасы катары таанылган²⁰.

¹⁷ Конвенция 2003-жылдын 1-августунда кабыл алынган №182 КР Мыйзамы менен ратификацияланган. Колдонуудагы эл аралык укук. 3 томдо (Түзүүчүлөр: проф. Ю. М. Колосов жана проф. Э. С. Кривчикова). М., 1996; Эл аралык укук курсу. 1-том. 205–208-беттер; БУУнун системасынын эл аралык уюмдары. Маалымдама. М., 1990; ЮНЕСКОнун эл аралык ченемдик актылары. М., 1993.

¹⁹ <http://www.osce.org/tu/odihr/160961?download=true>.

²⁰ Эл аралык укук курсу. 1-том. 218 – 219-беттер.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары

Улуттук мыйзамдарда башкы роль жогорку юридикалык күчкө ээ болгон Конституцияга таандык. КЭУлардын ишмердүүлүгү 8- жана 36-беренелерде конституциялык негизге ээ болду, бул беренелер эл аралык коомчулук тарабынан таанылган *биригүү укугун* бекемдейт.

Конституциядан кийин КЭУлардын иш-аракетин укуктук жөнгө салуунун маанилүү булагы болуп Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси саналат. Кодексте КЭУлар жөнүндө негизги жоболор камтылган жана алардын айрым түрлөрү каралат. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин ченемдери андан ары атайын мыйзамдарда өнүктүрүлгөн, бүгүнкү күндө мындай ондон ашык мыйзам кабыл алынган. “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы²¹, алардын ичинде негизгилердин бири болуп саналат. Бул Мыйзам коомдук бирикмелер, фонддор, мекемелер, ассоциациялар түрүндө КЭУларды түзүүгө, иш-аракетине, кайра уюштурууга жана жоюуга байланыштуу коомдук мамилелерди жөнгө салат.

Мыйзамдардын бир бөлүгү КЭУлардын айрым түрлөрүн түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн жана иш-аракет жүргүзүү принциптерин бекемдөөгө багытталган. Алардын катарына кесиптик кошуундар жөнүндө²², саясий партиялар жөнүндө²³, дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө²⁴, көп батирлүү үйлөрдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин шериктиктери жөнүндө²⁵ жана башка мыйзамдар кирет. Башка мыйзамдар КЭУлардын тигил же бул чөйрөдөгү иш-аракеттеринин өзгөчөлүктөрүн жөнгө салат. Алар: Меценаттык жана кайрымдуулук иш-аракет жөнүндө²⁶, мамлекеттик социалдык заказ жөнүндө²⁷, мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө²⁸ жана башка мыйзамдар. Бир катар мыйзамдар КЭУларга карата уруксат берүү жана контролдук-көзөмөлдөө чараларын белгилөөгө багытталган, алардын ичинде террористтик ишти каржылоого жана кылмыштуу кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) каршы аракеттенүү жөнүндө²⁹ жана башка мыйзамдар бар.

Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары жана Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин токтомдору да КЭУлар жөнүндө укуктук ченемдердин булагы болуп саналат.

²¹ 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамы.

²² 1998-жылдын 16-октябрында кабыл алынган №130 “Кесиптик кошуундар жөнүндө” КР Мыйзамы.

²³ 1999-жылдын 12-июнунда кабыл алынган №50 “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамы.

²⁴ 2008-жылдын 31-декабрында кабыл алынган №282 “Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдары жөнүндө” КР Мыйзамы.

²⁵ 2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №122 “Көп батирлүү үйлөрдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин шериктиктери жөнүндө” КР Мыйзамы.

²⁶ 1999-жылдын 6-ноябрында кабыл алынган №119 “Меценаттык жана кайрымдуулук иш-аракет жөнүндө” КР Мыйзамы.

²⁷ 2017-жылдын 28-апрелинде кабыл алынган №70 “Мамлекеттик социалдык заказ жөнүндө” КР Мыйзамы.

²⁸ 2014-жылдын 24-майында кабыл алынган №74 “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” КР Мыйзамы.

²⁹ 2018-жылдын 6-августунда кабыл алынган №87 “Террористтик ишти каржылоого жана кылмыштуу кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) каршы аракеттенүү жөнүндө” КР Мыйзамы.

КЭУлардын корпоративдик (жергиликтүү) ченемдик актылары

КЭУнун корпоративдик же ички ченемдик актылары уюмдун ички документтери болуп саналат. Аларды КЭУнун жетектөөчү органдары кабыл алат жана алар бул уюмдун чегинде гана күчүндө болот. Атайын мүнөзүнө жана багытына карабастан, корпоративдик ченемдер укуктук ченемдердин булактары тутумунда өзгөчө орунду ээлейт. Корпоративдик ченемдер уставдарда, жоболордо, нускамаларда, уюмдаштыруу келишимдеринде, протоколдордо, келишимдерде ж.б. КЭУнун документтеринде бекитилет. Эреже катары, алар КЭУлардын ишинин жол-жоболук маселелерин жөнгө салууга багытталат, бирок келишимдер бул тизмеге кирбейт. Корпоративдик ченемдердин мүнөзү мыйзамдарда бекитилген, аларда бул ченемдер менен тескелүүчү КЭУнун максаттары жана милдеттери, башкаруу органдарынын түзүмү, мөөнөтү жана ыйгарым укуктары, башка ички жоболор сыяктуу маанилүү аспектилерди милдеттүү түрдө жөнгө салуу каралат.

Корпоративдик актылар мамлекеттик органдардын кийлигишүүсүз КЭУнун өзү тарабынан кабыл алынган анын өзгөчөлүгү болуп саналат. Корпоративдик актылар жөнгө салуу булактары системасында юридикалык күчү боюнча мыйзамдарга салыштырмалуу төмөнүрөк орунду ээлейт. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинде диний уюмдун кызматкерлеринин абалынын өзгөчөлүктөрү диний уюмдун ички көрсөтмөлөрү менен белгилениши мүмкүн экендиги айтылган, алар Кыргыз Республикасынын Конституциясына, ушул Кодекске жана башка мыйзамдарга карама-каршы келбөөгө тийиш³⁰.

Укуктук жөнгө салуунун булагы катары ыктыярдуулук, бардык олуттуу өнүктөр боюнча мунасага жетишүү, милдеттенмелерди аткаруу үчүн тенчилик жана тараптардын өз ара жоопкерчилиги сыяктуу белгилер менен мүнөздөлгөн келишим КЭУлар үчүн кем эмес мааниге ээ³¹. КЭУлар түзүлгөндөн баштап, ар кандай долбоорлорду ишке ашырганга чейин келишимдерди абдан көп учурларда колдонуп келет. Келишимдер юридикалык жактар менен жарандардын ортосундагы экономикалык маселелер боюнча өз ара мамилелерде гана эмес, ошондой эле өнөктөштүк мамилелерди орнотуу, биргелешкен иш-чараларды өткөрүү үчүн да түзүлөрүн белгилей кетүү керек.

§ 3. КЭУлардын ишмердигинин конституциялык-укуктук негиздери

Улуттук мыйзамдардын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясы коомдук мамилелердин эң маанилүү чөйрөлөрүн жөнгө салуу менен укуктук институттардын иштеши үчүн пайдубал болуп саналат. Демократиялык мамлекеттерде конституциялык ченемдер адам укуктары жаатындагы жалпы таанылган эл аралык принциптерди жана жоболорду чектей албайт, анын ичинде биригүү эркиндигине укукту дагы. Ошону менен бирге, улуттук конституциялар эл аралык документтердин

³⁰ 2004-жылдын 4-августунда кабыл алынган №106 Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин 388-беренеси.

³¹ *Хименес де АРЕ* чага Э. Заманбап эл аралык укук. М., 1983. – 27-бет.

ченемдерин механикалык түрдө көчүрбөйт, алар тигил же бул мамлекеттин аймагындагы коомдук бирикмелердин укуктук статусунун негиздерин белгилейт.

2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына жасалган талдоо Кыргыз Республикасынын жарандыгына ээ болгон-болбогондугуна карабастан ар бир адамдын биригүү (ассоциация) эркиндигине укугу таанылганын күбөлөндүрөт. Муну Конституциянын 36-беренесинде колдонулган “Ар бир адам биригүү эркиндигине укуктуу” формуласы, ошондой эле бул берененин “Жеке укуктар жана эркиндиктер” аттуу 2-главасында орун алганы далилдеп турат. “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 2-беренесинин 2-бөлүгү муну ырастайт, бул беренеге ылайык “юридикалык жактардын каттоо ордуна жана жеке жактардын жашаган ордуна же жарандыгына карабастан юридикалык жана жеке жактар коммерциялык эмес уюмдардын уюштуруучулары болушу мүмкүн”.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 8-беренесинде “Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын ишке ашыруу жана коргоо үчүн саясий партиялар, кесиптик бирликтер жана башка коомдук бирикмелер түзүлүшү мүмкүн” деп айтылат. Бул берене КЭУну уюштуруунун жана анын ишинин негизги принциптеринин бирин – эркин катышуу принцибин бекемдейт, ал коомдук уюмдардын ишин жөнгө салуучу кийинки бардык ченемдик укуктук актыларда чагылдырылат.

Конституция саясий партиялар (8-берене), диний уюмдар (8, 9, 34-беренелер), адвокатура (64-берене), аксакалдар соттору (115-берене), ошондой эле кайрымдуулук иши (44-берене) өндүү КЭУнун түрлөрүнө арналган өзүнчө жоболорду камтыйт. Конституциялык-укуктук жөнгө салуу мамлекеттин жана коомдук бирикмелердин өз ара мамилелеринин принциптерин да камтыйт. Конституциянын 9-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык Кыргыз Республикасында дин жана бардык диний ырасымдар мамлекеттен ажыратылган, буга байланыштуу диний уюмдардын, дин жана ырасымдардын кызматчыларынын мамлекеттик бийлик органдарынын ишине кийлигишүүсүнө тыюу салынат.

Жарандардын биригүүгө болгон конституциялык укугу КЭУнун укуктук статусунун негизи болуп саналат. Баяндалган баштапкы конституциялык башталыштар биригүү укугун ченемдик жактан жөнгө салууга түздөн-түз таасирин тийгизип, мыйзам актыларында чагылдырылган.³² Бул укуктун мааниси, анын укуктук кепилдиктери көптөн бери бааланбай, көз жаздымында калып келген. Көп жылдык саясий практика иш жүзүндө бул укукту четке каккан, ал эми мамлекет жарандардын өз конституциялык укуктарын жүзөгө ашыруусуна ар тараптан көмөктөшүүгө умтулган эмес.

³² Алиев А.А. Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери тутумунда биригүүгө конституциялык укук. - М., 2000. - 10-бет.

Бүгүнкү күндө биригүү укугу жарандардын жарандык жана саясий укуктары блогунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бул укук адамдын башка негизги укуктары, айрыкча пикир билдирүү эркиндиги менен тыгыз байланышта турат.

Биригүү укугу эки элементти камтыйт: жарандардын биригүүгө болгон субъективдүү укугу жана коомдук бирикменин укуктук статусу.

Жарандардын биригүүгө болгон укугу төмөнкүлөрдөн түзүлөт:

- 1) бирикмелерди түзүү укугу;
- 2) бирикмелерге кирүү жана алардан тоскоолдуксуз чыгуу укугу;
- 3) бирикмелердин ишине катышуу укугу;
- 4) бирикмелер тарабынан өздөрүнүн укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо укугу.

Коомдук бирикменин укуктук статусу – бул анын укуктарынын, милдеттеринин, жоопкерчилигинин, ошондой эле кепилдиктеринин жыйындысы.

“Биригүү укугу жарандык коомдун институттарын түптөөнүн эң маанилүү шарты”³³, деген кеңири таралган пикирге карабастан, мында жалгыз гана КЭУларды түзүү деп түшүнүүгө болбойт. *“Бул түшүнүккө ар кандай керектөөлөрдү канааттандыруу максатында жеке жактар тарабынан түзүлгөн ар кандай жамааттар кирет”.*

Ошентип, азыркы Кыргызстанда биригүү эркиндигине укук ар бир адамдын ажырагыс укугу болуп саналат жана атайын мыйзамдарда андан ары өркүндөтүлүп келүүдө.

§ 4. КЭУлардын жарандык-укуктук статусу

КЭУлардын ишин жарандык-укуктук жөнгө салуунун негиздерин 1996-жылдын май айында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин (мындан ары – КР ГК) жана 1999-жылы кабыл алынган “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын ченемдери түзөт.

Конституциялык жоболордон айырмаланып, жарандык мыйзамдардын ченемдери колдонмо мүнөзгө ээ. КР ГКнын 1-беренесине ылайык жарандык мыйзамдар башка нерселер менен катар жарандык-укуктук мамилелердин катышуучуларынын укуктук абалын аныктайт. Жарандар, юридикалык жактар жана мамлекет жарандык мамилелердин катышуучулары катары таанылгандыктан, КЭУлар юридикалык жактардын арасында жарандык укуктун субъекттери болуп саналат.

Жарандык мыйзамдарда КЭУлардын көп түрдүү уюштуруучулук-укуктук формалары каралган. Алар: коомдук бирикмелер, диний уюмдар, саясий

³³ Алиев А.А. 17-бет.

партиялар, фонддор, мекемелер, юридикалык жактардын бирикмелери (ассоциациялар, союздар), коммерциялык эмес кооперативдер жана башкалар. Алардын тизмеси толук эмес, КЭУлардын айрым түрлөрү ар кандай атайын мыйзамдар менен белгилениши мүмкүн (КР ГКнын 85-беренесинин 3-пункту)³⁴.

Бардык КЭУлар үчүн жалпы белги – киреше алуу алардын ишинин негизги максаты эмес, ал эми алынган киреше катышуучулар арасында бөлүштүрүлбөйт. Бул эки критерий юридикалык жактарды коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдарга бөлүү үчүн негизди түзөт. Коммерциялык уюмдун ишинин негизги максаты – пайда табуу болуп саналат. Алынган пайда катышуучулардын ортосунда бөлүштүрүлөт. КЭУлар үчүн киреше алуу – уюмду түзүүнүн максаты боло албайт.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 6-беренесине ылайык Кыргыз Республикасында КЭУлар юридикалык жакты түзүү менен же түзбөстөн уюштурулушу мүмкүн³⁵. Бул жобо аталган мыйзамда юридикалык жактардын чектелген чөйрөсүндө колдонулушуна байланыштуу коомдук бирикмелерге, мекемелерге, фонддорго, ассоциацияларга (союздарга) карата колдонулат. Юридикалык жактын статусу жок КЭУларды түзүү мыйзамдарда дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органда эсептик каттоонун негизинде иш жүргүзүүгө укуктуу диний уюмдарга карата да каралган³⁶. Кээ бир аймактык коомдук өз алдынча башкаруунун айрым формалары да жергиликтүү кеңеште эсептик каттоодон өткөн учурдан тартып өз статусуна ээ болот. Алар үчүн юридикалык жак катары каттоо милдеттүү эмес³⁷.

КР ГКнын 86-беренесине ылайык юридикалык жактар мамлекеттик каттоодон өтүшү керек, алар ошол учурдан тартып юридикалык жак болуп түзүлдү деп эсептелет. Ошентип, юридикалык жактын укуктук жөндөмдүүлүгү мамлекеттик каттоодон өткөн учурдан тартып пайда болот.

Мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин КЭУ юридикалык жактын статусуна ээ болот (КР ГК, 83-берене), ага төмөнкүлөр кирет:

- 1) менчикте же чектелген менчик укугунда өзгөчөлөнгөн мүлккө ээ болуу укугу;
- 2) мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктарга жана милдеттерге ээ болуу жана жүзөгө ашыруу (келишимдерди түзүү);
- 3) уюмдун мөөрүн алууга, банктарда эсептерди ачууга;
- 4) сотто өз атынан доогер же жоопкер катары чыгууга.

³⁴ КЭУнун уюштуруучулук-укуктук формаларынын ар түрдүүлүгү жөнүндө ушул окуу китебинин 1-бабында кененирээк баяндалган.

³⁵ Катталбаган КЭУнун укуктук статусу ушул окуу китебинин “Коммерциялык эмес уюмдарды түзүү” деген 3-бабында баяндалган.

³⁶ 2008-жылдын 31-декабрында кабыл алынган №282 “Кыргыз Республикасындагы дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 8-беренеси.

³⁷ 2021-жылдын 20-октябрында кабыл алынган №123 “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” КР Мыйзамынын 57-беренеси.

Уюштуруучулардын (катышуучулардын) КЭУнун мүлкүнө болгон укуктарынын өз өзгөчөлүктөрү бар. КР ГКнын 83-беренесинин 2-пунктуна ылайык, юридикалык жактын мүлкүн түзүүгө катышкандыгына байланыштуу анын уюштуруучулары (катышуучулары), ушул юридикалык жакка (кооперативдерге) карата милдеттенме укугуна же анын мүлкүнө буюм укугуна ээ болушу мүмкүн. Бирок, КЭУлардын басымдуу бөлүгүнө карата (коомдук бирикмелер жана диний уюмдар; коомдук фонддор; юридикалык жактардын бирикмелери) алардын уюштуруучулары (катышуучулары) мүлктүк укуктарга ээ эмес.

Юридикалык жакты уюштуруу менен түзүлгөн КЭУлар жарандык мыйзамдарда юридикалык жактар үчүн берилген бардык укуктардан пайдаланышат. Алар филиалдарды жана өкүлчүлүктөрдү түзүп, башка юридикалык жактарды түзүүгө катыша алышат.

Бир катар шарттарды сактаса, КЭУларга ишкердик менен алектенүүгө тыюу салынбайт. Ишкердик алар түзүлгөн максаттарга жетүүгө кызмат кылышы керек жана бул максаттарга каршы келбөөгө тийиш. Мындан тышкары, ишкердик иш-аракеттерден түшкөн кирешелер мүчөлөрдүн же катышуучулардын ортосунда кайра бөлүштүрүлбөстөн, уставдык максаттарга жетүү үчүн гана пайдаланылышы керек.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 12-беренесине ылайык КЭУ чарбалык (экономикалык-ишкердик жана башка) иш менен алектенүүгө укуктуу. Мындай ишкердик, эгерде алар уюмдун максаттарына жана милдеттерине каршы келбесе, товарларды өндүрүү жана сатып өткөрүү, сыйлык акы алуу менен жумуштарды аткаруу, кызматтарды көрсөтүү жана ишкерчилик иштин башка түрлөрүн камтышы мүмкүн. Ошол эле учурда коммерциялык эмес уюмдардын ишинин айрым түрлөрүн чектөө мыйзам тарабынан гана белгилениши мүмкүн.

Ошондой эле КЭУларга иш-аракеттин айрым түрлөрүн лицензиялоо жөнүндө жарандык мыйзамдардын жалпы жоболору тиешелүү болот (КР ГКнын 84-беренесинин 3-пункту жана “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 12-беренеси). Лицензиялануучу ишти тиешелүү уруксатысыз жасоонун кесепеттери КР ГКнын 186 жана 194-беренелеринде каралган.

3-бап. Коммерциялык эмес уюмдарды түзүү

Кыргыз Республикасында коммерциялык эмес уюмдар (КЭУ) юридикалык жакты түзүү менен же түзбөстөн уюштурулушу мүмкүн. Бул тууралуу “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын (мындан ары – Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө мыйзам) 6-беренесинде айтылат. Бул болсо Кыргыз Республикасынын мыйзамдары катталган КЭУлар менен катар юридикалык жак катары катталбаган КЭУларды түзүүгө мүмкүндүк берет дегенди билдирет. Ошону менен бирге Кыргызстанда мыйзамдар менен КЭУлардын бери дегенде 15 уюштуруучулук-укуктук формасы (алардын тизмеси ушул окуу китебинин 1-бабында келтирилген) белгиленгенин, ал эми Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө мыйзам алардын төртөөнүн гана иш-аракетин жөнгө салаарын эстен чыгарбаш керек. Алар: коомдук бирикмелер, фонддор, мекемелер жана юридикалык жактардын бирикмелери (ассоциациялар). КЭУлардын калган уюштуруучулук-укуктук формаларынын иш-аракети Кыргыз Республикасынын башка мыйзамдары менен жөнгө салынат, алардын басымдуу көбү катталбаган КЭУларды түзүү мүмкүнчүлүгүн караштырган эмес.

§ 1. Катталбаган КЭУларды түзүү жана алардын укуктук статусу

Катталбаган КЭУ – бул сөзсүз түрдө эле юридикалык жактын тигил же бул уюштуруучулук-укуктук формасына шайкеш келгендей, мисалы, мекеме, коомдук бирикме же фонд түрүндө каттоосу жок түзүлгөн уюм эмес. Катталбаган КЭУ – бул жарандык-укуктук мамилелердин жыйындысы, ал жогоруда аталган юридикалык жактардын ар кандай уюштуруучулук-укуктук формаларынын айрым мүнөздөмөлөрүн колдонуу менен ар-кандай модель катары түзүлүшү мүмкүн, алар жарандык укуктун ченемдеринин негизинде түзүлүп, ишин жүзөгө ашырып келишет. Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө мыйзам катталбаган КЭУларды түзүүнүн, иш-аракетин жүзөгө ашыруунун тартибин жана укуктук статусун аныктабаганы логикага ылайык. Мындай кырдаалда катталбаган КЭУлар уюштуруу демилгесин көтөргөндөрдүн ортосунда оозеки же жазуу жүзүндө келишим түзүү жолу менен уюштурулушу мүмкүн деп болжолдоого болот, ал эми катталбаган КЭУнун иш-аракетин жүзөгө ашыруу тартиби жана укуктук статусу жарандык мыйзамдардын жалпы ченемдерине таянуу менен аныкталышы мүмкүн.

Катталбаган КЭУну уюштуруу жөнүндө келишим (жазуу же оозеки түрүндө) кандай формада түзүлгөнүнө карата анын иш-аракети кандай уюштурулары түздөн-түз көз каранды болот.

Эгерде катталбаган КЭУну уюштуруу жөнүндө келишим оозеки түрдө түзүлсө, анда жазуу түрүндөгү келишимдин негизинде түзүлгөн катталбаган уюмга

салыштырмалуу уюм анча туруктуу болбойт. Мындай КЭУнун мүчөлөрүнүн ортосунда талаш-тартыш келип чыккан учурда аларга мындай тартышты чечүү кыйын болот, себеби талаш-тартышты чечүүгө шарт түзгөн, келишимдин тараптарынын укуктары жана милдеттери жазылган жазуу жүзүндөгү документ болбойт. Эгерде мүчөлөрдүн ортосунда талаш-тартыш же карама-каршылыктуу жагдайлар пайда болсо, анда мындай уюм оңой эле ыдырап кетет деген ыктымалдуулук өтө жогору.

Эгерде катталбаган КЭУну түзүү жөнүндө келишим жазуу түрүндө түзүлсө, анда бул уюмдун статусу ошол келишимде эмнелер жазылганына, анда кандай шарттар каралганына жараша болот. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндөй эле Кыргызстанда да жарандык мыйзамдарда “келишим эркиндиги” принциби бекитилген (КР Граждандык кодексинин 382-беренеси). Бул принципке ылайык, тараптар мыйзамдарда каралган да, каралбаган да келишимди түзө алышат, тараптар келишимдин шарттарын өздөрү тандап алууга укуктуу. Бул жерде бардык нерсе катталбаган КЭУну түзүү демилгечилеринин ниетине жараша болот. Катталбаган КЭУну уюштуруунун көптөгөн варианттары бар: башкаруу органдарынын түзүмү боюнча, КЭУнун жана анын мүчөлөрүнүн өз ара мамилелери боюнча, жалпы мүлктү башкаруу тартиби жана башка параметрлер боюнча.

Катталбаган КЭУнун укуктук статусу катталган КЭУнун укуктук статусунан кыйла айырмаланат:

- 1) катталбаган КЭУ катталган КЭУ ээ болгон юридикалык жактын ыйгарым укуктарына ээ боло албайт, атап айтканда:
  - обочолотулган мүлккө менчик ээлигинде, чарбалык башкарууда же оперативдүү башкарууда ээ болуу укугуна;
  - башка мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктарды жана милдеттерди алуу жана жүзөгө ашыруу (мисалы, катталуучу мүлктү сатып алууга, келишимдерди түзүүгө, уюмдун атынан патентти каттоого ж.б.) укугуна;
  - уюмдун мөөрүнө ээ болуу, банктарда алыш-бериш жана башка эсептерди ачуу укугуна;
  - сотко доогер же жоопкер катары өз атынан чыгуу укугуна ээ болбойт;
- 2) катталбаган КЭУнун мүлкү анын менчиги болбойт, ал мүлк анын уюмдаштыруучуларынын, мүчөлөрүнүн (катышуучуларынын) же башка жактардын менчиги болуп саналат (уюмдаштыруучулардын ортосунда түзүлгөн келишимдин шарттарына жараша үлүштүк, биргелешкен менчик укугу болот);
- 3) катталбаган КЭУнун банктык эсеби уюмдун уюмдаштыруучулары, мүчөлөрү (катышуучулары) кол койгон тапшырма келишими боюнча бир же бир нече жак тарабынан алардын атына ачылса болот (катталбаган КЭУну түзүү боюнча келишимдин шарттарына жараша);

- 4) катталбаган КЭУ анын уюмдаштыруучулары, мүчөлөрү (катышуучулары) кол койгон тапшырма келишими боюнча (же ишеним каттын негизинде) мындай бүтүмдөрдү жасоого ыйгарым укуктуу жеке жак аркылуу үчүнчү жактар менен бүтүмдөрдү түзө алат;
- 5) каттоодон өтпөгөн КЭУда уюмдаштыруу документтери (устав, уюмдаштыруу келишими ж.б.) болушу мүмкүн, бирок алардын болушу милдеттүү эмес;
- 6) катталбаган КЭУнун аталышы болушу мүмкүн, бирок милдеттүү түрдө эмес (бирок, аталышы башка жактардын укуктарын бузбашы керек, ошондой эле ал аталышы мыйзам менен корголбойт жана аны башка уюмдар пайдаланышы мүмкүн);
- 7) катталбаган КЭУга жана анын донорлоруна КЭУлар үчүн мыйзамдарда белгиленген салыктык жеңилдиктер берилбейт;
- 8) катталбаган КЭУда өзүнүн атынан ишкердик иш-аракет жүргүзүүгө укугу болбойт;
- 9) мыйзамдарда катталбаган КЭУга лицензияланууга тийиш болгон иш-аракеттин атайын түрлөрүн жүзөгө ашырууга лицензия берүү каралган эмес.

§ 2. Катталган жана катталбаган КЭУлардын айырмачылыктары

КЭУ түзүүнү көздөгөн жарандар “Кайсы КЭУ жакшы: юридикалык жак катары катталганыбы же катталбаганыбы?” деген суроону көп беришет. Бул суроого так кесе жооп берүү мүмкүн эмес. Ар кандай түрдөгү КЭУлар жана жагдайлар болот: кээ бир КЭУлар үчүн мамлекеттик каттоосуз иштөө пайдалуураак, башка КЭУлар болсо мамлекеттик каттоосуз иштей албайт.

Төмөнкү мисалдарды окуп чыгып, катталган жана катталбаган КЭУнун ортосундагы айырмачылыктарды түшүнүүгө болот.

Мисал: ар кандай кесиптердин ээси болгон айылдаш жаштар өз айылындагы жалгыз бой карыялардын абалын көрүп, колдон келишинче жардам берүүнү чечишти. Алар жардамга муктаж болгон жалгыз бой кары адамдардын тизмесин түзүп, зарыл болгон жардамдын түрлөрүн аныктап, өз ара милдеттерди бөлүштүрүп, ар кимиси өз ишин жасай баштады: кары адамдарга үй тиричилигинде жардам беришти, базарга барып соода кылып келишти, чарбагын тазалап чыгышты, отун жарып беришти ж.б. Жумуштарды чогуу жасоо менен бул жарандар уюм (КЭУ – коомдук бирикме) түзгөндүгүн таануу керек: алар өздөрүнүн биргелешкен

ишин пландаштырып, бири-бири менен макулдашып турушту, алардын иши бир максатты көздөгөн.

Ошол мезгилде алардын уюму үчүн юридикалык жактын статусу керек эмес болчу, алар өз ишин жасай алышы үчүн эч кандай тоскоолдуктар болгон эмес, ошондуктан алар өз уюмун юридикалык жак катары каттоодон өткөрүшкөн эмес.

Бирок, бир канча убакыт өткөндөн кийин кырдаалды олуттуу түрдө өзгөрткөн эки окуя болду.

Биринчи окуя. Өнүгүп келаткан бир жеке компания жаштардын коомго пайдалуу иши тууралуу угуп калып, бул соопчулук ишке салым кошкусу келип, алардын ишин жеңилдетүү максатында аларга унаа белек кылууну чечти. Мына ушул жерде суроо пайда болду: “Унааны кимге катташ керек?”. Унаа жаштар уюмунун менчиги болуп калышы керектиги талашсыз, бирок уюм юридикалык жак катары катталмайынча, уюм менчик укугуна ээ боло албайт. Башкача айтканда, катталбаган уюмду унаанын ээси катары тариздөө мүмкүн эмес.

Экинчи окуя. Бир донордук уюм каттоодон өтпөгөн жаштар уюмуна кыш мезгилинде жалгыз бой муктаж болгон кары адамдардын турак жайын жылытуу үчүн отун (көмүр) сатып алууга гранттык каражаттарды берүү жөнүндө келишим түзүүнү сунуштады. Бул программанын шарттары боюнча бул үчүн жазуу жүзүндө гранттык макулдашууга кол коюп, аны уюмдун мөөрү менен бекитип, макулдашууда көмүрдү сатып алуу үчүн гранттык каражаттар которула турган уюмдун банктык эсебин көрсөтүш керек эле. Бирок, уюм юридикалык жак катары катталбагандыктан, ал келишимдерди (макулдашууларды) түзүүгө укугу жок, мөөрү жана банктык эсеби да жок.

Ошентип, жаштардын алдында суроо жаралды: “Өз уюмубузду юридикалык жак катары катташ керекпи же каттоодон өтпөй эле койсокпу?”.

КЭУну юридикалык жак катары каттоонун артыкчылыктары да, оорчулуктары да бар. Кандай артыкчылыктары болоору тууралуу жогоруда айттык: КЭУ юридикалык жактын статусун жана тиешелүү укуктарды алат. Оорчулуктары болсо төмөнкүдөй:

– **биринчиден**, КЭУну юридикалык жак катары каттоодо, ошондой эле уюмдаштыруу документтеринин пакетин даярдоодо, мөөрдү даярдоодо, банктык эсепти ачууда ж.б. белгилүү бир суммада акчалай чыгымдар болот;

– **экинчиден**, КЭУну юридикалык жак катары каттоодо КЭУнун уюмдаштыруу документтерин түзүүгө, юстиция органдарына барууга, банк эсебин ачууга жана башка иш-аракеттерге убакыт бөлүү зарыл;

– **үчүнчүдөн**, каттоодон өткөндөн кийин уюм ай сайын салык органдарына жана Социалдык фондго отчет тапшырып туруусу зарыл, мындан улам бухгалтери болушу керек, ага эмгек акысын төлөп, салыктарды жана Социалдык фондго камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөп турушу керек.

КЭУну юридикалык жак катары каттоонун бардык оң жана терс жактарын таразалап көрүп, жаштар өз уюмун каттоодон өткөрүүнү чечишти, себеби юридикалык жак катары каттоо каржылоонун жаңы булактарынын эсебинен КЭУнун ишинин чөйрөсүн кеңейтүүгө жана натыйжалуу ыкмалар менен алдыга коюлган максаттарга жетүүгө мүмкүндүк берет.

Жогоруда баяндалгандарды жыйынтыктап жатып, төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

1) КЭУну каттоо — бул уюмдаштыруучулардын милдети эмес, бул алардын укугу,

2) КЭУнун менчигинде кыйла көп мүлкү бар болсо, киреше алуу менен чарбалык иш жүргүзсө, жеке гранттарды же мамлекеттик каржылоону алганы жатса, ошондой эле салык жеңилдиктеринен же башка артыкчылыктардан пайдалануу ниети болсо, анда КЭУну каттоо вариантын карап чыгуу максатка ылайыктуу болот.

КЭУну каттоо - бул милдет эмес, бул укук

Каттоодон өтпөгөн КЭУлар – жарандардын бирикмелери

Каттоодон өтүү – бул жарандардын бирикмесинин милдети эмес, бул алардын укугу

Каттоодон өткөн КЭУлар – коомдук бирикмелер, фонддор, жеке мекемелер, **ЮЖБлери** – катталган учурдан тарта юридикалык жак статусун алышат:

Төмөнкүлөргө укуктуу болушат:

- мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктарды алууга жана жүзөгө ашырууга;
- бүтүм түзүүгө;
- мөөргө, банк эсебине ээ болууга;
- сотто доогер же жоопкер катары өз атынан чыгууга;
- мыйзам менен корголгон фирмалык аталышка;
- ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашырууга;
- жана башкаларга.

Төмөнкүлөргө милдеттүү болушат:

бухгалтердикэсепти жүргүзүүгө, Социалдык фондго салыктарды жана камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөөгө, ошондой эле статистика органдарына жана салыктар менен камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча отчетторду тапшырууга; жана башкаларга.

§ 3. КЭУну мамлекеттик каттоодон өткөрүүнүн жол-жобосу

Уюштуруучулук-укуктук формасын тандоо

КЭУну каттоодон мурун тиешелүү уюштуруучулук-укуктук форманы тандап алыш керек.

Кыргыз Республикасында уюштуруучулук-укуктук формалары Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган КЭУларды гана түзүүгө болот.

Ушул окуу китебинин 1-бабында белгиленгендей, бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында КЭУлардын бери дегенде 15 уюштуруучулук-укуктук формасы бекитилген. КЭУнун тигил же бул уюштуруучулук-укуктук формасын тандоо ал кандай максаттарга жетүү үчүн түзүлүп жаткандыгына жана бул максаттарга кандай жолдор менен жетээрине түздөн-түз көз каранды. КЭУлардын көптөгөн уюштуруучулук-укуктук формаларынын ичинен пландалып жаткан ишти жүзөгө ашыруу жана коюлган максаттарга жетүү үчүн өзгөчө ыңгайлуу боло турган формасын тандап алуу абдан маанилүү маселе.

КЭУну каттоо үчүн керектүү документтер

КЭУнун тиешелүү уюштуруучулук-укуктук формасын тандап алгандан кийин жана аны юридикалык жак катары каттоо жөнүндө чечим кабыл алынган соң, кийинки этабы – каттоо үчүн зарыл болгон документтерди түзүү.

КЭУну юридикалык жак катары мамлекеттик каттоодо кандай документтерди даярдоо керектигин билүү үчүн юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен таанышып чыгуу зарыл. Юридикалык жактарды, анын ичинде КЭУларды мамлекеттик каттоо тартиби Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинде жана КР Министрлер Кабинетинин 2023-жылдын 31-мартында кабыл алынган №178 токтому менен бекитилген Юридикалык жактарды, филиалдарды (өкүлчүлүктөрдү) мамлекеттик каттоонун тартиби жөнүндө жободо (мындан ары – “Каттоо жөнүндө жобо”) белгиленген.

Каттоо жөнүндө жобонун 50-пунктуна ылайык, КЭУларды каттоодо каттоочу органга төмөнкүлөрдү тапшыруу зарыл:

- Министрлер Кабинети бекиткен форма боюнча каттоо арызын;
- КЭУну түзүү, КЭУнун уставын бекитүү жана башкаруу органдарын түзүү жөнүндө чечимди³⁸;
- КЭУнун жетекчисинин колу коюлган эки нускадагы уставды³⁹;

³⁸ КЭУну түзүү жөнүндө чечим “чечим” деп аталган документте да, уюмдаштыруу чогулушунун протоколу сыяктуу башка документтерде да камтылышы мүмкүн.

³⁹ Аткаруу органын жетектеген кызмат адамы КЭУнун жетекчиси болуп саналат. Мисалы, уюмдаштыруучулардын ыктыярына жараша президент, башкармалыктын төрагасы, директор, аткаруучу директор же башка орган.

- Алардын саны бирден ашык болгон учурда аты-жөнүн, туулган жылын жана дарегин көрсөтүү менен КЭУну түзүп жаткан уюмдаштыруучулардын же демилгечи-жарандардын (турак жай ээлеринин шериктештиктери үчүн) тизмесин;
- Каттоо жыйымынын жана акысынын төлөнгөндүгүн ырастоочу документти;
- Каттоо жөнүндө жободо каралган башка документтерди.

КЭУнун уюмдаштыруучулары же демилгечилери болуп жеке жактар чыккан учурда уюмдаштыруучулардын тизмесинде же демилгечи-жарандардын тизмесинде алардын аты-жөнү, туулган жылы жана дареги көрсөтүлөт. Тизмеге уюмдаштыруучулар же демилгечилер кол коёт, мында алардын кол тамгалары нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлүүгө тийиш.

КЭУнун уюмдаштыруучусу болуп юридикалык жак чыккан учурда уюмдаштыруучулардын тизмесинде ар бир юридикалык жактын фирмалык аталышы жана каттоо (кайра каттоо) датасы көрсөтүлөт. Жогоруда көрсөтүлгөн тизмеде юридикалык жактын жетекчисинин кол тамгасы юридикалык жактын мөөрү менен бекитилет же болбосо нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

КЭУну түзүү, КЭУнун уставын бекитүү жана башкаруу органдарын түзүү жөнүндө чечимге, тиешелүү юридикалык жактын иш чөйрөсүн жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген учурларды кошпогондо, чогулуштун төрагасынын жана катчысынын колу коюлат, алардын кол тамгалары нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлүүгө тийиш.

КЭУнун уюмдаштыруучусу бир жеке жак болгон учурда жогоруда көрсөтүлгөн чечимге ушул уюмдаштыруучунун колу коюлат жана анын кол тамгасы нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

КЭУнун уюмдаштыруучусу бир юридикалык жак болгон учурда жогоруда көрсөтүлгөн чечимге уюмдаштыруучу-юридикалык жактын жетекчисинин кол тамгасы коюлат жана анын колу юридикалык жактын мөөрү менен бекитилет же болбосо нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

Юридикалык жактын уюмдаштыруучусу (катышуучусу) катары чыгып жаткан жеке жак (коомдук бирикмелердин, турак жайдын менчик ээлеринин шериктештикеринин, диний уюмдардын, саясий партиялардын, кесиптик бирлик уюмдарынын жана кооперативдердин уюмдаштыруучуларын кошпогондо) каттоочу органга паспортунун же болбосо Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык инсандыгын күбөлөндүргөн документ катары таанылган башка документинин көчүрмөсүн кошумча түрдө тапшырат.

Юридикалык жактын, филиалдын (өкүлчүлүктүн) жетекчиси болгон жеке жак, каттоочу органга паспортунун же Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык

анын өздүгүн күбөлөндүргөн документ катары таанылган башка документинин көчүрмөсүн кошумча түрдө тапшырат.

Саясий партияны мамлекеттик каттоодо саясий партиянын бекитилген программасы каттоо арызына тиркелет.

Диний уюмду, диний окуу жайын мамлекеттик каттоодо аларды дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органда эсептик каттоодон өткөндүгүн ырастаган документтин көчүрмөсү каттоо арызына тиркелет.

Турак жай менчик ээлеринин шериктештигин мамлекеттик каттоодо каттоо арызына турак жай менчик ээлеринин шериктештигин уюмдаштыруу чогулушуна катышкан көп батирлүү үйдөгү турак жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин тизмеси аты-жөнүн, дарегин жана аларга менчик укугунда таандык болгон жайга укук белгилөөчү документтин реквизиттерин көрсөтүү менен тиркелет.

КЭУнун символу катары желеги, эмблемасы, желекчеси жана башка символикасы болушу мүмкүн. Уюмдун символдору Кыргыз Республикасынын мамлекеттик символикасы менен, чет мамлекеттердин символикасы менен, ошондой эле мурда катталган юридикалык жактардын символикасы менен дал келбөөгө тийиш.

Чет тилде түзүлгөн документтер каттоочу органга мамлекеттик же расмий тилдеги нотариалдык күбөлөндүрүлгөн котормосу менен кошо тапшырылат.

Уюмдаштыруу документтеринин мазмунуна карата талаптар

Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 10-беренесине ылайык, КЭУнун уставында төмөнкүлөр аныкталууга тийиш:

- уюмдун аталышы жана кыскартылган аталышы, юридикалык дареги;
- ишинин жүйөсү жана максаты, ишин башкаруунун тартиби;
- башкаруу жана көзөмөлдөө органдары, текшерүү органдары, алардын компетенциясы, шайлоонун, чакыртып алуунун тартиби, ошондой эле кызмат адамдарынын жоопкерчилиги;
- укуктары жана милдеттери, уюмга мүчөлүккө кабыл алуунун жана андан чыгуунун (коомдук бирикме үчүн) тартиби;
- уюмдун уюмдаштыруу документтерине өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн тартиби, кайра уюштуруунун жана жоюунун тартиби;
- уюм жоюлган учурда анын мүлкүн бөлүштүрүүнүн тартиби;
- фонддор менен мекемелер үчүн – уюмдан жардам алуучу адамдардын чөйрөсү чектелбеген учурларды албаганда, уюмдан жардам алуучу адамдардын чөйрөсү;
- уюмдун ишинин мөөнөтү, эгерде мындай мөөнөт каралса.

Устав Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө Мыйзамга каршы келбеген башка жоболорду да камтышы мүмкүн. Эгерде уставдын жобосу Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө Мыйзамдын жоболоруна каршы келсе, анда Мыйзамдын жоболору колдонулат.

Уюмдун уставына өзгөртүүлөр жана толуктоолор анын жогорку башкаруу органынын чечими боюнча киргизилет.

Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 25-беренесине ылайык, фондду түзүү жөнүндө чечим төмөнкү маалыматтарды камтууга тийиш:

- фонддун аталышын, юридикалык дарегин;
- уюмдаштыруучулардын – жеке жактардын фамилиясы, аты-жөнү, туулган жылы, дареги, үй жана жумушчу телефондору көрсөтүлгөн тизмени, ошондой эле уюштуруучулардын - юридикалык жактардын аталышы, юридикалык дареги, орду, мамлекеттик каттоонун датасы менен номери жана байланыш телефондору көрсөтүлгөн тизмени;
- уюмдаштыруучулар фондго өткөрүп берүүчү мүлктүн акчалай жана (же) башка түрдөгү жалпы наркын жана аны өткөрүп берүүнүн тартибин;
- фонддун уставын бекитүү жөнүндө чечимди;
- фонддун Башкармалыгынын жана Байкоо кеңешинин мүчөлөрүнүн аттарын жана даректерин.

Бардык уюмдаштыруучулар фондду уюштуруу жөнүндө чечимге кол коюуга жана өздөрү койгон колдорун нотариаттан ырастоого тийиш.

Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 32-беренесине ылайык, мекемени түзүү жөнүндө чечим төмөнкү маалыматтарды камтууга тийиш:

- мекеменин аталышын, юридикалык дарегин;
- менчик ээсинин – жеке жактардын фамилиясын, аты-жөнүн, туулган жылын, дарегин, үйүнүн жана жумушчу телефонун көрсөтүү менен тизмесин, ошондой эле уюштуруучулардын – юридикалык жактардын аталышын, юридикалык дарегин, ордун, мамлекеттик каттоонун датасы менен номерин жана байланыш телефондорун көрсөтүү менен тизмесин;
- менчик ээси (менчик ээлери) мекемеге өткөрүп берүүчү мүлктүн акчалай жана (же) башка түрдөгү жалпы наркын жана аны өткөрүп берүүнүн тартибин;
- мекеменин уставын бекитүү жөнүндө чечимди;
- мекеменин Башкармалыгынын жана мекеменин Байкоо кеңешинин мүчөлөрүнүн аттарын жана даректерин.

Бардык менчик ээлери мекемени түзүү жөнүндө чечимге кол коюуга жана өздөрү койгон колдорду нотариаттан ырастатууга тийиш.

Уюмдаштыруу документтерин тапшыруу тартиби

Зарыл документтер түзүлгөндөн кийин уюмдаштыруучу же ал ыйгарым укук берген жак юридикалык жакты каттоо үчүн зарыл документтердин пакети менен бирге каттоо жөнүндө арызды каттоочу органга тапшырат.

КЭУлар юридикалык жактын статусун алуу үчүн Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинде же анын аймактык түзүмдөрүндө (облустук башкармалыктарда) мамлекеттик каттоодон өтүшөт. Мында Юстиция министрлиги чет өлкөлүк катышуусу бар КЭУларды каттоону, ал эми облустук юстиция башкармалыктары тиешелүү облустун аймагында түзүлүп жаткан бардык башка КЭУларды каттоону жүзөгө ашырат.

Төмөнкү жактар арыз берүүчү катары чыга алышат:

- юридикалык жак түзүлүп жатканда анын уюмдаштыруучусу;
- КЭУнун аткаруучу органынын, филиалдын (өкүлчүлүктүн) жетекчиси же филиалды (өкүлчүлүктү) түзүп жаткан КЭУнун жетекчиси;
- ишеним каттын негизинде аракет кылган башка жак.

Арыз берүүчү каттоочу орган аныктаган тартипте юридикалык жактын, филиалдын (өкүлчүлүктүн) фирмалык аталышын алдын ала текшерип берүү өтүнүчү менен каттоочу органга кайрылууга укуктуу.

Каттоо арызына арыз берүүчү кол коёт. Каттоо арызынын формасын жана анын мазмунуна карата коюлуучу талаптарды Министрлер Кабинети бекитет.

Каттоого алууда юридикалык жактын, филиалдын (өкүлчүлүктүн) документтери каттоочу органга мамлекеттик же расмий тилде тапшырылат.

Филиалды (өкүлчүлүктү) түзгөн же башка юридикалык жактын уюмдаштыруучусу катары чыгып жаткан чет өлкөлүк юридикалык жак өз өлкөсүнүн мыйзамдары боюнча иштеп жаткан юридикалык жак болуп саналарын күбөлөндүргөн мамлекеттик реестрден алынган легалдаштырылган көчүрмөнү же башка документти кошумча түрдө тапшырат.

Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган тиешелүү эл аралык келишимдерге жана макулдашууларга катышкан өлкөлөрдүн юридикалык жактары үчүн документтерди легалдаштыруу талап кылынбайт.

Чет өлкөлүк юридикалык жак өз өлкөсүнүн мыйзамдары боюнча иштеп жаткан юридикалык жак болуп саналарын күбөлөндүргөн чет мамлекеттин ыйгарым укуктуу органынын расмий сайтынан алынган мамлекеттик реестрден көчүрмөнү же башка документти тапшырууга жол берилет.

Өз өлкөсүнүн мыйзамдары боюнча иштеп жаткан юридикалык жак болуп санала тургандыгын күбөлөндүргөн мамлекеттик реестрден алынган көчүрмөнү же башка документти тапшыруу мөөнөтү бул документтерди алган күндөн тартып 6 айдан ашпоого тийиш.

Тиешелүү чечимдерде юридикалык даректи (жайгашкан жерди) аныктоодо, каттоочу органга менчик ээсинин (пайдалануучунун) макулдугу же тиешелүү мүлктүк жалдоо келишими же башка келишим кошумча берилет. Менчик ээсинин (пайдалануучунун) макулдугунун формасын каттоочу орган аныктайт.

Каттоого алууда Каттоо жөнүндө жободо каралгандан башка кандайдыр бир документтерди жана маалыматтарды талап кылууга тыюу салынат.

Каттоого алууда арыз берүүчү тапшырган документтерди эсепке алууну жана сактоону каттоочу орган камсыз кылат.

Текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча каттоочу орган төмөнкү чечимдердин бирин кабыл алат:

- 1) юридикалык жакты, филиалды (өкүлчүлүктү) мамлекеттик каттоо (кайра каттоо) жөнүндө;
- 2) юридикалык жакты, филиалды (өкүлчүлүктү) каттоодон өтүү мөөнөтүн токтото туруу жөнүндө;
- 3) юридикалык жакты, филиалды (өкүлчүлүктү) каттоодон баш тартуу жөнүндө.

Арыз берүүчү 3 (үч) жумуш күндүн ичинде каттоочу орган аныктаган кемчиликтерди жоюуга укуктуу. Ошону менен бирге кемчиликтерди жоюу мезгили каттоо үчүн белгиленген мөөнөткө кирбейт.

Юридикалык жакты мамлекеттик каттоонун датасы болуп каттоочу органдын тиешелүү буйругу чыккан дата эсептелет.

Каттоодон баш тартуу

Юридикалык жакты, анын ичинде КЭУну каттоодон баш тартууга төмөнкү учурларда жол берилет:

- 1) КЭУну каттоо үчүн Каттоо үчүн жободо белгиленген тиешелүү документтер берилбегенде;
- 2) мамлекеттик реестрде толук жана (же) кыскартылган окшош фирмалык аталышы менен катталган КЭУ бар болгондо;
- 3) берилген документтерде камтылган маалыматтарда так эместиктер же дал келбестиктер табылганда;
- 4) берилген документтер Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына шайкеш келбегенде;
- 5) эгерде КЭУнун фирмалык аталышында жыныстык белгилери, расасы, тили, майыптуулугу, этноско таандыгы, туткан дини, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы боюнча басмырлоо элементтери, ошондой эле одоно жана адепсиз (уят) сөздөр камтылса;
- 6) каттоого тыюу салуу жөнүндө соттун, тергөөчүнүн, соттук аткаруучунун актысы болгондо;
- 7) юридикалык жактын уюмдаштыруучулары, жетекчилери, арыз берүүчүлөрү жана ыйгарым укуктуу өкүлдөрү катары чыккан адамдар издөөдөгү адамдардын

(улуттук жана эл аралык) тизмесинде, Кыргыз Республикасынын жалпы санкциялык тизмесинде жана Бириккен Улуттар Уюмунун Коопсуздук кеңешинин жалпы санкциялык тизмесинде табылганда.

Юридикалык жактардын, чет өлкөлүк же эл аралык уюмдардын филиалдарынын (өкүлчүлүктөрүнүн) салыктар жана камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча карыздары жөнүндө салык жана бажы органдарынан алынган маалымат болгондо да бул уюмдардын иш-аракетин токтотуу боюнча арызды кароодо каттоодон баш тартылат.

Каттоодон баш тартуу жөнүндө чечим Каттоо жөнүндө жобонун ченемине милдеттүү шилтеме берүү менен баш тартуунун негиздерин камтууга тийиш. Каттоодон баш тартууга негиз болгон себептер жоюлгандан кийин арыз берүүчү каттоочу органга кайрадан кайрыла алат. Юридикалык жакты, анын ичинде КЭУну түзүү максатка ылайыксыз деген жүйөлөр менен аларды каттоодон баш тартууга жол берилбейт.

Каттоонун мөөнөттөрү

Саясий партияларды кошпогондо, КЭУларды, ошондой эле чет өлкөлүк жана эл аралык уюмдардын филиалдарын (өкүлчүлүктөрүн) мамлекеттик каттоо документтердин зарыл тизмеги каттоочу органга тапшырылган күндөн тартып 5 жумуш күндүн ичинде жүргүзүлөт.

Саясий партияларды, алардын филиалдарын (өкүлчүлүктөрүн) мамлекеттик каттоо документтердин зарыл тизмеги каттоочу органга тапшырган күндөн тартып 10 жумуш күндүн ичинде жүргүзүлөт.

Каттоо үчүн акы

Юридикалык жакты, филиалды (өкүлчүлүктү) каттоодо салыктык эмес кирешелер жөнүндө мыйзамдарга ылайык жыйым жана өлчөмү мыйзамдарга ылайык аныкталган акы алынат.

2023-жылдын 1-декабрына карата алынган маалымат боюнча, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин токтомуна ылайык⁴⁰ КЭУларды, ошондой эле чет өлкөлүк жана эл аралык уюмдардын филиалдарын (өкүлчүлүктөрүн) мамлекеттик каттоо үчүн 100 сом өлчөмүндө жыйым белгиленген. Мындан тышкары, КР Юстиция министрлиги КЭУларды, ошондой эле чет өлкөлүк жана эл аралык уюмдардын филиалдарын (өкүлчүлүктөрүн) мамлекеттик каттоо кызмат көрсөтүүлөрү үчүн 919 сом өлчөмүндө акы алат. КЭУну, ошондой эле чет өлкөлүк жана эл аралык уюмдардын филиалдарын (өкүлчүлүктөрүн) каттоо үчүн акынын жалпы суммасы 1 019 сомду түзөт⁴¹. КЭУну каттоо үчүн акы боюнча схема ушул баптын 2-тиркемесинде келтирилген.

⁴⁰ КР Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 23-августунда кабыл алынган №470 “Юридикалык жактарды жана алардын филиалдарын (өкүлчүлүктөрүн) мамлекеттик каттоо (кайра каттоо) жана ишинин токтотулганын каттоо үчүн жыйымдардын өлчөмү жөнүндө” токтому.

⁴¹ 2023-жылдын 1-декабрына карата КР Улуттук банкынын расмий курсу боюнча болжол менен 11,4 АКШ доллары болот (1 АКШ долларына 89,1643 сом).

КЭУну, ошондой эле чет өлкөлүк жана эл аралык уюмдардын филиалдарынын (өкүлчүлүктөрүнүн) мамлекеттик каттоосу үчүн жыйымдардын өлчөмү каттоо мөөнөтүнө жараша өзгөрүшү мүмкүн экендигин да эске алуу керек. КЭУну 1 жумушчу күндүн ичинде каттоодо жыйым 1 200 сомду түзөт; 6 сааттын ичинде каттоодо жыйым 2 500 сомго, ал эми 3 сааттын ичинде каттоодо 3 200 сомго барабар болот. Ошол эле учурда КР Юстиция министрлигинин каттоо боюнча кызмат көрсөтүүлөрү үчүн акынын өлчөмү өзгөрүүсүз калат – 919 сом болот.

Каттоо үчүн акынын жогоруда көрсөтүлгөн өлчөмдөрү юридикалык жактарды каттоо боюнча кызмат көрсөтүүлөрдүн өздүк наркына жараша белгиленген. Каттоо үчүн акынын өлчөмдөрү мезгил-мезгили менен инфляцияга, каттоонун өздүк наркын түзгөн чыгымдардын наркынын өзгөрүшүнө жараша кайра каралып турушу мүмкүн.

Мамлекеттик каттоону тастыктаган документ

Берилген документтердин Каттоо жөнүндө жобого жана тиешелүү юридикалык жактын иш чөйрөсүн жөнгө салуучу мыйзамдарга шайкештигин текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча, каттоочу орган мамлекеттик каттоо (кайра каттоо) жөнүндө маалымкатты (күбөлүктү) (мындан ары – маалымкат (күбөлүк)) берет. Бул документ каттоочу орган белгилеген электрондук же кагаз түрүндө берилет.

Арыз ээсинин талабы боюнча маалымкаттын (күбөлүктүн) электрондук формасы каттоо арызында көрсөтүлгөн электрондук дарекке же башка мессенжерлер аркылуу жиберилет.

Маалымкат (күбөлүк) бардык мамлекеттик жана муниципалдык органдарда, уюмдарда таанылууга тийиш.

Каттоо жөнүндө жобо күчүнө киргенге чейин катталган (кайра катталган) юридикалык жактын, филиалдын (өкүлчүлүктүн) мамлекеттик каттоо (кайра каттоо) жөнүндө күбөлүгү жоголгон (бузулган) учурда юридикалык жак, филиал (өкүлчүлүк) маалымкатты (күбөлүктү) алуу үчүн каттоочу органга кайрылууга укуктуу.

Маалымкат (күбөлүк) юридикалык жактын, филиалдын (өкүлчүлүктүн) жетекчисинин арызынын негизинде 3 жумуш күндүн ичинде берилет.

Мөөргө буйрутма берүү жана банк эсебин ачуу

Мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин КЭУ уюмдун мөөрүнө буйрутма берүүгө жана банкта эсеп ачууга (эгерде мында зарылчылык болсо) укуктуу. Мамлекеттик каттоо жөнүндө маалымкат (күбөлүк) мөөргө жана (же) штампка буйрутма берүү үчүн негиз болуп саналат, анда юридикалык жактын мамлекеттик (кыргыз)

жана расмий (орус) тилдердеги толук фирмалык аталышы⁴², ошондой эле мыйзамдарда каралган башка реквизиттери, атап айтканда уюмдун логотиби жана салык төлөөчүнүн идентификациялык номери камтылууга тийиш.

Эгерде ошол юридикалык жактын жетекчилиги банк эсебин ачууну кааласа, каттоодон өткөндүгү жөнүндө маалымкат (күбөлүк) юридикалык жактын банкта эсеп ачуусуна негиз болот, себеби банк эсебин ачуу юридикалык жактын милдети эмес, укугу болуп саналат.

“Бирдиктүү терезе” принциби боюнча каттоо

КЭУларды каттоо “бирдиктүү терезе” принциби боюнча ишке ашырылат, бул төмөнкүлөрдү билдирет:

- КЭУну каттоо салык органында, статистика органында жана Социалдык фонддо каттоого алуу жана эсепке коюу менен бир учурда жүзөгө ашырылуусун;
- КЭУну каттоо номерин, идентификациялык салык төлөөчүнүн номерин (ИСН) жана ишканалар менен уюмдардын жалпы республикалык классификаторунун (ИУЖК) кодун ыйгаруу менен мамлекеттик каттоо жөнүндө маалыматтарды мамлекеттик реестрге киргизүүсүн;
- каттоочу орган ыйгарылган каттоо номери, ИСН, ИУЖК коду көрсөтүлгөн мамлекеттик каттоо жөнүндө маалымкаты (күбөлүктү) берүүсүн.

Ошентип, “бирдиктүү терезе” принциби боюнча мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин салык органында, статистика органында жана Социалдык фонддо кошумча каттоо жана эсепке коюу талап кылынбайт.

§ 4. КЭУну мамлекеттик кайра каттоодон өткөрүүнүн жол-жобосу

КЭУ төмөндө саналган негиздердин жок дегенде бири болгон учурда тиешелүү чечим кабыл алынган учурдан тартып 30 календардык күндүн ичинде мамлекеттик кайра каттоо жол-жобосунан өтүү үчүн каттоочу органга тиешелүү документтерди тапшырууга милдеттүү. Каттоо жөнүндө жобого ылайык КЭУну кайра каттоо үчүн төмөнкү учурлар негиз болуп саналат⁴³:

- 1) өзгөртүп түзүү, бөлүнүп чыгуу, биригүү формасындагы кайра уюштурууда;
- 2) фирмалык аталышы өзгөргөндө;
- 3) уюмдаштыруучу документтерине өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүдө же болбосо уюмдаштыруучу документтерин жаңы редакцияда бекитүү (түзүү) (юридикалык дарегин өзгөртүү учурун эсепке албаганда);

⁴² Юридикалык жактын мамлекеттик (кыргыз) жана расмий (орус) тилдердеги толук аталышынын милдеттүү мазмунуна кошумча, эгерде юридикалык жактын уюмдаштыруучулары кааласа, мөөрү жана (же) штампы юридикалык жактын толук аталышын башка тилдерде камтышы мүмкүн. Буга мыйзам тыюу салбайт.

⁴³ Каттоо жөнүндө жобонун 56-пункту.

4) коомдук фонддордун жана мекемелердин уюмдаштыруучуларынын (катышуучуларынын) курамы өзгөргөндө;

5) жайгашкан жерине карабастан, Юстиция министрлигинде катталган чет өлкөлүк жактардын катышуусу менен түзүлгөн КЭУларды кошпогондо, КЭУнун жайгашкан жери өзгөргөндө (бир облустан экинчи облуска, же болбосо облустан Бишкек (Ош) шаарына жана тескерисинче болгондо),

6) КЭУ органынын же соттун чечими менен аны кайра каттоо жөнүндө чечим кабыл алынганда.

КЭУну кайра каттоо жол-жобосу каттоодон өтүү жол-жобосуна окшош. КЭУну кайра каттоодо арыз ээси каттоочу органга төмөнкү документтерди тапшырат:

1) Министрлер Кабинети бекиткен форма боюнча толтурулган каттоо арызын;

2) КЭУну кайра каттоо жөнүндө чечимди;

3) Каттоо жөнүндө жобо күчүнө киргенге чейин катталган юридикалык жакты мамлекеттик каттоо же кайра каттоо жөнүндө күбөлүктү;

4) мамлекеттик каттоо же кайра каттоо жөнүндө күбөлүктө ИСН көрсөтүлбөгөн учурда – салык төлөөчүнүн каттоо карточкасынын көчүрмөсүн же ал жоголгон (бузулган) учурда – кайра катталып жаткан юридикалык жактын ИСН көрсөтүлгөн салык органынын маалымкатын;

5) каттоо жыйымынын жана акысынын төлөнгөндүгүн ырастоочу документти (маалыматты);

6) жаңы редакциядагы же болбосо киргизилген өзгөртүүлөрү жана толуктоолору менен уюмдаштыруучу документтерин эки нускада.

Каттоодон өтүү үчүн берилген мөөнөттөй эле, кайра каттоо мөөнөтү кайра каттоо үчүн документтер тапшырылган учурдан тартып 5 жумушчу күндү түзөт. КЭУну юстиция органдарында кайра каттоо үчүн акынын өлчөмү КЭУну каттоодогу төлөмдүн өлчөмүнө барабар. КЭУ тиешелүү каттоочу орган кайра каттоо жөнүндө буйрук чыгарган учурдан тартып кайра каттоодон өтү деп эсептелет.

§ 5. Каттоочу органды өзгөрүүлөр тууралуу кабарлоо

КЭУ, филиал (өкүлчүлүк) каттоочу органга чечим кабыл алынган учурдан тартып 30 календардык күндүн ичинде төмөнкүлөрдүн өзгөргөндүгү жөнүндө маалымдоого милдеттүү:

1) жетекчи органдын курамынын, жетекчинин;

2) жайгашкан жери (юридикалык дареги);

3) телефон, факс номерлери жана электрондук дареги;

4) коомдук фонддун жана мекеменин уюмдаштыруучусу (катышуучусу) – жеке жактын паспорттук маалыматтары же анын өздүгүн күбөлөндүргөн башка документинин маалыматтары;

5) коомдук фонддун жана мекеменин уюмдаштыруучусу (катышуучусу) – юридикалык жактын каттоо маалыматтары;

б) жетекчинин паспорттук маалыматтары же анын өздүгүн күбөлөндүргөн башка документинин маалыматтары;

7) КЭУну ишенимдүү башкарууга өткөрүп берүү.

КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) мамлекеттик кайра каттоого алып келбеген маалыматтары өзгөргөндө каттоочу органга КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) мөөрү басылган жана алардын жетекчилеринин колу коюлган билдирүү тапшырылат. Мөөр болбогон учурда жетекчинин колу нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) жетекчиси өзгөргөн учурда жаңы жетекчинин колу коюлган КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) мөөрү басылган билдирүү берилет. Мөөр болбогон учурда жетекчинин колу нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) жетекчиси алмашкан учурда билдирүүгө жаны жетекчини шайлоо (дайындоо) жөнүндө чечим жана анын паспортунун же Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык өздүгүн күбөлөндүргөн документ катары таанылган башка документинин көчүрмөсү тиркелет.

Жаңы жетекчини шайлоо (дайындоо) жөнүндө чечимге КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) мөөрү басылууга тийиш. Мөөр болбогон учурда чечимге кол койгон адамдардын колу нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

КЭУ ишенимдүү башкарууга берилген учурда каттоочу органга ишенимдүү башкаруу келишиминин көчүрмөсү жана башкаруучунун паспортунун же башка документинин көчүрмөсү берилет.

КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) жайгашкан жери өзгөргөн учурда билдирүүгө КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) жайгашкан жеринин өзгөргөндүгү жөнүндө КЭУнун, филиалдын (өкүлчүлүктүн) мөөрү басылган чечими тиркелет. Мөөр болбогон учурда чечимге кол койгон адамдардын колу нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

Жогоруда көрсөтүлгөн маалыматтар өзгөргөн учурда билдирүүгө киргизилген өзгөртүүлөрү жана толуктоолору менен тиешелүү документтердин көчүрмөлөрү тиркелет.

Каттоочу орган билдирүүнү алып, 3 жумуш күндүн ичинде мамлекеттик регистрге тиешелүү маалыматтарды киргизет жана бул жөнүндө Кыргыз Республикасынын салык, статистика органдарына жана Социалдык фондуна кабарлайт.

1-ТИРКЕМЕ

КЭУну каттоо жол-жобосу

2-ТИРКЕМЕ

КЭУну каттоонун акысы

4-бап. Коммерциялык эмес уюмдарды башкаруу

§ 1. Коммерциялык эмес уюмдарды башкаруунун принциптери

*Юридикалык жак катары коммерциялык эмес уюмдарга (КЭУ) уюштуруучулук биримдик*⁴⁴, белгиси мүнөздүү, бул – уюмду башкаруу анын уюмдаштыруучуларынын башкарылуусунан бөлөк экендигин билдирет. Мындай уюмдар жарандык укуктарга ээ болушат жана өздөрүнүн башкаруу органдары аркылуу жарандык милдеттерди алышат.

КЭУну башкаруу боюнча жалпы жоболор “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө”⁴⁵ КР Мыйзамынын 2-беренесинде камтылган, ал КЭУну ыктыярдуу, өз алдынча башкарылуучу уюм катары аныктайт. Бул жобо мындан ары ушул Мыйзамдын 4-беренесинде да уланып, КЭУну түзүүнүн жана иш-аракет жүргүзүүсүнүн негизги принциптеринин бири катары КЭУ *өз алдынча башкарылуучу уюм экендиги жөнүндө принцип бекитилет*. Бул принциптин маңызы уюмдун учурдагы административдик, чарбалык, кадрдык жана башка маселелерин өз алдынча чечүү практикасына келип такалат. Өз алдынча башкаруу ошондой эле өзүн-өзү башкаруучу уюмдар максаттарына жана аларга жетүүчү жолдорду өз алдынча тандашат дегенди билдирет. КЭУнун автономиясы ошондой эле “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 5-беренесинин 3-бөлүгүндө каралган ченем менен бекитилген, ага ылайык *“мамлекеттик органдардын же кызмат адамдарынын коммерциялык эмес уюмдардын ишине кийлигишүүсүнө, ошого тете коммерциялык эмес уюмдардын мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын ишине кийлигишүүсүнө да, мындай мыйзам тарабынан каралган учурларды албаганда, жол берилбейт”*.

Айрым КЭУлардын уюштуруучулук-укуктук формаларында башкаруу алардын ишин жөнгө салуу жөнүндө тиешелүү мыйзамдарда каралган жоболорго ылайык башка принциптердин негизинде да түзүлүшү мүмкүн.

§ 2. КЭУлардын башкаруу органдары

КЭУну башкаруу юридикалык жактын элементтери (түзүмдүк бөлүктөрү) болгон анын органдары аркылуу жүзөгө ашырылат. Юридикалык жактын органынын аракети юридикалык жактын өзүнүн аракети деп эсептелет. Юридикалык жактын органдарынан юридикалык жактын тапшырмасы боюнча иштеген жана ага карата өзүнүн жарандык-укуктук өз алдынчалыгын жоготпогон өкүлдөрүн айырмалай билүү керек.

⁴⁴ 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган КР Граждандык кодексинин 83-беренесинин 1-бөлүгү.

⁴⁵ 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамы.

КЭУларда коммерциялык уюмдардай сыяктуу эле жогорку башкаруу орган (мисалы, коомдук бирикмедеги мүчөлөрдүн жалпы чогулушу) жана аткаруучу орган (мисалы, фонддогу директор) түзүлөт. КЭУнун башкаруу органдары *коллегиялык* да, *жекече* да болушу мүмкүн.

КЭУнун башкаруу органынын жайгашкан жери боюнча анын юридикалык дареги аныкталат. Ошондой эле ал жеке адамдын – КЭУнун аткаруучу органынын жетекчисинин – жашаган жери боюнча да аныкталса болот.

Айрым учурларда мыйзамдар уюмдун өзгөчөлүктөрүнө жараша КЭУнун башкаруу органдарынын мүчөлөрүнө өзгөчө талаптарды коёт. Мисалы, (1) турак жай менчик ээлеринин шериктигинин (ТМШ) башкармалыгына мүчө болуп ТМШнын мүчөлөрү гана кире алат, ал эми ТМШнын текшерүү комиссиясынын курамына, тескерисинче, ТМШ башкармалыгынын мүчөлөрү жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү кире албайт;⁴⁶ (2) топтолмо пенсиялык фонддун кызмат адамы болуп жогорку билимдүү, финансылык рынокто иш стажы бар, соттуулугу жок адамдар дайындалышы мүмкүн⁴⁷.

Башкаруунун жогорку органдары

КЭУнун жогорку башкаруу органдарынын аталышы ар кандай болушу ыктымал. Мисалы, коомдук бирикмелерде, ТМШда, юридикалык жактардын бирикмелеринде жана башка КЭУларда – бул жалпы чогулуш, профсоюз уюмдарында – профсоюздук чогулуш, саясий партияларда – съезд (конференция), жана башкалар. Ошол эле учурда алардын маңызы бирдей эле: алар уюмдун эркин калыптандырган органдар болуп саналат, башка сөз менен айтканда, *эркти жаратуучу* мүнөзгө ээ болушат.

КЭУнун жогорку башкаруу органынын негизги милдети – уюм кандай максаттарды көздөп түзүлсө, ошолорго жетүүсүн камсыз кылуу. Көпчүлүк учурларда мыйзам чыгаруучу КЭУнун жогорку башкаруу органынын компетенциясын бир кыйла кыскача аныктап коёт. Адатта бул маселелер анын уставы менен аныкталат. Өзгөчө эреже, атап айтканда, “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 20-беренесинде каралган, анда коомдук бирикменин жогорку органынын – мүчөлөрдүн жалпы чогулушунун өзгөчө компетенциясын түзгөн маселелер камтылган. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- 1) уставга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү;
- 2) коомдук бирикменин иш-аракетинин артыкчылык берилген багыттарын аныктоо, анын мүлкүн пайдалануунун тартиби;

⁴⁶ 2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №122 “Көп батирлүү үйлөрдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин шериктиктери жөнүндө” КР Мыйзамынын 15-беренесинин 2-пункту жана 18-беренесинин 1-пункту.

⁴⁷ 2013-жылдын 11-декабрында кабыл алынган №216 “Кыргыз Республикасындагы топтолмо пенсиялык фонддор жөнүндө” КР Мыйзамынын 7-беренеси.

- 3) коомдук бирикмеге мүчөлүккө кабыл алуу жана андан чыгаруу (эгерде уставда башкача каралбаса);
- 4) башкаруу органдарын түзүүнүн тартиби;
- 5) иш-аракет жөнүндө жылдык отчетту жана жылдык балансты бекитүү;
- 6) филиалдарды жана өкүлчүлүктөрдү түзүү жөнүндө чечим;
- 7) башка юридикалык жактардын иш-аракетине катышуу;
- 8) кайра уюштуруу, жоюу жана башка маселелер.

Ошентип, КЭУнун жогорку башкаруу органынын ыйгарым укуктары анын ишиндеги ички уюштуруу маселелерин чечүүгө, ошондой эле анын катышуучулары (мүчөлөрү) менен өз ара мамилелерине багытталган.

КЭУнун башкаруу органынын мүчөлөрү анын ишине коомдук башталышта катышат. Фонддун “Байкоочу кеңеши” үчүн бул эреже мыйзамда так көрсөтүлгөн. Башкаруу органдын ишине катышуу менен түздөн-түз байланышкан чыгымдардын ордун толуктоо жөнүндө маселе КЭУнун уюштуруу же ички актылары менен чечилет.

Аткаруу органдары

КЭУнун аткаруу органы КЭУнун ишине күнүмдүк жетекчиликти жүзөгө ашырат жана башкаруунун жогорку органына же контролдоочу органга отчет берет⁴⁸. Аткаруу органына жүктөлгөн милдеттердин өзгөчөлүгүнө – уюмду оперативдүү башкарууга байланыштуу ал туруктуу иштеген орган болуп саналат.

Аткаруу органы бери дегенде беш адамдан турган⁴⁹, суу пайдалануучулар ассоциациясынын кеңеши сыяктуу *коллегиялык* же жамааттын (жамааттык уюмдун) төрагасы өңдүү жеке болушу мүмкүн⁵⁰. КЭУнун көптөгөн уюштуруучулук-укуктук формаларында башкаруунун *коллегиялык* же *жеке* формасын тандоо уюмдаштыруучулардын чечимине жараша болот. Мисалы, “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 26-беренесине ылайык фонддун башкармалыгы бир же андан көп мүчөдөн түзүлүшү мүмкүн.

Уюмда эки аткаруучу орган (мисалы, төрага жана башкармалык) иштеп жаткан болсо жана мыйзам чыгаруучу тарабынан алардын ортосунда ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү тартиби аныкталбаган учурларда уюмдаштыруу документтерин⁵¹ жетекчиликке алуу керек жана алардын ортосундагы ыйгарым укуктарды ошол документтер аркылуу бөлүштүрүү зарыл.

⁴⁸ Мисалы, кооперативдерде Башкармалык кооперативдин кеңешине жана кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна отчет берет (“Кооперативдер жөнүндө” КР Мыйзамынын 22-беренеси).

⁴⁹ 2002-жылдын 15-мартында кабыл алынган №38 “Суу пайдалануучулардын бирикмелери (ассоциациялары) жана суу пайдалануучулар ассоциациясынын бирликтери жөнүндө” КР Мыйзамынын 15-беренеси.

⁵⁰ 2005-жылдын 21-февралында кабыл алынган №36 “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” КР Мыйзамынын 15-беренеси.

⁵¹ КР Граждандык кодексинин айрым беренелерине илимий-практикалык комментарий.

Аткаруу органдын түзүмүн, анын мүчөлөрүнүн санын, аларга эмгек акы төлөөнүн шарттарын КЭУнун жогорку башкаруу органы аныктайт. КЭУну башкаруунун аткаруу органынын мүчөлөрү, эреже катары, анын жалданма кызматкерлери болуп саналат, анын негизинде аларга карата эмгек мыйзамдарынын ченемдери колдонулат.

Аткаруу органынын компетенциясы уюмдаштыруу документтеринде белгиленет. Ага башкаруунун башка органдарынын, атап айтканда башкаруунун жогорку органынын, өзгөчө компетенциясын түзгөн маселелер кирбейт. Ошондуктан, КЭУнун уставында аткаруу органынын карамагына тиешелүү ыйгарым укуктар чагылдырылууга тийиш. Ошол эле маалда бул ыйгарым укуктардын чөйрөсү КЭУ түзүлүп жатканда алдына койгон максаттарына толук өлчөмдө жетише алгандай болууга тийиш. Ошондой эле учурда уюмдун каражаттарын колдонуу боюнча чечимдерди кабыл алуу, ишеним каттарды берүү, келишимдерди түзүү өңдүү укуктарды ким колдоноорун так көрсөтүү керек.

КЭУнун башка органдары

Граждандык кодекс жана “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзам КЭУларга жогорку жана аткаруучу органдардан тышкары көзөмөлдөөчү (же байкоочу) башкаруу органдарын түзүүгө да укук берет. Көзөмөлдөөчү органдар ар кандай аталышы мүмкүн: байкоочу кеңеш, координациялык кеңеш, камкорчулук кеңеши, директорлор кеңеши ж. б.

Көзөмөлдөөчү органды түзүүнүн тартиби жана компетенциясы КЭУнун уюмдаштыруу документтеринде белгиленет. Мисалы, КЭУнун көзөмөлдөөчү органынын компетенциясына төмөнкү маселелер кириши мүмкүн:

- 1) уюмду өнүктүрүү программаларын жана иштин артыкчылыктуу багыттарын бекитүү;
- 2) иш жөнүндө жылдык отчетту жана жылдык балансты бекитүү;
- 3) уюмдун уюштуруу түзүмүн, ошондой эле башкаруу аппаратынын санын бекитүү;
- 4) аткаруучу директорду тандоо, дайындоо жана кызматтан бошотуу жана анын кызматтык милдеттерин бекитүү;
- 5) уюмдун жергиликтүү ченемдик актыларын бекитүү жана өзгөртүүлөр менен толуктоолорду киргизүү;
- 6) көзөмөл органынын мүчөсүнүн талапкерлигин жалпы чогулушка бекитүүгө көрсөтүү.

КЭУларда ошондой эле контролдук-текшерүү органдары да түзүлөт. Мисалы, уюмдун финансылык жана чарбалык ишин контролдоо үчүн текшерүү комиссиясын

(текшерүүчүнү) аныктоо милдети коммерциялык эмес кооперативдер⁵² жана ТМШ⁵³ үчүн бекитилген. Мындай органдардын ыйгарым укуктары, аларды түзүүнүн жана ишинин тартиби КЭУнун уюмдаштыруу документтери менен жөнгө салынат.

Суу пайдалануучулар ассоциацияларында ошондой эле ассоциациянын мүчөлөрүнүн ортосунда сууну пайдаланууга жана сууну бөлүштүрүүгө тиешелүү талаш-тартыштарды кароого ыйгарым укуктуу талаш-тартыштарды чечүү боюнча комиссия түзүлүшү мүмкүн⁵⁴.

§ 3. КЭУну түзүү боюнча документтер

Юридикалык жактын башкаруу органдарынын системасы, ошондой эле алардын чечимдерди кабыл алуу тартиби, буга чейин айтылгандай, анын уюмдаштыруу документтери менен аныкталат. Уюмдаштыруу документтери юридикалык жактын өзү, анын катышуучулары жана башкаруу органдары үчүн гана милдеттүү болбойт, үчүнчү жактар да КЭУ менен өз ара мамилелерде КЭУнун уюмдаштыруу документтерине шилтеме берүүгө укуктуу. Бул Граждандык кодекстин 87-беренесинин 5-бөлүгүндө кыйыр түрдө көрсөтүлгөн, аталган берене юридикалык жак менен болгон мамилелерде үчүнчү жактар үчүн өзүнүн уюмдаштыруу документтеринин жоболорун эске алуу менен иш алып баруу мүмкүнчүлүгүн караштырат. Мындай учурда орун алган өзгөрүүлөр жөнүндө каттоо органын кабарлоо бар же жок болгондугу маанилүү эмес.

Уюмдаштыруу документтеринин түрлөрү

Ар кандай КЭУнун уюштуруучулук-укуктук формалары үчүн уюмдаштыруу документтеринин курамы ар башкача болот.

Айрым уюмдар уставдын негизинде гана, башкалары уюмдаштыруу келишиминин жана уставдын негизинде, ал эми үчүнчүлөрү ушул типтеги уюмдар жөнүндө жалпы жобонун негизинде иш алып барышат. Мындан улам КЭУлар кайсы уюмдаштыруу документтеринин негизинде иштеп жаткандыгына жараша алардын ичинен уюмдун жана иштин уставдык жана аралаш (келишимдик-уставдык) формасындагы уюмдарды ажыратып карашат. КЭУлардын арасында уюмдаштыруу келишиминин негизинде гана иш алып барган келишимдик типтеги уюмдар жок, себеби КЭУлар катышуучулар аркылуу эмес, өздөрүнүн башкаруу органдары аркылуу укуктарына ээ болуп, милдеттерин жүзөгө ашырышат.

⁵² 2004-жылдын 11-июнунда кабыл алынган №70 “Кооперативдер жөнүндө” КР Мыйзамынын 24-беренеси.

⁵³ 2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №122 “Көп батирлүү үйлөрдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин шериктиктери жөнүндө” КР Мыйзамынын 12-беренеси.

⁵⁴ 2002-жылдын 15-мартында кабыл алынган №38 “Суу пайдалануучулардын бирикмелери (ассоциациялары) жана суу пайдалануучулар ассоциациясынын бириктери жөнүндө” КР Мыйзамынын 18-беренеси.

КЭУнун уюмдаштыруу документтери жөнүндө төмөн жактагы таблица Граждандык кодекстин жоболорунун жана КЭУнун айрым уюштуруучулук-укуктук формалары жөнүндө атайын мыйзамдардын ченемдеринин негизинде түзүлгөн:

КЭУнун уюштуруучулук-укуктук формасы	Устав	Устав жана уюмдаштыруу келишими	Жобо
1. Коомдук бирикме	✓		
2. Фонд	✓		
3. Мекеме	✓		
4. Юридикалык жактардын бирикмеси (ассоциация, союз)		✓	
5. Коммерциялык эмес кооператив	✓		
6. Турак жай менчик ээлеринин шериктиги	✓		
7. Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси	✓		
8. Жамаат (жамааттык уюм)	✓		
9. Суу пайдалануучулар ассоциациясы		✓	
10. Топтолмо пенсиялык фонд	✓		
11. Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси	✓		
12. Баалуу кагаздар рыногунун кесипкөй катышуучуларынын өзүн-өзү жөнгө салуучу уюму	✓		
13. Кесиптик бирлик			✓
14. Саясий партия	✓		
15. Диний уюм	✓		

Уюмдаштыруу келишими юридикалык жакты түзүү жана иш процессинде уюмдаштыруучулардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салат. Ал уюмдаштыруучуларда (катышуучуларда) юридикалык жактын өзү менен өз ара аракеттенүүнүн зарылдыгынан тышкары бири-бири менен тыгыз өз ара аракеттенүүнүн зарылдыгы бар КЭУлар үчүн мүнөздүү (мисалы, юридикалык жактардын бирикмелери, суу пайдалануучулар ассоциациялары үчүн). Ошону менен бирге КЭУ үчүн уюмдаштыруучу документ катары уюмдаштыруу келишимине гана ээ болуу мүнөздүү эмес. Бул адатта коммерциялык шериктештиктер үчүн мүнөздүү көрүнүш, мында шериктештиктин ар бир катышуучусу үчүнчү жактар менен болгон мамилелерде анын кызыкчылыктарын көздөй алат.

Уюмдаштыруу келишиминин юридикалык табиятына токтолсок, укук илиминде аны жөнөкөй шериктештик келишиминин (биргелешкен иш жөнүндө келишимдин) түрү же келишимдин өз алдынча түрү катары караган ар кандай пикирлер бар. Ошону менен бирге, уюмдаштыруу келишимин башка келишимдерден айырмалап көрсөтүп турган өзгөчө мүнөздөмөсү – мындай келишимде тарап болуп саналбаган

үчүнчү жактар менен мамилелерде (талаш-тартыштарда) катышуучулар тарабынан келишимге шилтеме берүү мүмкүнчүлүгү. Бул өзгөчөлүк бир нерсени түшүндүрөт: уюмдаштыруу келишими ачык мүнөзгө ээ болуп, коммерциялык сырдын объектиси болбоого тийиш, *каалаган кызыкдар адам анын мазмуну менен таанышып чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек*⁵⁵.

Устав – бул уюмдун укуктук абалын аныктоочу жана катышуучулар менен уюмдун ортосундагы мамилелерди жөнгө салуучу жергиликтүү ченемдик акт. Көпчүлүк КЭУлар үчүн устав жалгыз уюмдаштыруу документи болуп саналат. КЭУ үчүн устав ар дайым жеке мүнөзгө ээ болот жана уюмдун өзгөчөлүгүн чагылдырып турат. КЭУлар, мисалы, айрым коммерциялык уюмдар сыяктуу типтүү уставдардын негизинде иштей алышпайт. КЭУнун уставдары аны мамлекеттик каттоо учурунда мыйзамга шайкештигин текшерүү үчүн юстиция органдарына милдеттүү тартипте берилет.

Уюмдаштыруу документтерин кабыл алуунун ар кандай жол-жоболору бар:

- 1) уюмдаштыруу келишимине кол коюлат, ал эми уставды уюмдаштыруучулар бекитет;
- 2) уюмдаштыруу келишими түзүлгөн (кол коюлган) учурдан тартып, ал эми устав – КЭУ мамлекеттик каттоодон өткөн учурдан тартып күчүнө кирет.

КЭУ ушул типтеги уюмдар жөнүндө жалпы жобонун негизинде иш алып барган учурларда жеке устав талап кылынбайт. Бул, атап айтканда, “Кесиптик бирликтер жөнүндө” Мыйзамга ылайык, жобонун негизинде иш алып бара турган баштапкы кесиптик уюмдарга тиешелүү⁵⁶.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамга ылайык фонд жана мекеме сыяктуу КЭУлардын уюштуруучулук-укуктук формалары үчүн уставдын болушу, ошондой эле менчик ээсинин уюмду түзүү жөнүндө чечими каралган. Ошол эле учурда, Граждандык кодексте юридикалык жактын уюмдаштыруу документи катары менчик ээсинин аны түзүү жөнүндө чечими каралган эмес. Менчик ээсинин чечими уюмдаштыруу документи эмес, бирок уюштуруучулук-техникалык документ болуп саналат⁵⁷. Ошондуктан, мекемелердин уюмдаштыруу документтерине байланыштуу пикир келишпестиктер пайда болгондо, маселе Граждандык кодекстин 2-беренесинде белгиленген Жарандык мыйзамдардын башка актыларынын ченемдерине карата Граждандык кодекстин ченемдеринин артыкчылыгына жараша чечилет.

Уюмдаштыруу документтеринин мазмуну

КЭУнун уюмдаштыруу документтерине карата милдеттүү талаптар бир катар ченемдик укуктук актылар менен аныкталат:

⁵⁵ 1998-жылдын 30-мартында кабыл алынган №27 “Коммерциялык сыр жөнүндө” КР Мыйзамынын 5-беренеси.

⁵⁶ Мисалы, 1998-жылдын 16-октябрында кабыл алынган №130 “Кесиптик бирликтер жөнүндө” КР Мыйзамынын 6-беренесин караңыз.

⁵⁷ Караңыз: Тихомиров М.Ю. Коммерциялык эмес уюмдардын уюмдаштыруу документтери – М.: 2000.

- 1) Граждандык кодекстин 87-беренеси (бардык юридикалык жактардын уюмдаштыруу документтерине коюлган талаптар);
- 2) “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 10-беренеси (иши ушул Мыйзам менен жөнгө салынуучу КЭУлардын уюмдаштыруу документтерине коюлган талаптар);
- 3) КЭУлардын айрым уюштуруучулук-укуктук формаларынын ишин жөнгө салуучу атайын мыйзамдардын жоболоруна ылайык (ушул уюштуруучулук-укуктук формалардын КЭУлардын уюмдаштыруу документтерине койгон талаптары)⁵⁸.

Граждандык кодекстин жоболоруна ылайык КЭУлардын уюмдаштыруу документтеринде төмөнкүлөр аныкталууга тийиш:

- 1) уюштуруучулук-укуктук формасына жана анын ишинин мүнөзүнө көрсөтмөнү камтыган КЭУнун аталышы;
- 2) жайгашкан жери;
- 3) ишти башкаруу тартиби;
- 4) КЭУнун ишинин предмети жана максаттары.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамга ылайык, КЭУлардын уставында төмөнкүлөр да аныкталууга тийиш:

- 1) башкаруу жана көзөмөлдөө органдары, текшерүү органдары, алардын компетенциясы, шайлоонун, чакыртып алуунун тартиби, ошондой эле кызмат адамдарынын жоопкерчилиги;
- 2) укуктары жана милдеттери, уюмга мүчөлүккө кабыл алуунун жана андан чыгуунун (мүчөлүк КЭУлар үчүн) тартиби;
- 3) уюмдаштыруу документтерине өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн тартиби;
- 4) кайра уюштуруунун жана жоюунун тартиби;
- 5) уюм коюлган учурда мүлкүн бөлүштүрүүнүн тартиби;
- 6) фонддор менен мекемелер үчүн – уюмдан жардам алуучу адамдардын чөйрөсү чектелбеген учурларды албаганда, уюмдан жардам алуучу адамдардын чөйрөсү;
- 7) уюмдун ишинин мөөнөтү (эгерде мындай маселе каралса);
- 8) мыйзамдарга каршы келбеген башка жоболор.

Граждандык кодекстин 87-беренесинде жана “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 10-беренесинде саналган маалыматтар уюмдаштыруу документтерде милдеттүү түрдө көрсөтүлөт, себеби бул ченемдер императивдик (сөзсүз аткарууну талап кылуучу) болуп саналат. Бул беренелерде айтылган кайсы болбосун маалыматтын жоктугу уюмдаштыруу документтерин мыйзамдардын талаптарына шайкеш келбейт деп таануу үчүн негиз боло алат.

Уюмдаштыруу документтеринде жогоруда көрсөтүлгөн милдеттүү маалыматтарды чагылдыруу менен катар, КЭУ аларга мыйзамдарга карама-каршы келбеген

⁵⁸ Караңыз: 2004-жылдын 11-июнунда кабыл алынган №70 “Кооперативдер жөнүндө” КР Мыйзамынын 9-беренеси.

башка жоболорду да кошо алат, мисалы, уюмдун ишин каржылоо тартиби, коммерциялык сыр, эсепке алуунун жана отчеттуулуктун тартиби, персонал жөнүндө, уюмдун жергиликтүү актылары ж. б.

КЭУнун уюмдаштыруучулары мындай келишимди түзүүгө милдеттүү же укуктуу болгон учурларда устав менен уюмдаштыруу келишиминин ортосунда тиешелүү маалыматтарды бөлүштүрүү жөнүндө маселе практикалык мааниге ээ болот. Юридикалык жактардын уюмдаштыруу документтеринде адатта маалыматтар кайталанып, аралашып кетээри байкаларын укук колдонуу практикасы ырастап турат.

Граждандык кодекстин 87-беренесинде уюмдаштыруу келишиминде камтылууга тийиш болгон маалыматтын минималдуу саны көрсөтүлгөн. Уюмдаштыруу келишиминде уюмдаштыруучулар КЭУну түзүүгө милдеттенишет жана төмөнкүлөрдү аныкташат:

- 1) аны түзүү боюнча биргелешкен иштин тартибин;
- 2) ага өзүнүн мүлкүн өткөрүп берүүнүн шарттарын;
- 3) уюмдун ишине катышуунун шарттарын;
- 4) уюмдун ишин башкаруунун тартибин;
- 5) уюмдаштыруучулардын (катышуучулардын) анын курамынан чыгуусунун шарттарын жана тартибин.

Уюмдаштыруучулардын чечими боюнча уюмдаштыруу келишимине башка маселелер да киргизилиши мүмкүн.

КЭУлардын айрым уюштуруучулук-укуктук формалары жөнүндө мыйзамдар Граждандык кодекстин жалпы эрежелерин конкреттештирет жана бир катар учурларда тиешелүү уюмдардын уюмдаштыруу документтерине кошумча талаптарды белгилейт. Мисалы, “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамына ылайык, саясий партиянын уставында (1) конференцияларды, курултайларды чакыруу мөөнөттөрү, (2) чечимдерди кабыл алуунун, аларды жүзөгө ашыруунун тартиби жана контролдук кылуунун түрлөрү, (3) саясий партиянын каражаттарын жана башка мүлкүн түзүүнүн булактары жөнүндө кошумча маалыматтар камтылууга тийиш.

КЭУнун уставына өзгөртүүлөр, фонддун уставын кошпогондо, анын жогорку башкаруу органынын чечими боюнча киргизилет. Фонддун уставын фонддун органдары гана уставда алар үчүн мындай мүмкүнчүлүк болгон учурда өзгөртө алышат. Фонддун уставында аны фонддун органдары өзгөртө ала тургандай мүмкүнчүлүк каралбашы мүмкүн, себеби уюмдаштыруучулар фондго берилген мүлктү өздөрү көзөмөлдөбөгөндө да аны багыты боюнча гана пайдаланылышына ишенимдүү кепилдиктерди түзүүгө кызыкдар.

Мисалы, эгерде фонддун уюмдаштыруучулары уставда фонддун жетекчисин Байкоочу кеңеш кызматка дайындайт жана бошотот деп караштырса, анда фонддун директору Башкармалык тарабынан фонддун жетекчисин кызматка дайындоо жана бошотуу жөнүндө уставга өзгөртүү киргизүүгө укугу болбойт. Эгерде ушундай өзгөртүү фонддун уставына киргизилип калса, мындай учурда Байкоочу кеңеш уставга киргизилген өзгөртүүнү жараксыз деп таануу тууралуу доо менен сотко кайрылууга укуктуу, мында ал доонун негиздемесинде Граждандык кодекстин 163-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык фонддун директору уставга өзгөртүүлөрдү киргизе албай турганын көрсөтүүгө тийиш.

Эгерде фонддун уставын өзгөртпөстөн сактоо фондду түзүүдө алдын ала болжолдоого мүмкүн болбогон кесепеттерге алып келсе, ал эми уставды өзгөртүү мүмкүнчүлүгү каралбаса, же уставга ыйгарым укуктуу адамдар уставга керектүү өзгөртүүлөрдү киргизбей жатса, анда фонддун уставына өзгөртүүлөрдү киргизүү укугу, Граждандык кодекске ылайык, фонддун ишин көзөмөлдөөгө ыйгарым укуктуу фонддун башкаруу органдарынын (Байкоочу кеңештин же башка органдын) арызы боюнча сотко таандык болот⁵⁹.

Мисалы, “Камсыздалган карылык” Коомдук фондунун уставында фонддун мүлкү кайрымдуулук каражаттарынын эсебинен түзүлөт деп каралган дейли. Кайрымдуулук каражаттары жетишсиз болгондуктан, фонд интернат-үйлөргө жана жардамга муктаж кары адамдарга реалдуу жардам көрсөтүүгө мүмкүнчүлүгү жок. Фонддун уставында болсо ага өзгөртүүлөрдү киргизүү мүмкүнчүлүгү каралган эмес. Мындай учурда Граждандык кодекстин 163-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык фонддун Байкоочу кеңеши уставга өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө арыз менен сотко кайрылып, уставдык максаттарга жетүү үчүн фонд гранттарды ала алат жана/же ишкердик менен алектене алат деген жобону киргизүүнү өтүнүүгө укуктуу⁶⁰.

§ 4. Кызыкчылыктардын кагылышуусу

“Кызыкчылыктардын кагылышы” түшүнүгү “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 13-беренеси менен киргизилип, чечмеленген, ага ылайык КЭУ менен кызыкдар КЭУнун кызмат адамдары ортосунда уюмдун мүлкүн тескөөгө байланыштуу келишимдерди түзүүдө кызыкчылыктардын кагылышы болушу ыктымал деп болжолдонот. Ошентип, *кызыкчылыктардын кагылышы* КЭУда жетекчи кызматты ээлеген адамдын жеке кызыкчылыктары анын уюмдун кызыкчылыгы үчүн чечим кабыл алууда кандайдыр бир таасир этиши мүмкүн экендигин билдирет.

Сөз болуп жаткан кубулуштун эки жагы бар: тар жана кенен. Негизинен америкалык мыйзамдарда колдонулган тар аныктамага ылайык, кызыкчылыктардын

⁵⁹ 1996-жылдын 8-майындагы №15 КР Граждандык кодексинин 163-беренесинин 1-бөлүгү.

⁶⁰ КР Граждандык кодексинин 1 бөлүгүн колдонуу боюнча практикалык колдонмо, 112-113-беттер.

кагылышы – бул уюмдун директорунун жана кызматкерлеринин уюм тараптардын бири болуп жаткан сунуш кылынган келишимде жеке материалдык кызыкчылыгы бар болгон кырдаал.

Ошол эле маалда акыркы мезгилде бул аныктама бир аз кеңейди. Кызыкчылыктардын кагылышына директор же кызматкер бир нече уюмдарда милдеттенме алган жана бул милдеттенмелер бири-бирине карама-каршы келген жагдайлар да кирет. Мисалы, бир уюмдун жетекчиси башка уюмдун директорлор кеңешине кирген, ошол уюм биринчи уюмду каржылоо боюнча маселени талкуулап жатат дейли. Биринчи уюмдун жетекчиси экинчи уюмдун директорлор кеңешине биринчи уюмдагы өзүнүн ролу жөнүндө кабарлап, кызыкчылыктардын кагылышына жол бербөө үчүн өз уюмун каржылоо жөнүндө маселени талкуулоого жана бул маселе боюнча чечим кабыл алууга катышуудан баш тартышы керек.

Бул жагынан алганда, иш жүзүндө уюмдун кызыкчылыктарына жооп бербеген же кабыл алынышы мүмкүн болгон ар кандай мамилелер кызыкчылыктардын кагылышына негиз болуп калышы мүмкүн. Ошону менен бирге, кызыкчылыктардын чечилбеген чыр-чатагы КЭУнун пайдасына чечим кабыл алынган күндө да адамдын жана уюмдун кадыр-баркына доо кетириши мүмкүн. Мисалы, КЭУ анын директорлор кеңешинин мүчөсүнөн кеңсе үчүн арзан батир сатып алды же КЭУнун директору жубайын – жогорку класстагы адисти – аз айлык акы коюп КЭУга ишке алды. Бул иш-аракеттер уюмдун кызыкчылыгында жасалгандыгына карабастан, кызыкчылыктардын кагылышын чечүү боюнча тиешелүү чаралар көрүлбөсө, жагымсыз ызы-чуудан оолак болуу кыйынга турат.

Уюмдун ишенимин сактоо үчүн кызыкчылыктардын кагылышын алдын алуу жана чечүү боюнча айрым бир жол-жоболорду сактоо маанилүү. Бул максатта көптөгөн КЭУларда кызыкчылыктардын кагылышы жөнүндө ички Жобону кабыл алуу тажрыйбасы колдонулуп келет, аны менен уюмдун кызматкерлери жыл сайын таанышып, ага кол коюп турушат.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 13-беренеси кызыкдар адамдардын чөйрөсүн аныктайт. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- 1) КЭУнун кызмат адамдары;
- 2) жетектөөчү органдардын мүчөлөрү;
- 3) уюм менен болгон мамилесине байланыштуу уюмдун өз мүлкүн тескөөсүнө таасир эте алган адамдар.

Жогоруда саналган адамдар жеке өзү же өкүлү аркылуу КЭУ менен бүтүм түзгөн учурда кызыкчылык бар экени байкалат. Эгерде КЭУ кызыкдар адамдардын туугандары, ошондой эле алардын кредиторлору менен бүтүмдөрдү түзсө да, кызыкчылыктардын кагылышы орун алат деп божомолдосо болот.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 14-беренеси потенциалдуу кызыкдар жактын талаптагыдай жүрүм-турумуна карата көрсөтмөлөрдү камтыйт. Адатта уюм кызыкчылыктардын ыктымалдуу кагылышы жөнүндө маалыматты анын өзүнөн гана ала алат. Эрежеге каршы келген жүрүм-туруму бар деген шектен арылуу үчүн адам бүтүмгө кызыкдар экендигин уюмдун ыйгарым укуктуу органына билдирүүгө милдеттүү. Мисалы, фонддордо мындай ыйгарым укуктарга анын Байкоочу кеңеши ээ. Билдирүү тиешелүү орган бүтүм түзүү жөнүндө чечим кабыл алганга чейин жасалышы керек.

Мындай кырдаалда уюм кызыкчылыктардын кагылышын чечүүнүн ар кандай жолдорун колдонушу мүмкүн: кызыкдар адамды тиешелүү маселени талкуулоодон четтетүү, кызыкдар адам өзү талкууга катышпоосу же бул бүтүмдүн шарттарын жогору турган КЭУнун органы тарабынан каралып чыгышы жана бүтүмдү түзүү же түзбөө жөнүндө чечим кабыл алынышы.

Кызыкчылыктардын кагылышы бар бүтүм ыйгарым укуктуу орган тарабынан жактырылгандан кийин гана, ыйгарым укуктуу органдын кызыкдар эмес мүчөлөрүнүн саны жетиштүү болгондо, алар бүтүм кызыкчылыктардын кагылышы айкын болуп, ал чечилди дегенге макул болгондо гана түзүлүшү мүмкүн. Мында (1) кызыкдар жак кызыкчылыктардын кагылышы бар экендигин ачык билдиргенде (2) жогору турган ыйгарым укуктуу орган бул маселе боюнча чечүү укугун КЭУнун башка башкаруу органына (бар болсо) же ошол эле коллегиялык органга өткөрүп бергенде ишке ашат, бирок кызыкдар жак бул маселе боюнча добуш берүүгө катыша албайт. Мындай учурда, бул бүтүм жактырылган учурда бул бүтүмдүн жагымсыз кесепеттери үчүн кызыкдар адам жооп бербейт.

Кызыкдар жак алдыда боло турган бүтүмгө байланыштуу өзүнүн кызыкчылыгы бар экенин ачык билдирбесе, мыйзамда анын эрежелерге туура келбеген жүрүм-турумунун кесепеттери да көрсөтүлгөн. Сот кызыкчылыктардын кагылышы менен түзүлгөн бүтүмдү КЭУнун же анын катышуучуларынын доосу боюнча Граждандык кодекстин 195-беренесинин негизинде жараксыз деп табышы мүмкүн. Муну сот юридикалык жактын органынын ыйгарым укуктарынан аша чабуу деп баалашы ыктымал.

Эгерде кызыкчылыктардын кагылышы менен түзүлгөн бүтүмдүн натыйжасында КЭУ зыян тартса, анда кызыкдар жактар мыйзамдарда белгиленген тартипке ылайык КЭУга келтирилген зыяндын ордун толтурууга милдеттүү. Зыяндын ордун толтурууга кошумча мындай кызыкдар адам ошондой эле бул бүтүмдү ишке ашыруунун натыйжасында алган бардык кирешени КЭУга берүүгө тийиш. Эгерде чыгымдар бир нече кызыкдар адамдардын аракеттеринин натыйжасында келип чыкса, алар КЭУнун алдында бирдей жоопкерчилик тартууга тийиш.

5-бап. Коммерциялык эмес уюмдарды каржылоо

§ 1. КЭУларды каржылоо жөнүндө жалпы жоболор

КЭУнун ишин каржылоо үчүн мыйзамдуу мүмкүнчүлүктөр болмоюнча эч бир мамлекетте КЭУ сектору да болбойт.

КЭУну каржылоо булактары төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт:

- 1) КЭУнун өз кирешелери – мүчөлүк төлөмдөр, экономикалык иштен түшкөн кирешелер (анын ичинде ишкердиктен түшкөн кирешелер жана баалуу кагаздар менен салынган капиталдан түшкөн кирешелер);
- 2) мамлекеттен алынган кирешелер;
- 3) жеке жана юридикалык жактардын кайрымдуулуктары жана гранттары.

Ыктыярчылардын эмгеги КЭУларды каржылоонун кошумча булагы болуп саналат.

Төмөнкү таблицада 2008-жылы дүйнөнүн 36 өлкөсүндө жана 2013-жылы Кыргызстанда КЭУларды каржылоо статистикасы боюнча салыштырма таблица келтирилген.

КЭУларды каржылоонун булактары

Эл аралык тажрыйба	Кыргызстан
53,4% - мүчөлүк төлөмдөр жана экономикалык ишмердик	41,5% - мүчөлүк төлөмдөр жана экономикалык ишмердик
34,1% - мамлекеттик органдар	5,5% - мамлекеттик органдар
12,5% - жеке адамдардын кайрымдуулугу жана гранттары	53% - жеке адамдардын кайрымдуулугу жана гранттары • 47,5% - чет өлкөлүк • 5,5% - жергиликтүү
Johns Hopkins University research of 36 countries carried out in 2008 (http://www.jhu.edu/~cnp/compdata.html)	

Белгилүү болгондой, Кыргызстан 1991-жылы СССР ыдырагандан кийин түзүлгөн жаш мамлекет. Кыргызстандын КЭУ сектору эми гана түптөлүп, бул процесстин баштапкы баскычында турат. Азыркы учурда Кыргызстанда КЭУлар ар кандай булак-

тардан, анын ичинде өзүнүн ишкердик ишинен, ошондой эле мамлекеттик (республикалык жана муниципалдык) органдар менен биргеликте коомго пайдалуу долбоорлордон каржылана алышы үчүн мыйзамдуу мүмкүнчүлүктөрдү берген мыйзамдар жазылууда. Мында КЭУлар коомго пайдалуу долбоорду ишке ашырат, ал эми мамлекеттик орган аны каржылайт, же болбосо КЭУ калкка мамлекеттик органдардын буйрутмасы боюнча мамлекеттик органдардын каржылоосунун эсебинен кызмат көрсөтүшөт.

§ 2. КЭУлардын өз кирешелери

Мүчөлүк төлөмдөр

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары мүчөлүккө негизделген КЭУларга өз алдынча, өз ыктыярына жараша мүчөлүк төгүмдөрдү төлөөнүн өлчөмүн жана тартибин белгилеп, аныктоого мүмкүндүк берет.

Мүчөлүк төлөмдөрдү белгилөө – бул милдет эмес, ал мүчөлүк КЭУлардын укугу. Эгерде КЭУ мүчөлүк төлөмдөрдү белгилөө жөнүндө чечим кабыл алса, алардын өлчөмүн аныктоо жана төлөө тартиби мүчөлүк КЭУлардын уставдарында камтылууга тийиш. Көптөгөн КЭУлар уставдарына мүчөлүк төлөмдөрдүн өлчөмүн жана төлөө тартибин КЭУнун мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу аныктайт деген жобону киргизип коюшат. Уставда ушундай жобо болгондо мүчөлүк төлөмдөрдү белгилөө, өлчөмүн жана төлөө тартибин өзгөртүү маселелери КЭУнун мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунда чечилет (КЭУнун жалпы чогулуштарынын жыйналыштарынын протоколдору менен бекитилет) жана КЭУнун уставына өзгөртүүлөр киргизилбейт. Мындан улам ушундай ийкемдүү ыкманы колдонгондо анын уставына өзгөртүүлөр киргизилбегендигине байланыштуу КЭУну кайра каттоо талап кылынбайт.

Азыркы учурда Кыргызстанда КЭУлардын мүчөлүк төлөмдөрдөн түшкөн кирешелеринин үлүшү биринчи кезекте анын уюштуруучулук-укуктук формасына жараша болот. Коммерциялык эмес кооперативдер (гараж, дача, турак жай-курулуш жана турак жай-эксплуатациялык), турак жай менчик ээлеринин шериктиктери, суу пайдалануучулар ассоциациялары сыяктуу КЭУлар, эреже катары, толугу менен мүчөлүк төлөм түрүндө түшкөн кирешелердин эсебинен иш алып барышат. Кесиптик кошуундар да өз кирешелеринин олуттуу бөлүгүн мүчөлүк төлөмдөрдөн табышат.

Коомдук бирикмелер, юридикалык жактардын бирикмелери, саясий партиялар, жамааттар (жамааттык уюмдар) өздөрүнүн кирешелеринин бир бөлүгүн мүчөлүк төлөмдөрдөн алышат, бирок алардын үлүшү анчалык көп эмес.

Ишкердик иштен түшкөн кирешелер

Дүйнөлүк практикада КЭУнун ишкердик ишине ар түрдүү мамиле жасалат.

Айрым өлкөлөр КЭУларга ишкердик ишти жүргүзүүгө уруксат берилбейт. Мындай өлкөлөрдө КЭУларга ишкердик иш-аракетти жүргүзүү үчүн туунду коммерциялык уюмдарды түзүүгө уруксат берилет. Туунду коммерциялык уюм ишкердик ишти жүргүзөт, ал эми андан түшкөн пайда уюмдун менчик ээсине, б.а. КЭУга берилет, КЭУ болсо бул каражаттарды өзүнүн түзүлгөн максаттарына жетүү үчүн жумшайт.

Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстанда да КЭУларга төмөнкү шарттарды сактоо менен ишкердик ишти жүргүзүүгө уруксат берилген:

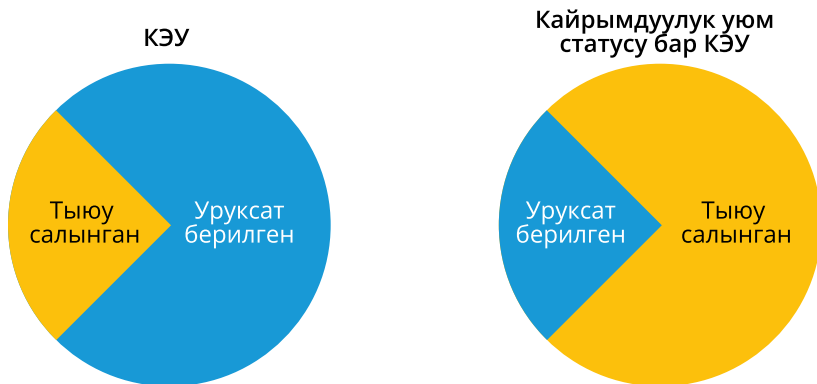
1) жөнөкөй КЭУлар үчүн – ишкердик иш КЭУнун түзүлгөн максаттарына карама-каршы келбеши керек;

2) кайрымдуулук уюмунун статусун алган КЭУлар⁶¹ үчүн – ишкердик иш КЭУнун түзүлгөн максатына шайкеш келиши керек. Мисалы, кайрымдуулук уюму статусун алган, майыптыгы бар адамдарды колдоо боюнча коомдук бирикме дүкөн ачууга укуктуу, анда майыптар үчүн арналган атайын товарлар гана сатылышы керек (мисалы, майыптардын арабасы, протездер ж.б.);

3) алынган пайда уюмдун уюмдаштыруучуларынын, мүчөлөрүнүн, жетекчилеринин жана кызматкерлеринин ортосунда бөлүштүрүлбөшү керек.

Төмөнкү диаграммадан жөнөкөй КЭУ менен кайрымдуулук уюмунун статусун алган КЭУнун ишкердик иш-аракетти жүргүзүү укугун салыштырууну көрүүгө болот.

Жөнөкөй КЭУлардын жана кайрымдуулук уюму статусун алган КЭУлардын ишкердик иш-аракетти жүргүзүү укугу

⁶¹ Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө мындай уюмдарга карата ар кандай түшүнүктөр колдонулат: КМШ өлкөлөрүндө алар “кайрымдуулук уюмдары”, Европанын айрым өлкөлөрүндө “коомго пайдалуу уюмдар”, АКШда “салыктан бошотулган уюмдар” деп аталат.

Жогоруда келтирилген диаграммадан көрүнүп тургандай, жөнөкөй КЭУлардын ишкердик ишин жүргүзүү укугу кайрымдуулук уюмунун статусун алган КЭУлардын укуктарынан алда канча кеңири. Кайрымдуулук уюмдарынын ишкердик жүргүзүү укугу чектелүү, себеби кайрымдуулук уюмдары аларга берилген олуттуу салык жеңилдиктерин пайдалануу менен өздөрүнүн коомго пайдалуу иш-аракеттерин каржылоосуна каражат таба алышы үчүн мамлекет аларга салык жеңилдиктерин берет. Алар салык жеңилдиктерин колдонуу менен рынокто бизнес секторунун өкүлдөрүнө ак ниетсиз атаандаштыкты түзбөшү керек. Ушуга байланыштуу алардын ишкердикти жүргүзүү укугу кыйла чектелген. Мисалы, үй-жайсыздарды колдоо үчүн түзүлгөн кайрымдуулук уюму статусун алган КЭУ үй куруп же сатып ала алат, бул үйдүн жарымында мейманкана ачып, каалоочулардын баарына мейманкана кызматтарын көрсөтөт, ал эми үйдүн экинчи жарымында тапкан акчасына – баш пааналай турган үйү жок жакырларды акысыз жашатса болот. Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде (КР СК) дагы кайрымдуулук уюмдары үчүн олуттуу салык жеңилдиктери каралган. Кыргыз Республикасындагы кайрымдуулук уюмдарынын ишмердиги, укуктук статусу жана каржылоосу жөнүндө ушул окуу китебинин 21-бабында кененирээк баяндалган.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 12-беренесинде төмөнкү ченем бекитилген:

«Коммерциялык эмес уюм табылган пайданы уюмдаштыруучулардын, мүчөлөрдүн, кызмат адамдарынын, башкаруу органдарынын башка кызматкерлеринин жана мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрбөстөн чарбалык анын ичинде өндүрүштүк ишти жүргүзүүгө укуктуу. Мындай иш, эгерде алар уюмдун максаттарына жана милдеттерине каршы келбесе, товарларды өндүрүү жана сатып өткөрүү, сыйлык акы алуу менен жумуштарды аткаруу, кызматтарды көрсөтүү жана ишкерчилик иштин башка түрлөрүн камтышы мүмкүн».

Ошентип, КЭУнун Кыргызстандагы ишкердик иш-аракети эки гана талап менен чектелет: (1) ал уюмдун максаттарына карама-каршы келбеши керек; (2) алынган пайда уюмдаштыруучулардын, мүчөлөрдүн, кызмат адамдарынын, башкаруу органдарынын башка кызматкерлеринин жана мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүлбөшү керек. Мындай жөнгө салуу эл аралык практикага шайкеш келет.

КЭУлардын ишкердигине тыюу салынышы керек болгон учурларды көрсөткөн мисалдар төмөнкүдөй:

– максаты калктын ден соолугун жакшыртуу болгон коомдук бирикме дүкөн ачып, тамеки сата баштаса (себеби тамеки тартуу – жарандардын ден соолугуна зыян келтирет жана бул көрүнүш аталган уюм түзүлгөн максаттарына каршы келет);

– КЭУ адистердин квалификациясын жогорулатуу боюнча окутууларды акы алуу менен өткөрүп, тапкан кирешени КЭУнун мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрсө.

Азыркы учурда Кыргызстанда КЭУлардын ишкердик иш-аракетинен түшкөн кирешелеринин көлөмү анын уюштуруучулук-укуктук формасына жараша бир топ айырмаланат. Мисалы, университеттер, мектептер, бала бакчалар, музейлер, бейтапканалар, ооруканалар сыяктуу мамлекеттик жана жеке менчик мекемелер өз кирешелеринин кыйла бөлүгүн көрсөткөн кызматтары үчүн акыдан табышат (окуу үчүн акы, оорулуулардын дарылануу үчүн кош-акысы ж.б.).

Коммерциялык эмес кооперативдер (гараж, дача, турак жай-эксплуатациялык), көпчүлүк турак жай менчик ээлеринин шериктештиктери – булар ишкердик менен алектенишпейт, ошондуктан, мындай иштерден киреше табышпайт.

Коомдук бирикмелер, фонддор, юридикалык жактардын бирикмелери, жамааттар (жамааттык уюмдар), кесиптик кошуундар, суу пайдалануучулардын ассоциациялары – булар өз кирешелеринин бир бөлүгүн ишкердик жүргүзүүдөн табышат.

Уставдык коммерциялык эмес ишти гана жүргүзгөн КЭУлар бир бухгалтердик эсепти, ал эми өзүнүн коммерциялык эмес ишине кошумча ишкердик иш-аракетти жүргүзгөн КЭУлар буга кошумча өзүнүн ишкердик иш-аракети боюнча өзүнчө бухгалтердик эсепти жүргүзө тургандыгын белгилей кетүү керек. Ишкердик иш-аракетти жүргүзгөн КЭУнун эсепке алуу саясатында⁶², мүлк (имараттар (курулган жайлар), транспорт, жабдуулар) боюнча чыгашаларды бөлүштүрүү тартиби аныкталууга тийиш, себеби мүлк уставдык коммерциялык эмес максаттарда да, ошондой эле ишкердик иш-аракетти жүргүзүү үчүн да пайдаланылат.

Баалуу кагаздардан жана салынган капиталдан түшкөн кирешелер

КЭУлардын кирешелеринин өзгөчө тобун төмөнкүлөр түзөт:

- баалуу кагаздардан түшкөн кирешелер (дивиденддерден жана пайыздардан, баалуу кагаздардын наркынын өсүшүнөн түшкөн кирешелер);
- банктык аманат эсептерине салынган суммаларга кошулган пайыздар;
- коммерциялык түзүмдөргө, туунду коммерциялык компанияларга салынган капиталдан түшкөн кирешелер (пайда, капиталдын наркынын өсүшү).

Мисалы, дүйнө жүзүнө белгилүү Нобель фонду өзүнүн коомго пайдалуу долбоорлорун (фонд илим, адабият жана тынчтык куруу жаатындагы мыкты жетишкендиктери үчүн жыл сайын акчалай сыйлыктарды берип турат) ушул фонддун негиздөөчүсү Альфред Нобель көп жылдар мурун инвестициялаган капиталынан

⁶² Башка бардык юридикалык жактар сыяктуу эле КЭУда бухгалтердик эсеп боюнча талаптарга ылайык эсепке алуу саясаты болууга тийиш.

түшкөн пайызынын эсебинен каржылап келет. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында КЭУлар үчүн жогоруда аталган булактардан киреше алууда чектөөлөр жок, бул кадыресе эл аралык практикага шайкеш келет. Бирок, КЭУлардын андан ары коомго пайдалуу долбоорлорго жумшала турган мындай кирешелерин көбөйтүү үчүн салыктык жеңилдиктер да караштырылса, абдан жакшы болмок.

§ 3. КЭУларды мамлекеттик каржылоо

КЭУларды мамлекеттик каржылоо дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө КЭУлардын кирешесинин олуттуу булактарынын бири болуп саналат.

Эмне үчүн мамлекет КЭУларды каржылайт жана колдойт?

КЭУлар мамлекеттин экономикалык жана социалдык турмушунда маанилүү ролду ойнойт жана көптөгөн социалдык, экономикалык көйгөйлөрдү чечүүдө жана коомго пайдалуу максаттарга жетүүдө негизги фактор боло алышат. Мисалы, жумушсуздук же калк үчүн социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн таңкыстыгы сыяктуу көйгөйлөрдү мамлекеттик органдар да, бизнес да үчүнчү секторду – КЭУ секторун жардамысыз өз күчү менен чече алышпайт.

Джонс Хопкинс институтунун 2013-жылы 36 өлкөдө жүргүзгөн изилдөөсүнүн жыйынтыгы боюнча, бул өлкөлөрдөгү коммерциялык эмес сектор эң ири жумуш берүүчү болуп саналат: бул сектор эмгекке жарамдуу калктын орточо 4,4%⁶³ үчүн жумуш орундарын түзүп берген (мисалы, Нидерландда 14,4%, АКШда 9,8%). КЭУнун ички дүң продуктуга (ИДП) салымы 1995-жылдан 2002-жылга чейинки мезгил аралыгында АКШда жыл сайын - 3,94%, Германияда - 2,56%, Францияда - 3,21% түзгөн⁶⁴. Бул 36 өлкөнүн КЭУ секторунун 55,4% маданият, билим берүү жана саламаттыкты сактоо тармагында иш алып барышат⁶⁵.

Европанын көпчүлүк өлкөлөрүндө мамлекеттик каржылоо КЭУлардын кирешесинин олуттуу бөлүгүн түзөт. КЭУлардын калк менен иштөөдөгү жогорку натыйжалуулугун эске алуу менен мамлекеттер аларды социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү ыктымалдуу жеткирүүчүлөр катары колдошот. КЭУлардын калктын керектөөлөрүн билүүсү, ошондой эле алардын калка кызмат көрсөтүү боюнча

⁶³ Джонс Хопкинс Институтунун киреше алып келбеген секторуна салыштырмалуу талдоо боюнча долбоору. 1-таблица, Экономикалык жактан жигердүү калкта жарандык коомдун уюмдарынын жумушчу күчү. <http://www.jhu.edu/~cnp/compdata.html>.

⁶⁴ Ошол эле жерде, 5-таблица, өлкөлөр боюнча ИДПнын бир бөлүгү катары ыктыярчылык жана кайрымдуулук, анын ичинде диний уюмдарга кайрымдуулук (маалымат жеткиликтүү болгон жерде). <http://www.jhu.edu/~cnp/compdata.html>.

⁶⁵ Ошол эле жерде, 3-таблица, чөйрөлөр боюнча экономикалык жигердүү калктын жарандык коомдун уюмдарынын жумушчу күчү. <http://www.jhu.edu/~cnp/compdata.html>.

минималдуу бюрократиялык механизмдери жана чыгымдары, калкка социалдык кызматтарды көрсөткөн мамлекеттик мекемелерге салыштырмалуу, КЭУлар натыйжалуурак экендигин тастыктап турат. Адамдарга жакын болгондуктан КЭУлар социалдык өзгөрүүлөрдү, жаңы керектөөлөрдүн пайда болушун көбүрөөк сезип турушат, ушундан улам алар ошол муктаждыктарга ыкчам жооп бере алышат. Ошол эле учурда КЭУлар мамлекеттин каржылоосуна гана үмүт артып отура бербестен, алар башка булактардан да жеке кайрымдуулук жана гранттар, мүчөлүк төлөмдөр, экономикалык (анын ичинде ишкердик) иш-аракеттен түшкөн киреше, ошондой эле ыктыярчылардын эмгеги түрүндө кошумча каржылоону ала алышат. Ошентип, КЭУлар калкка көрсөткөн кызматтардын наркы коммерциялык же мамлекеттик бюджеттик уюмдар көрсөткөн кызматтардын наркына салыштырмалуу көп учурда төмөн болот.

Өлкөнүн жетекчилиги КЭУлардын күчтүү секторунун коомдогу маанисин түшүнгөн мамлекеттерде алардын түзүлүшү жана иш-аракетин жүргүзүү үчүн жагымдуу шарттар түзүлөт. Ал тургай, мындай өлкөлөрдө мамлекет КЭУлардын иш-аракетин каржылайт жана колдойт, алар менен кызматташып, калкка алардын кызмат көрсөтүүлөрүн сатып алуу үчүн ар кандай механизмдерди колдонот.

КЭУларды мамлекеттик каржылоону улуттук деңгээлде республикалык органдар же жергиликтүү деңгээлде – жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) түз же кыйыр түрдө ишке ашырса болот.

КЭУларды түз мамлекеттик каржылоо

Мамлекеттик түз каржылоо өзүнө мамлекеттин КЭУларга гранттарды берүү жана башка материалдык колдоо көрсөтүү аркылуу да, ошондой эле алардын калкка көрсөтүүчү кызматтарын сатып алуу аркылуу түз каржылоону да камтыйт.

Түзүлгөн дүйнөлүк практикадан улам КЭУларды түз мамлекеттик каржылоонун ар кандай жолдорун бөлүп көрсөтүүгө болот:

- КЭУлардын коомго пайдалуу долбоорлорун ишке ашырууга конкурстук негизде **гранттарды берүү**.
- **Кызмат көрсөтүүлөрдү жана товарларды сатып алуу**. Мамлекеттик эмес жеткирүүчүлөр, анын ичинде КЭУлар өндүргөн (көрсөткөн) товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттин сатып алуусу. Дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө конкурстардын (тендерлердин) бардык ыктымалдуу катышуучулары, анын ичинде коммерциялык түзүмдөр жана КЭУлар үчүн мамлекеттик сатып алуулардын бирдиктүү мыйзамдык механизми бар. КЭУлар көбүнчө социалдык кызматтарды сатып алуу боюнча конкурстарга катышат. Бир катар өлкөлөрдө кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуунун жалпы механизмдери социалдык чөйрөдө сатып алуулардын өзгөчөлүгүн карайт

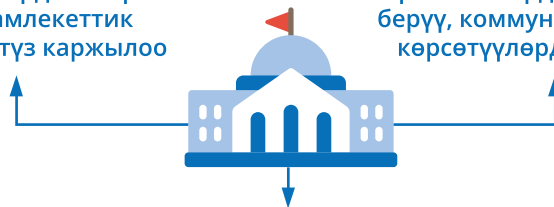
жана КЭУлар үчүн айрым бир жеңилдиктерди берет. Мисалы, Германияда КЭУлар биринчи кезекте калкка социалдык кызматтарды көрсөтүшөт (муну менен баары макул болот жана эч ким каршы чыкпайт).

- **Социалдык талондор (ваучерлер) аркылуу кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу.** Бул калкка социалдык кызмат көрсөткөндүгү үчүн КЭУларга же коммерциялык түзүмдөргө төлөнүүчү акчалай компенсация. Система мындай түзүлгөн: жеке адамдар (социалдык кызмат көрсөтүүлөргө муктаж болгондор, мамлекеттен социалдык талонду алгандар) кызмат көрсөтүүчүнү өздөрү тандап алууга укуктуу, анын ичинде алар КЭУдан кызмат көрсөтүүнү алууну каалашы мүмкүн, бул КЭУ андан кийин социалдык талонду (ваучерди) мамлекеттик органга берип, мамлекеттен акчалай компенсация алат. Ваучерлер Скандинав өлкөлөрүндө өзгөчө ийгиликтүү колдонулуп келатат, мында муниципалитет бардык жарандарга мыйзам боюнча милдеттүү түрдө көрсөтүшү керек болгон кызматтарга ваучерлерди берет, ал эми жарандар бул кызмат көрсөтүүлөрдү жеткирүүчүнү өздөрү тандап алып алардан кызматтарды алышат. Муниципалитет берген ваучерлерди колдонуу жарандардын ролун күчөтүп, аларга кызмат көрсөтүүчүнү тандоо жоопкерчилигин жүктөп, кимдин кызмат көрсөтүүсү жакшыраак деген маселени адилеттүү жана натыйжалуу жол менен чечет.
- **Субсидияларды бөлүп берүү.** Субсидиялар – бул жалпысынан КЭУнун ишин колдоого багытталган жана конкреттүү бир долбоор менен байланышпаган мамлекеттик каржылоо. Белгилей кетсек, эл аралык тажрыйбада мамлекеттик каржылоо, эреже катары, конкурстук негизде бөлүштүрүлөт.
- **Түз материалдык колдоо.** Азыркы учурда каржылоонун мындай формаларын, эреже катары, министрликтер же ЖӨБ органдары ишке ашырып келишет. Алар коомго пайдалуу КЭУларга имарат жайларды берүү, алардын коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрүн төлөө же жабдууларды жана башка мүлктөрдү берүү аркылуу колдоо көрсөтүшөт.

КЭУларды түз мамлекеттик каржылоонун формалары

Субсидияларды бөлүп берүү, мамлекеттик бюджеттен түз каржылоо

Имарат жайларды, жабдууларды берүү, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдү төлөө ж.б.

Мамлекеттик социалдык заказ аркылуу калк үчүн алардын кызмат көрсөтүүлөрүн сатып алуу: гранттар, социалдык талондор, мамлекеттик сатып алуулар

Мамлекеттик социалдык заказ

Мамлекеттик социалдык заказ (МСЗ) – 90-жылдары Европада пайда болгон жалпы тенденция: мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү бийликтин калкка түз социалдык кызматтарды көрсөтүүдөн акырындык менен баш тартуусу жана бул кызмат көрсөтүүлөрдү жеке структуралардан (коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардан) сатып алуусу. Мында мамлекеттик органдар кызмат көрсөтүүлөрдү каржылоо, анын сапатын жана каражаттардын максаттуу чыгымдалышын көзөмөлдөө боюнча функцияларды өзүндө сактап калат.

Кыргыз Республикасынын “Мамлекеттик социалдык заказ жөнүндө” биринчи мыйзамы 2008-жылдын 21-июлунда кабыл алынган. Ушул Мыйзамдын негизинде Кыргыз Республикасынын Эмгек жана социалдык өнүктүрүү министрлиги жыл сайын КЭУлардын социалдык чөйрөдөгү коомго пайдалуу долбоорлорун конкурсдук негизде каржылай баштады. Бул мыйзамдын бир катар кемчиликтери болгон, буга байланыштуу 2017-жылдын 28-апрелинде анын жаңы редакциясы (мындан ары – МСЗ жөнүндө Мыйзам) кабыл алынган.

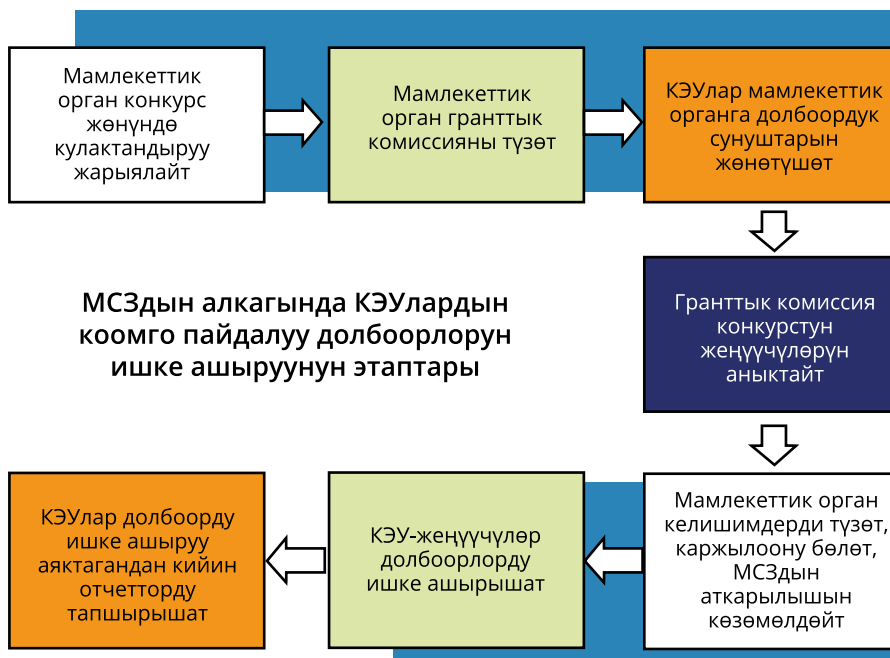
МСЗ жөнүндө мыйзамда МСЗны ишке ашыруунун 3 формасы каралган:

- 1) мамлекеттик сатып алуулар,
- 2) КЭУлардын коомго пайдалуу долбоорлоруна гранттар,
- 3) социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу үчүн социалдык талондор (ваучерлер).

Мамлекеттик сатып алуулар – муктаж болгон жарандар үчүн сатып алынышы керек болгон социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн же товарлардын түрлөрү жана алардын болжолдуу баалары белгилүү болгондо колдонулат. Юридикалык жактар (коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдар) жана жеке ишкерлер социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү мамлекеттик сатып алуулар формасындагы МСЗнын аткаруучулары (жеткирүүчүлөрү) боло алышат. МСЗ жөнүндө мыйзамда кызмат көрсөтүүлөрдү жана товарларды сатып алуу жол-жоболору камтылган эмес, мында бардык мамлекеттик органдар кеңири колдонгон “Мамлекеттик сатып алуулар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын жалпы Мыйзамынын ченемдерине шилтеме берилген.

КЭУлардын коомго пайдалуу долбоорлоруна гранттар социалдык көйгөйлөр жана коомго пайдалуу максаттар белгилүү болгондо, бирок аларды чечүү же аларга жетүү үчүн КЭУлардын идеялары жана сунуштары зарыл болгон учурда колдонулат. Каржылоо үчүн социалдык көйгөйлөрдү чечүүнүн жана коомго пайдалуу максаттарга жетүүнүн натыйжалуу ыкмаларын камтыган мыкты сунуштар конкурстук тартипте тандалып алынат.

Төмөндөгү диаграммада МСЗнын алкагында КЭУлардын коомго пайдалуу долбоорлорун каржылоо үчүн гранттарды берүүнүн бардык этаптарын көрүүгө болот.

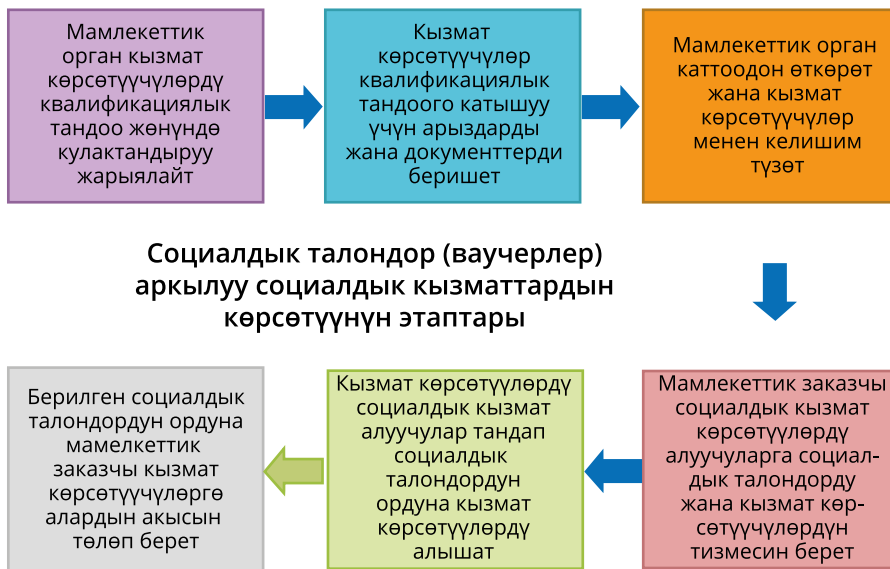
Социалдык талондор (ваучерлер) – сатып алынуучу социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү жеткирүүчүлөрдүн кеңири тармагы бар болгондо колдонулат. Юридикалык жактар (коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдар) жана жеке ишкерлер социалдык талондор аркылуу социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу формасында МСЗны аткаруучулар (жеткирүүчүлөр) боло алышат.

Бул форманы колдонуу менен МСЗны ишке ашырууда мамлекеттик орган жеке сектордон кайсы бир кызмат көрсөтүүлөрдү сатып ала тургандыгы жөнүндө кулактандырууну жарыялайт. Андан кийин бул программага катышууну каалаган кызмат көрсөтүүчүлөр мамлекеттик органда (мамлекеттик заказчыда) катталат. Андан соң мамлекеттик заказчы бул кызмат көрсөтүүлөргө муктаж болгон жарандарга социалдык талондор менен бирге кызмат көрсөтүүчүлөрдүн тизмесин берет, бул тизмеде кызмат көрсөтүүчүлөрдүн байланыш маалыматтары (аталышы, жайгашкан жери жана телефон номери) көрсөтүлөт. Андан ары социалдык кызматтарды алуучулар кызмат көрсөтүүчүлөрдү өздөрү тандашат жана аларга социалдык талонду берип, анын ордуна социалдык кызматтарды алышат, ал эми кызмат көрсөтүүчүлөр

мамлекеттик заказчыга социалдык талондорду кайтарып берип, ошол социалдык талондордун наркын өздөрүнүн банктык эсебине алышат.

МСЗнын бул формасы өзүнө коррупцияга каршы элементтерди камтыйт, себеби кызмат көрсөтүүчүлөрдү мамлекеттик органдар эмес, социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү алуучулар өздөрү тандап алышат.

Төмөндөгү диаграммада МСЗнын алкагында социалдык талондор (ваучерлер) аркылуу социалдык кызматтарды сатып алуунун этаптарын көрүүгө болот.

МСЗ жөнүндө Мыйзамдын 5-беренесинде социалдык көйгөйлөрдү чечип, коомго пайдалуу максаттарга жетүү үчүн МСЗ колдонулса боло турган чөйрөлөр көрсөтүлгөн:

- 1) жарандардын социалдык жактан корголбогон категорияларын, анын ичинде турмуштук кыйын кырдаалга кабылган үй-бүлөлөрдү жана балдарды, улгайган адамдарды жана ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды коргоо;
- 2) жаштарды колдоо;
- 3) билим берүү жана агартуу;
- 4) ден соолук жана дененин саламаттыгы;
- 5) медициналык жардам;
- 6) социалдык ишкердик (коомго пайдалуу максаттардагы ишкердик иш-аракет жүргүзүү);
- 7) жакырчылыктын деңгээлин кыскартуу;

- 8) айлана-чөйрөнү сактоо, анын ичинде жок болуп бараткан өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды коргоо;
- 9) дене тарбиясы жана ышкыбоздук спорт;
- 10) илим;
- 11) адабият;
- 12) көркөм өнөр;
- 13) маданият;
- 14) туризм;
- 15) адам укуктары, анын ичинде расалык, этностук, диний, гендердик же басымырлоонун башка бардык формаларын жоюу, ошондой эле адам сатуунун курмандыктарын коргоо;
- 16) коомдук тартип жана коомдук ынтымак;
- 16-1) пробация;
- 17) мигранттарга, аргасыз көчүп келгендерге жана качкындарга жардам.

МСЗны каржылоо республикалык жана/же жергиликтүү бюджеттердин каражаттарынын эсебинен жүзөгө ашырылат.

МСЗ программасы, программаны ишке ашыруунун планы, өткөрүлүүчү тендерлер, конкурстардын темалары, өткөрүү мөөнөттөрү жана тартиби, конкурстардын катышуучулары жана квалификациялык тандоо, жеңүүчүлөрдү тандоо критерийлери, конкурска өтүнмө жиберген уюмдар жана каржылануучу коомго пайдалуу долбоорлор жөнүндө маалыматтар жарандар үчүн жеткиликтүү болууга тийиш. Мындай түрдөгү маалымат мамлекеттик заказчынын расмий сайтында жарыяланууга, ал эми расмий сайт жок болгон учурда – анын маалымат тактасында жайгаштырылып, тиражы жана таратылган аймагы ыктымалдуу аткаруучулардын, ошондой эле социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү алуучулардын маалымдуулугун камсыз кылууга мүмкүндүк берген республикалык же жергиликтүү жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыяланууга тийиш.

Азыркы учурда Кыргызстанда КЭУларды тигил же бул деңгээлде түз мамлекеттик каржылоонун жогоруда саналып өткөн бардык ыкмалары колдонулуп келет. Кыргызстандагы КЭУларды мамлекеттик каржылоонун айрым мисалдарын келтирели:

– Кыргыз Республикасынын Эмгек жана социалдык өнүктүрүү министрлиги майыптуулугу бар балдар үчүн күндүзгү борборду уюштуруу үчүн КЭУлардын бирине акысыз негизде мейманкананын имаратын берген, бул жерде балдардын курсагы тойгузулуп, аларга кам көрүлүп, медициналык жана билим берүү кызматтары көрсөтүлөт, ошондой эле балдар өз алдынча болушу үчүн көндүмдөргө үйрөтүлөт.

- Бишкек шаарынын мэриясы КЭУга үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарга баш калкалоочу жай - кризистик борбор - уюштуруу үчүн имарат бөлүп берди.

- Бишкек шаарынын мэриясы аутизм белгилери бар балдарды колдоо боюнча КЭУга аутист балдардын күндүзгү борборун уюштуруп, аларга ар кандай кызматтарды көрсөтүү үчүн имарат берди.

Кыргызстанда жыл өткөн сайын МСЗ жөнүндө Мыйзамды ишке ашырган мамлекеттик органдардын саны көбөйүүдө, ошондой эле МСЗны каржылоого мамлекеттик бюджеттен бөлүнгөн сумма да көбөйүп жатат. Мисалы, (1) 2010-жылы Кыргыз Республикасынын Эмгек жана социалдык өнүктүрүү министрлиги МСЗны каржылоо үчүн 5 млн сом бөлсө, ал эми 2023-жылы 48 млн сомдон ашык каражат бөлгөн; (2) 2019-жылы Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлиги да МСЗ жөнүндө Мыйзамды ишке ашыра баштады жана 3 млн сом бөлдү; (3) Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Жаштар иштери, дене тарбия жана спорт боюнча мамлекеттик агенттик 2019-жылы МСЗнын алкагында жаштардын долбоорлорун каржылоого 1 млн сом бөлгөн; (4) ошондой эле КЭУлардын коомго пайдалуу долбоорлорун жана социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууну бир катар ЖӨБ органдары, атап айтканда Бишкек, Ош, Каракол шаарларынын мэриялары жана бир катар айыл өкмөттөрү каржылай баштагандыгын өзгөчө белгилей кетүү керек.

КЭУларды кыйыр мамлекеттик каржылоо

КЭУларды кыйыр мамлекеттик каржылоо – дүйнөдө кайрымдуулукту колдоо үчүн колдонулат, ал өзүнө “кайрымдуулук уюму” статусун алган КЭУларга, ошондой эле аларга каржылык жана башка материалдык колдоо көрсөткөн (кайрымдуулук кылган же грант берген) жеке юридикалык жактарга жана жеке адамдарга салыктык жеңилдиктерди берүүнү камтыйт⁶⁶.

КЭУларды кыйыр мамлекеттик каржылоо

Кайрымдуулукту колдоо

⁶⁶ КЭУлардын салык жеңилдиктери ушул окуу китебинин 6-бабында каралат.

§ 4. Жеке жана юридикалык жактардын кайрымдуулуктары жана гранттары

Юридикалык жактардын жана жеке ишкерлердин кайрымдуулуктары жана гранттары

Бизнес сектору да коомдогу социалдык туруктуулукка жана анын товарлары менен кызмат көрсөтүүлөрүн сатып алууга жөндөмдүү жарандардын бакубатчылыгына кызыкдар. Ушуга байланыштуу бизнес секторунун өкүлдөрү жарандардын аярлуу катмарын колдоо жана ар кандай коомго пайдалуу программаларды каржылоо боюнча кандайдыр бир социалдык жоопкерчиликти өздөрүнө ыктыярдун тартипте жүктөшөт. АКШда Билл жана Мелинда Гейтстердин (Майкрософттун негиздөөчүсү) кайрымдуулук фонду, Германияда Фольксваген фонду, Испанияда “Фундеско” фонду жана башка көптөгөн ири компаниялар өз фонддорун түзгөнү жөн жеринен эмес. Башка коммерциялык компаниялар, анын ичинде орто жана чакан ишканалар социалдык көйгөйлөрдү кесипкөй негизде ачык-айкын жана коом алдында отчет берүү менен чечип, коомго пайдалуу максаттарга жетишкен КЭУларды түз каржылоону артык көрүшөт.

Жеке кайрымдуулук жана бизнес гранттары негизинен билим берүү, саламаттыкты сактоо, социалдык жана гуманитардык кызмат көрсөтүүлөр, маданиятты жана искусствону өнүктүрүү, диний уюмдарды колдоо, турак жай көйгөйлөрүн чечүү жана айлана-чөйрөнү коргоо программаларын колдоого багытталат.

Дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн мыйзамдарында кайрымдуулук (коомго пайдалуу) уюмдарына кайрымдуулук жана гранттарды берүүчү коммерциялык уюмдар жана жеке ишкерлер үчүн белгилүү бир салыктык жеңилдиктер бар. Бирок, дүйнө жүзү боюнча бизнестин кайрымдуулук ишине дем берүү үчүн салыктык стимулдардын бирдиктүү (стандарттуу) топтому (үлгүсү) жок⁶⁷. Ар бир мамлекет өзүнүн артыкчылык берген максаттарына жана мүмкүнчүлүктөрүнө жараша чечим кабыл алат.

Коммерциялык компаниялардын КЭУларды каржылоосу жылдан жылга көбөйүүдө. Мисалы, АКШда 2011-жылы кайрымдуулук уюмдарына берилген корпоративдик кайрымдуулук 14,9 млрд. долларды түзсө⁶⁸, ал эми 2022-жылы 21,08 млрд. долларга жеткен.⁶⁹

⁶⁷ Европанын жана дүйнөнүн айрым өлкөлөрүнүн салыктык жеңилдиктер боюнча тажрыйбалары ушул окуу китебинин “Кайрымдуулук уюмдары” деген 21-бабында кененирээк жазылган.

⁶⁸ “Charity navigator”: <http://www.charitynavigator.org/index.cfm?bay=content.view&cpid=42> (Кайрымдуулук навигатору). АКШда бул сумма кайрымдуулук уюмдарынын пайдасына берилген жеке кайрымдуулуктун жалпы суммасынын 5% гана түзөт.

⁶⁹ Giving USA: 2023 Infographic. Инфографика төмөнкү шилтеме боюнча жеткиликтүү: <https://store.givingusa.org/products/2023-infographic?variant=44055760109792>.

Кыргызстанда бизнес сектору айрым социалдык долбоорлорду түз каржылоо жолу менен да, кайрымдуулук уюмдарын каржылоо аркылуу да коомго пайдалуу иштерди жүргүзүп келет. Мамлекет ошондой эле бизнес секторунун кайрымдуулук иштерин колдоо үчүн чараларды көрүп жатат. Тактап айтканда, КР Салык кодексинин 234-беренесинде пайдага салык боюнча төмөнкүдөй жеңилдиктер бекитилген:

«1. Кайрымдуулук уюмдарына, ошондой эле менчигинин түрүнө карабастан маданият жана спорт уюмдарына кайтарымсыз берилген мүлктүн наркы, анын ичинде акча каражаттары бул мүлк аны өткөрүп берген салык төлөөчүнүн пайдасына пайдаланылбаган шартта чыгарып салынууга тийиш.

2. Ушул беренедө көрсөтүлгөн чыгарып салуулардын өлчөмү өткөрүп берилүүчү мүлктүн баланстык наркы же ушул беренедө белгиленген эсептен чыгарууларды эске албастан эсептелген, отчёттук мезгил үчүн салык төлөөчүнүн салыктык базасынын 10 пайызынын чегинде акча каражатынын суммасы менен чектелген»⁷⁰.

Бул эмнени түшүндүрөт? Мисалы, тигил же бул коммерциялык компания 2023-жылы кайрымдуулук уюмунун пайдасына 100 000 сом өлчөмүндө кайрымдуулук кылган дейли. Кийинки 2024-жылы бул компания КР СКнын 234-беренеси менен берилген салык жеңилдиктерин пайдалануу үчүн төмөнкүлөрдү жасаса болот:

1) 2023-жыл үчүн кирешелер жөнүндө декларацияны толтуруп жатканда, кийинки (2024) жылдын 1-апрелине⁷¹, чейин мыйзамда белгиленген мөөнөттө, эгерде пайдага салык ушул компаниянын 2023-жыл үчүн салык салынуучу кирешесинин 10 пайызынан ашпаса, салык салынуучу кирешеден кайрымдуулук суммасын чыгарып салса болот;

2) андан кийин калган суммадан 10% өлчөмүндө киреше салыгын төлөсө болот.

Бул компания үчүн КР Салык кодексинин 234-беренеси менен берилген салык жеңилдигинен алган пайдасын көрүү үчүн эсептөөлөрдү жүргүзөлү:

1) Ушул компаниянын 2023-жыл үчүн киреше салыгы боюнча салык салынуучу кирешеси 2 000 000 сомду түздү дейли. Бул сумманын 10% 200 000 сомду түзөт. Бул демек, 2023-жылы бул компаниянын кайрымдуулук суммасы анын салык салынуучу кирешесинин 10 пайызынан ашпагандыгын билдирет (себеби ал 100 000 сомду кайрымдуулукка берген). Мындан улам бул компания 2023-жылы киреше салыгын төлөөдө кайрымдуулук уюмунун пайдасына өзүнүн кайрымдуулугунун бүткүл суммасын (100 000 сом) салык салынуучу кирешесинен чыгарып салууга укуктуу.

2) Эсептен чыгарууну пайдаланбаса, анда бул компания 2 000 000 сом пайдадан 10% же 200 000 сом пайдага салык түрүндө төлөп бермек.

3) Эсептен чыгарып салууга берилген укуктан улам бул компания 2 000 000 сом пайдадан пайдага салык түрүндө 190 000 сом төлөйт. Эсеп мындай болот: 2 000 000 сом – 100 000 сом (кайрымдуулуктун суммасы) = 1 900 000 сом. 1 900 000 сомдон

⁷⁰ Ошондой эле ушул окуу китебинин “КЭУларга салык салуу жана алардын камсыздандыруу төлөмдөрүн төлөөсү” деген 6-бабын караңыз.

⁷¹ КР Салык кодексинин 106-беренесинин 7-бөлүгү.

10% = 190 000 сом. Бул 10 000 сомго аз. Ошентип, бул компания кайрымдуулук уюмунун пайдасына 100 000 сом өлчөмүндө кайрымдуулук кылып, кайрымдуулук суммасынан 10 пайызды (же 10 000 сомду) мамлекеттен “кайтарып” алат.

Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө кайтарылган сумма кыйла жогору жана кайрымдуулук суммасынан болжол менен 50% - 100% түзөт. Кайрымдуулукка шыктандыруу боюнча мындай олуттуу чаралар бизнес секторун кайрымдуулук уюмдарынын пайдасына олуттуу кайрымдуулук кылууга түрткү берет, бул уюмдар мамлекеттик органдар менен катар социалдык чөйрөнү да колдоп, ошондой эле башка багыттарда да коомго пайдалуу ишти жүргүзүп турушат. Жогоруда келтирилген эсептөөлөрдөн көрүнүп тургандай, Кыргызстанда бизнести кайрымдуулук уюмдарына материалдык-финансылык жактан колдоо көрсөтүүгө дем берүү чаралары азырынча жетиштүү эмес. Ушуга байланыштуу жакынкы жылдары бул багыттагы мыкты дүйнөлүк тажрыйба менен тыкыр таанышып чыгып, аны эске алуу менен Кыргызстандын мыйзамдарын реформалоо зарыл.

Жарандардын кайрымдуулуктары

Жеке кайрымдуулук – бул жарандардын материалдык, анын ичинде финансылык кайрымдуулугу, ошондой эле коомго пайдалуу иш-аракетти жүргүзгөн КЭУлардын ишине жарандардын ыктыярдуу, акысыз катышуусу (ыктыярчылык). Жеке кайрымдуулук илгертен бери белгилүү. Дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө, ар дайым адамдар бири-бирине түздөн-түз же атайын уюмдар аркылуу жардам берип келишкен.

Көпчүлүк учурда калк өз каражаттарын социалдык жана билим берүү программаларын (калктын аярлуу топторун, жакырлар үчүн ооруканаларды, мектептерди), ошондой эле чиркөөлөрдү, мечиттерди жана башка диний уюмдарды колдоого жумшайт.

Азыркы учурда жеке кайрымдуулук КЭУ секторун каржылоонун өзгөчө маанилүү булагы болуп саналат. АКШда 2022-жылы кайрымдуулук жана диний уюмдардын пайдасына жеке кайрымдуулуктар 499 млрд. АКШ долларын түзгөн, анын ичинен 319 млрд. (64%) жарандар, 105 млрд. (21%) – кайрымдуулук фонддору, 45 млрд. (9%) – керээз боюнча жана 21 млрд. (6%) - корпорациялар кайрымдуулук кылышкан.⁷² Экономикалык кризиске карабастан, АКШ жарандарынын кайрымдуулук суммасы жыл сайын өсүп, экономикалык кырдаал канчалык оор болуп, эл канчалык көп кыйналса, жарандардын социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө катышуусу ошончолук көп болот деген тезисти далилдеп турат.

⁷² Giving USA: 2023 Infographic. Инфографика төмөнкү шилтеме боюнча жеткиликтүү: <https://store.givingusa.org/products/2023-infographic?variant=44055760109792>.

Жарандардын кайрымдуулук ишин колдоо максатында дүйнө өлкөлөрү да өз мыйзамдарында ар кандай дем берүү чараларын караштырышкан. Мисалы, Европа өлкөлөрүндө жарандардын коомго пайдалуу (кайрымдуулук) уюмдарына кайрымдуулук жардам берүүсүнө шыктандыруу үчүн “пайыздык мыйзамдар” колдонулат, ага ылайык жарандарга киреше салыгынын 1% же 2% өз каалоосу боюнча тигил же бул коомго пайдалуу (кайрымдуулук) уюмунун пайдасына багыттоо укугу берилет. Бул шыктандыруу чарасын (пайыздык мыйзамдарды) колдонууда, кайрымдуулукту жаран жасаса да, иш жүзүндө кайрымдуулук кылуу мамлекеттин эсебинен жүргүзүлөт, себеби мамлекет өз жарандарына бул укукту бербесе – алардын бардык киреше салыгы мамлекеттик казынага түшмөк. Бирок, мамлекет жарандарга өзүнүн киреше салыгынан 1% же 2% ыктыярына жараша тигил же бул коомго пайдалуу уюмдун пайдасына багыттоо укугун берүү менен аларга коомго пайдалуу ишти каржылоо үчүн артыкчылыктарды аныктоого жана киреше салыгы түрүндө мамлекеттик казынага (бюджетке) түшө турган каражаттардын бөлүгүн бул максаттарды каржылоо үчүн багыттоого укук берүүдө. Учурда “пайыздык мыйзамдар” Европа Биримдигинин 12 өлкөсүндө кеңири колдонулуп келет. Кыргызстан да ушул оң тажрыйбаны колдоно баштаса жакшы болмок.

Кыргызстанда азырынча кайрымдуулук иштерин жеке каржылоонун көпчүлүк бөлүгүн жарандар муктаж болгондорго түз материалдык-финансылык жардам көрсөтүү жолу менен жасашууда; башка бир бөлүгү – коомго пайдалуу иш менен кесипкөй негизде алектенген, коом алдында ачык жана отчет берүүчү кайрымдуулук уюмдарын каржылоо аркылуу ишке ашырышууда.

6-бап. Коммерциялык эмес уюмдарга салык салуу жана алардын Социалдык фондго камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөөсү

§ 1. Коммерциялык эмес уюмдарга салык салуунун принциптери

2022-жылдын 18-январында кабыл алынган №3 Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин (мындан ары – Салык кодекси же КР СК) 174-беренесинин 25-пунктуна ылайык, **коммерциялык эмес уюм** – бул төмөнкүдөй талаптарга жооп берген уюм:

1) бул уюм Кыргыз Республикасынын коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө мыйзамдарында, ошондой эле Кыргыз Республикасынын башка мыйзамдарында каралган уюштуруу-укруктук формада катталган;

2) бул уюм өз ишинин негизги максаты катары пайда табууну көздөбөйт жана алган пайданы анын мүчөлөрүнүн, уюмдаштыруучулардын жана кызмат адамдарынын ортосунда бөлүштүрбөйт.

Салык кодексинин 174-беренесинин 5-пунктуна ылайык **кайрымдуулук уюму** – төмөнкүдөй коммерциялык эмес уюм:

а) коммерциялык эмес уюмдар жана кайрымдуулук иши жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык түзүлгөн жана кайрымдуулук ишин жүзөгө ашырган;

б) акциздик товарларды өндүрүү жана/же сатуу боюнча иш жүргүзүү менен алектенбеген;

в) саясий партияларды же шайлоо кампанияларын колдоого катышпаган.

Ушул эле берененин 4-пунктуна ылайык, **кайрымдуулук иш** – жарандарга жана юридикалык жактарга пайда көздөбөстөн (акысыз негизде же жеңилдетилген шарттарда) же болбосо аларды сатууда кеткен чыгымдардан ашпаган акыга активдерди берүү, кызматтарды көрсөтүү жана жумуштарды аткаруу боюнча кайрымдуулук иши жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган кайрымдуулук максаттарын ишке ашырууга багытталган жеке жана/же юридикалык жактардын ыктыярдуу иши.

Кайрымдуулук уюмунун статусун алуу үчүн коммерциялык эмес уюм (КЭУ) кайрымдуулук уюмдары боюнча мыйзамдарда белгиленген критерийлерге шайкеш келиши керек. Атап айтканда, бул критерийлер 1999-жылдын 6-ноябрында кабыл алынган №119 “Меценаттык жана кайрымдуулук иши жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында (мындан ары – Кайрымдуулук уюмдары жөнүндө мыйзам) камтылган. Бул мыйзам ошондой эле кайрымдуулук максаттардын тизмегин камтыйт. “Кайрымдуулук уюму” статусун алуу үчүн Кайрымдуулук уюмдары жөнүндө мыйзам КЭУлардан бул тууралуу салык же башка мамлекеттик органдардан жазуу жүзүндө тастыктама алууну талап кылбайт. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык үч уюштуруу-укруктук формада катталган КЭУлар – коомдук бирикмелер, фонддор жана мекемелер (менчиктин

жеке формасы) каалаган убакта өздөрүн кайрымдуулук уюму деп жарыялай алышат, бирок ошол эле учурда алар Кайрымдуулук уюмдары жөнүндө мыйзамда кайрымдуулук уюмдары үчүн белгиленген бардык талаптарга жооп берүүгө тийиш.

Көптөгөн өлкөлөрдө КЭУлар үчүн салык стимулдары бар, бирок “кайрымдуулук уюм” статусуна ээ болгон КЭУларды кошпогондо, КЭУлар салыктан толук бошотулган бир дагы өлкө жок.

Дүйнөлүк практикада КЭУларга пайдага салык салууда үч негизги ыкма бар. *Биринчи ыкма* – КЭУлар жүргүзгөн экономикалык ишмердиктин түрүнө карабастан өзүнүн экономикалык иш-аракетинин бардык түрлөрүнөн түшкөн пайдага салык төлөшү керек (Украина, Эстония, Латвия, Литва). *Экинчи ыкма* – КЭУну пайдага салыктан бошоткон “пайданы дайындоо” эрежеси колдонулат - эгерде экономикалык ишмердиктен түшкөн пайда коомго пайдалуу максаттар үчүн коротулса (Польша, Улуу Британия, Чехия). *Үчүнчү ыкма* киреше булагына басым жасайт жана КЭУнун экономикалык ишмердигин жүзөгө ашыруудан алынган киреше уюмдун коомго пайдалуу максаттары менен түздөн-түз байланышкан учурда гана КЭУну пайдага салыктан бошотууну белгилейт (АКШ, Кыргыз Республикасы). Мисалы, Кыргыз Республикасында билим берүү, маданият жана спорт чөйрөсүндөгү ишмердикти айтса болот. Салыктардын калган бөлүгү тууралуу айтсак, бирдиктүү эрежелер жок: ар бир мамлекет өлкөнүн учурдагы экономикалык саясатына ылайык, кайсы беримдерди (кызмат көрсөтүүлөрдү, товарларды же мүлктүн түрлөрүн) салыктан бошотуу керектигин өз ыктыярына жараша аныктайт.

Кыргыз Республикасында КЭУнун юридикалык жактын тигил же бул уюштуруу-укуктук формаларынын биринде каттоо ага карата кандайдыр бир өзгөчө салыктык режимди колдонуу же салыктык жеңилдиктерди алуу үчүн негиз болуп бербейт. КЭУга салык салуу КЭУ кандай салык режимин тандаганына жараша аныкталат, - ал (1) жалпы салык режимин тандайбы же (2) бирдиктүү салыктын негизинде салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн режимин (мындан ары – “бирдиктүү салык”) тандайбы – ушуга жараша болот. Өз кезегинде салык салуу режимин тандоо КЭУ жүзөгө ашырып жаткан ишинин түрүнө (билим берүү, кайрымдуулук, диний же башка), ошондой эле анын иш-аракети кандай киреше булактарынын эсебинен жүзөгө ашырылып жаткандыгына жараша болот: (1) гранттык каражаттарды, кайрымдуулук каражаттарын же башка кайтарымсыз жардамдарды тартуу, (2) ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашыруу.

Жалпы салык режими КЭУ төмөнкү салыктарды төлөөчү катары каттоодон өтүшү керек дегенди билдирет:

- 1) пайдага салык,
- 2) кошумча нарк салыгы (КНС),
- 3) сатуудан алынган салык (САС).

Эгерде КЭУ жогоруда саналган салыктардын ар бирине карата салык салуу шарттарына жооп берсе жана алар боюнча жеңилдиктер же бошотуулар болбосо,

анда ал жогоруда аталган салыктарды төлөйт жана алар боюнча тиешелүү салык отчетторун тапшырат.

Салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн режими салык төлөөчүгө киреше салыгынын, КНСтин жана САСтын ордуна бир (бирдиктүү) салыкты төлөөгө укук берет.

Тандалган салык режимине карабастан, КЭУлар кызматкерлердин эмгек акысын жана башка жеке адамдарга тапкан кирешесин төлөөдө киреше салыгы боюнча, ошондой эле Кыргыз Республикасында туруктуу мекемеси болбогон чет өлкөлүк уюмдардын кирешелерине салык боюнча, ошондой эле мыйзамдарда аныкталган учурларда алар чет өлкөлүк уюмдардан алган кызмат көрсөтүүлөргө жана жумуштарга КНС боюнча салык агенти катары чыгышат.

КЭУ ошондой эле ай сайын өз кызматкерлеринен мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрүн (кызматкердин төлөмдөрүн – 10%) кармап калат жана бул каражаттарды өзүнүн жумуш берүүчү катары төлөөчү төлөмдөрү (жумуш берүүчүнүн төлөмдөрү – 17,25%) менен кошо КР Социалдык фондго которот.

Салык мыйзамдары КЭУлардын менчигинде салык салынуучу объект болуп, жеңилдиктер болбогон учурда мүлк салыгын (имаратка жана жайга салыкты, жер салыгын жана транспорт каражаттарына салыкты) төлөө боюнча милдеттенмелери бар болушу мүмкүндүгүн карайт.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдары КЭУлар үчүн айрым жеңилдиктерди жана бошотууларды белгилөө менен КЭУлардын (алардын ичинен өзгөчө *кайрымдуулук уюмдарынын*) өнүгүшүнө дем берип турат. КЭУлар *жалпы салык режимин* тандап алган учурда, *кайрымдуулук уюмдары* үчүн олуттуу салык жеңилдиктери каралган. Алар салыктын эки түрүнөн бошотулат: (1) пайдага салыктан, (2) КНСтен, эгерде товарлар кайрымдуулук максатында жеткирилсе.

Кайрымдуулук уюмдары болуп саналбаган КЭУларга карата *жалпы салык режимин* колдонууда алардын кирешелерин жана коомго пайдалуу мүнөздөгү товарлардын айрым түрлөрүн салыктан бошотуу жолу менен жеңилдиктер берилет. Бул ыкманын маңызы мында: бир дагы уюмга КЭУ болгону үчүн гана автоматтык түрдө салыктан бошотууга жол берилбейт. Эгерде КЭУлардын айрым кирешелери жана беримдери салыктан бошотулган (жеңилдетилген) болсо, анда алар ошол кирешелер жана беримдер боюнча салык төлөбөйт. Салык салуу объекттери пайда болгон учурда алар боюнча салыктар жалпы негизде төлөнөт. Бул КЭУнун иш-аракетинин каалаган этабында болушу мүмкүн, себеби кайсы болбосун КЭУ мыйзамдарда тыюу салынбаган экономикалык (анын ичинде ишкердик) иш-аракетти жүзөгө ашырууга жана ошого жараша киреше алууга же салык салынууга тийиш болгон беримдерди жүзөгө ашырууга укуктуу.

§ 2. Пайдага салык

Пайдага салык төлөө боюнча милдеттенме КЭУда жалпы салык режимин тандоодо пайда болот.

Төмөнкүлөр *пайдага салыкты* төлөөдөн бошотулат:

1) *кайрымдуулук уюмдары* (Салык кодексинин 239-беренесинин 1-бөлүгүнүн 1-пункту);

2) кызматкерлердин жалпы санынын 50 пайыздан кем эмесин майыптар (жалпы оорунун 3-тобундагы майыптыгы бар адамдардан тышкары) түзгөн жана алардын эмгек акысы эмгек акынын жалпы фондунун 50 пайызынан кем эмесин түзгөн майыптар коому, уюмдар жана жеке ишкерлер (Салык кодексинин 239-беренесинин 1-бөлүгүнүн 2-пункту). Бул коомдордун жана уюмдардын тизмегин Министрлер Кабинети аныктайт;

3) коммерциялык же коммерциялык эмес уюмдар болуп-болбогонуна карабастан, жеке менчик формасында түзүлгөн мектепке чейинки билим берүү уюмдары жана жалпы билим берүү уюмдары (Салык кодексинин 239-беренесинин 1-бөлүгүнүн 7-8-пункттары).

Олуттуу салыктык стимул да бар. Ал: Салык кодексинин 213-беренесинин 1-бөлүгүнүн 6-пунктуна ылайык КЭУлар алган кирешелердин төмөнкү түрлөрүнө пайда салыгы салынбайт:

1) мүчөлүк жана кирүү төгүмдөрү;

2) уставдык максаттарда пайдалануу шартында гуманитардык жардам жана гранттар, ошондой эле ыктыярдуу жардамдар;

3) уставдык максаттарда пайдалануу шартында акысыз алынган активдердин наркы;

4) көп батирлүү үйлөрдү жана аларды тейлеген имараттарды жана курулмаларды техникалык жактан тейлөө боюнча кызмат көрсөтүүлөргө төлөмдөр;

5) өз мүчөлөрүнө суу пайдалануучулар ассоциациясы тарабынан көрсөтүлүүчү уставдык иш-аракеттин алкагында сугат сууларын берип туруу боюнча кызмат көрсөтүүлөргө төлөмдөр;

6) диний каадаларды, ырым-жырымдарды, зыйнаттарды көрсөтүүдөн, ажылык зыяраттарды уюштуруу жана өткөрүү боюнча кызмат көрсөтүүлөрдөн, ошондой эле ыктыярдуу кайыр-садагалардан түшкөн кирешелер.

Салык кодексинин 174-беренесинде КЭУлардын салык салынбаган кирешелеринин төмөнкү аныктамалары бекитилген.

Грант – Министрлер Кабинетине, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына, мамлекеттик, ошондой эле саясий партияларды же шайлоо кампанияларынын талапкерлерин колдоого катышпаган коммерциялык эмес уюмдарга мамлекеттер, эл аралык, чет өлкөлүк жана ата-мекендик уюмдар тарабынан акысыз берилүүчү активдер (9-пункт).

Гуманитардык жардам – калктын жашоо жана тиричилик шарттарын жакшыртуу, ошондой эле аскердик, экологиялык жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу жана жоюу үчүн аларды андан ары керектөө жана/же акысыз бөлүштүрүү шарттарында азык-түлүк, техника, шайман, жабдуу, медициналык каражаттар жана медикаменттер, башка мүлк түрүндө Министрлер Кабинетине, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органына, мамлекеттик, коммерциялык эмес уюмга, ошондой эле муктаж адамдарга мамлекеттер, уюмдар тарабынан акысыз берилүүчү активдер (10-пункт).

Кирүү төгүмдөрү – мүчөлүккө негизделген коммерциялык эмес уюмга кирүүдө жакка бул уюмдун уюштуруу документтеринде каралган өлчөмдө жана тартипте берилүүчү активдер, мындай берүү бул уюмдун мүчөсүнө акысыз, же болбосо өздүк наркынан төмөн баада утурлама кызматтарды көрсөтүү менен шартталбаган негизде берилет (7-пункт).

Мүчөлүк акылар – коммерциялык эмес уюмдун уюштуруу документтеринде каралган өлчөмдө жана тартипте алардын мүчөсү тарабынан берилүүчү активдер, мындай берүү товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү ошол уюмдун мүчөсүнө акысыз же болбосо өздүк наркынан төмөнкү баада утурлама берүү менен шартталбаса (62-пункт).

Салык кодексинин 236-беренесинин 1-бөлүгүнүн 15-пунктуна ылайык салыктан бошотулган киреше алуу менен байланышкан КЭУнун чыгымдары салык салуу максаттары үчүн чыгарып салынууга жатпайт. Мындан улам КЭУ уставдык (коммерциялык эмес) иш-аракети боюнча кирешелердин/чыгашалардын жана эгерде КЭУ коммерциялык ишти жүзөгө ашырса, ишкердик (коммерциялык) иш-аракет боюнча кирешелердин/чыгашалардын өзүнчө эсебин жүргүзүүгө тийиш.

Салык салынуучу пайданы эсептөөдө КЭУнун ишкердик ишинен жылдык жыйынды кирешесине (1) гранттар, мүчөлүк жана кирүү төгүмдөрү жана башка салык салынбаган кирешелер кирбейт, ал эми (2) ишкердик ишинен киреше алуу менен байланышкан чыгымдар гана эсептен чыгарып салынат. Мисалы, эгерде эмгек акы, Социалдык фондго төлөмдөр, иш сапарына кеткен чыгашалар жана башка чыгымдар жогоруда саналган салык салынбаган кирешелердин (гранттардын, мүчөлүк же кирүү төгүмдөрүнүн) эсебинен төлөнсө же төлөнүүгө тийиш болсо, анда бул чыгымдарды салык салынуучу пайданы эсептөөдө жылдык жыйынды кирешеден чыгарып салынууга тийиш болгондорго кошпош керек. Өзүнчө эсепке алуу практикада кыйла татаал жана бир нече варианттарга ээ болушу мүмкүн, ошондуктан КЭУлар уюмдун ички ченемдик актыларында, атап айтканда Салык жана Эсепке алуу саясаттарында өзүнчө эсепке алуунун тартибин чагылдырышы керек.

Салык кодексинде салык салынуучу киреше катары негизги каражаттарды акысыз алуу каралган эмес, мындан улам салыктык амортизацияны эсептөө үчүн

негизги каражаттардын наркы да нөлгө барабар (КР СКнын 224-бер., 4-бөл.). Салык салынуучу база болгон учурда КЭУ пайда салыгын 10% ставка боюнча төлөйт.

Пайда салыгы боюнча айрым жеңилдиктер КЭУлардын донорлоруна берилет, аларга кайрымдуулук уюмдарына кайрымдуулук кылуу жолу менен кайрымдуулук иштерин жүргүзгөн коммерциялык уюмдар жана жеке ишкерлер кирет. Салык кодексинин 234-беренесине ылайык *кайрымдуулук уюмдарына, ошондой эле менчигинин түрүнө карабастан маданият жана спорт уюмдарына кайтарымсыз берилген мүлктүн наркы, анын ичинде акча каражаттары бул мүлк (баланстык наркы боюнча) аны өткөрүп берген салык төлөөчүнүн пайдасына пайдаланылбаган шартта чыгарып салынууга тийиш*. Бирок чыгарып салуулардын өлчөмү өткөрүп берилип жаткан мүлктүн баланстык наркы же эсептен чыгарууларды эске албастан эсептелген, отчеттук мезгил үчүн салык төлөөчүнүн салыктык базасынын 10 пайызынын чегинде акча каражатынын суммасы менен чектелген.

§ 3. Кошумча нарк салыгы

Эгерде КЭУ *жалпы салык режимин* тандап алган болсо, анда ал салык салынуучу беримдер бар болсо, КНС боюнча төлөөчү катары каттоо жөнүндө арыз бериши керек (Салык кодексинин 253-беренесинин 2-бөлүгүнүн 2-пункту). Эгерде КЭУ КНС боюнча төлөөчү катары каттоо жөнүндө арызды өз убагында бербесе, анда бул анын КНС боюнча милдеттенмеси жок жана уюмга КНС боюнча отчетторду тапшыруунун кажети жок дегенди билдирбейт. *Жалпы салык режими* боюнча катталуу менен, салык салынуучу беримдер бар болсо, КЭУ КНС төлөөчү болуп калат. Товарларды жеткирүү катары товарларды сатуу жана товарларга менчик укугун акысыз өткөрүп берүү каралат, ал эми кызмат көрсөтүүлөрдү жеткирүүгө акынын негизинде жумуштарды аткаруу же кызмат көрсөтүү кирет. Салык салынуучу беримдер – бул салык мыйзамдарынын негизинде салыктан бошотулганды кошпогондо, Кыргыз Республикасынын аймагындагы беримдер.

КЭУлар жеткирген беримдер салык мыйзамдарында “салыктан бошотулгандар” деп көрсөтүлбөсө, аларга 12% ставка боюнча салык салынат. Салык салынуучу беримдерди жеткирүүдө КЭУ көрсөтүлгөн кызматтарга, аткарылган жумуштарга, сатылган товарларга КНСти бөлүп көрсөтүү менен эсеп-фактураларды жазып берет. Эгерде КЭУ товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү КНС төлөөчүлөрдөн сатып алса, анда салыктын суммасын жеткирүүчү сатып алынган баадан өзүнчө сатып алуу эсеп-фактурасында бөлүп көрсөтөт. КЭУ КНС боюнча салык милдеттенмесин төмөнкүчө эсептейт: беримдерге КНС минус сатып алынган ресурстарга КНС. Мисалы, май айында КЭУ 56 миң сомго кызмат көрсөткөн дейли, мында 50 миң сом түшкөн каражатты түзөт, ал эми салык салынуучу беримдерге КНС 6 миң сомду түзөт (50 миң*12%=6 миң). Ушул айдын ичинде КЭУ материалдык ресурстарды сатып алып, аларды төлөөгө 44,8 миң сом суммасында эсеп алды, ал жерде 4,8 миң сом суммасын-

да КНС бөлүндү ($40 \text{ миң} * 12\% = 4,8 \text{ миң}$). Мындан улам КЭУнун май айында КНС боюнча салыктык милдеттенмеси 1,2 миң сомду түзөт (эсептейли: 6 миң сом минус 4,8 миң сом = 1,2 миң сом). Беримдер үчүн КНСтин суммасы сатып алуулар үчүн КНСтин суммасынан ашкан учурда айырма КНС катары мамлекеттин бюджетине төлөнөт. Эгерде жыйынтык терс болсо (беримдер үчүн КНСтин суммасы сатып алуулар үчүн КНСтин суммасынан аз болсо), анда КНС төлөнбөйт жана алынган сумма КЭУнун өздүк эсебине топтоло берип, келечектеги мезгилдерде КНСТИ төлөө үчүн колдонулат.

Салык кодексинде айрым беримдер боюнча КНСтен бошотуу камтылган.

1. Салык кодексинин 287-беренесине ылайык, КЭУ жүзөгө ашырган айрым беримдер КНСтен бошотулат, бул үчүн ал беримдер:

- 1) эмгекке жарамсыз жарандардын, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн, балдар үйлөрүнүн жана карылар үйлөрүнүн дарегине, социалдык жактан камсыз кылуу жана коргоо үчүн болсо;
- 2) билим берүү, саламаттык сактоо, илим, маданият жана спорт чөйрөсү үчүн болсо;
- 3) мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана/же алардын уюмдары үчүн болсо.

Башка беримдерге Салык кодексинин башка жалпы ченемдерине ылайык салык салынат же салыктан бошотулат.

2. Салык кодексинин 281-беренесине ылайык, Кыргыз Республикасынын меценаттык жана кайрымдуулук жөнүндө мыйзамдарына ылайык кайрымдуулук максатында кайрымдуулук уюмдары тарабынан жүзөгө ашырылган беримдер КНСтен бошотулган беримдер болуп саналат. Меценаттык жана кайрымдуулук иши жөнүндө Мыйзамдын 1-беренесинде кайрымдуулук уюмдары кайсы максатты көздөп түзүлүшү мүмкүн болгон максаттардын тизмеги берилген. Бул максаттар “кайрымдуулук максаттарында кызмат көрсөтүүнү берүү” түшүнүгүн чечмелөөдө колдонулушу керек.

3. Салык кодексинин 297-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын аймагына импорттоодо Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети аныктаган тартипте гуманитардык жардам жана/же грант катары киргизилген товарлар КНСтен бошотулат.

4. Салык кодексинин 282-беренесине ылайык:

«Мектепке чейинки билим берүү уюмдары (жеке менчик формасынын негизинде түзүлгөн балдар бакчалары) тарабынан кызмат көрсөтүүлөрдү берүү КНСтен бошотулган берим болуп саналат.

Жеке менчик формасынын негизинде түзүлгөн жалпы билим берүү уюмдары тарабынан кызмат көрсөтүүлөр КНСтен бошотулган кызмат көрсөтүүлөр болуп саналат».

§ 4. Сатуудан алынчу салык

Товарларды сатуу, жумуштарды аткаруу, кызмат көрсөтүү *сатуудан алынчу салык* боюнча салык салынуучу объект болуп саналат, ал эми салыктык база товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү сатуудан түшкөн киреше болуп саналат, мында КНС жана *сатуудан алынуучу салык эсепке* алынбайт.

Сатуудан алынуучу салыктын ставкасы товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү сатууга КНС салынабы же КНСтен бошотулган деп эсептелеби – мына ушуга көз каранды болот. *Сатуудан алынуучу салыктын* ставкасын аныктоонун башка бир критерийи – бул уюмдун ишинин түрү: соода, өндүрүштүк иш-аракеттер же анын натыйжасында уюм киреше таба ала турган башка иш-аракеттер.

2023-жылдын 1-январынан тарта *сатуудан алынуучу салыктын* ставкалары эсептешүү формасына – накталай же накталай эмес эсептешүүгө көз каранды болбой калды.

Эгерде сатуудан алынуучу салыктан бошотуу каралбаса, сатуудан алынуучу салыктын ставкалары төмөнкү өлчөмдөрдө белгиленет:

Иш чөйрөсү	Салык салынуучу беримдер	Салыктан бошотулган беримдер
Соода иши ⁷³ , өндүрүш иши	1%	2%
Соода жана өндүрүш ишинен айырмаланган башка иштер	2%	3%

Салык кодексинин 364-беренесине ылайык *сатуудан алынуучу салыкты* төлөөдөн төмөнкүлөр бошотулат:

– кызматкерлердин жалпы санынын 50 пайызынан кем эмесин майыптар (жалпы оорунун 3-тобундагы майыптуулугу бар адамдардан тышкары) түзгөн жана алардын эмгек акысы эмгек акынын жалпы фондунун 50 пайызынан кем эмесин түзгөн майыптар коомдору жана уюмдар. Ушул коомдордун, уюмдардын жана жеке ишкерлердин тизмегин Министрлер Кабинети аныктайт;

– мектепке чейинки билим берүү уюмдары (жеке менчик формасынын негизинде түзүлгөн бала бакчалар);

– Сатуудан алынуучу салыктан коммерциялык эмес уюмдардын товарларды сатуусу, жумуштарды аткаруусу, кызматтарды көрсөтүүсү, төмөнкүлөр үчүн төлөм ушул товарларды сатууга, жумуштарды аткарууга, кызматтарды көрсөтүүгө чыгымдардан ашпаган шарттарда бошотулат:

1) балдарды же улгайган жаштагы аз камсыз болгон жарандарды социалдык камсыздоо жана коргоо үчүн;

2) билим берүү, медицина, илим, маданият жана спорт чөйрөсүндө;

– диний расымдарды, ырым-жырымдарды, зыйнаттарды көрсөтүү, ошондой эле ажылык зыяраттарды уюштуруу жана өткөрүү боюнча кызмат көрсөтүүлөр.

⁷³ Салык мыйзамдарына ылайык, соода ишине кийин сатуу максатында сатып алынган товарларды сатуу боюнча иш кирет (Салык кодексинин 4-беренесинин 2-бөлүгүнүн 39-пункту).

§ 5. Бирдиктүү салыктын негизинде салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы

Эгерде КЭУ салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы боюнча катталса, анда ал пайда салыгынын, КНСтин жана сатуудан алынуучу салыктын ордуна бирдиктүү салык төлөйт. Эгерде КЭУлар үчүн бул салыктар боюнча жеңилдиктер каралбаса, ал калган бардык салыктарды жалпы негизде төлөйт.

Уюмдун экономикалык иши бирдиктүү салык боюнча салык салуунун объектиси болуп саналат. Салык салуу максатында экономикалык иш деп ишкердик жана башка иш саналат (Салык кодексинин 23-беренеси). *Ишкердик иш-аракет* – бул системалуу негизде жүзөгө ашырылуучу иш, эгерде календардык жылдын ичинде товардын экиден көп бирдиги сатылса, бирдей жана/же окшош товарларды сатуу боюнча иш-аракеттер, ошондой эле кайтарымдуу негизде жумуштарды аткаруу жана кызматтарды көрсөтүү кирет. Товарларды сатуудан, жумуштарды аткаруудан, кызмат көрсөтүүдөн түшкөн киреше, ошондой эле КР СКнын VIII “Пайдага салык” бөлүмүнө ылайык салык салынуучу башка ишкердиктен түшкөн киреше салыктык милдеттенмени эсептөө үчүн салыктык база болуп саналат. Алынган *гранттар, гуманитардык жардам, кирүү жана мүчөлүк акылар, кайрымдуулук каражаттары, кайтарымсыз алынган мүлк* түшкөн каражатка кирбейт. Мындан тышкары, Салык кодексинин 213-беренесине ылайык кирешелердин бул саналган түрлөрүнө пайда салыгын эсептөө үчүн салык салынбоочу кирешелерге кирет, мындан улам бул кирешелерге *бирдиктүү* салык да салынбайт.

Бирдиктүү салыктын ставкалары төмөнкүлөрдөн көз каранды:

- иш-аракеттин түрүнөн (айыл чарба продукциясын кайра иштетүү, өндүрүш, соода жана башка ишмердик),
- эсептешүү формасынан – накталай же накталай эмес ыкма менен алынган киреше.

Накталай эмес формада төлөөгө салык төлөөчүнүн банктагы эсебине акча каражаттарын которуу жолу менен төлөө, анын ичинде аралыктан, QR-төлөмдөр, POS-терминал, төлөм терминалы, идентификацияланган электрондук капчык аркылуу төлөө, ошондой эле товар алмашуу (бартердик) операциясын жүргүзүү жолу менен төлөмдү жүзөгө ашыруу кирет. Накталай формада төлөөгө салык төлөөчүнүн кассасына накталай акча каражаттарын төлөө жана/же салык төлөөчүнүн банктагы эсебине накталай акча каражаттарын салуу кирет.

КЭУлар үчүн эң кеңири тараган иштин түрү – бул кызмат көрсөтүү. Көрсөтүлгөн кызматтар үчүн төлөмдү накталай формада алганда бирдиктүү салык ставкасы 6%, ал эми накталай эмес формада алганда 4% түзөт.

§ 6. Мүлк салыгы

Мүлк салыгы өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- 1) кыймылсыз мүлк салыгы (имараттар, жайлар, курулмалар),
- 2) жер салыгы жана
- 3) транспорт салыгы.

Салык кодексинин 375-беренесине ылайык *мүлк салыгы* боюнча салык салуу объектиси болуп төмөнкүлөргө укуктар эсептелет:

- 1) Кыргыз Республикасында катталган же катталууга тийиш болгон мүлк объекттерине карата менчик, чарба жүргүзүү, ыкчам башкаруу укугу;
- 2) муниципалдык же мамлекеттик менчикте турган жерлер боюнча жерди убактылуу пайдалануу укугу;
- 3) ижара келишиминен келип чыккан мамлекеттик жана/же муниципалдык мүлк объекттерин пайдалануу укугу;
- 4) ижара келишиминен келип чыккан, ушул бөлүмгө ылайык салык салуудан бошотулган мүлктү пайдалануу укугу.

Салык салуу объектиси болуп саналбаган мүлктөрдүн тизмесин Министрлер Кабинети бекитет.

Төмөнкүлөр *мүлк салыгынын* салыктык базасы болуп саналат:

- 1) имараттар, жайлар, курулмалар жана жер участкау үчүн - имараттын, жайдын, курулманын жана жер участкаунун аянты чарчы метр менен;
- 2) ичинен күйүүчү кыймылдаткыч менен иштөөчү транспорт каражаты үчүн - кыймылдаткычтын жумушчу көлөмү куб сантиметр менен же баланстык наркы сом менен.

Мүлк объекттеринин салык салынуучу наркынын эсеби курулган жылына, кыймылсыз мүлк курулган курулуш материалдарынын түрүнө (кыш, бетон ж.б.), мүлктүн жайгашкан жерине (өлкөнүн чегинде да, тигил же бул калктуу конуштун чегинде да), имараттын жана жер участкаунун функционалдык багытына жараша болот.

Эгерде мүлк ишкердик иш-аракет үчүн пайдаланылса, мүлккө (имаратка, жайга) салыктын ставкасы мүлк объектисинин салык салынуучу наркынын 0,8 пайызы өлчөмүндө белгиленет. Айыл чарба жерлеринен тышкары жер участкатору үчүн салыктын ставкасы жер участкаунун салык салынуучу наркынан 1%, ал эми айыл чарба жерлери үчүн 0,01% болот (Салык кодексинин 379-беренеси).

Салык мыйзамдарында *имараттарга, жайларга, курулуштарга мүлк салыгы* боюнча жеңилдиктер каралган. Атап айтканда, Салык кодексинин 409-беренесине ылайык мүлк салыгынын бул түрүнөн төмөнкүлөр бошотулган:

– *кызматкерлердин жалпы санынын 50 пайызынан кем эмес майыптар (жалпы оорунун 3-тобундагы майыптуулугу бар адамдардан тышкары) түзгөн жана алардын эмгек акысы эмгек акынын жалпы фондунун 50 пайызынан кем эмесин түзгөн май-*

ыптар коомдорунун жана уюмдарынын жеке ишкерлердин имараттары. Аталган уюмдардын, мекемелердин жана ишканалардын тизмегин Министрлер Кабинети аныктайт;

– илим, билим берүү, саламаттык сактоо, маданият, спорт, эмгекке жарамсыз жарандарды, аз камсыз болгон жана жардамга муктаж үй-бүлөлөрдү социалдык камсыздоо чөйрөсүндө иш жүргүзгөн коммерциялык эмес уюмдардын;

– кайрымдуулук уюмдарынын имараттары жана жайлары.

Салык кодексинин 411-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык төмөнкүлөрдүн жер участкатору мүлк салыгын төлөөдөн бошотулат:

– кызматкерлердин жалпы санынын 50 пайызынан кем эмес майыптар (жалпы оорунун 3-тобундагы майыптуулугу бар адамдардан тышкары) түзгөн жана алардын эмгек акысы эмгек акынын жалпы фондунун 50 пайызынан кем эмесин түзгөн майыптар коомдору жана уюмдары. Аталган уюмдардын, мекемелердин жана ишканалардын тизмегин Министрлер Кабинети аныктайт;

– санитардык-коргоо зоналарына кирген профсоюздук санаторийлердин, эс алуу үйлөрүнүн, пансионаттардын жерлери;

– Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте катталган диний уюмдардын табынуу объекттеринин жерлери (табынуу объекттери болуп динге биргелешип табынуу жана жайылтуу максатында түздөн-түз ырасымдарды, сыйынууларды жасоо үчүн диний мекемелердин кыймылсыз мүлк объекттери таанылат);

– жеке менчик формасынын негизинде түзүлгөн мектепке чейинки билим берүү уюмдарынын жерлери.

Транспорт каражатына мүлк салыгын эсептөө үчүн салыктык база кыймылдаткычтын куб сантиметрдеги көлөмү болуп саналат. Салыктын ставкасы транспорт каражатынын түрүнө, кыймылдаткычынын көлөмүнө, чыгарылган жылына жана башка техникалык мүнөздөмөлөрүнө жараша белгиленет (Салык кодексинин 405-беренеси).

§ 7. Киреше салыгы

КЭУ кызматкерлерге салык салынуучу кирешени төлөөдө (КР СКнын 200-бер.), ошондой эле аны менен эмгектик мамиледе болбогон башка жеке жактарга киреше төлөөдө киреше булагы катары салык агенти болуп саналат (КР СКнын 201-бер.).

Жеке адамдардын кирешелерине жалпы негизде 10% ставка боюнча киреше салыгы салынат. Эмгек акы *гранттар*, *кайрымдуулук*, *кирүү жана мүчөлүк акылар* сыяктуу КЭУлардын салык салынбаган кирешелеринин эсебинен төлөнгөн учурларда да киреше салыгы кармалып, өлкөнүн бюджетине төлөнөт.

Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси менен жөнгө салынуучу мамилелер пайда болгондо Салык кодексинин 187-беренесинин 2-бөлүмүнө ылайык киреше салыгы салынуучу ар айлык киреше *минималдуу эсептик кирешеден* аз боло албайт.

Кыргыз Республикасынын райондору жана шаарлары боюнча бир айдагы минималдуу эсептик киреше Министрлер Кабинети белгилеген тартипте статистикалык органдын маалыматтарынын негизинде кызматкерлердин өткөн жылдагы орточо айлык акысынын 60 пайыз өлчөмүндө аныкталат. Минималдуу эсептик кирешенин өлчөмү учурдагы календардык жылдын 1-ноябрынан кечиктирилбеген мөөнөттө расмий жарыяланууга тийиш.

КЭУнун айрым кызматкерлери үчүн киреше салыгын эсептөөдө *минималдуу эсептик киреше* колдонулбайт. Минималдуу эсептик киреше кызматкерлердин эмгек акы төлөө формасында алган кирешелери үчүн колдонулбайт:

- кызматтарды айкалыштыруу боюнча;
- кенже тейлөөчү персоналга;
- турак жай менчик ээлеринин шериктештигинин, кондоминиумдардын, турак жай-курулуш, гараждык, айыл чарба жана багбанчылык-чарбак кооперативдеринин кызматкерлерине;
- I, II жана III топтогу майыптарга.

Толук эмес жумуш убактысы колдонулган учурда кызматкерлер үчүн *минималдуу эсептик киреше* жумуш берүүчү тарабынан төмөнкүлөрдүн иш жүзүндө иштеген мезгилине карата пропорциялуу колдонулат:

- 1) жумушка жараксыздыгы жана төрөгөндүгү боюнча жөлөк пул алгандардын;
- 2) толук эмес иш күнүндө иштегендердин;
- 3) өргүүдө, анын ичинде акы төлөнбөгөн өргүүдө жүргөндөрдүн;
- 4) кайрадан кабыл алынгандардын же бошотулгандардын, бир ай толук эмес иштегендердин.

Салык кодексинин 191-беренесинде жеке жактардын *киреше салыгын* төлөөдөн бошотулган кирешелери аныкталган. Бул беренедө жеңилдиктер берилген жеке жактардын категорияларынын, ошондой эле салык салынбаган кирешелердин түрлөрү көрсөтүлгөн.

КЭУ өзүнүн кызматкерлерине гана эмес, ошондой эле КЭУнун кызыкчылыгын да иштеген жеке адамдарга (б.а. ал материалдык жардам көрсөткөн жеке жактарга) карата да *киреше салыгын* эсептөө, кармап калуу жана которуу боюнча салык агенти болуп саналат. Ошондуктан, жөлөкпулдарды жана башка акча каражаттарын ар кандай жеке жактарга төлөп берүүдө бир нерсени аныктап алуу зарыл: Салык кодексине ылайык ушул категориядагы жеке адамдарга төлөгөн кирешелер салык салынбагандарга киреби же кирбейби? Мисалы, социалдык реабилитациялоого же адаптациялоого муктаж болгон төмөнкү адамдар *мамлекеттен, КЭУдан* акысыз алган дары-дармектерге, медициналык жана социалдык кызмат көрсөтүүлөргө, азык-түлүктөргө, түшкү тамактарга, биринчи кезекте зарыл болгон предметтерге, жеке гигиена каражаттарына киреше салыгы салынбайт:

- а) качкындар;
- б) катуу оорулуулар;

- в) жумушсуздар;
- г) жетим балдар;
- д) абактан кайтып келген адамдар;
- е) кирешеси жашоо деңгээлинен төмөн болгон башка адамдар.

Ошондой эле 2022-жылдан тарта Салык кодексине *“анын катышуучулары үчүн кайтарымсыз негизде өткөрүлүүчү семинарды, тренингди, тегерек столду уюштуруу жана өткөрүү боюнча кызмат көрсөтүүлөрдүн, анын ичинде окутуу кызмат көрсөтүүлөрүнүн наркы, таратып берме материалдардын, тамак-аштын, жашоосунун жана транспорттук кызмат көрсөтүүлөрдүн наркына”* киреше салыгы салынбай тургандыгы жөнүндө ченем киргизилген (Салык кодексинин 191-беренесинин 3-бөлүгүнүн 16-пункту). Бул ченемди киргизүү КЭУларга өздөрүнүн коомго пайдалуу иш-чараларын өткөрүү үчүн жагымдуу шарттарды түздү, себеби дал ушул КЭУлар коомдун ар кандай катмары үчүн адатта акысыз негизде семинарларды, тренингдерди, тегерек столдорду жана башка иш-чараларды өткөрүп келишет.

Тилекке каршы, Салык кодексинде жеке ишкер катары катталбаган жарандарга кайрымдуулук иштерин жүзөгө ашыруу үчүн кандайдыр бир стимулдар каралган эмес. Ошондой эле кайрымдуулук жардамды алган жарандар үчүн жеңилдиктер да жок, жарандардын тигил же бул категориясы, ошондой эле жардамдын түрү Салык кодексинин 191-беренесинде түз көрсөтүлгөн эмес.

§ 8. Акциз салыгы

Салык кодексинде акциз салыгы боюнча КЭУларга эч кандай жеңилдиктер каралган эмес. КЭУлар, эреже катары, акциздик товарларды өндүрбөйт жана импорттобойт. Иштин ушундай түрлөрү менен алектенген кайрымдуулук уюмдары кандай гана жакшы максаттарды көздөбөсүн, ошол замат “кайрымдуулук уюму” деген статусун жоготот.

Акциздик товарларга салык мыйзамдары алкогольдук ичимдиктерди, тамеки буюмдарын, күйүүчү-майлоочу материалдарды камтыган товарлардын чектелген тизмесин киргизет. Алар үчүн салык салынуучу база товардын физикалык көлөмү болуп саналат. Акциз салыгынын базалык ставкалары Салык кодекси менен аныкталат.

§ 9. Салыктык укук бузуулар үчүн жоопкерчилик

9.1. Салыктык укук бузуулар үчүн Салык кодексине ылайык жоопкерчилик

Салык кодексинин 155-беренесине ылайык *Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарын бузуу же салыктык укук бузуу деп салыктык укук мамилелеринин катышуучусунун күнөөсү менен жасалган укукка каршы жосун (аракет же аракетсиздик) саналат.*

Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарын бузгандыгы үчүн жоопкерчилик Салык кодексинде, Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинде жана Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде белгиленет.

Салык санкциясы салыктык укук бузуу жасагандыгы үчүн жоопкерчилик чарасы болуп саналат. Салык санкциясы Салык кодексинде каралган өлчөмдөгү акчалай жаза түрүндө белгиленет жана колдонулат. Бир эле субъект эки же андан ашык салыктык укук бузуу жасаса, салык санкциялары ар бир укук бузуу үчүн өз-өзүнчө, анча катуу эмес санкцияны кыйла катуу санкцияга алмаштырбастан өндүрүлөт. Салык органдары салыктык укук бузуу үчүн жоопкерчиликке тартуу жөнүндө чечим салык төлөөчүгө тапшырылган күндөн кийинки 6 жылдан кечиктирбестен салык санкциясын өндүрүү жөнүндө доо менен сотко кайрыла алат.

Кыргыз Республикасында төмөнкүдөй салык санкциялары колдонулат:

- 1) салык органында салыктык жана/же эсепке алуу каттоосунан баш тартуу үчүн,
- 2) салык отчетунда салыктын суммасын азайтып көрсөтүү үчүн,
- 3) салык отчетун тапшырбаганы үчүн,
- 4) жараксыз эсеп-фактуралар боюнча КНС боюнча эсепке алуу укугун мыйзамсыз пайдалангандыгы үчүн,
- 5) салык агентинин салыктарды төлөө боюнча милдеттерин аткаргангандыгы үчүн.

Салык органында салыктык жана/же эсепке алуу каттоосунан баш тартуу үчүн санкциялар

Салык төлөөчү салык органында салыктык жана/же эсепке алуу каттоосу жок иш жүргүзгөн учурда, мындай иштин бүткүл мезгили үчүн эсептелген жана/же эсептелүүгө тийиш болгон салыктардын суммасынын бир жолку өлчөмүндө, бирок 50 эсептик көрсөткүчтөн кем эмес өлчөмдө салык санкциясы колдонулат.⁷⁴ Санкциянын өлчөмү эсептелген салыктын суммасына барабар болот. Эгер салыктын суммасын аныктоо мүмкүн болбосо, санкция 50 эсептик көрсөткүчкө барабар болот.

Салыктын суммасын азайтып көрсөтүү үчүн санкциялар

Эгерде салык органы көчмө текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча салык отчетунда көрсөтүлгөн салыктын суммасы салык отчетунда көрсөтүлүүгө тийиш болгон салыктын суммасына салыштырмалуу азайтылганын аныктаса:

1) салыктын суммасы тиешелүү салыктык мезгилдеги салык отчетунда көрсөтүлүүгө тийиш болгон салыктын суммасына карата 10 пайызга чейинки өлчөмдө азайтылса - салык төлөөчүгө салык санкциясы колдонулбайт;

2) салыктын суммасы тиешелүү салыктык мезгилдеги салык отчетунда көрсөтүлүүгө тийиш болгон салыктын суммасына карата 10дон 50 пайызга чейинки өлчөмдө азайтылса - салык төлөөчүгө салыктын азайтылган суммасынан 50 пайыз өлчөмүндө салык санкциясы колдонулат;

3) салыктын суммасы тиешелүү салыктык мезгилдеги салык отчетунда көрсөтүлүүгө тийиш болгон салыктын суммасына карата 50 пайыздан жогорку өлчөмдө азайтылса - салык төлөөчүгө салыктын азайтылган суммасынан 100 пайыз өлчөмүндө салык санкциясы колдонулат.

⁷⁴ Ушул окуу китеби чыккан учурда эсептик көрсөткүчтүн өлчөмү 100 сомду түзгөн, бирок Министрлер Кабинети зарылдыгына жараша өзгөртө алат.

Салык отчетун тапшырбаганы үчүн санкциялар

Эгерде көчмө текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча салык органы салык төлөөчүнүн белгилүү бир салыктык мезгили үчүн салык отчетун бербегендигин аныктаса, ушул салык отчетунда чагылдырылууга тийиш болгон салык милдеттенмесинин бардык суммасы бюджетке өндүрүлөт жана ошол салык төлөөчүгө карата аныкталган салык милдеттенмесинин суммасынан 100 пайыз өлчөмүндө салык санкциясы колдонулат.

КНСИ мыйзамсыз чегерүү үчүн санкциялар

Эгерде көчмө текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча салык органы салык төлөөчү жараксыз эсеп-фактуралары боюнча сатып алынган материалдык ресурстар үчүн төлөнгөн же төлөнүүгө тийиш болгон КНС суммасын чегерүүгө болгон укугун пайдаланганы аныкталса, ошол салык төлөөчүгө чегерүүгө кабыл алынган КНС суммасынан 100 пайыз өлчөмүндө салык санкциясы колдонулат.

Салык агентинин салыктарды төлөө боюнча милдеттерин аткарбагандыгы үчүн санкциялар

Кармалган же төлөнүүгө тийиш болгон салыктын суммасы төлөнбөгөн же толук эмес төлөнгөн учурда салык агентине карата аны төлөө үчүн белгиленген күндөн тартып ар бир толук же толук эмес ай үчүн төлөнүүгө жана/же кошумча төлөнүүгө тийиш болгон салыктын төлөнбөгөн суммасынан 10 пайыз, бирок көрсөтүлгөн сумманын 50 пайызынан ашпаган өлчөмдө салык санкциясы колдонулат.

Туумдар

КЭУлар салыктык укук бузууларды жасаган учурда, ал айып пулдан тышкары, салыктын төлөнбөгөн суммасы боюнча туумдарды да төлөшү керек.

Салык кодексинин 82-беренесине ылайык туум деп салык милдеттенмесин аткарбаган же аткарууну кечиктирген учурда салык төлөөчү төлөөгө тийиш болгон акчалай сумма түшүнүлөт.

Туумдун суммасы салык милдеттенмесин мажбурлап аткартуу чараларын, ошондой эле салыктык укук бузуу үчүн жоопкерчиликти башка чараларын колдонууга карабастан эсептелет жана төлөнөт.

Туумдар салык милдеттенмесин аткаруу үчүн Салык кодексинде белгиленген күндөн кийинки күндөн тартып салык милдеттенмесин аткаруунун мөөнөтү өткөн ар бир календардык күн үчүн эсептелет.

Эсептелген туумдардын жалпы суммасы салык төлөөчүнүн салык калдыгынын суммасынын 100 пайыз өлчөмүнөн ашпашы керек.

Мөөнөтү өткөн ар бир күн үчүн туумдар салык төлөөчүнүн салык калдыгынын суммасынан пайыздар менен аныкталат. Туумдун суммасы мөөнөтү өткөн ар бир күн үчүн салык калдыгынын өлчөмүнүн 0,09 пайызына барабар өлчөмдө эсептелет.

Ошону менен бирге салык мыйзамдары салык төлөөчүгө бир жагдайда текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча да, ошондой эле такталган салык отчеттун тапшырган-да да чегерилген салык санкцияларын жана туумдарын 50 пайызга азайтууга уруксат берет: текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча карыз таанылган карыз катары таанылып, салык милдеттенмелерин чегерүү жөнүндө Чечимди алгандан кийин 15 күндүн ичинде төлөнгөн учурларда буга жол берилет (Салык кодексинин 72-беренеси).

9.2. Салыктык укук бузуулар үчүн КР Укук бузуулар жөнүндө кодексине ылайык жоопкерчилик

КР Укук бузуулар жөнүндө кодекси (мындан ары – Укук бузуулар жөнүндө кодекс) бир катар учурларда салык төлөөчүнүн жоопкерчилигин карайт. Төмөндө эң көп жол берилген салык укук бузуулары жана аны жасагандыгы үчүн тиешелүү жазалар келтирилди.

Салык салуудан качуу, бухгалтердик эсепти бурмалоо жана отчетторду берүү мөөнөттөрүн бузуу (Укук бузуулар жөнүндө кодекстин 308-беренеси)

1. Бухгалтердик эсептин жоктугу же анын бурмаланышы, же болбосо бухгалтердик жана салыктык отчетторду, баланстарды, эсептешүүлөрдү жана бюджетке салыктарды чегерүү жана төлөө менен байланышкан башка документтерди белгиленген мөөнөттөрүндө бербөө, - юридикалык жактарга 130 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.

2. Пайданы, кирешени же салык салуунун башка объекттерин жашыруудан (азайтуудан) билинген салык салуудан качуу юридикалык жактарга 230 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.

3. Нөлдүк көрсөткүчтөрү бар салыктык отчетторду берүү мөөнөттөрүн бузуу юридикалык жактарга 50 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.

Салык кызматы органдарында катталбастан экономикалык ишти жүргүзүү (309-берене)

Салык кызматы органдарында катталбастан экономикалык ишти жүргүзүү юридикалык жактарга 50 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.

Салык мыйзамдарына ылайык эсеп-фактураларды колдонбоо (309-2-берене)

Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарында эсеп-фактураны тариздөө же алуу милдеттүү тартипте белгиленген учурларда, эсеп-фактураны колдонбоо, ага тете товарларды, жумуштарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү эсеп-фактураны тариздебестен жана албастан сатып алуу юридикалык жактарга 280 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.

Айып пулду азайтуу (Кодекстин 563-беренеси)

Эгерде айып пул салуу жөнүндө токтом кабыл алынган күндөн тартып 30 күндүн ичинде төлөнсө, укук бузган адамда салык карызы жок болсо жана айып салуу жөнүндө токтом чыгарылган учурда мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча карызы болбосо, уюмдарга айып пулду 70 пайызга азайтуу укугу берилген.

9.3. Салыктык укук бузуулар үчүн Кылмыш-жаза кодексине ылайык жоопкерчилик

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси (мындан ары – Кылмыш-жаза кодекси) ири же өзгөчө ири өлчөмдөгү салыктарды төлөөбөгөндүгүнө байланыштуу салыктык укук бузуулар үчүн жоопкерчилик чараларын карайт. Эсептик көрсөткүчтөн элүү миң эсе (5 млн. сом) ашкан өлчөмдө салыкты төлөөбө ири деп, ал эми жүз миң эсе (10 млн. сом) ашкан салыкты төлөөбө өзгөчө ири өлчөм деп таанылат. Эсептик көрсөткүчтүн өлчөмү 2023-жылдын 1-декабрына карата 100 сомду түзөт.

Айыптарды жана туумдарды кошкондо, салык карыздарынын бүткүл суммасы ыктыярдуу түрдө төлөнгөн учурда, кылмыштарды жасагандыгына байланыштуу кылмыш-жаза процессинин кандай гана баскычында болбосун адамды кылмыш куугунтуктоо кыскартылууга тийиш.

Кылмыш-жаза кодексинин 243-беренеси уюмдун бюджетке салыкты жана (же) башка милдеттүү төлөмдөрдү төлөөдөн төмөнкүдөй жолдор менен качуусу тууралуу ченемди камтыйт:

(а) декларация берүү милдеттүү болуп саналган учурларда декларацияны бербөө жолу менен

(б) же болбосо кирешелер жана (же) чыгашалар жөнүндө бурмаланган маалыматтарды билип туруп декларацияга киргизүү жолу менен

(в) же болбосо салык салынууга тийиш болгон башка объекттерди жана (же) башка милдеттүү төлөмдөрдү жашыруу жолу менен,

эгерде бул жосун салык органдарынын мыйзамдуу чечими же соттук актылар менен тастыкталса жана бюджетке салыкты жана (же) башка милдеттүү төлөмдөрдү ири өлчөмдө төлөөбөгө алып келсе,

үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратууга же эки айдан бир жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштарына, же 500дөн 1000 эсептик көрсөткүчкө чейин айып салууга же болбосо эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

Төмөнкүдөй жасалган ошол эле жосун:

- 1) өзгөчө ири өлчөмдө;
- 2) иштерди иш жүзүндө аткарбастан, кызматтарды көрсөтпөстөн, товарларды жүктөп жибербестен эсеп-фактураны пайдалануу менен;
- 3) адамдардын тобу тарабынан;
- 4) алдын ала бүтүм боюнча адамдардын тобу тарабынан, - эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо бел-

гилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу же аны колдонбостон 1000ден 2000 эсептик көрсөткүчтөргө чейин айып салууга же эки жылдан беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

Кылмыш-жаза кодексинде салыктан качуу салык органдары жүргүзгөн салыктык текшерүүнүн материалдары менен тастыкталат жана алар боюнча салык органдары кошумча салыктарды жана (же) башка милдеттүү төлөмдөрдү төлөтүү жөнүндө чечим кабыл алышат, ал төмөнкү критерийлерге шайкеш келет:

1) эгерде тиешелүү чечим мыйзамдуу күчүнө кирсе жана салык төлөөчү салык мыйзамдарында белгиленген даттануу берүү мөөнөтүнүн ичинде ыйгарым укуктуу салык органына даттанбаса;

2) эгерде салык төлөөчүнүн даттануусуна карата кылмыш-жаза жоопкерчилиги келип чыккан салыктын эсептелбеген суммада чегинен ашып кеткенин ырастаган ыйгарым укуктуу салык органынын мыйзамдуу күчүнө кирген тиешелүү чечими бар болсо жана салык төлөөчүгө ыйгарым укуктуу салык органынын чечими тапшырылган күндөн кийинки күндөн тартып 30 календардык күндүн ичинде салык төлөөчү сотко даттануу менен кайрылбаса;

3) эгерде эсептелбеген салыктын суммасы кылмыш-жаза жоопкерчилиги баштала турган чектен ашып кеткенин ырастаган соттун мыйзамдуу күчүнө кирген тиешелүү чечими болсо.

§ 10. Социалдык фондго камсыздандыруу төгүмдөрү

2004-жылдын 24-январында кабыл алынган №8 “Мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрүнүн тарифтери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык (2023-жылдын 3-апрелинде кабыл алынган өзгөрүүлөрдү эске алуу менен) КЭУ иш берүүчүлөр катары төмөнкүлөргө милдеттүү:

1) Социалдык фондго төлөмдөрдүн бардык түрлөрүнөн камсыздандыруу төгүмдөрүн өз каражаттарынын эсебинен төлөөгө,

– майып жана пенсионер кызматкерлерди кошпогондо, жалданган кызматкерлердин пайдасына 17% өлчөмүндө чегерүүлөрдү;

– майып кызматкерлердин жана пенсионерлердин пайдасына 13% өлчөмүндө чегерүүлөрдү.

2) төлөмдөрдүн бардык түрлөрүнөн (бошотулгандардан тышкары) мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрүн кармап калууга жана Социалдык фондго чегерүүгө,

– 10% өлчөмүндө кызматкерлердин пайдасына чегерүүлөрдү;

– 2% өлчөмүндө майып кызматкерлердин жана пенсионерлердин пайдасына чегерүүлөрдү.

“Мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрүнүн тарифтери жөнүндө” КР Мыйзамынын 12-беренесинде мамлекеттик

социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрү эсептелбеген төлөмдөрдүн түрлөрү белгиленген.

Мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөө чөйрөсүндөгү укук бузуулар үчүн “Мамлекеттик социалдык камсыздандыруу жөнүндө” КР Мыйзамына ылайык жоопкерчилик

1996-жылдын 17-июнунда кабыл алынган №20 “Мамлекеттик социалдык камсыздандыруу жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы Кыргыз Республикасынын Социалдык фондуна камсыздандыруу төгүмдөрүн туура эсептөө, өз убагында төлөө жана которуу үчүн жоопкерчиликти карайт. Ушул Мыйзамдын 26-беренесинин 2-бөлүгүндө төмөнкү ченем бекитилген:

«2. Камсыздандыруучуларга жана камсыздандыруу төгүмдөрүн өз алдынча төлөгөн камсыздандырылган адамдарга (жеке ишкерлер жана жеке жактар) мамлекеттик социалдык камсыздандыруу жөнүндө мыйзамдарды бузгандыгы үчүн туумдар жана айып акылар төмөнкүдөй учурларда жана өлчөмдөрдө эсептелет:

– эмгек акынын (кирешенин) суммасы төмөндөтүлгөндө, жашырылганда – төлөмдөрдүн төмөндөтүлгөн, жашырылган суммасынын эки эселенген өлчөмүндөгү айып акы;

– 2021-жылдын 1-апрелине чейинки отчеттук мезгил үчүн эсептешүү ведомостторунун белгиленген мөөнөтүнө карата календардык жыл ичинде эки жолудан ашык бербегенде (же кечиктиргенде) – кийин кайра эсептөө менен мурдагы отчеттук мезгилде түзүлгөн төлөмдөрдүн суммасынын 25 пайызы өлчөмүндөгү айып пул;

– камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча айыптык төлөмдөр – ар бир өткөн күн үчүн 0,09 пайыз өлчөмүндө туум эсептелет. Камсыздандыруу төгүмдөрүн өз убагында төлөөбөгөндүк үчүн кошуп эсептелген туумдун жалпы суммасы камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча негизги карыздын өлчөмүнүн 100 пайызынан ашпоого тийиш».

Ушул Мыйзамдын 26-беренесинин 3-бөлүгүндө камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча карыздар ушул Мыйзамда жана мамлекеттик социалдык камсыздандыруу чөйрөсүндөгү башка мыйзам актыларында белгиленген финансылык жана башка санкциялардын суммалары Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарынын ченемдерине ылайык өндүрүлөрү жөнүндө ченем бекитилген.

Мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөө чөйрөсүндөгү укук бузуулар үчүн КР Укук бузуулар жөнүндө кодексине ылайык жоопкерчилик

Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 354-беренесине ылайык, мамлекеттик социалдык камсыздандыруу менен байланышкан документтерди берүү жана/же төлөмдөрдү төлөө мөөнөттөрүн бузуу юридикалык жактарга 50 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет (же 2023-жылдын 1-сентябрына карата 5 000 сомду түзөт).

7-бап. Коммерциялык эмес уюмдардын банкроттугу, аларды кайра уюштуруу жана жоюу

Коммерциялык эмес уюм (КЭУ) *банкроттуктун, кайра уюштуруунун* (КЭУнун курамынан башка уюм бөлүнүп чыккан жана ага башка юридикалык жак кошулган учурларды кошпогондо) же *жоюлуунун* натыйжасында өз ишин токтото алат.

§ 1. КЭУлардын банкроттугу

КЭУлардын банкроттугун жөнгө салуу тарыхы

Чет элдик сөздөрдүн сөздүгүнө ылайык, “банкроттук” термини италия тилиндеги *bancarotta* жана немисче *bankrott* деген сөздөрдөн келип чыккан. Бул сөздөр каражаттын жоктугунан, каржылык кыйроодон, болгон кирешесин жоготуп алуудан улам ишкердин өз милдеттенмелерин төлөөдөн баш тартуусун билдирет.⁷⁵ Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “банкроттук” түшүнүгү карыз милдеттенмелери боюнча төлөмдөрдү токтотуу менен коштолгон кудуретсиздик катары чечмеленет. “Кудуретсиздик” түшүнүгү карыз милдеттенмелерин төлөө үчүн акчанын жоктугу, материалдык жактан камсыздалбагандык катары түшүндүрүлөт⁷⁶. Банкроттук жана кудуретсиздик болгон учурда, эреже катары, кредиторлорго карыздар карызкордун калган мүлкүн сатуу менен кайтарылып берилет.

Революцияга чейинки орусиялык укукта *кудуретсиздик* жана *банкроттук* түшүнүктөрү ар башкача маанини берчү. Кредиторлордун талаптарын канааттандыруу үчүн карызкордун мүлкү жетишсиз болгон абал *кудуретсиздик* деп эсептелген, ал эми *банкроттук* – бул кудуретсиз карызкордун өз мүлкүн азайтуу же жашыруу жолу менен кредиторлорго зыян келтирүүсү, башкача айтканда “жарандык мамиленин кудуретсиздик деп аталган жазык тарабы”⁷⁷. Мындай айырмачылык кээде чет элдик мыйзамдарда да кездешет. Бирок, азыркы учурда бул түшүнүктөр мыйзамдарда синоним катары колдонулат.

СССР мезгилинде, пландуу буйрук берүүчү-административдик экономиканын шартында экономиканын субъекттеринин ортосунда рыноктук товардык-акчалай мамилелер болбогондуктан, банкроттук институтуна муктаждык да болгон эмес. СССР ыдырап, Кыргыз Республикасы 1991-жылы эгемендикке жеткен соң өлкөдө рынок экономикасы түптөлүп, экономиканын субъекттеринин банкроттугуна (кудуретсиздигине) байланыштуу мамилелерди укуктук жактан жөнгө салуу зарылдыгы келип чыккан. Бул болсо өз кезегинде банкроттук процессинин жол-жобосун жүргүзүү үчүн мыйзамдуу негиздерин иштеп чыгып, аларды түзүү зарылдыгын жаратты.

⁷⁵ Чет элдик сөздөрдүн сөздүгү, 14-басылышы, оңдолгон варианты. М.: Орус тили, 1987. 71-бет.

⁷⁶ Ожегов С.И. Шведова Н.Ю. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү. М.: “АЗБ” LTD, 1992. 29-бет.

⁷⁷ Шершеневич Г.Ф. Соода укугу курсу. 4-том, М., 1912, 148-б., 580-б.

Кыргыз Республикасында банкроттук жөнүндө алгачкы мыйзам (мындан ары – 1994-жылдагы Банкроттук жөнүндө мыйзам) 1994-жылдын 15-январында кабыл алынган. Бул мезгилде Кыргыз Республикасынын экономикасында негизинен мамлекеттик ишканалар басымдуулук кылчуу.⁷⁸ Ушул себептен улам бул мыйзамдын ченемдери мамлекеттик ишканаларды жана жумуш орундарын сактап калуу максатында карызкор ишкананын кызыкчылыктарын толук коргоого багытталган болчу.

1994-жылдагы Банкроттук жөнүндө мыйзамда төмөнкүдөй кемчиликтер болгон: кудуретсиздиктик абалдан чыгуу, уюм ишмердигин жүргүзө ала тургандай калыбына келтирүү боюнча чараларды (мындан ары – калыбына келтирүү чаралары) чектелүү түрдө колдонуу; КР Арбитраждык процессуалдык кодексинин ченемдери менен Банкроттук жөнүндө мыйзамдын жоболорунун ортосунда карама-каршылыктардын (коллизиялардын) болушу; ишкердиктин айрым субъекттеринин кудуретсиздигинде колдонулуучу укуктук ченемдердин жоктугу; банкроттук процесси түшүнүгүнүн кууш багыты⁷⁹.

1994-жылдагы Банкроттук жөнүндө мыйзамда КЭУлардын банкроттугуна карата жол-жоболорду жөнгө салган ченемдер жок болчу. Мындан улам анда КЭУлардын банкроттугу боюнча жол-жоболорду комплекстүү түрдө жөнгө салууга (карызкорлордун гана эмес, кредиторлордун (карыз берүүчүлөрдүн) да кызыкчылыктарын бирдей деңгээлде коргонго) мүмкүндүк берген ченемдер болгон эмес.

1997-жылдын 15-октябрында банкроттук жөнүндө жаңы мыйзам кабыл алынган, бул мыйзам банкроттук (кудуретсиздик) жаатындагы мамилелердин кыйла кеңири өңүтүн ачып берип, аларды жөнгө салат. 1997-жылдагы Банкроттук жөнүндө мыйзам (мындан ары – Банкроттук жөнүндө мыйзам) бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатат, кабыл алынгандан бери ага кийинки жылдары өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилип келүүдө⁸⁰.

Белгилей кетүүчү нерсе, азыркы дүйнөлүк укуктук системаларда банкроттук (кудуретсиздик) жол-жобосу юридикалык жактарга жана жеке адамдарга – ишкердик ишин жүргүзгөн жеке ишкерлерге гана эмес, ошондой эле бардык башка жеке адамдарга да колдонулуп келет. Башкача айтканда, ишкердик иш-аракети менен алектенбеген, турмуш шартынан улам оор материалдык абалга туш болгон жана өз кредиторлорунун алдындагы материалдык милдеттенмелерин (карыздарын) өз алдынча төлөөгө мүмкүнчүлүгү жок карапайым жарандарга карата да колдонулат. Мисалы, Орусия Федерациясынын Кудуретсиздик (банкроттук) жөнүндө Федералдык мыйзамында жеке жактын банкроттук мүмкүнчүлүгүн караган жоболор бар, бул үчүн ушул мыйзамда белгиленген бир катар жагдайлар болууга тийиш. Банкроттук (кудуретсиздик) жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жеке жактардын банкрот болуу мүмкүнчүлүгү азырынча карала элек, бирок мамлекеттик

⁷⁸ Кыргыз Республикасында банкроттук (кудуретсиздик) чөйрөсүндө мамлекеттик башкаруу органдарынын системасынын калыптанышына жана өнүгүшүнө укуктук талдоо. А. К. Хашимова.

⁷⁹ Кыргыз Республикасынын укук тутумундагы банкроттук (кудуретсиздик) институту: генезис жана эволюция (О.С. Төрөбеков).

⁸⁰ 2023-жылдын декабрь айында ушул окуу китеби чыккан учурда.

органдарда бул институтту Кыргызстанда ишке киргизүү жөнүндө маселе талкууланып жатат. Ошентип, азыркы учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык юридикалык жактар (коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдар), ошондой эле жеке ишкерлер катары каттоодон өткөн жеке адамдар гана өзүн банкрот деп жарыялай алышат.

Банкроттук түшүнүгү

Ишканалардын банкроттугуна (кудуретсиздигине) жана финансылык жактан калыбына келтирүү маселелерине тиешелүү мамлекеттик саясат КР Граждандык кодексинин, Банкроттук жөнүндө мыйзамдын ченемдеринин жана Банкроттук процессинин жол-жоболорун колдонуу тартиби жөнүндө эрежелердин негизинде ишке ашырылат.

Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Банкроттук иштери боюнча Департамент банкроттук процессинин жол-жоболорун жүргүзүү боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган болуп саналат⁸¹.

Банкроттук (кудуретсиздик) деп сот тарабынан таанылган же юридикалык жактын макулдугу менен кредиторлордун чогулушунда жарыяланган ушул юридикалык жактын өз кредиторлорунун негиздүү акчалай милдеттенмелерин толук көлөмүндө жана белгиленген мөөнөттөрдө канааттандырууга жарамсыздыгы, анын ичинде бюджетке жана өзүнүн өтүмдүү активдерине карата алган милдеттенмелеринен аша чапкандыгынын натыйжасында келип чыккан, бюджеттен тышкаркы фонддорго милдеттүү төлөмдөрдү камсыз кылууга жарамсыздыгы түшүнүлөт. (КР Граждандык кодексинин 100-беренесинин 1-бөлүгү).

Юридикалык жакты банкрот деп таануу Кыргыз Республикасынын банкроттук жөнүндө мыйзамдарына ылайык соттук да, ошондой эле соттон тышкаркы тартипте да жүзөгө ашырылышы мүмкүн.

КЭУларга карата банкроттук жол-жобосунун колдонулушу

Банкроттук жөнүндө мыйзам коммерциялык уюмдардын да, КЭУлардын да банкроттук жол-жобосун жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн белгилейт. КЭУларга карата бул мыйзам ушул Мыйзамда же КЭУлардын айрым уюштуруучулук-укуктук формалары жөнүндө башка ченемдик укуктук актыларда түздөн-түз каралган учурларда гана колдонулат.

КР Граждандык кодекси сыяктуу эле, Банкроттук жөнүндө мыйзам да *юридикалык жактардын бирикмеси (ЮЖБ)* сыяктуу уюштуруучулук-укуктук форманы “көңүл сыртында” калтырып кеткенин белгилей кетүү керек. ЮЖБга мекеме сыяктуу бан-

⁸¹ 2023-жылдын декабрь айында ушул окуу китеби чыккан учурда.

кроттук жол-жобосун колдонуунун мааниси жок, себеби анын катышуучуларынан карызды өндүрүп алуу мүмкүнчүлүгү бар.

Ушуга байланыштуу суроо жаралат: кайсы учурларда КЭУ банкрот болушу мүмкүн жана КЭУнун кандай формалары банкрот деп таанылса болот?

КР Граждандык кодексинин 100-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык, юридикалык жактарга карата банкроттук жол-жобосун колдонуунун негизги критерийи алардын *жарандык-укуктук мамилелерге катышуусу* болуп саналат, мында юридикалык жак иш-аракетинин максаттарына ылайык келген жарандык укуктарга ээ жана ага байланыштуу милдеттерди аткарат.

КЭУ ар кандай мүлктүк мамилелерге катышып, карызкор жана кредитор (карыз берүүчү) ролун аткара алат. Коммерциялык уюмдар сыяктуу эле, КЭУ (мекемелерди жана юридикалык жактардын бирикмелерин кошпогондо) өз милдеттенмелери боюнча толук көлөмдө өз алдынча жооп беришет. КЭУларга карата өзүнө алган милдеттенмелерди аткарабагандыгы же талаптагыдай эмес аткаргандыгы үчүн жоопкерчилик тартуу принциби колдонулат.

КЭУнун экономикалык ишмердүүлүккө катышуусу боюнча чектөөлөр көп деле эмес. КЭУлар ишкердик иш-аракет менен алектенүүгө укугу бар, бирок коммерциялык уюмдан айырмаланып, КЭУлардын бардык кирешелери уюмдун уставдык максаттарына жетүүгө багытталууга тийиш, башкача айтканда киреше уюмдун уюмдаштыруучулары, мүчөлөрү же кызматкерлери арасында бөлүштүрүлбөйт. Мындан улам ар кандай жарандык-укуктук бүтүмдөрдү жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө карата алганда, КЭУлардын укуктук жөндөмдүүлүгү коммерциялык уюмдардан айырмаланбайт. Мындан тышкары, банкроттук (кудуретсиздик) түшүнүгүн аныктоодо карыз ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашырууда гана келип чыгышы керек деген жери жок. Мисалы, карыз зыян келтирүүдөн же башка негиздемелерден улам келип чыгышы мүмкүн.

Уюмдун менчигинде же чарбалык карамагында төлөтүп алууга мүмкүн болгон обочолотулган мүлктүн болушу – банкроттук жол-жобосун ишке ашыруу үчүн зарыл болгон кийинки критерий. Бул критерий юридикалык жактын *мүлктүк жоопкерчиликти өз алдынча тартуу* жөндөмдүүлүгү боюнча белгисине байланыштуу болот. Көпчүлүк КЭУлар мүлккө менчик укугунун негизинде ээ боло алышат. Айрым учурларда (*мыйзамдар же уюмдаштыруучулардын чечими менен аныкталганда*) мекеме гана мүлккө оперативдүү башкаруу укугу негизинде ээлик кылат (*мисалы, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер, же уюмдаштыруучулары мындай мүлктүк укукту уставдарында жазган жеке мекемелер*) жана юридикалык жактан мүлккө ээлик кылуу жана аны пайдалануу укугуна ээ, бирок бул мүлктү тескөө укугуна ээ болбойт. Бул жерде банкроттук жол-жобосун колдонуу эч кандай мааниге ээ эмес, себеби мүлк уюмдун карыздары боюнча кошумча жоопкерчиликти алган менчик

ээсине – уюмдаштыруучуга таандык. Ушул себептен улам банкроттук жол-жобосу мүлккө менчик укугуна ээ болбогон мындай түрдөгү мекемелерге карата колдонулбайт.

Ошентип, уюмдаштыруучулардын өз милдеттенмелери боюнча субсидиардык жоопкерчилигинин бар болушу КЭУнун тигил же бул формасына банкроттук жол-жобосунун колдонулбастыгынын критерийлеринин бири болуп саналат. Мындан улам юридикалык жактардын бирикмеси да банкрот деп таанылышы мүмкүн эмес, себеби каражаттары жетишсиз болгон учурда анын карыздары боюнча субсидиардык жоопкерчиликти анын катышуучулары алышат⁸².

Жогоруда айтылгандардан бир тыянакты жасоого болот: мекеме жана юридикалык жактардын бирикмесин кошпогондо, КЭУнун бардык башка уюштуруучулук-укуктук формалары аларга карата банкроттук жол-жоболорун колдонуу үчүн юридикалык жана экономикалык негиздерге ээ.

КЭУлар жарандык жүгүртүүгө жигердүү катышкандыктан, алардын кредиторлорунун да, анын ичинде уюмдун кызматкерлеринин, ошондой эле төлөөгө жөндөмсүз болуп калган учурда уюмдун өзүнүн да кызыкчылыктарын камсыз кылуу зарыл. Ушуга байланыштуу дагы бир нерсени белгилей кетүү зарыл: кредиторлордун кызыкчылыктарын комплекстүү түрдө коргоо жана алардын талаптарын белгиленген кезектүүлүк тартибинде өлчөмдөш канааттандыруу, ошондой эле карызкорго өзүнүн финансылык абалын калыбына келтирип алууга, кредиторлордун талаптары тындырылгандан кийин ишин улантууга мүмкүнчүлүк берүү **банкроттук институтунун негизги милдети** болуп саналат.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында банкроттук (кудуретсиздик) институту пландык негизде өнүгүү жана эволюция процессинде турат, бул институттун өзүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери бар. КЭУлардын экономикалык иш-аракетке жигердүү катышуусун эске алганда, убакыттын өтүшү менен Кыргыз Республикасынын банкроттук жөнүндө мыйзамдарына КЭУлардын банкроттугуна карата комплекстүү өзгөртүүлөр киргизилет деп болжолдоого бардык негиздер бар, өзгөртүүлөр КЭУларды түзүүнүн максаттарын жана укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен киргизилүүгө тийиш.

КЭУлардын банкроттугу боюнча жол-жоболор

КЭУлардын банкроттугу боюнча жол-жоболор башка юридикалык жактардын банкроттугу боюнча жол-жоболордон эч айырмаланбайт. Уюм банкрот деп жарыялангандан кийин андан ары банкроттук жол-жобосун жүргүзүү милдети банкроттук жол-жобону жүргүзүүгө атайын лицензиясы бар юридикалык же жеке жакка жүктөлөт. Лицензияны ыйгарым укуктуу орган – Кыргыз Республикасынын

⁸² Жарандык укук. 1-том. Окуу китеби. Жооп. ред. проф. Е.А. Суханов – 2-басылышы, кайра иштелип, толукталган варианты. М., БЕК басмаканасы, 2002., 207, 272, 268-беттер.

Экономика жана коммерция министрлигине караштуу Банкроттук иштер боюнча Департамент берет.

Төмөндө карызкор сот аркылуу банкрот деп жарыяланганына же өз ыктыяры менен банкрот деп жарыялаганына карабастан банкроттук жол-жобону жүргүзүүнүн алгоритми сүрөттөлгөн.

Арыз ээсинин арызы боюнча сот убактылуу *администраторду* дайындайт, ал сот же кредиторлордун чогулушу (соттон тышкаркы тартипте банкроттукка учураган маалда) акыркы чечимди кабыл алганга чейин карызкордун активдерин сактоо жана банкроттук жөнүндө иш боюнча сот чечим кабыл алганга чейинки мезгилде карызкордун финансылык абалына талдоо жүргүзүү үчүн дайындалат. Карызкордун уюмуна убактылуу администратор дайындалгандан кийин карызкор өз ишин анын көзөмөлү астында улантат.

Андан ары сот же кредиторлордун чогулушу (соттон тышкары тартипте банкроттукка учураса) *атайын администраторду* дайындайт. Кредиторлордун күрөөсү менен камсыз кылынган карыздарды төлөгөндөн жана банкроттук процессинин чыгымдарынын ордун толтургандан кийин карызкордун активдерин кредиторлордун кызыкчылыгында колдонуу жана Банкроттук жөнүндө мыйзамда белгиленген кезектүүлүккө ылайык каражаттарды бөлүштүрүү атайын администратордун негизги милдети болуп саналат.

Карызкор болгон юридикалык жакка карата атайын администрациялоо соттук же соттон тышкаркы тартипте жүргүзүлүшү мүмкүн. Атайын башкаруу ыкмалары юридикалык жакты жоюу же реструктуризациялоо болуп саналат.

Атайын администратор атайын администрациялоо жол-жобосу колдонулуп жаткан карыз тараптын жалгыз мыйзамдуу өкүлү болуп саналат. Ошентип, карызкордун уюмунун жетекчиси бардык уюмдаштыруу жана бухгалтердик документтерди, ошондой эле мөөрдү дайындалган *атайын администраторго* өткөрүп берет, ал карызкордун уюмунун жетекчиси статусуна ээ болот.

Реструктуризациялоо – атайын администрациялоо жол-жобосунун ыкмасы, ал кредиторлордун кызыкчылыгында кийин сатуу үчүн карыз тараптын активдеринин базасында жаңы бир же бир нече жаңы юридикалык жактарды түзүүнү жана карызкор - юридикалык жакты жоюуну карайт.

Ошондой эле дагы бир нерсени белгилей кетүү зарыл: сот тартибинде банкроттук ишинин кайсыл болбосун этабында карыз тарап жана кредиторлор карызкордун милдеттенмелерин токтотууну, кредиторлордун бул милдеттенмелери боюнча карыз тарапка талаптарынын өлчөмүн азайтууну жана (же) аларды аткарууну кийинкиге калтырууну караган тынышуу келишимин түзүүгө укуктуу.

Тынышуу келишими жазуу жүзүндө түзүлөт, аны сот бекитет жана ал беки-тилген учурдан тартып күчүнө кирет. Сот бекиткен тынышуу келишимин бардык кредиторлор милдеттүү түрдө аткарууга тийиш.

Соттун чечими боюнча ыйгарым укуктуу орган карызкор уюмуна карата сана-ция жүргүзүшү мүмкүн. *Санация* – бул сот белгилеген мөөнөттө кредиторлор менен эсептеше алышы үчүн карызкордун төлөө жөндөмдүүлүгүн калыбына келтирүүгө багытталган финансылык, экономикалык же уюштуруучулук мүнөздөгү чаралар-дын комплекси. Карыз тарапта санациялоо жүргүзүүнү өзүнө алууну каалаган кепилдер (гаранттар) жана башка жактар ыйгарым укуктуу орган болушу мүмкүн.

Санация юридикалык жакты банкрот деп таануу жөнүндө сот тартибинде талап коюлган учурда юридикалык жак макамы бар карыз тарапка карата гана колдонулат. Эгерде карыз тарапты сот тартибинде банкрот (кудуретсиз) деп таануу жөнүндө талап кылынбаса, санация карыз тарап жана кредиторлордун ма-кулдашуусу боюнча бул макулдашууда аныкталган тартипте жана шартта жүзөгө ашырылышы мүмкүн.

§ 2. КЭУларды кайра уюштуруу

Кайра уюштуруунун негизги түшүнүктөрү, формалары

Юридикалык жакты **кайра уюштуруу** – бул анын ишин токтотуунун бир ык-масы, бул ыкма уюмду жоюудан бир нерсени менен айырмаланат – мында укук му-раскору⁸³, бар, башкача айтканда, укуктар менен милдеттер башка тарапка же кайра уюшулган юридикалык жактын укук мураскору болуп саналган жактарга өтөт.

КЭУну кайра уюштуруу, башка юридикалык жак сыяктуу эле **кошуу, бирик-тирүү, бөлүштүрүү, бөлүү жана кайра түзүү** түрүндө жүргүзүлүшү мүмкүн.

Жаңы уюмду түзүп, кошулууга катышкан эки же бир нече уюмдун бардык укуктарын жана милдеттерин ага өткөрүп берип, алардын ишин токтотуу уюмдар-дын **кошулуусу** деп аталат. *Өткөрүп берүү актысына* ылайык, алардын ар биринин укуктары жана милдеттери жаңы пайда болгон юридикалык жакка өтөт.

Бир же бир нече уюмдун ишин токтотуп, *өткөрүп берүү актысына* ылайык бардык укуктар менен милдеттерди башка уюмга өткөрүп берүү уюмдун **бирикти-рилиши** деп аталат. Бириктирүүдө жаңы юридикалык жак пайда болбойт, мында бир же бир нече башка уюмдар бириктирилген уюмдун юридикалык статусу (укук-тарынын жана милдеттеринин көлөмү) өзгөрөт.

⁸³ Кайра уюштуруу юридикалык жактардын иш-аракетин токтотуу ыкмасы катары, Телюкина М.В., 2000-ж.

Ажыратуу балансына ылайык жаңы түзүлгөн уюмдарга бардык укуктарды жана милдеттерди өткөрүп берүү менен анын ишин токтотуу уюмдун **бөлүштүрүлүшү** деп аталат.

Ажыратуу балансына ылайык, кайра уюштурулуп жаткан юридикалык жактын укуктарынын жана милдеттеринин бир бөлүгүн ага (аларга) өткөрүп берүү менен бир же бир нече уюмду түзүү уюмду **бөлүү** деп таанылат.

Уюмду **кайра түзүү** анын уюштуруучулук-укуктук формасынын өзгөрүшүн билдирет, натыйжада башка түрдөгү юридикалык жак пайда болот. Уюмду кайра түзүүдө, кайра түзүүнүн натыйжасында түзүлгөн юридикалык жакка кайра уюшулган жактын бардык укуктары жана милдеттери *өткөрүп* берүү актысына ылайык өтөт.

КЭУну кайра уюштуруу, жалпы эреже боюнча, **ыктыярдуу** түрдө ишке ашат, анын уюмдаштыруучуларынын же уюмдаштыруу документтери менен ыйгарым укук берилген юридикалык жактын органынын чечими боюнча жүргүзүлөт.

Кайра уюштуруунун жогоруда аталган формаларынын кайсынысын болбосун пайдалануу кайра уюштурулуп жаткан юридикалык жактын кредиторлору үчүн жагымсыз кесепеттерге алып келбөөгө тийиш. Ошондуктан, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары юридикалык жакты кайра уюштуруу жөнүндө чечим кабыл алган уюмдаштыруучулардан, уюмдун катышуучуларынан же органынан бул жөнүндө кайра уюштурулуп жаткан юридикалык жактын бардык кредиторлоруна жазуу жүзүндө кабарлоону талап кылат, ал эми кредиторлор карызкор юридикалык жак милдеттенмелеринин токтотуусун же мөөнөтүнөн мурда аткарып, чыгымдардын ордун толтурууну талап кылууга укуктуу.

Өткөрүп берүү актысынын жана *ажыратуу балансынын* мазмунуна карата талаптар КР Граждандык кодексинин 94-беренеси менен белгиленген. Бул документтерде кайра уюштурулган юридикалык жактын бардык кредиторлоруна жана карызкорлоруна карата бардык милдеттенмелери, анын ичинде тараптар талашып жаткан милдеттенмелер боюнча да, укук мураскорлугу жөнүндө жоболор камтылууга тийиш.

Өткөрүп берүү актысын жана ажыратуу балансын юридикалык жактын уюмдаштыруучулары (катышуучулары) же кайра уюштуруу жөнүндө чечим кабыл алган орган бекитет. Эгерде ажыратуу балансы кайра уюштурулган юридикалык жактын укук мураскорун аныктоого мүмкүндүк бербесе, жаңыдан пайда болгон юридикалык жактар кайра уюштурулган юридикалык жактын кредиторлорунун алдындагы милдеттенмелери боюнча бирдей жоопкерчилик тартышат.

Бул эрежелер кайра уюштурулуп жаткан юридикалык жактын кредиторлорунун укуктарынын жана кызыкчылыктарынын маанилүү юридикалык кепилдиктерин түзөт.

КЭУну кайра уюштурууну укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү

Кайра уюштуруунун жол берилген формаларын аныктоого байланышкан көйгөйлөр КЭУга карата көбүрөөк татаалдыкты жаратууда. Бул жерде, эреже катары, КЭУнун статусун сактоо менен да, ошондой эле тибин өзгөртүү – КЭУну коммерциялык уюмга өткөрүү менен да байланышкан, КЭУну *кайра уюштуруунун мүмкүн болгон формалары* жөнүндө маселени чечүү кыйынга турат.

Кайра уюштуруу маселеси боюнча “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (мындан ары – КЭУ жөнүндө мыйзам) кайра уюштуруунун жол берилген формаларына байланыштуу мамилелерди түздөн-түз жөнгө салбастан, КР Граждандык кодексине шилтеме берген ченемдерди камтыйт. Ошол эле маалда КР Граждандык кодексинин КЭУну кайра уюштурууга арналган ченемдери кайра уюштуруунун жалпы тартибин гана караштырат (КР Граждандык кодексинин 92-95-беренелери), ал эми коммерциялык уюмга кайра түзүүнүн жол берилиши юридикалык жактардын бирикмелерине (ассоциацияларга жана союздарга) карата гана аныкталган.

Төмөндө КЭУнун айрым формалары кененирөөк каралды, алар кайра уюштурууга байланыштуу мамилелерди жөнгө салууда ар кандай ыкмаларды колдонуу көз карашынан алып караганда көбүрөөк кызыгууну жаратат.

Мекеме

КЭУлар жөнүндө мыйзамда *мекемелерди* кайра уюштуруунун жол-жобосу жана жол берилген формалары боюнча ченемдер камтылган эмес. КР Граждандык кодекси да бул мамилелерди жөнгө салбайт. Ошондуктан, мекемелерди кайра уюштуруу процесси КЭУнун башка формаларын кайра уюштуруу процесси сыяктуу эле жүрүшү мүмкүн.

Ошону менен бирге Кыргыз Республикасынын айрым атайын ченемдик укуктук актыларында, мисалы, билим берүү мекемелери үчүн, айрым чектөөлөр каралган. Алсак, “Билим берүү жөнүндө” КР Мыйзамынын 42-беренесине ылайык, эгерде уюмдаштыруучу билим берүү уюмунун көрсөткүчтөрүн талап кылынган ченемдерге чейин жеткирүүгө милдеттенме алса, билим берүү уюму башка түрдөгү билим берүү уюмуна кайра уюштурулушу мүмкүн. Билим берүү уюмдарын кайра уюштуруу, эреже катары, окуу жылынын аягында жүзөгө ашырылат.

Фонд

Фонд уюштуруучулук-укуктук түрдөгү юридикалык жактар жөнүндө жоболор ата мекендик мыйзамдардын системасында өзгөчө орунду ээлейт.

КЭУлар жөнүндө Мыйзамдын 28-беренесинде фондду кайра уюштуруу жөнүндө чечим кабыл алуу фонддун Байкоочу кеңешинин компетенциясына кирери аныкталган. Бирок, кайра уюштуруунун жол берилген формалары белгиленген эмес. Мыйзам чыгаруучунун мындай мамилеси менен, жалпы эреже боюнча, фонддун уюштуруучулук-укуктук формасынын алкагында фондду кайра эле фонд формасында кайра уюштурууга жол берилгендиги жөнүндө сөз кылууга болот. Ошол эле маалда кайра уюштуруу боюнча мамилелердин жөнгө салынбагандыгы, айрым учурларда, аларды кайра уюштурууга жол берилбестиги катары каралышы мүмкүн болгон айрым укук колдонуу практикасын да эске алуу зарыл.

Юридикалык жактардын бирикмеси (ассоциация, союздар)

Юридикалык жактардын бирикмесин кайра уюштуруу жарандык мыйзамдарда каралган юридикалык жактарды кайра уюштуруунун жалпы эрежелери боюнча жүзөгө ашырылат.

Юридикалык жактын тибин КЭУдан коммерциялык уюмга өзгөртүү мүмкүнчүлүгү мыйзамдар менен аныкталбаган КЭУнун башка уюштуруучулук-укуктук формаларынан айырмаланып, эгерде катышуучулардын чечими боюнча юридикалык жактардын бирикмесине ишкердик иш-аракетти жүргүзүү милдети жүктөлсө, мындай ассоциация (союз) *чарбалык коомго же шериктештикке* кайра түзүлүүгө тийиш (КР Граждандык кодексинин 165-беренесинин 1-бөлүгү).

Бул юридикалык жактардын бирикмесинин уюштуруучулук-укуктук формасынын өзгөчөлүгү менен байланыштуу, ал бирикменин ишкердик иш-аракетти тикелей жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат. Бул талап мыйзамдарда *коммерциялык уюмдардын бирикмелери* үчүн гана белгиленген.

Коммерциялык эмес уюмдардын бирикмесине келсек, мындай бирикме ишкердик иш-аракет жүргүзгөн учурда, мыйзамдар анын катышуучуларын бирикмени чарбалык шериктештикке же коомго кайра уюштурууга милдеттендирбейт.

КЭУнун башка формалары

Коомдук бирикме, кесиптик бирлик, диний уюм, коммерциялык эмес кооператив, турак жай менчик ээлеринин шериктештиги, иш берүүчүлөрдүн бирикмеси, суу пайда-

лануучулардын ассоциациясы сыяктуу КЭУлар жөнүндө айта турган болсок, алардын ишин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында алар үчүн кайра уюштуруунун кайсы формаларына жол берилери көрсөтүлгөн эмес.

Бул жагдайды эске алуу менен, жалпы эреже боюнча, мындай КЭУларга кайра уюштуруунун ар кандай формалары колдонулушу мүмкүн деп ырастоого болот.

КЭУну коммерциялык уюмдарга кайра түзүүнүн өзгөчөлүктөрү

КЭУну кайра уюштурууга арналган Кыргыз Республикасынын мыйзамдары аларды кайра түзүүнүн мүмкүн болгон формаларына байланыштуу мамилелерди толук өлчөмдө жөнгө салбайт. Мыйзам чыгаруучу бул мамилелерди жөнгө салып жатканда юридикалык жакты кайра түзүү учурдагы укуктук жөндөмдүүлүктүн көлөмүн (жалпы же атайын) сактоо менен гана мүмкүн болот деген жалпы принципти карманган десе болот.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында КЭУну коммерциялык уюмга кайра түзүү мүмкүнчүлүгү чарбалык шериктештиктерге жана коомдорго кайра түзүлүшү мүмкүн болгон юридикалык жактардын бирикмелерине карата гана аныкталган. КЭУну коммерциялык уюмга кайра түзүүнүн бул мүмкүнчүлүгү жалпы эрежеден тышкары болуп саналат. Мыйзамдарда мындай кайра уюштуруу жол-жобосунун мүмкүндүгү КЭУнун башка уюштуруучулук-укуктук формаларына карата каралган эмес.

Бирок, өнүккөн корпоративдик укук тутумдары бир топ илгерилеп, жалпы принцип катары КЭУну кайра уюштуруу мүмкүнчүлүгү жөнүндө эрежени түзүштү, мунун натыйжасында коммерциялык уюм түзүлөт жана тескерисинче болот⁸⁴. Мындай кайра уюштуруу мүмкүнчүлүгү инкорпорация эркиндиги принцибинин белгилеринин бири катары каралат⁸⁵.

§ 3. КЭУларды жоюу

КЭУларды жоюунун негизги түшүнүктөрү, аны жоюу үчүн негиздер

Жоюу – бул юридикалык жак катары КЭУнун ишин токтотуу, бул нерсе жоюлган юридикалык жактын укуктары жана милдеттери башка субъекттерге *өтпөстөн* ишке ашат.

⁸⁴ Edward P. Welch, Andrew J. Turezyn. *Folk on the Delaware General Corporation Law: Fundamentals*. Boston, N.Y., Toronto, London. 1993, p.618, 625, 689. 67.

⁸⁵ Marta Meinema, *Mandatory and Non-Mandatory Rules in Dutch Corporate Law*, 6.4 EJCL 157, 158 (2002), www.ejcl.org/64/art64-10.html [08.01.03].

КР Граждандык кодекси жоюунун негиздерин жана тартибин деталдуу түрдө жөнгө салат, мында императивдик ченемдерди колдонууга басым жасалат, аны ишке ашыруудагы иш-аракеттердин мазмунун жана ырааттуулугун кеңири аныктайт.

КР Граждандык кодексинин 96-беренесинде белгиленген жалпы эреже боюнча, юридикалык жакты **өз эрки менен жоюу** анын уюмдаштыруучуларынын (катышуучуларынын) же уюмдаштыруу документтери менен ыйгарым укук берилген юридикалык жактын органынын чечими боюнча жүргүзүлөт.

Төмөнкүлөр *ыктыярдуу жоюунун типтүү негиздери* болуп саналат:

- уюмдун мындан ары болушунун максатка ылайыксыздыгы;
- уюм канча мөөнөткө түзүлсө, ошол мөөнөттүн аякташы;
- уюм уставдык максаттарына жете алса же тескерисинче, ал максаттарга принципиалдуу түрдө жетүүгө мүмкүн болбой калса.

КЭУну **мажбурлап жоюу** соттун чечими боюнча гана жүргүзүлөт. КР Граждандык кодексинин 96-беренесинин 2-бөлүгүндө *мажбурлап жоюунун негиздеринин* айрымдары гана аныкталган:

- ишмердигин тиешелүү уруксатсыз (лицензиясыз) жүзөгө ашыруу;
- мыйзам тарабынан тыюу салынган ишмердикти жүргүзүү;
- ишмердигин мыйзамдарды башкача бир нече же одоно бузуулар менен жүргүзүү;
- уставдык максаттарга карама-каршы келген иш-аракеттерди системалуу түрдө жүзөгө ашыруу;
- лицензияда белгиленген операцияларды жүргүзүү алар үчүн ишмердиктин бирден-бир уруксат берилген түрү болуп саналган финансы-кредиттик уюмдардын жана мекемелердин лицензиясы кайтарылып алынган учурларда.

Мажбурлап жоюу үчүн негиздердин тизмеси толук эмес, КР Граждандык кодексинде каралган учурларда соттун чечими боюнча уюмду жоюунун башка учурлары да бар.

Жоюуну жүзөгө ашыруунун тартиби

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары бардык юридикалык жактар үчүн жоюуну жүзөгө ашыруунун жалпы тартибин белгилейт, уюмду жоюу КР Граждандык кодексине, “Юридикалык жактарды, филиалдарды (өкүлчүлүктөрдү) мамлекеттик каттоо жөнүндө” КР Мыйзамына жана башка мыйзамдарга ылайык жүргүзүлүүгө тийиш.

Шарттуу түрдө жоюу жол-жобосу **3 этаптан** турат:

1-этапта уюмдаштыруучулар (катышуучулар) же ыйгарым укуктуу орган КЭУну жоюу жөнүндө чечим кабыл алат, жоюу комиссиясын (жоюучуну) дайындайт,

КР Граждандык кодексинин талаптарына ылайык жоюу тартибин жана мөөнөттөрүн белгилейт.

Андан кийин КЭУнун уюмдаштыруучулары (катышуучулары) же жоюу жөнүндө чечим кабыл алган орган бул тууралуу юридикалык жактарды мамлекеттик каттоону жүзөгө ашыруучу ыйгарым укуктуу органга токтоосуз билдирүүгө милдеттүү.

2-этапта жоюу комиссиясы кредиторлорду аныктоо, карыздарды төлөө жана калган мүлктү бөлүштүрүү боюнча иш-аракеттерди жасайт.

Бул этапта жоюу комиссиясы кредиторлорду аныктап, дебитордук карыздарды алуу менен алектенет. Бул үчүн жоюу комиссиясы мамлекеттик басылмаларга КЭУну жоюу жөнүндө, анын кредиторлорунун талаптарын билдирүүнүн тартиби жана мөөнөттөрү жөнүндө маалыматты жайгаштырат. Мында анын кредиторлорунун талаптарын билдирүү мөөнөтү жоюлгандыгы жөнүндө жарыяланган учурдан тартып *эки айдан кем болбошу керек*.

Жоюу комиссиясы юридикалык жактын мүлкүн тескөө боюнча ыйгарым укуктуу органдардын иш-аракеттерин көзөмөлдөөгө укук алат. Атап айтканда, юридикалык жактын органдарынын мүлктү ажыратууга же карыздарды жоюуга багытталган бардык актылары жоюу комиссиясынын макулдугу менен жүргүзүлүшү мүмкүн.

Кредиторлор талаптарын коюу үчүн белгиленген мөөнөт аяктагандан кийин жоюу комиссиясы **орто аралыктагы балансты** түзөт, анда жоюлуп жаткан уюмдун мүлкүнүн курамы жөнүндө, кредиторлор койгон талаптар жана аларды кароонун жыйынтыктары жөнүндө маалыматтар чагылдырылат. Орто аралыктагы жоюу балансын уюмдун уюмдаштыруучулары (катышуучулары) же жоюу жөнүндө чечим кабыл алган орган бекитет.

Эгерде жоюлуп жаткан юридикалык жактын (мекемеден, ошондой эле юридикалык жактардын бирикмесинен башкасы) акча каражаты кредиторлордун талаптарын канааттандыруу үчүн жетишсиз болсо, анда ал банкроттук (кудуретсиздик) жөнүндө мыйзамда белгиленген тартипте жоюлушу мүмкүн.

КР Граждандык кодексинин 164-беренесине ылайык, мекемеде акча каражаттары жетишсиз болгон учурда мекеменин милдеттенмелери боюнча субсидиардык (кошумча) жоопкерчиликти менчик ээси тартат, ал эми КР Граждандык кодексинин 165-беренесине ылайык *юридикалык жактардын бирикмесинин* милдеттенмелери боюнча субсидиардык жоопкерчиликти анын мүчөлөрү тартат, бул уюмдардын кредиторлору мекеменин менчик ээлеринин жана *юридикалык жактардын бирикмесинин* мүчөлөрүнүн эсебинен өз талаптарын канааттандырууну талап кылууга укуктуу.

Жоюлуп жаткан уюмдун кредиторлоруна акча суммаларын орто аралыктагы баланс бекитилген күндөн тартып КР Граждандык кодексинде белгиленген кезектүүлүк тартибине ылайык жоюу комиссиясы төлөйт.

3-этапта жоюу комиссиясы **биротоло жоюу балансын** түзүү жолу менен жоюу жол-жобосун жүзөгө ашырууну жыйынтыктайт, бул баланс уюмду жоюунун жыйынтыгын чыгарып, анын кредиторлор менен эсептешүүлөрү аяктайт. Жоюу балансын уюмду жоюу жөнүндө чечим кабыл алган катышуучу же орган бекитет.

“Юридикалык жактарды, филиалдарды (өкүлчүлүктөрдү) мамлекеттик каттоо жөнүндө” КР Мыйзамында каралган тартипке ылайык юридикалык жактардын бирдиктүү мамлекеттик реестрине бул тууралуу жазуу киргизилгенден кийин КЭУну жоюу аяктады, ал эми КЭУ өз ишин токтотту деп эсептелет.

КЭУнун айрым формаларын жоюунун өзгөчөлүктөрү

Кредиторлордун талаптары канааттандырылгандан кийин жоюлуп жаткан КЭУнун мүлкүн бөлүштүрүү тартибине тиешелүү айрым өзгөчөлүктөр Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган.

Айталы, *фонд* жоюлганда калган мүлк фонддун уставында көрсөтүлгөн максаттарга багытталат жана уюмдаштыруучулардын ортосунда бөлүштүрүлбөйт.

Мамлекеттик эмес пенсиялык фонд жоюлганда пенсиялык активдер аманатчылардын жана алуучулардын талаптарын канааттандырууга гана багытталат.

Пенсиялык фонддун менчиги болуп саналган жана анын уставдык ишин камсыз кылуу үчүн арналган мүлктү сатуудан түшкөн каражаттар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген кезектүүлүккө ылайык пенсиялык активдер жана башка бардык насыялар жетишсиз болгон учурда аманатчылардын жана алуучулардын талаптарын канааттандырууга багытталат. Фонддо калган акча каражаттары, анын ичинде мүлкүн сатуудан түшкөн каражаттар, бардык милдеттенмелер аткарылгандан кийин фонддун уставында көрсөтүлгөн максаттарга жумшалат.

Мамлекеттен акысыз алынган негизги каражаттарды кошпогондо, бардык милдеттенмелер канааттандырылгандан кийин калган **суу пайдалануучулар ассоциациясынын** мүлкү жана финансылык каражаттары уставда каралган шарттарга ылайык жоюу комиссиясынын же жоюу жөнүндө чечим кабыл алган органдын чечими боюнча ассоциациянын катышуучулары арасында бөлүштүрүлүүгө тийиш.

8-бап. Коомдук бирикмелер

Коомдук бирикме КЭУнун эң кеңири таралган уюштуруучулук-укуктук формасы болуп саналат. Катталган КЭУлардын жарымынан көбүн коомдук бирикмелер түзөт. Бул алардын укуктук жөнгө салуунун эң узак тарыхы менен да, аларды түзүүнүн, башкаруунун жана ишинин салыштырмалуу жөнөкөйлүгү менен да шартталган.

§ 1. Жарандардын биригүүгө укугу

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 36-беренесине ылайык ар бир адам *биригүү эркиндигине укуктуу*⁸⁶. Жарандар эркин билдирүүнүн жана кызыкчылыктардын жалпылыгынын негизинде коомдук бирикмелерди түзүүгө укуктуу. Мамлекет коомдук бирикмелердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын сактоону камсыз кылат.

Ошол эле учурда биригүү укугу каттоодон өткөн коомдук бирикмени түзүү укугу менен гана чектелип калбайт. Ал кыйла кеңири мааниге ээ жана ошондой эле уюмга юридикалык жактын укугун бербестен биригүү укугун камтыйт.

Жарандардын коомдогу эркин жашоосу алардын уюшкандык деңгээлинен көз каранды. Тигил же бул коомдук бирикменин алкагында иш алып баруу менен жарандар өз кызыкчылыктарын коргоо үчүн биргелешкен уюшкан коомдук иштин ар кандай түрлөрүн пайдаланууга, тигил же бул милдеттерди аткаруу үчүн өз күч-аракеттерин бириктирүүгө мүмкүнчүлүк алышат⁸⁷.

Биригүү, союздарды жана ассоциацияларды түзүү укугу Европа өлкөлөрүнүн дээрлик бардык конституцияларында жазылган.

Коомдук бирикменин мүчөсү болуп саналган жаран анын уставында каралган бардык укуктарга ээ жана анын милдеттери да бар: бирикменин ишинин маселелерин чечүүгө катышуу, анын жетекчи органдарына шайлоо жана шайлануу ж.б. укуктар жана милдеттер. Жаран бир нече коомдук бирикмелердин мүчөсү боло алат.

Жарандардын биригүү укугу боюнча айрым бир чектөөлөр Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган. Бул чектөөлөр эл аралык стандарттарга толугу менен жооп берет. Алсак, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 8-беренесинин 3-бөлүгүнүн 4-5-пункттарына ылайык Кыргыз Республикасында төмөнкүлөргө тыюу салынат:

⁸⁶ Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2021-жылдын 11-апрелиндеги референдумда кабыл алынган.

⁸⁷ Сооданбеков С.С., Укушев М.К. КРнын Конституциялык укугу (Жалпы жана Өзгөчө бөлүктөрү). – Б., 2001 – 210-бет.

*“- жарандардын бирикмелеринин аскерлешкен кошуундарды түзүшүнө;
- иш-аракети конституциялык түзүлүштү күч менен өзгөртүүгө, улуттук ко-
опсуздукту бүлдүрүүгө, социалдык, расалык, улуттар аралык жана диний касташууну
тутандырууга багытталган саясий партиялардын, коомдук жана диний бирикмелер-
дин, алардын өкүлчүлүктөрүнүн жана филиалдарынын иштешине.”*

Конституциянын 53-беренеси ар бир адамга, анын ичинде жарандардын бирикме-
лерине Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мыйзамдарында тыюу
салынбаган ар кандай аракеттерди жана ишмердүүлүктү жүргүзүүгө уруксат берет.

§ 2. Коомдук бирикмелерди укуктук жөнгө салуу тарыхы

Коомдук бирикмелердин статусу коом жана инсандын статусу менен кошо
өзгөрүп келген: Байыркы Грецияда биригүүгө чексиз укуктан – Байыркы Римдеги
адамдардын бирикмелеринин айрым укуктарын жана милдеттерин жөнгө салууга
чейин; мүчөлөрдүн эмгегин жана тиричилигин катаал түрдө регламенттештирген
орто кылымдагы кесиптик корпорациялардан, саясий уюмдарды түзүүгө тыюу
салуулардан XIX кылымда кесиптик кошуундарга жана саясий партияларга чейин,
биригүү эркиндигине болгон укукту улуттук мыйзамдарда, ал эми XX кылымдын
ортосунда эл аралык ченемдерде бекемдөөгө чейин⁸⁸.

1948-жылдын 10-декабрындагы Адам укуктарынын жалпы декларациясында
адам укуктарын эл аралык таануу дүйнөлүк тарыхтын олуттуу окуясы болуп калган.
Коомдук бирикмелердин статусу эл аралык-укуктук негизге ээ болгон, ал эми ар
бир адамдын биригүү (ассоциация) эркиндигине болгон укугу адамдын ажыратыл-
гыс укуктарынын бири катары карала баштаган.

Бул укук Советтер Союзунун жана союздук республикалардын Конститу-
цияларынын эң алгачкы редакцияларында жарыяланганына карабастан, өткөн
кылымдын 90-жылдарынын башына чейин ар кандай коомдук уюмдарды түзүү
үчүн жарандар уруксат алууга милдеттүү болуп, алар партиялык органдардын
макулдугу жана көзөмөлү астында түзүлүп келген.

СССР мезгилинде коомдук бирикмелердин ченемдик статусу СССРдин Борбор-
дук аткаруу комитетинин жана Элдик комиссарлар комитетинин (ЭКК) 1930-жыл-
дын 6-январындагы “Пайда табуу максатын көздөбөгөн Бүткүл союздук коомдорду
жана союздарды түзүү жана жоюу тартиби жөнүндө” жана 1932-жылдын 7-сентя-
брындагы “ССР союзунун чегинде чет өлкөлүк жана эл аралык ыктыярдуу коомдор-
дун жана союздардын ишинин тартиби жөнүндө” токтомдору, ошондой эле Бүткүл
орусиялык аткаруу комитетинин жана РСФСРдин Элдик комиссарлар комитетинин

⁸⁸ Караңыз: Юрьев С.С. Коомдук бирикмелердин укуктук статусу. – М., 1995.

1932-жылдын 10-июлундагы “Ыктыярдуу коомдор жана союздар жөнүндө жобону бекитүү тууралуу” токтому менен аныкталган.

Жарандардын бирикмелеринин укуктук статусун жөнгө салуучу биринчи мыйзам 1990-жылы “Коомдук бирикмелер жөнүндө” СССРдин мыйзамы болгон. Анын негизинде бир жылдан кийин, 1991-жылдын 1-февралында “Коомдук бирикмелер жөнүндө” Кыргызстан Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. Аталган Мыйзам Кыргызстан Республикасынын жарандарынын кызыкчылыктардын жалпылыгынын негизинде уюмдарга биригүү укугун караштырган. Мыйзам коомдук бирикмелердин укуктук статусун аныктап, аларды түзүү тартибин, укуктарын жана милдеттерин, иштөө шарттарын, финансылык негиздерин деталдуу түрдө регламенттештирген. Мыйзам коомдук бирикмелерге саясий партияларды, массалык кыймылдарды, кесиптик союздарды, аялдар, ардагерлер уюмдарын, майыптар уюмдарын, жаштар жана балдар уюмдарын, илимий, техникалык, маданий-агартуучу, дене тарбия-спорттук жана башка ыктыярдуу коомдорду, чыгармачыл союздарды, жердештер коомдорун, фонддорду, ассоциацияларды жана жарандардын башка бирикмелерин түздөн-түз киргизген.

Азыркы колдонуудагы мыйзамдарга салыштырмалуу, коомдук бирикмелер жөнүндө биринчи мыйзам кыйла катаал болгон жана анда төмөнкүдөй тоскоолдуктар бар болчу: уюмду түзүү үчүн 10дон кем эмес жарандын демилгеси болууга тийиш; бирикмени юридикалык жак катары каттоо үчүн 2 айлык мөөнөт каралган; жетектөөчү органдан чечимдерди талап кылуу, бирикме өткөргөн иш-чараларга катышуу, бирикменин мүчөлөрүнөн түшүндүрмөлөрдү алуу формасындагы ишмердиктин максаттарына карата уставдын жоболорун коомдук бирикме канчалык сактап жатканына юстиция органдары көзөмөл жүргүзүп турган; соттун чечими боюнча жоюлган коомдук бирикменин мүлкү мамлекеттин менчигине өткөрүлгөн.

Жарандык мамилелердин өнүгүүсү, алардын либералдаштырылышы коомдук бирикмелерди укуктук жөнгө салуу боюнча мыйзамдарга акылга сыярлык түзөтүүлөрдү киргизүүнүн зарылдыгын жаратты. Бүгүнкү күндө бул чөйрөдөгү мыйзамдар толугу менен жаңыртылып чыккан. 1996-жылдагы Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси КЭУлар жөнүндө жалпы жоболорду регламенттөө менен катар 161-беренеде коомдук бирикмелердин укуктук негиздерин белгилейт. 1999-жылдын 15-октябрындагы №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы коомдук бирикмелердин укуктук статусун, түзүү тартибин жана иш-аракетинин принциптерин аныктаган негизги ченемдик укуктук акт болуп эсептелет.

§ 3. Коомдук бирикмелердин түшүнүгү жана алардын белгилери

Граждандык кодекстин 85-беренесине ылайык, коомдук бирикме – бул КЭУнун өз алдынча уюштуруучулук-укуктук формасы.

Коомдук бирикме түшүнүгү Граждандык кодекстин 161-беренесинде жана “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 2-беренесинде чечмеленип берилген. Рухий жана башка материалдык эмес керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн алардын таламдарынын жалпылыгынын негизинде биригишкен жарандардын ыктыярдуу бирикмелери коомдук бирикмелер катары таанылат.

“Коомдук бирикме” түшүнүгүнүн мыйзамдык аныктамасы КЭУнун бул түрүн мүнөздөөчү жалпы белгилерди бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет:

- 1) ыктыярдуулук,
- 2) жарандардын бирикмеси,
- 3) бирикменин негизи – кызыкчылыктардын жалпылыгы,
- 4) бирикмени түзүүнүн максаты – рухий же башка материалдык эмес керектөөлөрдү канааттандыруу.

Жогоруда айтылган белгилердин ар бирин кененирээк карап көрөлү.

Бирикменин ыктыярдуулугу. Конституциянын 36-беренесинде ар бир адамдын биригүү эркиндигине болгон укугу каралган, бул болсо коомдук бирикмеге кирүү, анда болуу жана андан чыгуу ыктыярдуулугун кепилдеп, кандайдыр бир мажбурлоону болтурбайт. Коомдук бирикмелер жарандардын эркин билдирүүсүнүн натыйжасында түзүлөт. Буйрук сыяктуу административдик актынын негизинде коомдук бирикмени түзүү мүмкүн эмес.

Жарандардын бирикмеси. Коомдук бирикмени жарандар (жеке адамдар) гана түзө алышат. Бул юридикалык жактар түзүүгө жана ишине катыша албаган КЭУнун саналуу формаларынын бири. Бул белгиси менен коомдук бирикме КЭУнун уюштуруучулук-укуктук формасына ээ болгон өтө окшош башка коомдук бирикмеден – юридикалык жактардын бирикмесинен (ассоциациядан) - айырмаланып турат, аны түзүүгө, тескерисинче, юридикалык жактар гана катышат.

Жарандардын кызыкчылыктарынын жалпылыгынын белгиси коомдук уюмду пикирлештер тарабынан түзүлгөн уюм катары мүнөздөйт.

Уюмду түзүүнүн максаты – **материалдык эмес муктаждыктарды канааттандыруу.** Коомдук бирикмелер максаттуу укук жөндөмдүүлүккө ээ. Ар кандай материалдык эмес жана биринчи кезекте руханий муктаждыктарды канааттандыруу коомдук бирикмелерди түзүүнүн максаты болуп саналат.

Жалпысынан, “материалдык эмес муктаждыктар” түшүнүгү материалдык пайда алууга багытталбаган ар кандай кызыкчылыкты камтыйт⁸⁹. “Руханий муктаждыктар” түшүнүгү да өзүнө муктаждыктардын кеңири чөйрөсүн камтыйт. Адатта бул термин жарандардын диний муктаждыктарын билдирет, бул болсо ушул түшүнүктүн мазмунун негизсиз кыскарткандай болуп калууда. Кеңири мааниде алып караганда, **руханий** нерселер **материалдык** нерселерге карама-каршы коюулууда. Руханий муктаждыктар - бул идеялар, билим, элестер, көркөм баалуулуктар дүйнөсүнүн муктаждыктары.

Руханий муктаждыктар канчалык көп түрдүү болсо, аларды канааттандыруу үчүн түзүлгөн коомдук бирикмелер да ошончолук көп түрдүү болот. Ошол эле маалда руханий муктаждыктарды канааттандыруу кайсы бир деңгээлде материалдык муктаждыктарды канааттандыруу менен айкалышкан учурлар көп экенин эске алуу зарыл. Мисалы, Жазуучулар союзу, Композиторлор союзу, Салык консультанттарынын палатасы же «“Кыргызстандын юристтери” Ассоциациясы» сыяктуу коомдук бирикмелердин ишмердигин алалы. Аларды түзүүнүн жана ишмердигинин негизги максаты – катышуучулардын өкүлү болуу жана алардан кызыкчылыктарын коргоо. Бул максат негизги материалдык эмес максаттарды ишке ашырууну материалдык жактан камсыз кылуучу чарбалык иш-аракеттин ар кандай түрлөрү менен коошуп турат. Эреже катары буга тренингдерди өткөрүү, изилдөөлөрдү жүргүзүү, кесиптик адабияттарды жарыялоо кирет. “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” мыйзам коомдук бирикмелерге алар кандай максаттарга жетүү үчүн түзүлсө, ошолорго жетүү үчүн чарбалык, анын ичинде өндүрүштүк иш-аракетти жүргүзүүгө тыюу салбайт. Бул жерде “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 18-беренесинде камтылган “чарбалык иш” түшүнүгүн уюмдун максаттарына жана милдеттерине каршы келбеген ар кандай экономикалык иш-аракет катары кеңири түшүнүү керек.

Жарандардын материалдык эмес муктаждыктарынын өтө көп түрдүүлүгү коомдук бирикмелердин башкаруу органдарынын түзүмүн, чечимдерди кабыл алуу тартибин, уюмдун корпоративдик маданиятын тандоодо өз изин калтырат жана ар бир түзүлгөн коомдук бирикменин уникалдуулугун жана башка уюмдардан айырмаланып турушун шарттайт. Муну менен бир фактыны түшүндүрсө болчудай: айрым коммерциялык уюмдар үчүн жол берилгендей, коомдук бирикмелер типтүү уставдардын негизинде түзүлө албайт.

Коомдук бирикмелер жана диний уюмдар Граждандык кодексинин бир беренесинде чогуу көрсөтүлгөнүнө карабастан, аларды бир түрдүү уюмдар деген туура эмес болот, себеби коомдук бирикмелердин жана диний уюмдардын максаттары, аларды түзүүнүн жана иш-аракетинин уюштуруучулук принциптери бири-биринен айырмаланып турган өзгөчө белгилерге ээ. Дал ушул себептен улам коомдук бирикмелердин жана диний уюмдардын ишмердүүлүгү жана укуктук статусу ар дайым ар кандай мыйзамдар менен жөнгө салынат.

⁸⁹ Кыргызстандын коммерциялык эмес уюмдары. (Укуктук негиз. Бухгалтердик эсеп. Салыктар). – Б., 2004. – 136-бет.

§ 4. Коомдук бирикмелерди түзүү жана алардын иш-аракети

Коомдук бирикме үчтөн кем эмес аракетке жөндөмдүү жеке адамдардын демилгеси менен түзүлөт. Жарандардын демилгеси уюмдаштыруу чогулушун (конференциясын) чакыруу менен белгилүү болот, бул чогулушта коомдук бирикмени түзүү жөнүндө чечим кабыл алынып, уставы бекитилип, анын жетектөөчү жана контролдук-текшерүү органдары түзүлөт.

Коомдук бирикме белгисиз же белгилүү бир мөөнөткө түзүлөт.

Юридикалык жактын статусун алуу үчүн коомдук бирикмелер юстиция органдарында мамлекеттик каттоодон өтүүгө милдеттүү. Мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин гана каттоочу орган тиешелүү буйрук чыгарган күндөн тартып коомдук бирикме юридикалык жактын статусуна жана юридикалык жакка мүнөздүү укук жөндөмдүүлүгүнө ээ болот⁹⁰.

Коомдук бирикмелерди мамлекеттик каттоонун жол-жобосу, башка бардык КЭУлар сыяктуу эле, бир катар кошумча талаптар менен татаалдашкан, мисалы, коммерциялык уюмдарга салыштырмалуу. Алсак, юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө мыйзамдар КЭУдан уюмдаштыруу документтерин берүүнү талап кылат. Бул документтердин мазмуну мыйзамдарга канчалык шайкеш келгени текшерилет, ошондой эле жетектөөчү органдардын мүчөлөрүнүн жана уюмдаштыруучулардын тизмеси талап кылынат, аларда жеке маалыматтар көрсөтүлүүгө тийиш, КЭУну каттоо үчүн 10 күндүк мөөнөт белгиленген (ал эми коммерциялык уюмдарды 3 күндүн ичинде каттоого болот).

Ошону менен бирге, жарандык жүгүртүүгө катышууга мүмкүнчүлүк берген коомдук бирикмелердин юридикалык жак статусу алардын укуктук статусунун бир тарабын гана түзөт. “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзам мамлекеттик каттоосуз жана юридикалык жактын статусусуз коомдук бирикмелердин болушуна жол берет (6-берене).

Юридикалык жакты түзбөстөн уюштурула турган коомдук бирикмелердин айрым түрлөрү ата мекендик мыйзамдарда бар. Булар аймактык коомдук өз алдынча башкаруунун айрым органдары (АКӨБ) болушу мүмкүн (“Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” КР Мыйзамынын 58-беренеси).⁹¹ АКӨБ органдары – жергиликтүү маанидеги маселелерде өз демилгелерин өз алдынча жана өзүнүн жоопкерчилиги астында чечип, жүзөгө ашыруу үчүн жарандардын жашаган жери боюнча айылдык аймактын,

⁹⁰ КР Граждандык кодексинин 86-беренеси.

⁹¹ КР Өкмөтүнүн 2001-жылдын 10-октябрында кабыл алынган №625 Токтому менен бекитилген АКӨБ органдары жөнүндө Жобого ылайык, АКӨБ органдары жергиликтүү кеңеште эсептик каттоодон өткөндөн кийин юридикалык жактын статусусуз да, ошондой эле юстиция органдарында каттоодон өткөндөн кийин юридикалык жактын статусуна ээ болуу менен да иш жүргүзө алышат.

шаардын бир бөлүгүндө өз алдынча уюмдашуусу. Аларга микрорайондордун, турак жай комплекстеринин кеңештери жана комитеттери, көчөлүк, кварталдык жана ал аймактын калкы жергиликтүү шарттарына жана салттарына жараша түзүүчү башка органдар кирет. Мындай уюмдардын укуктук жөндөмдүүлүгүнүн көлөмүн юридикалык жактын статусу бар уюмдар менен салыштыра келгенде, биринчиси жарандык укуктук мамилелердин субъектиси болбой турганын таануу керек. Мисалы, Граждандык кодекстин 173-беренеси бүтүмдөрдүн катышуучулары жеке же юридикалык жактар болушу мүмкүн экендигин белгилейт. Мындан улам юридикалык жакты түзбөстөн коомдук бирикме бүтүмдөрдү түзө албайт жана юридикалык жактарга берилген башка укуктарга жана милдеттерге ээ болбойт⁹².

Ошентип, коомдук бирикмелерди мамлекеттик каттоо алардын укуктук жөндөмдүүлүгүнүн көлөмүн олуттуу түрдө кеңейтет. Юридикалык жак катары катталган коомдук бирикмелер өздөрүнүн уставдык максаттарына жетүү жана алардын ишине катышкан жарандардын жалпы кызыкчылыктарын коргоо үчүн кошумча укуктарга ээ болушат.

Коомдук бирикменин менчигинде жер участкактору, имараттар, транспорт каражаттары, жабдуулар, социалдык багыттагы мүлк, акча каражаттары, баалуу кагаздар жана уставда көрсөтүлгөн анын ишин материалдык жактан камсыз кылуу үчүн зарыл болгон башка мүлк болушу мүмкүн. Юридикалык жак статусу бар коомдук бирикмелер айрым бир коомдук укуктук мамилелерге да катышууга мүмкүнчүлүк алат.

Коомдук бирикмелер ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашырууга укуктуу. Бул “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын коомдук бирикмелердин чарбалык, анын ичинде өндүрүштүк иш-аракетине жол берген 18-беренесинде көрсөтүлгөн. Бирок, коомдук бирикмелер КЭУлардын катарына киргендиктен, ишкердик иш-аракет бул уюмдун негизги максатына айланбашы керек. Бул уюмдардын ишкердик иш-аракети кошумча мүнөзгө ээ болуп, уставдык максаттарды ишке ашыруу үчүн пайдаланылган мүлктү түзүүнүн булагы катары кызмат кылууга тийиш. Мындай иш-аракет, эгерде алар уюмдун максаттарына жана милдеттерине карама-каршы келбесе, товарларды өндүрүү жана сатуу, жумуштарды аткаруу, сый акы алуу менен кызмат көрсөтүү жана ишкердик иш-аракеттин башка түрлөрүн камтышы мүмкүн.

Коомдук бирикмелер өз союздарын, ассоциацияларын жана башка бирикмелерин түзө алышат.

---

⁹² Катталган жана катталбаган КЭУлардын айырмачылыктары жөнүндө ушул окуу китебинин “КЭУну түзүү” аттуу 3-бабында баяндалган.

§ 5. Коомдук бирикмелерге мүчөлүк

Мүчөлүктүн болушу коомдук бирикмелердин негизги өзгөчөлүгү болуп саналат.

Биригүү ыктыярдуулугу – бул аң-сезимдүү түрдө эркин билдирүү дегенди түшүндүрөт. Ошондуктан сөз ушул уюмдун уставдык милдеттерин биргелешип чечүүгө кызыкдар болгон руханий же башка материалдык эмес керектөөлөрдү канааттандырууда өз кызыкчылыктарынын жалпылыгын баамдай алган аракетке жөндөмдүү жарандар жөнүндө гана болушу мүмкүн.

Коомдук бирикмеге карата мыйзамдар катышуучулардын төмөнкү чөйрөсүн бөлүп көрсөтөт: уюмдаштыруучулар жана мүчөлөр. Коомдук бирикмеге кирген убактысы гана аларды айырмалап турат.

Коомдук бирикмени түзүү учурунда үчтөн кем эмес уюмдаштыруучу болууга тийиш. Коомдук бирикменин бардык мүчөлөрү (анын уюмдаштыруучулары жана кийинчерээк уюмга мүчө болгон адамдар) бирикменин иш-аракетин башкарууда тең укуктарга ээ: ар бир мүчө анын иш-аракетинин маселелерин чечүүдө бир добушка ээ болот. Алар бирдей милдеттерди да аткарышат, анын ичинде мүчөлүк акыларды төлөө боюнча милдеттер да бар. Бул милдетти бузгандыгы үчүн уюмдун уставында каралган тартипте алар уюмдан чыгарылышы мүмкүн. Мыйзам чыгаруучу коомдук бирикменин мүчөлөрүн мындай бир нече уюмдарга катышуу укугун чектебейт.

Мүчөлүк жеке арыздын же уюмдун мүчөлөрүнүн санын эске алууга мүмкүндүк берген документтин негизинде таризделет. Укуктары жана милдеттери, уюмдун мүчөлүгүнө кабыл алуу жана андан чыгуу шарттары жана тартиби – коомдук бирикменин уставын милдеттүү түрдө камтылган бөлүгү. Бирок, устав менен коомдук бирикменин мүчөлөрүн кабыл алуу жана чыгаруу маселелери тиешелүү мазмунду камтыган мүчөлүк жөнүндө атайын ички жобо аркылуу жөнгө салынышы каралышы мүмкүн. Бул, мисалы, уюмдаштыруу документтерин өзгөртүү, андан ары коомдук бирикмени юстиция органдарында кайра каттоодон өткөрүү зарылчылыгын жаратпаган тиешелүү эрежелерди жөнөкөй тартипте өзгөртүү муктаждыгы менен акталышы мүмкүн.

Коомдук бирикме менен анын мүчөлөрүнүн ортосундагы мүлктүк мамилелер толук ыктыярдуулуктун башталышында түзүлөт. Мыйзамдар уюмдаштыруучуларды мүчөлүк акылардын өлчөмүн да, алардын түрлөрүн да аныктоодо чектебейт. Мындан улам уюмдаштыруучулар ар кандай мүлктү, анын ичинде акча каражаттарын

да, мүчөлүк акы катары өткөрүп бере алышат. Мүчөлүк акыларды төлөө жарандык-укуктук милдеттенмеге негизделбейт, мындан улам аларды өндүрүп алуу жөнүндө доо коюуга мүмкүн эмес. Мүчөлүк акыны төлөбөгөн адамга тийчү жалгыз гана кесепети – аны уюмдан чыгаруу болушу мүмкүн. Ошентип, коомдук бирикменин ар бир мүчөсү мүчөлүктөн чыккан учурда дагы, коомдук бирикмеге таандык мүлктөгү үлүштү талаша албайт. “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 18-беренесине ылайык коомдук бирикмелердин мүчөлөрү ошол бирикмелер тарабынан менчигине берилген мүлккө укуктарды сактап калбайт. Коомдук бирикмеге өткөрүп берилген жана ал сатып алган мүлккө юридикалык жак катары коомдук бирикменин өзү ээлик кылат.

Коомдук бирикме ага таандык мүлктүн бирдиктүү жана жалгыз менчик ээси болгондуктан, ал эми анын мүчөлөрү бул жагынан эч кандай мүлктүк укуктарды алышпагандыктан, анын ичинде түзүлгөн мүчөлүк (корпоративдик) укуктук мамилелер уюштуруучулук, мүлктүк эмес гана мүнөзгө ээ болот. Бул уюмдардын жана алардын мүчөлөрүнүн ортосунда эч кандай өз ара мүлктүк жоопкерчилик болбойт. Коомдук бирикме юридикалык жак катары өзүнүн милдеттенмелери боюнча гана жооп берет, ал өз мүчөлөрүнүн милдеттенмелери боюнча жооп бербейт. Коомдук бирикменин мүчөлөрү да коомдук бирикменин милдеттенмелери боюнча жооп беришпейт.

Катышуучунун уюмдан чыгып кетиши ал үчүн эч кандай мүлктүк кесепеттерге (милдеттерге) алып келбейт, ошондуктан бул иш тоскоолдуксуз жүзөгө ашырылат.

§ 6. Коомдук бирикмени башкаруу

Граждандык кодекстин 88-беренесине ылайык коомдук бирикме жарандык укуктарга ээ болуп, жарандык милдеттерди өзүнө алган юридикалык жактын башкаруу органдары катары башкаруу жана контролдоо органдары анын ишин алып барат.

Коомдук бирикменин жогорку органы болуп анын бардык мүчөлөрүнөн турган жалпы чогулуш болуп саналат. Эгерде чечимди кабыл алууда анын мүчөлөрүнүн үчтөн биринен кем эмеси катышса, жалпы чогулуштун кворуму болот.

Мыйзам чыгаруучу мындай мүмкүнчүлүктү берип жатып, коомдук бирикме өз мүчөлөрү катары адамдардын көп санын камтыйт деп болжолдогон болушу ыктымал, себеби адатта көп сандагы адамдарды жалпы чогулушка катышуу үчүн чогултуу кыйын болот. Бирок, иш жүзүндө бул жобо көп учурда укуктук жөнгө

салуунун кемчилигине айланып калууда. Үч мүчөдөн турган коомдук бирикмеде алардын бири гана кабыл алган чечим мыйзамдуу деп тааныла турган кырдаалды элестетүү кыйын деле эмес. Мындай учурда коомдук бирикменин мүчөлөрүнүн ар бири жалпы чогулуштун функцияларын өзүнө алууга жана өз чечимин кабыл алууга укуктуу. Ушуга байланыштуу “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизип, кворум жөнүндө ченемди “эгерде чечим кабыл алууга анын мүчөлөрүнүн жарымынан көбү катышса, жалпы чогулуштун кворуму болот” деген ченемге өзгөртүү зарылдыгы бар.

Жалпы чогулуштун компетенциясына уставда чагылдырылууга тийиш болгон коомдук бирикменин ишинин эң маанилүү маселелери кирет. Ошону менен катар төмөнкү маселелер жалпы чогулуштун гана компетенциясын түзөт:

- 1) уставга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү;
- 2) коомдук бирикменин иш-аракетинин артыкчылык берилген багытын жана анын мүлкүн пайдалануунун тартибин аныктоо;
- 3) коомдук бирикмеге мүчөлүккө кабыл алуу жана андан чыгаруу (эгерде уставда башкача каралбаса);
- 4) башкаруу органдарын түзүүнүн тартиби;
- 5) иш жөнүндө жылдык отчетту жана жылдык балансты бекитүү;
- 6) филиалдарды жана өкүлчүлүктөрдү түзүү жөнүндө чечим;
- 7) башка юридикалык жактардын ишине катышуу;
- 8) кайра уюштуруу жана жоюу;
- 9) устав тарабынан коомдук бирикменин башка органдарынын компетенциясына киргизилбеген башка маселелер.

Көрүнүп тургандай, жогорудагы тизме толук эмес. Жалпы чогулушка башка башкаруу органдарына бекитилбеген ар кандай маселелер калдык принциби боюнча автоматтык түрдө таандык экендиги турганы анын өзгөчөлүгүн түзөт.

Коомдук бирикме жалпы чогулуштун отурумдарын өткөрүү жолу менен жана мүчөлөрдү жазуу түрүндө сурап билүү жолу менен чечимдерди кабыл алышы мүмкүн. Жалпы чогулуштун отурумун жана жазуу түрүндө сурап билүүнү өткөрүүнүн тартиби устав менен аныкталат.

Коомдук бирикме башкаруунун башка органдарын да түзүшү мүмкүн. Бул маселеде мыйзам чыгаруучу коомдук бирикменин мүчөлөрүнө толук эркиндик берген. Башкаруунун мындай органдарын түзүүнүн жана ишинин ыйгарым укуктары, тартиби коомдук бирикменин уставы менен жөнгө салынат.

Мисалы, коомдук бирикмеде туруктуу иштөөчү аткаруу органы (башкармачылык, дирекция ж.б.) түзүлүшү мүмкүн, анын жетекчиси уюмдун жалгыз аткаруучу

органы болуп саналат. Коомдук бирикменин аткаруу органдарынын компетенциясына анын жогорку органынын өзгөчө компетенциясын түзбөгөн бардык маселелерди чечүү кирет.

Мүчөлөрдүн каалоосу боюнча коомдук бирикмеде байкоочу орган (байкоочу кеңеш, кеңеш ж.б.) түзүлсө болот.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Мыйзамдын 19-беренесине ылайык коомдук бирикмеде контролдук-текшерүү органдары да түзүлөт.

§ 7. Коомдук бирикмени кайра уюштуруу жана жоюу

Коомдук бирикмени кайра уюштуруу жана жоюу жарандык мыйзамдарда каралган тартипте жүргүзүлөт.

Коомдук бирикмелерге карата кайра уюштуруунун бардык түрлөрүнүн ичинен мыйзамдарда биригүү, бөлүү жана бөлүп чыгаруу мүмкүнчүлүгү жөнүндө гана айтылган. Коомдук бирикменин бөлүнүшүнүн жана бөлүп чыгарылышынын натыйжасында жаңы уюмдар пайда болот. Биригүүгө карата айта турган болсок, укук жөндөмдүүлүгүнүн ар кандай көлөмү, ошондой эле коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдарды түзүүнүн ар кандай максаттары коомдук бирикменин жана коммерциялык уюмдун биригүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгаргандыгын белгилей кетүү маанилүү.

Коомдук бирикме кайра уюштуруу жөнүндө чечим кабыл алынган учурдан тартып 30 календардык күндүн ичинде мамлекеттик кайра каттоо жол-жобосунан өтүү үчүн каттоочу органга зарыл документтерди берүүгө тийиш.

Жалпы чогулушта коомдук бирикменин мүчөлөрү аны жоюу жөнүндө чечим кабыл алууга укуктуу. Фонддордон жана коммерциялык эмес кооперативдерден айырмаланып, коомдук бирикме банкроттукка дуушар болбойт.

Кредиторлордун талаптары канааттандырылгандан кийин калган мүлк жоюу комиссиясынын же уюмдун уставына ылайык жоюу жөнүндө чечим кабыл алган органдын чечими боюнча бөлүштүрүлөт. Муну менен катар бул уюмдун коммерциялык эмес мүнөзүнөн улам калган мүлк катышуучулардын ортосунда бөлүштүрүлбөйт жана коомдук бирикмени түзүү максаттарына багытталат.

Мисалы, жоюу жөнүндө чечим кабыл алган “Укук” Коомдук бирикмесинин уставында “жоюлгандан кийин калган мүлк уставда көрсөтүлгөн максаттарга багытталат” деп каралган дейли. “Укук” өзүнүн мүлкүн ушундай эле максаттарды көздөгөн “Кыргызстандын юристтери” Ассоциациясына өткөрүп берет⁹³.

Коомдук бирикмелерге кайтарымсыз шартта мөөнөтсүз пайдаланууга берилген жер участкарунун тагдыры алар жоюлган учурда жер мыйзамдары менен аныкталган. Мындай жер участкаруу ыйгарым укуктуу органдарга өткөрүлүп берилет. Жер участогунда кайсы бир имараттар жана курулмалар салынган болсо, жер участогунун тагдыры имараттын жана курулманын тагдырына жараша чечилет⁹⁴.

---

⁹³ Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин I бөлүгүн колдонуу боюнча практикалык окуу китеби. - Б.: Технология, 1999. – 7-8-беттер.

⁹⁴ 1999-жылдын 2-июнундагы №46 “Кыргыз Республикасынын Жер кодексин колдонууга киргизүү жөнүндө” КР Мыйзамы.

9-бап. Юридикалык жактардын бирикмелери (ассоциациялар жана союздар)

§ 1. Юридикалык жактардын бирикмелеринин калыптануу тарыхы

Дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүнүн илимий доктринасында жана мыйзамдарында “юридикалык жак” түшүнүгү жалпы тарабынан таанылган деп эсептелет, бул түшүнүктү XIX кылымда эле германиялык укук таануучу Ф.Савинья илимий жүгүртүүгө биринчи жолу киргизген⁹⁵. Юридикалык жактын прототиби жана негизги белгилери Байыркы Римдин укугунда эле пайда боло баштаган, бирок, бул институт биротоло Орто кылымдардын доорунда калыптанган. Бир катар изилдөөчүлөрдүн баамында, юридикалык жактын институту сот практикасы менен түзүлгөн. Прецеденттик укук менен “юридикалык жак” (уюм же компания) түшүнүгүнүн укуктук аныктамасына негиз салган принциптер жана ченемдер орнотулган.

Азыркы кездегидей эле, мурдагы заманда да кызыкдар уюмдардын интеллектуалдык жана финансы ресурстарын бириктирүүнү талап кылган көйгөйлөрдү чечүү үчүн өз-өзүнчө иш алып барган тараптардын аракеттери жетишсиз болгон. Римде уюмдардын ар кандай жеке бирикмелери – корпорациялар - түзүлгөн. Диний максаттар менен түзүлгөн (sodalitates, collegia sodalicia) союздар жана ар кандай кесипкөй кол өнөрчүлөрдүн союздары – *pistorum* (нан жапкандардын), *fabrorum* (жыгач жана металл чеберлеринин) ж.б. ушундай корпорациялардын бир мисалы. Мындай жеке корпорациялар жөнүндө XII таблицалар Мыйзамдарында да айтылат. Гайдын ырасташынча, алар *collegia sodalicia* (*sodales*) мүчөлөрүнө өздөрү үчүн эрежелерди жана уставдарды түзүүгө укук беришкен, бир гана шарт – ушул уставдар мыйзамга каршы келбеши керек. Рим Республикасынын мезгилинде мына ушундай көптөгөн жеке бирикмелер өнүккөн: *apparitorum* корпорациялары (магистраттарга караштуу төмөнкү кызматчылар), өз ара жардамдашуу корпорациялары (аза корпорациялары - *collegia funeraticia*) ж.б.⁹⁶

Совет мезгилиндеги бирикмелерди эки чоң топко бөлүүгө болот. *Биринчи топко* ишканалардын бирикмелерин киргизсе болот, алар 1990-жылдын 4-июнундагы №1529-1 “СССРдеги ишканалар жөнүндө” СССР Мыйзамынын 3-беренесине ылайык, ыктыярдуу башталыштарда союздарга, чарбалык ассоциацияларга, концерндерге жана тармактык, аймактык же башка принциптер боюнча башка бирикмелерге биригүүгө укуктуу болчу. Алар ишмердикти координациялоо, алардын укуктарын коргоону камсыз кылуу, тиешелүү мамлекеттик жана башка органдарда, ошондой эле эл аралык уюмдарда жалпы кызыкчылыктарды коргоо максатын көздөшкөн. Ишканалардын макулдашылган чечими боюнча бирикмеге

⁹⁵ Г.Н. Буднева ж.б. Чет өлкөлөрдүн жарандык жана соода укугу. 1-том. 2008.

⁹⁶ Покровский И. А. Рим укугунун тарыхы, Санкт-Петербург, 1999 78-79-беттер. https://www.litmir.me/br/?b=136040&p=78#section_75.

айрым өндүрүштүк-чарбалык жана башка функцияларды борборлоштуруп аткаруу милдети жүктөлүшү мүмкүн болчу. Экинчи топко саясий активдүүлүктү жана өз алдынча иш-аракетти өнүктүрүүгө, алардын ар түрдүү кызыкчылыктарын канааттандырууга көмөктөшкөн коомдук уюмдардын бирикмелери кирген⁹⁷. СССРдин Конституциясы (47-берене) жана Кыргыз ССРинин Конституциясы (45-берене) жарандардын коомдук бирикмелерге биригүү укугун бекемдөө менен бирге советтик коомдун коомдук уюмдарынын негизги түрлөрүн да белгилеген. Ошентип, коомдук уюмдардын советтик бирикмелерине: кесиптик союздар, кооперативдик бирикмелер, жаштар уюмдары, спорттук жана коргонуу уюмдары, техникалык жана илимий коомдор, ошондой эле чыгармачыл союздар кирген.

Ошондой эле азыркы заманда, европалык континенталдык укукта юридикалык жактардын бирикмелерин *корпорациялардын* чөйрөсүнө киргизүү салттуу болуп калды, мында корпорациялар жеке жана (же) юридикалык жактардын ыктыярдуу бирикмелери болуп саналат, алар катышуучуларынын мүчөлүк башталышында уюштурулган. Батыш өлкөлөрүндө жана АКШда “ассоциация” түшүнүгү жеке жана/же юридикалык жактардын бирикмелерине карата колдонулат.

§ 2. Юридикалык жактардын бирикмелеринин түшүнүгү жана формалары

Цивилизациялуу тарыхта юридикалык жактарды бириктирүү үчүн негиздер болуп төмөнкүлөр саналган: тышкы жана ички коркунучтардын алдында жалпы кызыкчылыктарды коргоо зарылдыгы; мамлекет, бизнес коомчулугу жана калк алдында топтук (корпоративдик) кызыкчылыктарды коргоо; ошондой эле кызыкдар тараптардын биргелешкен иш-аракетин координациялоого муктаждык. Юридикалык жактардын иш-аракет процессинде аларда жалпы кызыкчылыктарды коргоо жана/же жалпы максаттарга биргелешип жетүү үчүн өз аракеттерин бириктирүү зарылдыгы келип чыгышы мүмкүн. Мындай учурларда коммерциялык жана/же коммерциялык эмес уюмдар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык коммерциялык эмес уюм статусуна ээ болгон юридикалык жактардын бирикмелерин (ассоциацияларды же союздарды) түзө алышат⁹⁸. Ушуга байланыштуу юридикалык жактардын бирикмелеринин өзгөчөлүктөрүн, аларды түзүү жол-жоболорун, алардын биргелешкен иш-аракетин уюштурууну, ошондой эле аларды өнүктүрүү жана жоюу шарттарын изилдөө чоң кызыгууну жаратууда.

КР Граждандык кодексинин 85-беренесине ылайык коммерциялык жана (же) коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелерин ассоциациялар же союздар түрүндө түзүүгө жол берилет. Бирок, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында

⁹⁷ СССРдин Конституциясынын 51-беренеси жана Кыргыз ССРинин Конституциясынын 49-беренеси.

⁹⁸ 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган №15 КР Граждандык кодексинин 1-бөлүгүнүн 85-беренеси жана 165-беренеси, 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 7-беренеси.

бул терминдерге (ассоциация жана союз) аныктама берилген эмес жана аларды өз ара ажыратууга мүмкүндүк берген белгилер көрсөтүлгөн эмес.

Юридикалык жактардын бирикмелерин түшүнүү үчүн биринчи кезекте аны менен өз ара байланыштагы “юридикалык жак”, “ассоциация” жана “союз” сыяктуу түшүнүктөрдүн аныктамалары менен таанышып чыгуу зарыл. Төмөндө бул түшүнүктөрдүн аныктамалары берилди.

Юридикалык жак – *“менчигинде, чарба жүргүзүүсүндө же оперативдүү башкаруусунда өзгөчөлөнгөн мүлкү бар жана өзүнүн милдеттенмелери боюнча ал мүлкү менен жооп берген, өз атынан ушул мүлккө байланышкан жана мүлккө байланышпаган жеке укуктарга жана милдеттенмелерге ээ боло алуучу жана ишке ашыруучу, сотто доочу жана жоопкер катары да чыга алуучу уюм”*⁹⁹.

Ассоциацияларга жана союздарга байланыштуу юридикалык адабияттарда уюмдардын бул түрлөрүнүн айырмачылыктары жөнүндө төмөнкүдөй көз караш бар:

– “ассоциация” – бул бир чөйрөдө иш алып барган коммерциялык жана/же коммерциялык эмес уюмдардын бирикмеси,

– “союз” – бул кандайдыр бир жалпы максаттарга жетүү үчүн түзүлгөн коммерциялык жана/же коммерциялык эмес уюмдардын бирикмеси, алардын негизинде жалпы мүнөздөгү башка кызыкчылыктар жатат (мисалы, аймакты өнүктүрүү, аймактык жалпылык, продукцияны сатуу үчүн жалпы рынок, бизнес сектору үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүү ж.б.)¹⁰⁰.

Ошентип, **юридикалык жактардын бирикмеси** – бул биргелешкен иш-аракетти координациялоо, ошондой эле жалпы кызыкчылыктарды сүрөп, коргоо максатында мүчөлүк (корпоративдик) башталыштарга негизделген кызыкдар коммерциялык жана/же коммерциялык эмес уюмдардын тобу.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында юридикалык жактардын бирикмелерине өтө аз көңүл бурулган. Аларга ушул Мыйзамдагы бир гана 7-берене арналган, бул берене эки гана ченем менен чектелет: (1) коммерциялык эмес уюмдар келишим боюнча ассоциацияларды жана союздарды түзүшү мүмкүн, (2) ассоциацияларга (союздарга) ушул Мыйзамдын жалпы жоболору, ошондой эле коомдук бирикмелерди жөнгө салуучу жоболор жайылтылат. “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы бир жагынан коммерциялык уюмдардын ассоциацияларды жана союздарды түзүү мүмкүнчүлүгүн оозго албаганы менен, экинчи жагынан ассоциациялардын жана союздардын иш-аракетин жөнгө салууда аналогия боюнча ушул Мыйзамдын коомдук бирикмелердин ишин жөнгө салууга арналган ченемдеринин көп санын пайдаланууга мүмкүндүк берет.

⁹⁹ КР Граждандык кодексинин 83-беренеси.

¹⁰⁰ Орусиянын жарандык укугу. Жалпы бөлүк: Лекциялардын курсу / Жооптуу ред. О.Н. Садиков. М., 2001. 105-бет <https://legalns.com/download/books/lib/civil-law/book-009.pdf>.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынан айырмаланып, Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинде ассоциацияларга жана союздарга көбүрөөк көңүл бурулган, анда аларга 165-167-беренелер арналган, ошондой эле анда юридикалык жактардын бирикмеси (ассоциация, союз) деп, ушул уюштуруучулук-укуктук форманын так аталышы колдонулат. Өзүнүн юридикалык күчү боюнча Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынан жогору тургандыктан юридикалык жактардын бирикмелеринин иш-аракетин жөнгө салууда биринчи кезекте Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексин, андан кийин гана “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын жетекчиликке алуу туура болот, бирок ал Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексине каршы келбөөгө тийиш.

Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 165-беренесине ылайык юридикалык жактардын фирмалык аталышы анын ишмердигинин негизги предметин жана анын мүчөлөрүнүн иш-аракетинин негизги предметин “ассоциация” же “союз” деген сөздөрдү камтуу менен көрсөтүлүшү керек. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин сайтына жайгаштырылган (<https://register.mjn.gov.kg/register>) “Юридикалык жактардын, филиалдардын (өкүлчүлүктөрдүн) маалымат базасындагы” ассоциациялар жана союздар юридикалык жактардын бирикмелери катары катталган, бул Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 165-беренесине шайкеш келет.

§ 3. Юридикалык жактардын бирикмелеринин иш-аракетин жөнгө салуу

Юридикалык жактардын бирикмелеринин укуктук негизи

Кыргыз Республикасында юридикалык жактардын бирикмелерин (ассоциацияларды жана союздарды) түзүүнүн жана иш-аракетинин тартибин жөнгө салуу үчүн укуктук негизди төмөнкүлөр түзөт:

- **Кыргыз Республикасынын Конституциясы (2021-ж.)**, ал жогорку юридикалык күчкө ээ жана өлкөдө түздөн-түз колдонулат, Конституцияда жарандардын биригүү эркиндигине болгон укугу бекитилген: *“Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын ишке ашыруу жана коргоо үчүн саясий партиялар, кесиптик бирликтер жана башка коомдук бирикмелер түзүлүшү мүмкүн”*¹⁰¹;
- 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган №15 **Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин** 1-бөлүгү “юридикалык жак” түшүнүгүнүн мазмунун ачып берген, анын уюштуруучулук-укуктук формасын юридикалык

¹⁰¹ 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынган КР Конституциясынын 8-беренеси.

жактардын бирикмеси деп белгилеген, юридикалык жактардын бирикмелерин түзүү үчүн уюмдаштыруу документтеринин тизмесин бекиткен, ошондой эле ассоциациянын (союздун) мүчөлөрүнүн негизги укуктарын жана милдеттерин аныктаган;

- 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “**Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө**” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы бир-гелешип жүргүзгөн иш-аракетти координациялоо, ошондой эле жалпы кызыкчылыктар боюнча өкүлчүлүк кылуу жана аларды коргоо максатында өз ара келишим боюнча коммерциялык эмес ассоциациялар же союздар түрүндөгү бирикмелерди түзүүгө коммерциялык эмес уюмдардын укугун бекиткен. Мындан тышкары, ушул Мыйзамдын 7-беренесине ылайык, ассоциацияларга жана союздарга коомдук бирикмелерди жөнгө салуучу жоболор жайылтылат.

Адистештирилген ассоциациялардын (союздардын) иш-аракети Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинен (мындан ары – КР ГК) жана “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынан тышкары өзүнчө ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салынат. Мисалы, төмөнкүдөй укуктук жоболор:

1) иш берүүчүлөрдүн бирикмелери 2004-жылдын 22-майында **кабыл алынган** №66 “Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө” КР Мыйзамы менен;

2) жамааттардын ассоциациялары (союздары) 2005-жылдын 21-февралында кабыл алынган №36 “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” КР Мыйзамы менен;

3) профсоюздар бирикмелери 1998-жылдын 16-октябрында кабыл алынган №130 “Кесиптик союздар жөнүндө” КР Мыйзамы менен;

4) илимий уюмдардын бирикмелери 2017-жылдын 16-июнунда кабыл алынган №103 “Илим жана мамлекеттик илимий-техникалык саясат жөнүндө” КР Мыйзамы менен;

5) билим берүү мекемелеринин бирикмелери 2003-жылдын 30-апрелинде кабыл алынган №92 “Билим берүү жөнүндө” КР Мыйзамы менен аныкталат (ошондой эле адистештирилген ассоциациялардын, союздардын башка түрлөрү да бар).

Юридикалык жактардын бирикмелеринин иш-аракетин укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү

Юридикалык жактардын бирикмелеринин түрлөрүнүн ар түрдүүлүгү коммерциялык жана/же коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелери кандай максаттар менен түзүлгөнүнө, алардын функцияларына, уюмдаштыруучулар менен болгон мамилелерге, каржылоонун мүмкүн болгон булактарына жана башка факторлорго жараша болот. Юридикалык жактардын бирикмеси биринчи кезекте ассоциациянын же союздун катышуучуларынын муктаждыктарын канааттандыруу үчүн түзүлөт.

Коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелеринин (коммерциялык эмес уюмдун катышуучусу болбогон үчүнчү жактарга социалдык жана экономикалык байгерликти (жардамдарды) камсыз кылгандардан) коммерциялык уюмдардын бирикмелеринен (пайда алуу үчүн түзүлгөндөрдөн) айырмасы төмөнкүлөр:

1) коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелери коомдун байгерлиги үчүн коомго пайдалуу ишти координациялоо, тигил же бул социалдык чөйрөдө жалпы кызыкчылыктарды коргоо жана сүрөө үчүн түзүлөт;

2) коммерциялык уюмдардын бирикмелери тигил же бул бир тектүү чөйрөдө алардын ишкердик иш-аракетин координациялоо, алардын жалпы кызыкчылыктарын көздөп, коргоо үчүн түзүлөт.

Төмөнкү таблицада Кыргызстандагы коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелеринин айырмачылыктары чагылдырылган.

1-таблица. Коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардын юридикалык жактарынын бирикмелеринин айырмачылыктары

	Коммерциялык уюмдардын бирикмелери	Коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелери
Бирикмелердин мүчөлөрү	Чарбачылык шериктештиктердин жана коомдордун, кооперативдердин, дыйкан (фермердик) чарбаларынын, мамлекеттик жана муниципалдык ишканалардын түрүндөгү коммерциялык уюмдар (КР Граждандык кодексинин 85-беренеси).	Коомдук бирикме, фонд, мекеме, коммерциялык эмес кооператив жана башкалар түрүндөгү коммерциялык эмес уюмдар (Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык КЭУнун бери дегенде 15 уюштуруучулук-укуктук формасы бар).
Бирикмелердин максаттары	Коммерциялык уюмдардын бирикмелери <i>бизнес жүргүзүү, жалпы кызыкчылыктарды көздөө жана коргоо үчүн жагымдуу шарттарды түзүү үчүн алардын ишкердик ишин координациялоо максатында түзүлөт.</i>	Коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелери алардын коомго пайдалуу ишин координациялоо, <i>социалдык милдеттерди биргелешип чечүү, коомго пайдалуу программаларды ишке ашыруу, алардын жалпы кызыкчылыктарын көздөп, коргоо максатында түзүлөт.</i>
Бирикмелер үчүн чектөөлөр	Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 8-беренесине ылайык төмөнкүлөргө тыюу салынат: <ul style="list-style-type: none"> • жарандардын бирикмелеринин аскерлешкен кошуундарды түзүшүнө; • иш-аракети конституциялык түзүлүштү күч менен өзгөртүүгө, улуттук коопсуздукту бүлдүрүүгө, социалдык, расалык, улуттар аралык жана диний касташууну тутандырууга багытталган саясий партиялардын, коомдук жана диний бирикмелердин, алардын өкүлчүлүктөрүнүн жана филиалдарынын иштешине. 	

Ишкердик иш-аракетти жүзөгө ашыруу боюнча айырмачылыктар	Коммерциялык уюмдардын ассоциациялары жана союздары коммерциялык эмес уюмдар болуп саналат, бирок аларга ишкердик иш-аракеттерди жүргүзүүгө тыюу салынат (КР ГКнын 165-беренеси).	Коммерциялык эмес уюмдардын ассоциациялары жана союздары ишкердик иш-аракет менен алектенүүгө укуктуу, бирок алынган кирешени уюмдаштыруучулардын, мүчөлөрдүн, кызмат адамдарынын, башка кызматкерлердин жана башкаруу органдарынын мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүүгө укугу жок. (“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 7-беренеси жана 12-беренеси).
--	---	---

Юридикалык жактардын бирикмелеринин менчик укугу

Ассоциациялар жана союздар (1) аларга уюмдаштыруучулар (катышуучулар) кирүү төгүмдөрү жана салымдары катары берген, (2) катышуучулардан үзгүлтүксүз жана бир жолку төгүмдөрдүн эсебинен түзүлгөн, (3) мыйзамдарда тыюу салынбаган башка булактардан алынган мүлктүн - менчик ээлери болуп саналат.

Кирүү төгүмүн жана салымдарды (мисалы, кирүү, мүчөлүк акылар, кайрымдуулук жардамдар) берүүнүн тартиби уюмдун уставы менен аныкталууга тийиш. Юридикалык жактардын бирикмелеринин мүлккө менчик укугун алуу жана токтотуу, ресурстарга ээлик кылуу, пайдалануу жана тескөө боюнча мамилелери КР Граждандык кодексинин 85-беренесинин жана 223-беренесинин, “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын, ошондой эле уюмдаштыруу келишиминин жоболорунун негизинде жөнгө салынат. КР ГКнын 83-беренесинин 3-бөлүгүнө ылайык ассоциациянын жана союздун уюмдаштыруучулары жана катышуучулары юридикалык жактын бирикмесинин менчигине өткөрүп берилген мүлккө менчик укугун жоготушат. Ассоциациянын же союздун мүлкү анын уставдык максаттарына ылайык колдонулат. Юридикалык жактардын бирикмесине анын уюмдаштыруучулары жана катышуучулары убактылуу пайдаланууга берген мүлк белгиленген мөөнөт бүткөндөн кийин же менчик ээсинин биринчи талабы боюнча аларга кайтарылып берилүүгө тийиш.

Ассоциациянын же союздун филиалдары жана өкүлчүлүктөрү юридикалык жак болуп саналбайт, аларды түзгөн уюмдан алган мүлктү колдонот жана ал бекиткен жобонун негизинде иштейт. Филиалдын же өкүлчүлүктүн мүлкү өзүнчө баланста жана аларды түзгөн коммерциялык эмес уюмдун балансында эсепке алынат¹⁰².

¹⁰² 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 8-беренеси.

§ 4. Юридикалык жактардын бирикмелерин түзүүнүн жана ишмердигин токтотуунун тартиби

Жогоруда белгиленгендей, жарандык мыйзамдар ассоциация же союз түрүндө коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардын бирикмелерин түзүүгө мүмкүндүк берет. Ассоциация (союз) негизинен уюмдардын бирикмеси болгондуктан, аны түзүү үчүн кеминде эки же андан ашык юридикалык жак – уюмдаштыруучулар зарыл.

Коммерциялык жана/же коммерциялык эмес уюмдар, эл аралык жана/же чет өлкөлүк юридикалык жактар сыяктуу юридикалык жактардын бирикмесин түзүүдө биригүүчү уюмдардын түрлөрүнө карата мыйзамдар кандайдыр бир чектөөлөрдү белгилебейт. Уюмдаштыруучу катары коммерциялык эмес же коммерциялык уюмдар, мисалы, фонддор, диний уюмдар, акционердик коомдор же жоопкерчилиги чектелген коомдор сөзсүз түрдө болушу керек деген шарт жок. Коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдар катышуучу боло ала турган аралаш союздарды түзүүгө жол берилет. Мисалы, университеттердин ассоциациясын түзүүгө болот, мында мамлекеттик университеттер да, ошондой эле жеке университеттер (коммерциялык эмес уюмдар – мекемелер же коммерциялык уюмдар – жоопкерчилиги чектелген коомдор же акционердик коомдор катары катталган) да мүчө боло алышат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында юридикалык жактардын бирикмесин түзүүдө уюмдаштыруучулардын зарыл болгон минималдуу саны каралган эмес, бул маселени чечүүдө уюмдаштыруучулардын өздөрүнө укук берилген. Бир эле юридикалык жак толугу менен өз алдынча болуу менен бир эле учурда юридикалык жактардын бир нече бирикмелеринде, анын ичинде ишинин мүнөзү боюнча бир түрдүү бирикмелерде, болушу мүмкүн.

КР ГКнын 166-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык ассоциациянын мүчөлөрү кол койгон уюмдаштыруу келишими жана алар бекиткен устав ассоциациянын (союздун) уюмдаштыруу документтери болуп саналат. КР Гражданлык кодексинин 166-беренесинин 2-бөлүгүндө юридикалык жактардын бирикмесинин уюмдаштыруу документтерине талаптар көрсөтүлгөн.

Юридикалык жактардын бирикмесинин уюмдаштыруу документтеринде КР ГКнын 87-беренесинин 4-пунктунда көрсөтүлгөн маалыматтардан тышкары, ассоциациянын башкаруу органдарынын курамы жана компетенциясы тууралуу шарттар, алардын чечимдерди кабыл алуу тартиби, анын ичинде бир добуштан же ассоциациянын мүчөлөрүнүн квалификациялуу көпчүлүк добушу менен кабыл алынган чечимдерге байланышкан маселелер жана ассоциация жоюлгандан кийин калган мүлктү бөлүштүрүүнүн тартиби камтылууга тийиш.

Юридикалык жактардын бирикмелери, эреже катары, өздөрүнүн уюмдаштыруу документтеринде мүчөлөрдү кабыл алуунун жана чыгарып салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тартибин колдонушат. Бул аларга уюмду кайра каттоосуз жана юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо органдарына кайрылбастан бирикменин мүчөлөрүн кабыл алууга жана мүчөлүктөн чыгарууга мүмкүндүк берет. Юридикалык жактардын бирикмесинин катышуучуларын кабыл алуу жана чыгаруу анын жогорку башкаруу органы – ассоциациянын (союздун) катышуучуларынын өкүлдөрүнүн чогулушу - өткөргөн отурумдардын протоколдору менен таризделет.

Юридикалык жактардын бирикмелерин кайра уюштурууга келсек, ал коммерциялык эмес уюмдун башка түрү болуп түзүлүшү мүмкүн. Кайра түзүү жөнүндө чечимди катышуучулардын өкүлдөрүнүн чогулушунда анын бардык катышуучуларынын макулдугу менен кабыл алышы шарт.

Эгерде катышуучулардын чечими боюнча коммерциялык уюмдардын юридикалык жактарынын бирикмесине ишкердик иш-аракет жүргүзүү жүктөлсө, анда КР Граждандык кодексинин 165-беренесине ылайык мындай ассоциация (союз) милдеттүү тартипте чарбалык коом же шериктештик болуп кайра түзүлүүгө тийиш.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 16-беренесине ылайык юридикалык жактардын бирикмеси КР Граждандык кодексинин 96-99-, 103- жана 104-беренелеринде жана юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган тартипте жоюлушу мүмкүн. Кредиторлордун талаптары канааттандырылгандан кийин калган мүлк жоюу комиссиясынын же уюмдун уставына ылайык жоюу жөнүндө чечимди кабыл алган органдын чечими боюнча бөлүштүрүлөт, аны уюмдаштыруучулардын (катышуучулардын) ортосунда бөлүштүрүп берүүгө болбойт.

§ 5. Юридикалык жактардын бирикмесин башкаруу жана анын катышуучуларынын укуктук статусу

Юридикалык жактардын бирикмесинин башкаруу жана анын катышуучуларынын укуктук статусу “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын коомдук бирикмелердин ишин жөнгө салуучу жоболору менен жөнгө салынат¹⁰³. Юридикалык жактардын бирикмесинин жогорку башкаруу органы болуп анын мүчөлөрүнүн – катышуучуларынын өкүлдөрүнүн жалпы чогулушу (мындан ары – жалпы чогулуш) эсептелет. Юридикалык жактардын бирикмесинин катышуучулары болуп анын уюмдаштыруучулары (бирикмеден чыккандарды же андан чыгарылгандарды кошпогондо) жана ассоциация (союз) түзүлгөндөн (мамлекеттик каттоодон өткөндөн) кийин кабыл алынган мүчөлөрү саналат, бул мүчөлөрдү кабыл алуу жалпы чогулуштун протоколдору менен таризделүүгө тийиш.

¹⁰³ 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 7-беренеси.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 20-беренесинде юридикалык жактар бирикмесинин жалпы чогулушунун өзгөчө компетенциясына кирген маселелер бекитилген:

- 1) уставга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү;
- 2) бирикменин иш-аракетинин артыкчылык берилген багытын жана анын мүлкүн пайдалануунун тартибин аныктоо;
- 3) бирикмеге мүчөлүккө кабыл алуу жана андан чыгаруу (эгерде уставда башкача каралбаса);
- 4) башкаруу органдарын түзүүнүн тартиби;
- 5) иш-аракет жөнүндө жылдык отчетту жана жылдык балансты бекитүү;
- 6) филиалдарды жана өкүлчүлүктөрдү түзүү жөнүндө чечим;
- 7) башка юридикалык жактардын иш-аракетине катышуусу;
- 8) кайра уюштуруу жана жоюу;
- 9) устав тарабынан коомдук бирикменин башка органдарынын компетенциясына киргизилбеген башка маселелер.

Ассоциациялар жана союздар жалпы чогулуштун отурумдарын өткөрүү жолу менен жана мүчөлөрдү жазуу түрүндө сурап билүү жолу менен чечим кабыл алышы мүмкүн. Жалпы чогулуштун отурумун жана жазуу түрүндө сурап билүүнү өткөрүүнүн тартиби устав менен аныкталат. Юридикалык жактардын бирикмесинин ар бир катышуучусу ассоциациянын (союздун) иш-аракетин башкарууга башка мүчөлөр менен бирдей шартта катышууга укуктуу. Ассоциациянын (союздун) ар бир мүчөсү төлөгөн мүчөлүк жана/же кирүү төгүмүнүн өлчөмүнө карабастан, чогулушта жана сурамжылоо жолу менен чечим кабыл алууда бирдей сандагы добушка ээ болот.

Юридикалык жактардын бирикмесинин аткаруучу органы уюмдаштыруучулардын кароосуна жараша боло алат – (1) коллегиялдуу башкаруу – 3, 5 жана андан ашык адамдан турган Башкармачылык (же уюмдаштыруучулардын кароосу боюнча башкача аталыштагы орган) же (2) жалгыз башкаруу – аткаруучу директор, директор, президент (же башкача аталса да болот – мыйзамдар бирикменин уюмдаштыруучуларына аткаруу органынын аталышын өздөрү тандап алуу укугун берет).

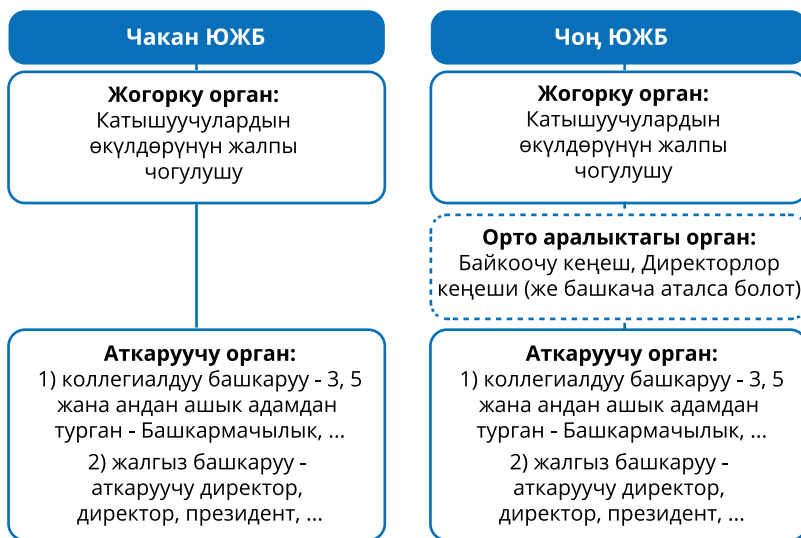
“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 21-беренесине ылайык юридикалык жактардын бирикмеси башкаруунун башка органдарын түзүшү да мүмкүн. Башкаруу органдарынын түрлөрү, аларды түзүү тартиби, алардын ыйгарым укуктары юридикалык жактардын бирикмесинин уставында бекитилүүгө тийиш.

Катышуучулардын саны аз юридикалык жактардын бирикмелери, эреже катары, өз уставдарында башкаруу органдарынын эки негизги (мыйзамдарга ылайык милдеттүү болгон) түрү менен башкаруу органдарын түзүүнүн жөнөкөй схемасын караштырышат: (1) жогорку орган – катышуучулардын өкүлдөрүнүн жалпы чогулушу, (2) аткаруу органы – уюмдаштыруучулардын тандоосуна жараша (варианттар жогоруда сүрөттөлгөн).

Катышуучулардын саны көп болгон юридикалык жактардын бирикмелери өз уставдарында башкаруу органдарын түзүүнүн башка схемаларын караштыра алышат (каалоосуна жараша). Мисалы, иш жүзүндө башкаруу органдарынын үч түрү бар юридикалык жактардын бирикмелери да кездешет: (1) жогорку орган – катышуучулардын өкүлдөрүнүн жалпы чогулушу, (2) орто аралыктагы орган – байкоочу кеңеш, директорлор кеңеши (же башкача аталса болот – мыйзамдар уюмдаштыруучуларга орто аралыктагы органдын аталышын өздөрү тандап алуу укугун берет), (3) аткаруучу орган – уюмдаштыруучулардын тандоосуна жараша (варианттар жогоруда сүрөттөлгөн).

Төмөнкү таблицада башкаруу органдарынын түзүмү боюнча юридикалык жактардын бирикмелерин түзүүнүн варианттарын көрүүгө болот.

Юридикалык жактардын бирикмелеринин (ЮЖБ) башкаруу органдарын түзүүнүн варианттары

Юридикалык жактардын бирикмелери филиалдарды жана өкүлчүлүктөрдү түзүүгө укуктуу. Юридикалык жактардын бирикмесинин филиалынын (өкүлчүлүгүнүн) жетекчиси тиешелүү башкаруу органы тарабынан дайындалат жана ушул уюмдун ыйгарым укуктуу органы берген ишеним каттын негизинде иш алып барат¹⁰⁴.

Ассоциациянын (союздун) бул түзүмдөгү мүчөлүккө тиешелүү көптөгөн өзгөчөлүктөрү бар, мисалы, башка коммерциялык эмес уюмдардан айырмаланып, анын мүчөлөрү ассоциацияга (союзга) мүчө болгондо өзүнүн өз алдынчалыгын жана юридикалык жактын укуктарын сактап калган юридикалык жактар гана

¹⁰⁴ 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 8-беренеси.

болушу мүмкүн, бул КР Граждандык кодексинин 165-беренесинде белгиленген. Ассоциациянын (союздун) мүчөлөрү, эгерде ассоциацияны уюмдаштыруунун документтеринде башкача каралбаса жана кызмат көрсөтүүлөрдөн башка келип чыкпаса, анын кызмат көрсөтүүлөрүнөн акысыз пайдаланууга укуктуу¹⁰⁵.

Ассоциация (союз) өзүнүн мүчөлөрүнүн милдеттенмелери боюнча жооп бербейт. Ассоциациянын (союздун) мүчөлөрү анын милдеттенмелери боюнча ассоциацияны уюмдаштыруу документтеринде каралган өлчөмдө жана тартипте субсидиардык жоопкерчиликти алышат. Ассоциациядан (союздан) чыгарылган мүчөнүн мүлк төгүмүнө жана жоопкерчилигине карата ассоциациядан чыгууга тийиштүү эрежелер колдонулат, башкача айтканда мүлк мурда ассоциациянын менчигине өткөрүлүп берилген болсо, кайра кайтарылбайт. Юридикалык жактардын бирикмесинин мүчөлөрүнүн мындай субсидиардык жоопкерчилиги анын жарандык-укуктук статусунун маанилүү өзгөчөлүгүн түзөт. Субсидиардык жоопкерчиликтин өлчөмүн жана тартибин өз алдынча аныктоо мүмкүнчүлүгү белгилүү бир мааниде милдеттенмелер боюнча субсидиардык жоопкерчилик жөнүндө жалпы эрежелерден айырмалуулукту билдирет. Бирок, КР Граждандык кодексинин 167-беренеси юридикалык жактардын бирикмесинен ыктыярдуу чыгуу үчүн шарттарды регламенттештирет. Айталы, ассоциациянын (союздун) мүчөсү финансылык жыл аяктагандан кийин андан чыгууга укугу бар, мындай учурда ассоциациянын мүчөсү ассоциациядан чыккан учурдан тартып эки жыл ичинде ассоциациянын (союздун) милдеттенмелери боюнча өз салымына жараша субсидиардык жоопкерчиликти алат.

§ 6. Юридикалык жактардын бирикмелеринин иш-аракетин укуктук жөнгө салуудагы айрым көйгөйлөр

Базар экономикасынын жана демократиялык жарандык укуктук мамилелердин негизги мыйзамдарынын бири болгон Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси дээрлик 27 жыл мурун кабыл алынган¹⁰⁶. Колдонуудагы жарандык мыйзамдарда көптөгөн прогрессивдүү ченемдердин бар болгонуна карабастан, укук колдонуу практикасы юридикалык жактардын бирикмелеринин тигил же бул өңүттөрүн жөнгө салган айрым жоболордо бир катар түшүнүксүз жерлерин жана карама-каршылыктарды аныктады.

2005-жылдын 21-февралында кабыл алынган №36 “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” КР Мыйзамынын (мындан ары – Жамааттар жөнүндө мыйзам) 18-беренесинде *“жамааттардын ассоциациясы (союзу) жергиликтүү кеңештерде катталган учурдан тартып юридикалык жактын статусун алат”* деген жобо камтылган.

¹⁰⁵ КР ГКнын 167-беренеси.

¹⁰⁶ Бул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурда.

Жамаат “айылдык, поселкалык, шаардык кеңеште катталган учурдан тартып юридикалык жактын статусун ала алат” деген ченем 2014-жылдын 18-июлунда кабыл алынган №144 “Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” КР Мыйзамы кабыл алынганга чейин күчүндө болгон. Азыркы учурда Жамааттар жөнүндө мыйзамга өзгөртүүлөр киргизилген, ушул Мыйзам кабыл алынгандан кийин жамаат юридикалык жактын статусун ыйгарым укуктуу мамлекеттик органда (башка бардык юридикалык жактар сыяктуу эле юстиция органында) расмий каттоодон өткөн учурдан тартып алат. Бирок бул өзгөртүүлөр Жамааттар жөнүндө мыйзамдын 18-беренесинде эске алынган эмес, ал беренедө жамааттардын ассоциациялары жергиликтүү кеңештерде катталат деген ченем кала берген. Мындан улам суроо жаралат: “Өлкөнүн ар кайсы облустарындагы жамааттар уюмдаштыруучу болуп чыккысы келген жамааттардын ассоциациясы кайсы жергиликтүү кеңеште катталууга тийиш?”. Бул суроого жооп берүү мүмкүн эмес. Ошентип, Жамааттар жөнүндө мыйзамда жамааттардын ассоциацияларын түзүүнү тартипке келтирүү бөлүгүндө укуктук коллизия түзүлдү.

Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин сайтына жасалган сереп көрсөткөндөй, айрым ассоциациялар жана союздар өз аталышында бирикменин бир нече түрүн көрсөткөн кызыктуу фактылар бар, мисалы: «“Коммерциялык эмес турак жай-курулуш кооперативдеринин Союзу-Коалициясы” юридикалык жактардын бирикмеси», «“Караүңкүр сугат суу” Суу пайдалануучулар ассоциациясынын Федерациясы (Бирикмеси)», “Айыл чарба ассоциациясынын союзунун Федерациясы”, «“Кош-Арык” Суу пайдалануучулар ассоциациясынын бирикмеси – Союзу» жана башкалар¹⁰⁷.

Түзүлгөн кырдаал юридикалык жактардын бирикмелерин талаптагыдай укуктук жөнгө салынышын, мыйзам чыгарууда жана практикалык мүнөздөгү кетирилген каталарды четтетүүнү талап кылууда.

Кыргыз Республикасында (башка демократиялык өлкөлөрдөгүдөй эле) жеке жана юридикалык жактар мүчө боло ала турган бирикмелерди түзүү мүмкүнчүлүгү үчүн укуктук базаны түзүү зарылдыгы кийинки маанилүү жагдай болуп саналат.

---

¹⁰⁷ Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин сайтындагы “Юридикалык жактардын, филиалдардын (өкүлчүлүктөрдүн) маалымат базасына” сереп <https://register.mi.gov.kg/register>, кирген күнү: 2020-жылдын 10-марты.

10-бап. Коммерциялык эмес кооперативдер

§ 1. Коммерциялык эмес кооперативдердин тарыхый жолу

Кооперация системасынын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн тарыхый тажрыйбасын толук карап чыкмайынча коммерциялык эмес кооперативдердин айланасында түзүлгөн кырдаалды изилдөө жана баалоо мүмкүн эмес.

Товардык-акча мамилелери өнүгө баштаган алгачкы мезгилдерде ишкерлер ортодон акча чыгарып, капиталисттик, ишкердик келишимдерди түзүшкөн, ал эми ал келишимдер жөнөкөй жазуу жүзүндөгү макулдашуулар менен таризделчү. Болжол менен XVII кылымдан тарта ишкерлер ортого акча чыгарып түзгөн өнөр жай жана соода ишканалары устав менен таризделип баштаган. Ушундай эле көрүнүш чакан товар өндүрүүчүлөрдүн жана керектөөчүлөрдүн иш-аракеттеринде да байкала баштаган.

Ортого чыгарылган акчанын негизинде түзүлгөн чакан ишканалар кийин кооперативдик уюмдарга айланганда алар укук субъектиси – юридикалык жак - катары өкмөттүк актылар менен таризделе башталган. Юридикалык жактар XVII кылымда пайда болсо, кооперативдик уюмдарды юридикалык жак катары каттоо андан кечирээк башталган.

Керектөөчүлөрдүн ортого акча чыгарып, кийин алардын керектөөчүлөрдүн коомуна айланышы Европанын дээрлик бардык өлкөлөрүндө, мисалы, Германияда, Швейцарияда, Италияда, Орусияда орун алган. Ар бир кооперативдин өзөгүндө ушундай ортого акча чыгарган ыкма жатат (үлүштүк капитал жана/же кирүү төгүмдөрү), ал кооперативдин чарбалык негизи, анын пайда болушунун баштапкы актысы болуп эсептелет.

Башында ушинтип ортого акча чыгаруу ыкмасы кийин кооперативге айланган, аны ишке ашырууда кооперативдик кыймылга шайкеш келген коомдук мамилелер түзүлгөн. Мында башкаруунун демократиялык ыкмалары колдонулуп, үлүшчүлөрдүн материалдык жоопкерчилиги жана биргелешкен иш-аракеттердин башка эрежелери орнотулган.

Биринчи этапта кооперативдик чарбанын бөтөнчө формалары көп жакшы өнүккөн эмес жана масштабы да анчалык чоң эмес болчу. Кооперативдик шектештиктер негизинен дан, ун жана биринчи кезекте зарыл болгон башка товарларды дүнүнөн сатып алып, андан кийин дүң соодалай турган баасынан бир аз кымбатыраак кылып, өз мүчөлөрүнө адатта насыяга чекене сатышкан. Ошол эле кезде кооперативдер дээрлик эч кандай пайда алышкан эмес жана өздөрүнүн чарбалык ишин кеңейтишкен эмес.

XIX кылымдын 60-90-жылдары шаардык, ошондой эле айылдык кооперациянын чарбалык иш-аракеттеринин масштабы тездик менен кеңейген. Англияда, Бельгияда, Германияда, Францияда, Италияда, Орусияда облустук жана улуттук деңгээлде кооперативдик союздар, дүңүнөн саткан коомдор түзүлгөн, кооперативдик мөөр пайда болуп, ар кандай кооперативдик теориялар тарай баштаган.

Белгиленген масштабга жана көп түрдүүлүккө жетишүү, аны уставдарда бекирилген кооперативдик принциптер түрүндө тариздөө, туруктуу иштеген башкаруу жана контролдоо органдарын түзүү кооперативдерди юридикалык жактардын өзүнчө формасына бөлүп койду.

Ошентип, XIX кылымдын 60-90-жылдарында Европанын өнүккөн өлкөлөрүндөгү кооперативдик кыймыл өз алдынча социалдык-экономикалык кыймылга айланган, анын айырмалоочу белгилери – жамааттык менчикке ээ болуу, анын негизинде чарбалык иш-аракет жүргүзүү жана киреше алуу болгон, бул киреше негизинен өз мүчөлөрүнүн муктаждыктарына жумшалган.

Азыркы заманда кооперация Европанын бардык өлкөлөрүндө, Азиянын бир катар өлкөлөрүндө (Жапонияда, Индияда, Бирмада, Шри-Ланкада, Бангладеште ж.б.), Америкада (АКШда, Канадада, Аргентинада, Бразилияда, Чилиде, Мексикада ж. б.), Африкада (Сирияда, Танзанияда, Угандада, Малиде, Сенегалда, Маврикияда ж. б.) жана Австралияда кеңири таралган. Орусияда кооперация XIX кылымдын 60-жылдары пайда болгон; XIX кылымдын соңунда – XX кылымдын башында кооперативдер өлкөнүн шаарларында жана кыштактарында жапырт жайыла баштаган.

Социалисттик командалык-административдик экономикага ыңгайлаштырылган, башкалардан айырмаланган формадагы кооперация системасы совет мезгилинде да болгон. Совет маалында керектөөчү кооперация кеңири колдонулган. 1918-жылдын 10-апрелиндеги “Керектөөчү кооперативдик уюмдар жөнүндө” совет бийлигинин декретине ылайык, керектөөчү кооперация толугу менен совет бийлигине баш ийген. Декретке ылайык кооперация айрым кооперативдик принциптерди сактоо менен милдеттүү мамлекеттик тапшырмаларды аткарууга тартылган. Мисалы, керектөөчү коомдор өз иш-аракетин жүргүзгөн райондо калктын бардыгын тейлөөгө тийиш болчу, ал эми мүчөлүк акыны төлөгөн каалаган адам кооперативдин мүчөсү боло алган. Кооперацияга калк арасында азык-түлүктү бөлүштүрүү ишинде азык-түлүк комиссариатына караштуу көмөкчү аппараттын ролу берилген¹⁰⁸.

1924-жылдын 20-майында Жалпы орусиялык борбордук аткаруу комитети (ВЦИК) жана СССРдин Элдик комиссарлар кеңеши (СНК) “Керектөө кооперациясы жөнүндө” декретти кабыл алышкан. Керектөө коомдору мындан ары өздөрүнүн уставдарынын негизинде иштей башташкан, бул уставдарда алардын юридикалык

¹⁰⁸ А.В. Чичулин. Кооперацияны мамлекеттештирүү жолундагы советтик кооперативдик мыйзамдар (1917-1931-жж.). Томск мамлекеттик педагогикалык университетинин жарчысы. Сериясы: гуманитардык илимдер (тарых, археология, этнология). 2007. 3-чыгарылыш (66). 40-бет.

статусу, өз алдынчалуулугу жана ыктыярдуу мүчөлүк каралган. Аларга айыл чарба продукциясын сатып алуу жана сатуу, соода-ортомчулук операцияларын жүргүзүү жана ушуга окшош башка иш-аракеттерди жүргүзүү укугу берилген.

СССР мезгилинде өлкөдө “керектөө кооперациясынын” күчтүү сектору болгон. Керектөө кооперативдеринин ишмердүүлүгү СССР Министрлер кеңешинин ар кандай укуктук актылары менен жөнгө салынган. 1988-жылдын 26-майында “СССРдеги кооперация жөнүндө” мыйзам кабыл алынган, бул мыйзам кооперативдердин ишин жөнгө салууга тиешелүү бардык ченемдик актыларды бириктирген. Бул мыйзам кооперативдерди 2 түргө бөлгөн: өндүрүштүк жана керектөөчү.

Азыркы учурда “бардык керектөө кооперативдери - коммерциялык эмес кооперативдер болгон”, “керектөө кооперативи” жана “коммерциялык эмес кооператив” деген түшүнүктөр синонимдер, б.а. бир эле нерсени билдирет деген жаңылыш түшүнүк бар, бирок бул андай эмес. Совет мезгилинде “керектөө кооперативи” түшүнүгү азыркы “коммерциялык эмес кооператив” түшүнүгүнө караганда башкача мазмунга ээ болчу. СССР убагында керектөө кооперациясынын системасына колхоздор, калкты тиричилик тейлөө уюмдары (азык-түлүк дүкөндөрү, тигүү чеберканалары, бут кийимдерди оңдоо боюнча күркөлөр, фотоателье, чачтарачтар), базарлар, турак жай, дача, гараж кооперативдери жана башка көптөгөн уюмдар кирген. Эгерде аларды учурдагы ушуга окшош уюмдар менен салыштырсак, анда алардын басымдуу бөлүгү (турак жай, дача, гараж кооперативдеринен башкалары) коммерциялык уюмдарга “айланганын” аныктоого болот.

Эгемендүүлүк алгандан кийин Кыргызстанда улуттук мыйзамдардын көпчүлүк тармактарын реформалоо процесси башталган. Кооперация жөнүндө мыйзамдарга келсек, ал жарым-жартылай реформаланган.

1991-жылдын 12-декабрында “Кыргыз Республикасындагы кооперация жөнүндө” Кыргызстан Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. Бул мыйзам менен да кооперативдер эки чоң топко бөлүнгөн:

- 1) Өндүрүштүк кооперативдер;
- 2) Керектөө кооперативдери.

Бул мыйзам кооперативдик мамилелерди жөнгө салуу боюнча советтик ыкманын элементтерине ээ болчу. Алсак, “Керектөө кооперативдери” бөлүгүнө “Соода керектөө кооперативдери” деп аталган бөлүк киргизилген. Бул мыйзамдын “Керектөө кооперативдери” деген бөлүгүндө керектөө кооперативдеринин түрлөрү (турак жай-курулуш, турак жай-эксплуатациялык, дача, бакча жана башка керектөө кооперативдердин түрлөрү) саналган жана бул түрлөрдүн ар бирине алардын түзүү максаттарын жана укуктук макамын аныктоочу өзүнчө беренелер же бир нече беренелер арналган эле.

1996-жылы Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси (мындан ары – КР Граждандык кодекси же КР ГК) кабыл алынган, ага ылайык кооперативдер эки түргө бөлүнгөн:

- 1) Өндүрүштүк кооперативдер (коммерциялык уюмдар);
- 2) Керектөө кооперативдери (коммерциялык эмес уюмдар).

КР Граждандык кодекси жеке менчик концепциясына ылайык кооперативдердин мүлккө менчик укугун тааныган жана кооперативдерди алардын катышуучулары милдеттүү укуктарга ээ болгон юридикалык жактарга киргизген.

КР ГКнын 160-беренесинде “керектөө кооперативи” түшүнүгүнө аныктама берилген, керектөө кооперативинин негизги белгиси катары керектөө кооперативи алган кирешелер анын мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүлбөй тургандыгы аныкталган. Бирок КР ГКнын бул 160-беренесинде керектөө кооперативдеринин түрлөрү көрсөтүлгөн эмес жана алардын укуктук абалынын өзгөчөлүктөрү аныкталган эмес. 2003-жылдын февралында 160-берене КР Граждандык кодексинен алып салынган. Ошондон тартып Кыргызстанда “керектөө кооперативи” түшүнүгүнүн ордуна “коммерциялык эмес кооператив” түшүнүгү кеңири колдонулуп келатат.

1999-жылдын 2-июнунда “Кооперация жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган, ал 2004-жылдын июнуна чейин күчүндө болгон. Бул мыйзам ошондой эле кооперативдерди эки түргө бөлгөн, бирок алар мындай болгон:

- 1) Коммерциялык; жана
- 2) Коммерциялык эмес кооперативдер.

2004-жылдын 11-июнунда “Кооперативдер жөнүндө” Кыргыз Республикасынын жаңы Мыйзамы кабыл алынган. Акыркы эки мыйзам айыл чарба кооперативдерин реформалоо максатында өткөрүлгөн иш-чаралардын алкагында кабыл алынган.

2004-жылдагы “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамда бир беткей мамилени байкоого болот: мыйзам ченемдеринин дээрлик басымдуу бөлүгү айыл чарба кооперативдери менен байланышкан мамилелерди жөнгө салууга арналган жана коммерциялык эмес уюмдардын өзгөчөлүктөрүн эске албайт.

§ 2. Коммерциялык эмес кооперативдердин түшүнүгү жана алардын түрлөрү

КР Граждандык кодексинин 152-беренесине ылайык **кооператив** – *жарандардын жана юридикалык жактардын мүчөлүгүнүн, уставда каралган биргелешкен чарбалык жана башка иш-аракетти демократиялык башталыштарда уюштуруу*

аркылуу жана анын мүчөлөрүнүн пайлык мүчөлүк акыларын бириктирүүнүн негизинде, өздөрүнүн материалдык жана башка керектөөлөрүн канааттандыруу максатын көздөгөн ыктыярдуу бирикме.

Башкача айтканда, кооператив (латын тилинен алынган; Cooperatio – кызматташуу) – бул өзүнүн материалдык жана башка муктаждыктарын канааттандыруу максатында жеке мүчөлүк принцибине негизделген уюм.

Жарандар (кээде жарандар жана юридикалык жактар) кандайдыр бир нерсеге, мисалы, өзүнчө батир же коттедж түрүндөгү турак жайга (турак жай-курулуш жана турак жай-эксплуатациялык кооперативдер), автоунааларды коргоо үчүн гаражга (гараж кооперативдери), дачага (дача кооперативдери) жана башкаларга болгон муктаждыктарын канааттандыруу максатында өз ара биригет, мындай биригүү жолу менен өздөрүнүн айрым муктаждыктарын канааттандырышат. Мына ушул нерсе коммерциялык эмес кооперативдердин маңызын түзөт.

Кооперативдин иш-аракети төмөнкү принциптерге негизделет:

- 1) бирикменин ыктыярдуулугу;
- 2) жарандардын мүчөлүгү;
- 3) өз мүчөлөрүнүн өзүнүн мүлктүк төгүмдөрүн бириктирүүсү;
- 4) чарбалык өз алдынчалуулук;
- 5) кооперативдин мүчөлөрүнүн кооперативди башкарууга үлүштүн өлчөмүнө карабастан бирдей укукта катышуусу;
- 6) мүчөлүк жалгыз бир гана коммерциялык эмес кооператив менен чектелбейт, б. а. турак жай-курулуш кооперативинин мүчөсү бир эле учурда дача, гараж жана башка кооперативдердин да мүчөсү боло алат;
- 7) кооперативдин мүчөлөрүнүн кошумча төгүм берүү жолу менен кооперативдин чыгымдарын жабууга катышуу милдети;
- 8) кооперативдин мүчөсүнүн кошпогон салымдын чегиндеги жоопкерчилиги;
- 9) кооператив алган кирешелер ошол кооперативдин мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүлбөйт.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында коммерциялык эмес кооператив деген жалпы түшүнүк жок¹⁰⁹. Анда турак жай же турак жай-эксплуатациялык жана турак жай-курулуш кооперативдери гана аныкталган, алар 2004-жылдын 11-июнундагы №70 “Кооперативдер жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 3-беренесинин мааниси боюнча коммерциялык эмес кооперативдерге киргизилген.

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзамдын 1-беренесине ылайык, “турак жай же турак жай-эксплуатациялык кооперативи – көп батирдүү үйлөрдүн жалпы мүлкүн башкаруу үчүн мүчөлүк негизде, акчалай баага ээ болгон алардын мүлктүк үлүштүк

¹⁰⁹ Бул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата.

мүчөлүк акыларын бириктирүүгө негизделген турак жай жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин ыктыярдуу бирикмеси”.

Турак жай-курулуш кооперативи – көп баатирдүү үйлөрдү же болбосо турак жай комплексин куруу үчүн мүчөлүк негизде, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте түзүлгөн жеке жана юридикалык жактардын ыктыярдуу бирикмеси”.

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзамда каралган “турак жай кооперативи” жана “турак жай-курулуш кооперативи” деген түшүнүктөрдө алардын айрым жалпы белгилери камтылган. Биринчиден, турак жай кооперативи да, турак жай-курулуш кооперативи да – бул жарандардын ыктыярдуу бирикмеси. Экинчиден, кооперативдердин эки түрүнүн тең уюштуруучулук негизи болуп мүчөлүк саналат. Үчүнчүдөн, экөөндө тең мүлк базасын түзүү үчүн тиешелүү каражаттарды бириктирүүнүн формасы болуп ушул уюмдун мүчөлөрүнүн үлүштөш салымдык төгүмдөрү саналат. Бул белгилер абдан олуттуу, алар ар кандай кооперативдерге мүнөздүү.

Ошону менен бирге бул уюштуруучулук-укуктук форманын (коммерциялык жана коммерциялык эмес кооперативдердин) эки түрүнүн маңызын ачууга “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамдын ар башкача мамилесин белгилебей коюуга болбойт.

Турак жай кооперативинин аныктамасында анын айрым өзгөчөлүктөрү ачыкталат. “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамда каралган бул түшүнүктүн аныктамасынан бир тыянакты чыгарууга болот: анын мүнөздүү белгиси – кооперативге бириккен жарандар көп батирлүү үйдүн жалпы мүлкүн башкарууда биргелешкен иш-аракетти жүзөгө ашырышат, бул иш-аракет акчалай баага ээ болгон алардын мүлктүк үлүштөш салымдык төгүмдөрүн бириктирүүгө негизделет. Биргелешкен башкарууга катышуу, эреже катары, кооперативдин мүчөсү үчүн милдеттүү болуп саналат. Бирок, “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамда бул биргелешкен иш-аракеттин максаттары жана түрлөрү баяндалган эмес. Турак жай-курулуш кооперативинин аныктамасында жарандарды кооперативге бириктирүүнүн максаты көрсөтүлсө да, биргелешкен иштин мүнөзү сүрөттөлбөйт.

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзамда жарандар өз мүчөлөрүнүн кызыкчылыгы үчүн иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн коммерциялык эмес кооперативге биригишет деп айтылат, бул мүчөлөр үчүн киреше алуу иш-аракеттердин негизги максаты болуп саналбайт.

Кооперативдин пайдасы (кирешеси) – кооперативдин максаттарына жетүүнүн маанилүү жана зарыл каражаты, бирок негизги максаты эмес. Мында пайда табуу, тийиштүү киреше алуу коммерциялык кооперативдердей эле коммерциялык эмес кооперативдер үчүн да маанилүү, себеби пайда – кооперативдин мүчөлөрүнүн бакубатчылыгын камсыз кылууга, алар кооперативге кайсы муктаждыктарын канааттандыруу үчүн бириксе, ошолорду канааттандырууга мүмкүндүк берген

кооперативдин мүлкүн толуктаган булагы. Мисалы, турак жай кооперативи жер төлөдөгү бөлмөнү ижарага берип, түшкөн кирешени үйдүн чатырын, суу түтүктөрүн же жылытуу тармагын оңдоого жумшай алат.

Өлкөлөрдүн экономикасында жана социалдык өнүгүүсүндө кооперативдердин маанисине Бириккен Улуттар Уюму олуттуу көңүл буруп келген жана азыр да көңүл бурууда. Айталы, БУУнун Башкы Ассамблеясынын “Кооперативдик кыймылга көмөктөшүү жаатындагы улуттук тажрыйба” (1989) аттуу 44/58-Резолюциясында¹¹⁰ *кооперативдерди мамлекеттик жана жеке секторлордогу ишмердүүлүк үчүн түзүлгөн ишканалардын укуктары менен салыштырууга мүмкүн болгон укуктарга ээ болгон социалдык-экономикалык уюмдардын өз алдынча формасы катары таануу зарылчылыгы көрсөтүлгөн.*

Коммерциялык эмес кооперативдер өз ишинде кооперативдик кыймылдын концепциясына жана принциптерине ылайык толук эркиндикти, анын ичинде улуттук, регионалдык жана эл аралык деңгээлдерде ишканалардын башка формалары менен атаандаштыктын негизинде иштөө укугун пайдаланууга тийиш.

Коммерциялык эмес кооперативдин туура, тийиштүү маани-маңызын камсыз кылып, анын уюштурулушун жана ишин укуктук жөнгө салуу үчүн “Кооперативдер жөнүндө” Мыйзамда коммерциялык эмес кооперативдин жалпы түшүнүгүн бекитүү зарыл, ал коммерциялык эмес кооперативди өлкөдө иштеп жаткан башка коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардан айырмалоого мүмкүндүк берген түрлөрүнө карабастан анын өзгөчөлүгүн чагылдырып турмак. Коммерциялык эмес кооперативдин жалпы түшүнүгү жөнүндө маселени чечүүдө 1995-жылы сентябрда Манчестерде (Англия) XXXI Конгрессте жана Эл аралык кооперативдик Альянстын (ЭАКА) Башкы Ассамблеясында¹¹¹ кабыл алынган Кооперативдик иденттүүлүк жөнүндө декларацияны кармануу керек. Бул Декларацияга ылайык, түрүнө жана формасына карабастан **кооператив** – бул бир мүнөздүү социалдык көрүнүш, ал өз мүчөлөрү биргелешип ээлик кылган, демократиялык жол менен башкарылган ишкана аркылуу өздөрүнүн коомдук-экономикалык, социалдык жана маданий муктаждыктарын канааттандыруу үчүн өз ыктыяры менен бириккен адамдардын автономдуу бирикмеси¹¹².

Коммерциялык эмес кооперативди мына ушундай маанайда түшүнүү аны башка башталыштарда, башка экономикалык жана социалдык багыттарда уюштурулган башка коммерциялык жана коммерциялык эмес юридикалык жактардан бөлүп көрсөтөт.

¹¹⁰ <https://www.un.org/ru/ga/44/docs/44res.shtml>.

¹¹¹ <https://base.garant.ru/2565272/53f89421bbdaf741eb2d1ecc4ddb4c33/>.

¹¹² ЭАКАнын Билдирүүсүндө кооперативдин негизги максаты — кооперативдин мүчөлөрүнүн керектөөлөрүн канааттандыруу болгонун эсепке алуу менен, кооперативде биринчи кезекте капитал эмес, адам социалдык жактан маанилүү экендиги баса белгиленет. Адамдардын ассоциациясы (бирикме) деп жеке адамдар гана эмес, ошондой эле алардын топтору – юридикалык жактар, - ал эми ишкана деп тиешелүү чарбалык жана башка иш-аракетти жүзөгө ашыргандарды түшүнүш керек. Мында кооперативдин мүчөлөрү бул иш-аракетти өздөрү жүзөгө ашыра алышат же жарандарды кооперативге бириктирүүнүн негизги максатына жетүү үчүн кооператив менен катар башка уюмдарды жана бөлүмдөрдү түзө алышат.

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзам Кыргыз Республикасынын кооперативдерин жана алардын союздарын түзүүнүн жана иш-аракетинин укуктук жана экономикалык негиздерин жаңыча аныктайт.

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзамга ылайык, кооператив – жеке жана юридикалык жактардын өздөрүнүн экономикалык жана башка керектөөлөрүн канааттандыруу максатында мүчөлүк негизде ыктыярдуу биригүүсү. Коммерциялык эмес кооперативдерде жарандар киреше алуу үчүн ишкердик менен алектенишпейт, алар аркылуу жарандар өздөрүнүн автоунаа, дача жана бакча үйлөрүн жана участкакторун кайтаруу, турак жай куруу жана пайдалануу боюнча өздөрүнүн айрым социалдык керектөөлөрүн канааттандырышат. Белгилей кетсек, азыркы учурда Кыргыз Республикасында ар кандай түрдөгү миндеген коммерциялык эмес кооперативдер иштейт, алардын көпчүлүгү СССР убагында түзүлгөн жана өз иш-аракетин ушул күнгө чейин улантып келишүүдө, мисалы:

1. Гараж кооперативдери – шаарларда түзүлөт, мында көп батирлүү үйлөрдө жашаган жарандар өз автоунааларын колдонбогон убакта (түнкү убакта, дем алыш күндөрү) аларды кайтарууну уюштурушат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары атайын бөлүп берген жер участкакторунда гараждардын менчик ээлери уюмду – гараж кооперативин түзүшөт, чогултулган мүчөлүк төгүмдүн эсебинен күзөтчүлөрдү жана башка зарыл кызматкерлерди жалдашат. Гараж кооперативдери пайдаланган суу, электр энергиясы үчүн коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр, ошондой эле кызматкерлердин (күзөтчүлөрдүн, директордун, бухгалтердин) эмгек акысы боюнча салыктарды жана социалдык камсыздандыруу төгүмдөрүн өз алдынча төлөшөт.

2. Дача жана бакча кооперативдери - шаарларда көп кабаттуу үйлөрдө жашаган жарандар үчүн мамлекет аларга шаар четиндеги конуштардан жер бөлүп бергенде, алар жаздан күзгө чейин эс алуу үчүн турак жайларды куруп жана бакчаларды отургузган учурда түзүлөт. Дача жана бакча участкакторунун менчик ээлери ал жерлерде өздөрү болбогон убакта (иш күндөрү, кышкы убакта) өз участкаторуна биргелешип жамааттык кайтарууну уюштурушат. Бул үчүн дача жана бакча участкакторунун ээлери - уюмду – дача же бакча кооперативин түзүшөт, чогултулган мүчөлүк төгүмдөрдүн эсебинен күзөтчүлөрдү жана башка зарыл кызматкерлерди жалдашат. Дача же бакча кооперативдери пайдаланган суу, электр энергиясы үчүн коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр, ошондой эле кызматкерлердин (күзөтчүлөрдүн, директордун, бухгалтердин) эмгек акысы боюнча салыктарды жана социалдык камсыздандыруу төгүмдөрүн өз алдынча төлөшөт.

3. Турак жай-курулуш кооперативдери (ТЖКК) – шаарларда жарандардын турак жайга болгон муктаждыктарын канааттандыруу үчүн биргелешип көп батирлүү үй куруу үчүн түзүлөт. Алар өкмөт, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, мамлекеттик ишканалар жана мекемелер турак жай алуу үчүн кезекте турган жумушчуларга турак жай куруу үчүн атайын насыяны берген совет доорунда бел-

гилүү жана натыйжалуу болгон. Мисалы, 60 адамдан турган жарандардын тобу 60 батирлүү үй куруу үчүн биригишкен. Бул жарандар ТЖККны каттоодон өткөрүп, өздөрүнүн башкаруу органдарын шайлашкан, шаардык мэрия аларга үй куруу үчүн жер участогун бөлүп берген, ТЖКК насыя катары алган акчага үй курган (адатта курулуш иштерин аткаруу үчүн курулуш компаниясын жалдашкан), үй курулгандан кийин ТЖККнын мүчөлөрү өз батирлерине көчүп кирип, 25 жыл аралыгында алган насыяны бөлүп-бөлүп айсайын кайтарып берип турушкан. СССР тарагандан кийин көп батирлүү үйлөрдү куруунун бул ыкмасы сейрек колдонулуп калды, себеби мындай түрдөгү насыялар жарандарга көп берилбей калды, бирок бул ыкма азыр деле бар. Турак-жай куруучулар кааласа, бул ыкманы дагы деле колдонсо болот.

4. Турак жай же турак жай-эксплуатациялык кооперативдер – шаарларда жарандардын көп батирлүү үйлөрүн биргелешип эксплуатациялоосу үчүн түзүлгөн (эреже катары Турак жай-курулуш кооперативи үй курулгандан кийин турак жай же турак жай-эксплуатациялык кооперативдерге айландырылган). Бул уюмдар аркылуу көп батирлүү үйлөрдүн жашоочулары көп батирлүү үйдү тейлөөнү уюштурушат – чатырын, подъездди ондоп, жылытуу тармактарын, суу түтүктөрүн, электр энергия системасын ж.б. талаптагыдай абалда кармашат. Учурда алардын көпчүлүгү үй ээлеринин шериктештигине кайра-уюштурулган, бирок айрымдары ушул күнгө чейин иштеп келатат.

§ 3. Коммерциялык эмес кооперативдерди түзүүнүн тартиби

Коммерциялык эмес кооперативдерди түзүүнүн тартиби “Кооперативдер жөнүндө” Мыйзам жана юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө мыйзамдар менен жөнгө салынат.

Коммерциялык эмес кооператив юридикалык жактын статусун алуу менен түзүлүшү мүмкүн. Коммерциялык эмес кооперативди негиздөөнүн жыйынтыгында аны түзүү өзүнө 2 этапты камтыйт:

- 1) коммерциялык эмес кооперативди негиздөө жөнүндө чечим кабыл алуу;
- 2) коммерциялык эмес кооперативди мамлекеттик каттоодон өткөрүү.

Кыргыз Республикасынын “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамынын 8-беренесине ылайык, кооператив түзүү ниетиндеги жеке жана юридикалык жактар уюштуруу комитетин түзөт, ал кооперативдин уставынын долбоорун; кооперативдин негиздөөчү жыйынын даярдап жана өткөрүшү керек.

Кооператив мүчөлөрүнүн негиздөөчү жыйынынын функциялары:

- 1) кооперативди түзүү жана кооперативдин мүчөлөрүн кабыл алуу жөнүндө чечим кабыл алат;
- 2) жеке жактар үчүн – фамилиясын, атын, атасынын атын, туулган күнүн, дарегин; юридикалык жактар үчүн – алардын аталышын жана юридикалык дарегин,

ар бир мүчө тарабынан билдирилген жана киргизилген үлүштөш салымдык төгүмдөрдүн санын, кооператив мүчөлөрүнүн колун койдуруусу менен кооперативдин мүчөлөрүнүн реестрин түзөт;

- 3) бир үлүштөш салымдын баасын аныктайт;
- 4) кооперативдин уставын бекитет;
- 5) кооперативди башкаруу органдарын шайлайт.

Кооперативдин уставы төмөнкүдөй маалыматтарды камтууга тийиш:

- 1) кооперативдин аталышы;
- 2) кооперативдин жайгашкан орду;
- 3) кооперативдин юридикалык дареги;
- 4) кооперативдин ишмердүүлүгүнүн предмети жана максаты;
- 5) кооператив түзүлө турган мөөнөт;
- 6) кооперативге кирүүнүн тартиби;
- 7) кооперативдеги мүчөлүктү токтотуунун тартиби;
- 8) кооперативдин мүчөлөрүнүн үлүштөш салымдык жана кирүү төгүмдөрүнүн өлчөмү, курамы жана төлөө тартиби жөнүндө шарттар;
- 9) эгерде бирден көп үлүштөш салымдардын түрлөрү белгиленсе, бир мүчөгө таандык болушу мүмкүн болгон ар бир түрдүн үлүштөш салымдарынын санын, ошондой эле үлүштөш салымдын ар бир түрүнө берилген укуктарды жана артыкчылыктарды көрсөтүү менен үлүштөш салымдардын бардык түрлөрүн сүрөттөө;
- 10) кооператив мүчөлөрүнүн добуш укугу жөнүндө көрсөтүү;
- 11) кооперативди башкаруу органдарынын курамы, компетенциясы жана алар тарабынан чечим кабыл алуу, анын ичинде чечим бир добуш менен же добуштардын квалификациялуу көпчүлүгү менен кабыл алына турган маселелер боюнча чечим кабыл алуу жөнүндө жобо;
- 12) кооператив мүчөлөрүнүн укуктары жана милдеттери;
- 13) кооператив фонддорун түзүү жана аларды пайдалануу тартиби;
- 14) кооператив мүчөлөрүнүн жоопкерчиликке тартылышы боюнча шарттар, алардын ичинде милдеттүү үлүштүк салымды төлөө боюнча милдеттенмелерди бузуу үчүн;
- 15) кооперативдин ишмердүүлүгү чыгашалуу же банкрот болгон учурдагы анын мүчөлөрүнүн жоопкерчилиги;
- 16) кооперативдеги мүчөлүк токтотулган учурда кооператив мүчөлөрүнө үлүштөш салымдык төгүмдөрдү берүүнүн мөөнөтү жана тартиби;
- 17) кооперативди кайра уюштуруу жана жоюу тартиби жана шарттары;
- 18) жалпы жыйынды чакыруу тартиби;
- 19) кооператив мүчөлөрү болуп саналбаган адамдар менен иштөөнү уюштуруу тартиби;
- 20) ээликтен ажыратуу боюнча келишимдерди түзүү үчүн жалпы чогулуш тарабынан бекитилүүгө тийиш болгон кыймылсыз мүлктүн баасы.

Кооперативдин аталышында “кооператив” деген сөз камтылышы керек.

Кооперативдин уставында анын ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына карама-каршы келбеген, башка маалыматтар да камтылышы мүмкүн.

Коммерциялык эмес кооперативди түзүүдө маанилүү учур – негиздөөчүлөрдүн саны жөнүндө маселени чечүү болуп саналат. “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамга ылайык, кооперативдин мүчөлөрүнүн минималдуу саны 7ден кем болбошу керек.

Коммерциялык эмес кооперативди мамлекеттик каттоо юридикалык жактарды каттоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте жүргүзүлөт, каттоо тартиби жөнүндө бул окуу китебинин 3-бабында кеңири баяндалган.

§ 4. Коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрүнүн укуктары жана милдеттери

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзамдын 3-бабы кооперативдин мүчөлөрүнүн укуктарына жана милдеттерине арналган.

Кооперативдин мүчөсү 18 жашка толгон жеке адамдар жана юридикалык жактар болуусу мүмкүн. Кооперативдин мүчөсү болуп саналган юридикалык жактын кызыкчылыктарын кооперативде юридикалык жактын ыйгарым укуктуу кызматчысы боло алат.

Жеке жана юридикалык жактар кооперативдердин уставдарында башкача каралбаган болсо, бир эле убакта бир нече кооперативдердин мүчөлөрү боло алышат.

Кооперативдин мүчөлөрү төмөндөгү укуктарга жана милдеттерге ээ болушат:

- 1) андан эркин чыгып кетүүгө;
- 2) керектөөчү кооператив көрсөткөн бардык кызматтардан пайдаланууга;
- 3) кооперативди башкарууга, кооперативдин уставына ылайык кооперативдин башкаруу органдарын шайлоого жана аларга шайланууга, кооперативди контролдоого катышууга, кооперативдин ишине байланыштуу сунуштарды киргизүүгө;
- 4) кооперативдин уставында аныкталгандай кооперативдин мүчөлөрү үчүн жеңилдиктерден жана артыкчылыктардан пайдаланууга;
- 5) кооперативдин финансылык-чарбалык ишинин документтери менен кооперативдин уставында белгиленген тартипте таанышууга.

Кооперативдин мүчөлөрүнүн милдеттери:

- 1) кооперативдин уставында каралган өлчөмдө жана тартипте кирүү жана үлүштүк мүчөлүк акыларды төгүү;
- 2) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын, кооперативдин уставын жана башка ички актыларын сактоо;

3) кошумча төгүм киргизүү жолу менен кооперативдин чыгымдарын жабууга катышуу.

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзамдын 12-беренесинде кооператив мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин кооперативге кирүүнү каалаган жеке жана юридикалык жактар, анын башкармачылыгына кооператив мүчөсүнө кабыл алуу жөнүндө жазуу түрүндө арыз бере турганы белгиленет. Арызда кооперативдин уставынын жана башка ички документтеринин талаптарын аткаруу, ошондой эле билдирилген үлүштөш салымдык төгүмдү төлөө жөнүндө милдеттенмелер бар болуусу керек. Башкармачылык арызды кабыл алган күндөн баштап 4 жуманын аралыгында кабыл алуу же кабыл албоо жөнүндө чечим кабыл алат. Кабыл алуу жөнүндө чечим кооперативдин мүчөлөрүнүн кезектеги жалпы жыйынында бекитилет.

Кооперативдин ар бир мүчөсүнө мүчөлүк китепче берилет, анда төмөндөгүлөр көрсөтүлөт:

- 1) фамилиясы, аты, атасынын аты жана дареги, туулган күнү, кооперативге кирген күнү;
- 2) билдирилген жана төлөнгөн үлүштөш салымдардын саны жана алар төлөнгөн күн;
- 3) кошумча үлүштөш салымдардын саны жана алар төлөнгөн күн.

Кооперативге мүчөлүккө кабыл алуу, мүчөлүктү токтотуу, кооперативге мүчөлүктөн чыгаруу документтерин тариздөө тартиби жана мүчөлүк маселелери боюнча башка шарттар кооперативдин уставында аныкталат.

“Кооперативдер жөнүндө” мыйзамдын 14-беренеси кооперативдеги мүчөлүктү токтотуунун тартибин аныктайт жана төмөндөгү учурларда андан чыгууну карайт:

- 1) кооперативден ыктыярдуу чыгуу;
- 2) кооперативдин мүчөсүнүн өлүмү;
- 3) кооперативден чыгарып салуу;
- 4) кооперативдин мүчөсү болуп саналган юридикалык жактын жоюлушу.

Кооперативдин мүчөсү өзүнүн каалоосу менен өзүнүн чыгуусуна чейин 12 айдан кечиктирбестен кооперативдин башкармачылыгына жазуу түрүндө арыз берүү аркылуу кооперативден чыгууга укуктуу.

Өзүнүн мүчөлүгүн токтоткон кооперативдин мүчөсүнүн үлүштөш салымдык төгүмүн башка жеке же юридикалык жактарга өткөрүп берүү кооперативдин уставында белгиленген тартипте кооперативдин макулдугу менен гана уруксат берилет. Бул учурда кооперативдин мүчөлөрү мындай үлүштөш салымдык төгүмдү сатып алуу боюнча артыкчылыктуу укукту пайдалана алышат. Өзүнүн үлүштөш салымдык төгүмүн кооперативдин башка мүчөсүнө өткөрүп берген кооператив мүчөсү арызды берген учурдан баштап 12 айлык мөөнөт аяктаганга чейин өзүнүн мүчөлүгүн токтотууга укуктуу.

Кооперативдин мүчөсү төмөндөгү учурларда кооперативдин уставында каралган негиздер боюнча кооперативдин мүчөлүгүнөн чыгарылышы мүмкүн:

- 1) “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамда жана кооперативдин уставында каралган милдеттерди аткарбаса;
- 2) анын аракетинин (же аракетсиздигинин) жыйынтыгында кооперативге зыян келтирилсе.

Кооперативдин кеңеши кооперативдин мүчөлүгүнөн чыгаруу жөнүндө чечим кабыл алууга укуктуу, мындай чечим кооперативдин мүчөлөрүнүн кийинки жалпы жыйынында бекитилиши керек.

Кооперативдин кеңешинин мүчөлөрү, кооперативдин башкармачылыгынын мүчөлөрү кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы жыйынынын чечими боюнча гана кооперативдин мүчөлүгүнөн чыгарылуусу мүмкүн.

Кооперативдин мүчөлүгүнөн чыгарылган адам Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте жалпы жыйындын чечимин жокко чыгаруу үчүн сотто даттанууга укуктуу.

Өзүнүн мүчөлүгүн токтоткон кооператив мүчөсүнө анын үлүштөш салымдык төгүмүнүн баасы бөлүнүп берилиши керек же анын үлүштөш салымдык төгүмүнө дал келүүчү мүлк берилиши керек, ошондой эле ага төлөп берилүүчү башка төлөмдөр кооперативдин уставында каралган өлчөмдөрдө, мөөнөттөрдө жана шарттарда, кооперативдеги анын мүчөлүгүн токтотуу орун алган финансы жылы аяктагандан кийин 3 айдан кеч эмес мөөнөттө төлөп берилиши керек. Муну менен катар мүчөлүгүн токтоткон кооператив мүчөсү, эгерде кооперативдин уставында башка эреже каралбаса, ал тарабынан үлүштөш салымдык төгүм катары киргизилген мүлк объектисин кайтарып берүүнү талап кылууга укугу жок.

§ 5. Коммерциялык эмес кооперативдин башкаруу органдары

Коммерциялык эмес кооперативди башкарууну кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу, кооперативдин кеңеши (эгерде кооперативдин мүчөлөрүнүн саны 50дөн кем эмес болсо, кооперативде милдеттүү тартипте түзүлөт) жана аткаруу органы (башкармачылык) жүзөгө ашырат. Мүчөлөрүнүн саны 50дөн аз болгон кооперативдин уставында кеңешти түзбөстөн иштөө каралышы мүмкүн, мындай учурда кеңештин ыйгарым укуктары кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна өткөрүлүп берилет.

Кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу коммерциялык эмес кооперативди башкаруунун жогорку органы болуп саналат жана коммерциялык эмес кооперативдин ишине тиешелүү бардык маселелерди чечүүгө, анын ичинде

кооперативдин кеңешинин жана башкармачылыгынын чечимдерин бекитүүгө же жокко чыгарууга укуктуу.

Коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун өзгөчө компетенциясына төмөнкүлөр кирет:

- 1) кооперативдин уставын бекитүү жана ага өзгөртүүлөрдү киргизүү;
- 2) кооперативдин кеңешинин мүчөлөрүн шайлоо жана чакыртып алуу, алардын иши жөнүндө отчетторду угуу жана алардын ыйгарым укуктарын токтотуу;
- 3) кооперативдин аткаруу органын түзүү жана чакыртып алуу;
- 4) кооперативдин текшерүү комиссиясын шайлоо;
- 5) кооперативди өнүктүрүү программаларын, жылдык отчетторун жана бухгалтердик баланстарын бекитүү, кирешелерди бөлүштүрүү жана кооперативдин чыгымдарына байланыштуу маселелерди кароо;
- 6) кооперативдин мүчөлөрү төгүүчү үлүштүк төгүмдөрдүн жана башка төлөмдөрдүн курамын, өлчөмүн жана аларды төлөөнүн тартибин аныктоо;
- 7) кооперативдин мүчөлөрүнө акча каражаттарды карызга берүүнүн өлчөмүн жана тартибин бекитүү;
- 8) кооперативдин кыймылсыз мүлкүн кооперативдин уставында аныкталган нарктан ашык нарк боюнча башка жактарга берүү/сатуу маселесин чечүү;
- 9) кооперативдин фонддорун түзүү, алардын түрлөрүн, өлчөмүн жана түзүү шарттарын аныктоо;
- 10) кооперативди өзгөртүп кайра түзүү жана жоюу;
- 11) кооперативдин башка кооперативдерге, чарбалык шериктештиктерге жана коомдорго, кошуундарга, ассоциацияларга кирүүсү, ошондой эле алардан чыгуусу;
- 12) кооперативдин өкүлчүлүктөрүн жана филиалдарын түзүү жана жоюу;
- 13) кооперативдин мүчөлөрүн кабыл алуу же мүчөлүктөн чыгаруу жөнүндө акыркы чечимди кабыл алуу;
- 14) кооперативдин уставында каралган жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбеген башка маселелер.

Кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу эгерде ага кооперативдин мүчөлөрүнүн үчтөн экиден кем эмеси катышса мыйзамдуу болот. Эгер жалпы чогулушка кооперативдин мүчөлөрүнүн зарыл саны катышпаган болсо, чогулуш биринчи чакырылган күндөн баштап 30 күндөн кечиктирилбеген мөөнөттө кайра чакырылат. Кайра чакырылган чогулушта кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы санынын теңинен аз эмеси катышса мыйзамдуу болуп эсептелет.

Кооперативдин кеңеши коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрүнүн ичинен жалпы чогулуш тарабынан шайланган үчтөн кем эмес адамдан турууга тийиш. Кеңештин чечим кабыл алуу тартиби, анын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү коммерциялык эмес кооперативдин уставы же кооперативдин башка ички актылары менен белгиленет.

Кооперативдин кеңеши коммерциялык эмес кооперативдин аткаруу органынын ишин контролдойт.

Эгерде уставда башкача каралбаса, коммерциялык эмес кооперативдин кеңешинин компетенциясына төмөнкү маселелерди кароо жана алар боюнча чечимдерди кабыл алуу кирет:

- 1) үлүштүк салымдардын акчалай баасын бекитүү;
- 2) кооперативге мүчөлүккө кабыл алуу жана кооперативге мүчөлүктөн чыгуу жөнүндө арыздар боюнча корутундуларды берүү;
- 3) коммерциялык эмес кооперативдин кыймылсыз мүлкүнө тиешелүү бүтүмдөрдү (күрөөгө коюу, ижарага берүү, ишенимдүү башкаруу ж.б.), алардын наркы коммерциялык эмес кооперативдин уставында белгиленген өлчөмдөн ашкан учурларда бекитүү.

Коммерциялык эмес кооперативдин кеңешинин мүчөсү бир эле учурда башкармалыктын мүчөсү, башкармалыктын төрагасы же текшерүү комиссиясынын мүчөсү боло албайт. Коммерциялык эмес кооперативдин уставында аталган органдарга мүчөлүктү чектөөнүн кошумча негиздери камтылышы мүмкүн.

Коммерциялык эмес кооперативдин кеңеши коммерциялык эмес кооперативдин аткаруу органынан анын иши жөнүндө отчетту талап кылууга, ошондой эле коммерциялык эмес кооперативдин документтери менен таанышууга, коммерциялык эмес кооперативдин кассасынын абалын текшерүүгө, инвентаризация жүргүзүүгө, коммерциялык эмес кооперативдин ишине аудитордук текшерүү жүргүзүү жөнүндө чечимдерди кабыл алууга, ошондой эле кооперативдин уставында же ички актыларында аныкталган башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырууга укуктуу.

Кооперативдин башкармалыгы коммерциялык эмес кооперативдин күнүмдүк ишин жүргүзгөн жана чарбалык жана башка мамилелерде анын атынан чыккан аткаруу органы болот.

Башкармачылык коммерциялык эмес кооперативдин кеңешине жана коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна отчет берет.

Коммерциялык эмес кооперативдин аткаруу органын түзүү жана чакырып алуу коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу аркылуу ишке ашырылат. Мүчөлөрүнүн саны 50гө чейин болгон коммерциялык эмес кооперативдерде башкармачылыктын мүчөлөрү үчтөн кем болбошу, мүчөлөрүнүн саны 50дөн ашкан коммерциялык эмес кооперативдерде башкармачылыктын мүчөлөрү жетиден ашпашы керек.

Башкармачылыкты коммерциялык эмес кооперативдин башкармачылыгынын төрагасы жетектейт.

Коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрү болбогон адамдар деле башкармачылыктын төрагасы жана мүчөлөрү боло алышы мүмкүн.

Кооперативдин финансылык жана чарбалык ишин контролдоо үчүн коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу кооперативдин эки мүчөсүнөн кем эмес курамдагы **Ревизия комиссиясын** шайлайт. Коммерциялык эмес кооперативдин Ревизия комиссиясынын мүчөлөрү кооперативдин кеңешинин жана аткаруу органынын мүчөлөрү боло алышпайт.

Ревизия комиссиясы коммерциялык эмес кооперативдин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарына каршы келген, кооперативдин ишинин начарлашына же анын банкроттугуна алып келиши мүмкүн болуучу мыйзам бузуулардын алдын алуу максатында коммерциялык эмес кооперативдин финансылык-чарбалык ишин текшерет, ошондой эле коммерциялык эмес кооперативдин бүткүл иш-аракетинин Мыйзамга жана башка ченемдик укуктук актыларга шайкештигин текшерет. Ревизия комиссиясы текшерүүгө квалификациялуу адисти тартууга укуктуу.

§ 6. Корутунду

Ошентип, Кыргызстанда азыркы убакта коммерциялык эмес кооперативдердин ишмердүүлүгүн жөнгө салууга байланыштуу мыйзамдарда боштуктар көп.

2004-жылы Кыргыз Республикасында кооперативдер жөнүндө мыйзамдарды реформалоо айыл чарбалык (коммерциялык) кооперативдерге багытталып, коммерциялык эмес кооперативдер анда эске алынбай калганын белгилөөгө болот. Муну менен ошондо “Кооперативдер жөнүндө” мыйзамдын кабыл алынышы коммерциялык эмес кооперативдер жөнүндө укуктук базаны жарым-жартылай жоюуга алып келди, натыйжада кооперативдер жөнүндө мыйзамдарда боштук пайда болду: өлкөдө коммерциялык эмес кооперативдердин айрым түрлөрү (дача, гараж, бакча, турак жай кооперативдери) бар, ал эми алардын иш-аракетин жөнгө салуу боюнча мыйзамдык база жоюлуп калды.

Азыркы убакта кооперативдер жөнүндө бир мыйзам менен кооперативдерге байланыштуу бардык мамилелерди жөнгө салууга болбойт.

Эки башка мыйзамды кабыл алуу зарыл:

1) “Коммерциялык кооперативдер жөнүндө” мыйзам же “Айыл чарба кооперативдери жөнүндө” мыйзам зарыл, аны менен коммерциялык кооперативдерди түзүүгө, укуктарына жана милдеттенмелерине байланыштуу мамилелер жөнгө салынышы керек;

2) “Коммерциялык эмес кооперативдер жөнүндө” мыйзам зарыл, аны менен турак жай-курулуш, турак жай, гараж, дача кооперативдери өндүү коммерциялык эмес кооперативдерди түзүүнүн тартиби, укуктары жана милдеттери белгилениши керек.

11-бап. Турак жайлардын менчик ээлеринин шериктештиги

§ 1. Турак жайлардын менчик ээлеринин шериктештиги жөнүндө түшүнүк жана алар жөнүндө жалпы мүнөздөмө

1990-жылдары Кыргыз Республикасында орун алган экономикалык орчундуу өзгөрүүлөр, турак жай фондун менчиктештирүү көп батырлүү үйлөрдөгү турак жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин пайда болушун шарттады. Алардын пайда болушу менен бирге турак жай фондун башкаруу чөйрөсүндө мыйзам чыгаруучулук жана уюштуруучулук реформалардын зарылдыгы келип чыкты. Бул бапта турак жай менчик ээлеринин шериктештиги (мындан ары – шериктештик же ТЭШ) көп батырлүү үйлөрдүн мүлкүн башкаруу жаатындагы укуктук жана чарбалык маселелерди тартипке келтирүүгө арналган негизги институционалдык механизм болуп саналат.

ТЭШтин иш-аракети көп батырлүү үйлөрдөгү жалпы мүлктү башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган. Көрктөндүрүлгөн, таза короо, балдар аянтчалары жана газондор, домофон, таза тепкичтер жана лифттер – мунун баары жашоочулардын маанайына гана эмес, үйдөгү батырлердин базар баасына да таасирин тийгизет.

ТЭШ батырлердин жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин өз ара пайдалуу, жарандык коомдун баштапкы уюму. ТЭШтин мүчөлөрү жалпы мүлктү башкарууну жана макулдашылган чечимдерди кабыл алууну үйрөнгөндөн кийин жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жигердүү катышуучулары болуп калышат.

2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган “Көп батырлүү үйлөрдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин шериктештиктери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын (мындан ары – ТЭШ жөнүндө Мыйзам) 3-беренесине ылайык:

“Көп батырлүү үйдөгү турак жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин шериктештиги – көп батырлүү үйдөгү жалпы мүлктү (кыймылсыз мүлк комплексин) биргелешип башкаруу, ошол комплексти эксплуатациялоону камсыз кылуу, ээлик кылуу, пайдалануу жана мыйзамдарда белгиленген чектерде көп батырлүү үйдөгү жалпы мүлктү тескөө үчүн көп батырлүү үйдөгү турак жана турак эмес жайлардын менчик ээлери тарабынан түзүлүүчү коммерциялык эмес уюм”.

Бүгүнкү күндө өлкөдөгү турак жай-коммуналдык чарбаны башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу жаатындагы негизги үмүттөр ТЭШ менен байланыштырылып жатат. ТЭШтин иш чөйрөсүндөгү илимий-теориялык жана иш жүзүндө багытталган изилдөөлөргө жасалган талдоо көрсөткөндөй, мүлктү башкаруунун бул формасынын негизги артыкчылыктарынын катарына төмөнкүлөр кирет:

1) *Шериктештиктин ишинин максаты.* ТЭШтин ишинин максаты катары жандарга ыңгайлуу жашоону камсыз кылуу боюнча аны ишке ашыруу үчүн укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү берүүнү түшүнүш керек. Эреже катары, ТЭШтин уюм катары ишинин максаты турак жайдын ар бир жеке ээсинин кызыкчылыктарына жана муктаждыктарына дал келет.

2) *Үчүнчү жактар менен турак жай ээлеринин тышкы мамилелерин камсыз кылуу.* Үчүнчү жактар менен мамилелерде жашоочулар өздөрү тандап алган шериктештиктин башкаруу органдары турак жай ээлеринин кызыкчылыктарын көздөсө, бул баары үчүн ыңгайлуу болоору талашсыз. Көпчүлүк учурларда менчик ээлеринин керектөөлөрү дал келгендиктен, аларга кандайдыр бир укуктук мамилеге кирүү же аны токтотуу үчүн макулдашылган эркин билдирип коюу жетиштүү болот. Керектүү ыйгарым укуктар берилген башкаруу органы менчик ээлеринин жамаатынын өкүлү болуп саналат¹¹³.

3) *Көп батирлүү үйдүн жалпы мүлкүн башкарууга жана аны көрктөндүрүүгө байланышкан маанилүү маселелерди чечүүгө түз катышуу мүмкүнчүлүгү.* ТЭШтин укуктук статусу жана андагы чечимдерди кабыл алуу тартиби шериктештиктин ар бир мүчөсүнө ар кандай маанилүү маселелер боюнча өз пикирин айтууга мүмкүндүк берет.

4) *Көп батирлүү үйдүн жалпы мүлкүн пайдалануунун эсебинен кошумча кирешелерди тартуу мүмкүнчүлүгү.* Юридикалык жак катары ТЭШ иш-аракеттердин ар кандай түрлөрүн жүргүзө алат, бул иш-аракеттер уставдык, анын ичинде киреше алууга багытталган документтерге шайкеш келүүгө тийиш. ТЭШ коммерциялык эмес уюм (КЭУ) болгондугунун негизинде шериктештик алынган бардык кирешелерди жалпы мүлктү андан ары көрктөндүрүүгө жумшай алат.

5) *Турак жайдын базар баасына тикелей таасири.* ТЭШтин натыйжалуу иши үйгө жанаша жайгашкан тегерегиндеги жакшыртылган аймактын эсебинен батирдин сатуу баасын олуттуу жогорулатууга мүмкүндүк берет.

6) *Натыйжалуу менчик ээсин калыптандыруу.* Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, ТЭШтер түзүлгөн көп батирлүү үйлөрдүн жашоочулары алда канча жоопкерчиликтүү жана аң-сезимдүү болушат, биргелешип жашоонун маданиятынын жогорку деңгээлине ээ, бул шаардын жалпы көрүнүшүнө таасирин тийгизбей койбойт.

Жалпы мүлктү башкаруунун формасы катары ТЭШтин жогоруда келтирилген артыкчылыктары дагы көп, бирок аларды кароодо турак жай рыногун, турак жай мыйзамдарын жана турак жай-коммуналдык мамилелер чөйрөсүн андан ары өнүктүрүү үчүн юридикалык жактын бул формасынын олуттуу потенциалын да көрүүгө болот.

Ошентип, ТЭШ турак жай имараттарын башкаруунун эң келечектүү формасы жана жалпы мүлктү башкаруунун экономикалык максатка ылайыктуулугу жана турак жай ээлеринин үчүнчү жактар менен өз ара аракеттенүү жол-жобосун жөнөкөйлөтүү жагынан бир катар артыкчылыктарга ээ деген тыянак чыгарууга болот.

¹¹³ Валиев Ш.З., Гавриленко И.Г., Суренян М.А. ТЭШти өнүктүрүүдөгү көйгөлөрдү талдоо жана аларды түзүүгө дем берүү // УГНТУ жарчысы. Илим, билим берүү, экономика. Сериясы: Экономика. – 2014. – № 1. – 84-89-беттер.

§ 2. ТЭШтин укуктук статусу

Кыргыз Республикасында ТЭШтин укуктук абалы ТЭШ жөнүндө Мыйзамга ылайык аныкталат. Бул атайын ченемдик укуктук актыдан тышкары, ТЭШтин иши менен байланышкан айрым өнүттөр кодификацияланган актыларда – Кыргыз Республикасынын Граждандык жана Турак жай кодекстеринде камтылган¹¹⁴.

КР Турак жай кодексинин 31-беренесине ылайык, *көп батирлүү үйдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин жалпы мүлкүн башкаруу жарандардын жагымдуу жана коопсуз жашоо шартын, көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү белгиленген ченемдерге жана эрежелерге ылайык кароону, көрсөтүлгөн мүлктү пайдалануу маселелерин өз убагында жана квалификациялуу чечүүнү камсыз кылышы керек*¹¹⁵.

КР Турак жай кодекси көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү башкаруунун төмөнкү формаларын камтыйт:

- көп батирлүү үй төрттөн ашпаган батирди өзүнө камтыган учурларда гана жайлардын менчик ээлери өздөрү тикелей тейлейт;
- башкаруучу уюм же башкаруучу менен келишим түзүү;
- ТЭШти түзүү;
- турак жай же турак жай-эксплуатациялык кооператив тарабынан башкаруу;
- мыйзамда белгиленген учурларда адистештирилген мамлекеттик же муниципалдык мекеме аркылуу башкаруу.

Башкаруунун формасын тандоо жөнүндө маселе көп батирлүү үйдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин кароосуна калтырылат жана мындай менчик ээлеринин жалпы чогулушунун жүрүшүндө батирлердин ээлеринин жалпы санынын көпчүлүк добушу менен аныкталат. Мындай көпчүлүктүн чечими турак жайлардын бардык ээлери үчүн милдеттүү болуп саналат.

КР Граждандык кодекси ТЭШтин иш-аракети менен байланышкан мамилелерди тикелей жөнгө салбайт, бирок юридикалык жактар жана алардын укуктук статусу жөнүндө жалпы жоболорду, ошондой эле турак жайларга менчик укугун жүзөгө ашырууну аныктаган ченемдерди камтыйт, мында көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү башкаруу максаттары үчүн ТЭШ түзүлүшү мүмкүн дегенди караштырат.

Муну менен катар, КР Граждандык кодексинин 247-беренесине ылайык, *көп батирлүү үйдөгү бирден ашык менчик ээсин тейлеген жайлар, үй ичиндеги түйүндөр жана инженердик жабдуу-шаймандар (подъезддер, вестибюлдар, квартира аралык тепкичтер жана аянтчалар, тепкичтер, желдеткич жана лифт шахталары, батирден тышкары коридорлор, коридорлор, кургаткычтар, кир жуугуч бөлмөлөр, буюм сактагычтар, чердак, техникалык кабаттар, жертөлөлөр, өткөөл шлюздар, таштанды камералары, таштанды өткөргүчтөр, чатыр жапкычтар, имараттын*

¹¹⁴ 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган №15 КР Граждандык кодекси, 1-бөлүк.

¹¹⁵ 2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №117 Кыргыз Республикасынын Турак жай кодекси.

курулуш конструкциялары, башка кошумча жайлар жана башкалар), ошондой эле үй жанындагы жер участкалары көп батирлүү үйдөгү турак жана турак эмес жайлардын ээлеринин жалпы үлүштүк менчиги болуп саналат.

“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамы ТЭШ жөнүндө атайын ченемдерди камтыбайт, бирок ал боюнча ар кандай коммерциялык эмес юридикалык жактын ишине коюлуучу жалпы талаптардагы окшош жактарын салыштырып көрсө болот¹¹⁶.

ТЭШтин ишин жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларга келсек, алардын ичинде, мисалы, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2011-жылдын 15-февралында кабыл алынган №50 “Көп батирлүү турак үйдүн жанындагы жер участогунун чек араларын аныктоо жана тариздөө тартиби жөнүндө Убактылуу жобону бекитүү тууралуу” токтому бар.

§ 3. ТЭШти уюштуруу

ТЭШти уюштуруу же түзүү тартиби мүчөлүккө негизделген КЭУлар үчүн белгиленген жол-жоболорго окшош. Бул учурда олуттуу айырмачылык болуп көп батирлүү үйлөрдөгү турак жана турак эмес жайлардын менчик ээлери гана (мындан ары текст боюнча – менчик ээлери) боло ала турган шериктештиктин уюштуруучуларынын курамы саналат.

Бир көп батирлүү үйдө бирден ашык ТЭШти түзүүгө болбойт.

ТЭШти түзүүнүн жол-жобосу ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 4-беренеси менен жөнгө салынган.

ТЭШти түзүү үчүн турак жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин 10 пайызы демилгелүү топту түзүүгө укуктуу. Демилгелүү топ чогулуш өткөрөт, анда уюштуруу чогулушунун датасы, убактысы жана орду, уюштуруу чогулушунун алдын ала күн тартиби жана ТЭШтин алдын ала аталышы аныкталат. Демилгелүү топтун чогулушу демилгелүү топтун чогулушуна катышкан турак жай ээлеринин фамилиясы, аты жана атасынын аты, дареги, телефондору көрсөтүлүү менен протоколго түшүрүлүшү керек.

Демилгелүү топ уюштуруу чогулушуна он күн калганга чейин жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органына уюштуруу чогулушун өткөрүү датасын, убактысын жана ордун, ошондой эле демилгелүү топтун бардык мүчөлөрүнүн байланыш каражаттарын көрсөтүү менен ТЭШти уюштуруу чогулушун өткөрүү ниети жөнүндө жазуу жүзүндөгү билдирүүнү жиберет.

¹¹⁶ 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамы.

Демилгелүү топ уюштуруу чогулушун өткөрүү датасын, убактысын, ордун, демилгелүү топтун катышуучуларынын фамилиясын, атын жана атасынын атын, даректерин, байланыш каражаттарын, уюштуруу чогулушунун алдын ала күн тартибин жана ТЭШтин алдын ала аталышын көрсөтүү менен, уюштуруу чогулушун өткөрүү күнүнө чейин 10 күндөн кечиктирбестен жазуу жүзүндө бардык менчик ээлерине билдирет.

Уюштуруу чогулушу жөнүндө жазуу жүзүндөгү билдирүү ар бир менчик ээсине кол коюу менен тапшырылууга тийиш, ал эми жашаган жери боюнча менчик ээси жок болгон учурда же билдирүүнү кабыл алууну каалабаган учурда бул тууралуу демилгелүү топ тарабынан жүргүзүлгөн билдирүү журналына жазуу жазылат.

Көп кабаттуу үйдү курган жеке ишкер же юридикалык жак, анын уюштуруучулары жана кызматкерлери демилгелүү топтун жана уюштуруу чогулушунун курамында болууга укугу жок.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органы ТЭШти түзүүгө жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ТЭШ менен мындан аркы өз ара аракеттенүүсүнө зарыл жардам көрсөтүү үчүн уюштуруу чогулушуна кызматкерди жиберүүгө укуктуу.

Уюштуруу чогулушу төмөнкүдөй чечимдерди кабыл алат:

- 1) ТЭШти түзүү жөнүндө;
- 2) ТЭШтин аталышын жана жайгашкан жерин бекитүү тууралуу;
- 3) уставын бекитүү тууралуу;
- 4) ТЭШтин башкаруу органдарын шайлоо тууралуу.

Уюштуруу чогулушу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык ТЭШти түзүүгө жана анын ишине тиешелүү жана башка маселелерди кароого укуктуу.

Уюштуруу чогулушу, эгерде ага турак жай жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин көпчүлүгү катышса, чечим кабыл алууга укуктуу болуп саналат.

Добуш берүү бюллетень колдонуу менен же чогулуш тарабынан белгиленген башкача жол менен жүргүзүлүшү мүмкүн.

Добуш берүүгө турак жайдын же турак эмес жайдын бир гана менчик ээси катыша алат. Эгерде менчик ээси бир нече турак же турак эмес жайга ээ болсо, анда анын добушу бир добушка барабар болот.

Эгерде менчик ээлеринин жалпы санынын добуштарынын 51 пайызынан кем эме-си ал үчүн добуш берсе, ТЭШ түзүү тууралуу чечим кабыл алынган болуп эсептелинет.

Добуш берүүнүн жыйынтыктары чечим кабыл алынгандан кийин 30 күндөн кечиктирилбеген мөөнөттө менчик ээлерине жеткирилет.

Уюштуруу чогулушунун протоколу милдеттүү тартипте жүргүзүлөт.

Демилгечи топ ТЭШти мамлекеттик каттоодо ыйгарым укуктуу органдарга берилген маалыматтардын тактыгы үчүн жоопкерчилик тартат.

ТЭШ Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык мамлекеттик каттоодон өткөн учурдан тартып түзүлгөн болуп эсептелинет жана юридикалык жак болуп саналат.

Эгерде шериктиктин уставында башкача каралбаса, ТЭШ ишинин мөөнөтү чектелбестен түзүлөт.

ТЭШ өз милдеттенмелери боюнча ага таандык болгон бардык мүлкү менен жооп берет. ТЭШ шериктиктин мүчөлөрүнүн милдеттенмелери боюнча жооп бербейт, ал эми шериктиктин мүчөлөрү ТЭШтин милдеттенмелери боюнча жооп беришпейт.

Кыргыз Республикасынын юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө мыйзамдарында ТЭШти каттоо үчүн берилүүчү документтерди түзүү үчүн айрым атайын эрежелер каралган. Алсак, уюмдаштыруучулардын паспортторунун көчүрмөлөрүн берүү талап кылынбайт, бирок каттоо арызына *ТЭШти уюштуруу чогулушуна катышкан көп батирлүү үйдөгү турак жана турак эмес жайлардын менчик ээлеринин тизмесин фамилиясын, атын, атасынын атын, дарегин жана аларга менчик укугунда таандык болгон жайга укук белгилөөчү документтердин реквизиттерин көрсөтүү менен тиркөө керек.*

Мындан тышкары, ТЭШти каттоодо КЭУну түзүү жол-жобосуна коюлган жалпы талаптар колдонулат, алар КЭУну мамлекеттик каттоодо арыз ээси каттоочу органга төмөнкүлөрдү бере тургандыгын көрсөтөт:

– *Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети бекиткен форма боюнча каттоо арызын;*

– *КЭУну түзүү, уставды бекитүү жана КЭУнун башкаруу органдарын түзүү жөнүндө чечимди;*

– *КЭУнун жетекчиси кол койгон эки нускадагы устав;*

– *КЭУну түзгөн уюмдаштыруучулардын демилгечи-жарандардын тизмесин (ТЭШ үчүн);*

– *фамилиясын, атын, атасынын атын, туулган жылын, шайланган кызматын көрсөтүү менен КЭУнун жетектөөчү органдарынын мүчөлөрүнүн тизмесин.*

Уюмдаштыруучулардын же демилгечи-жарандардын тизмесинде уюмдаштыруучулардын фамилиясы, аты, атасынын аты, туулган жылы жана дареги көрсөтүлөт. Тизмеге уюмдаштыруучулар же демилгечилер кол коюшат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген учурларды кошпогондо, ТЭШти түзүү, уставды бекитүү жана КЭУнун башкаруу органдарын түзүү жөнүндө чечимге чогулуштун төрагасы жана катчысы кол коёт, алардын колдору нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлүүгө тийиш.

Белгилей кетсек, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен ТЭШтин уставына өзгөчө талаптар коюлат.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 5-беренесине ылайык ТЭШтин уставы төмөнкүлөрдү камтышы керек:

- 1) ТЭШтин толук аталышын жана анын юридикалык дарегин, ишинин предметин жана максаттарын;*
- 2) ТЭШтин ишин башкаруунун тартибин, башкаруу органдарынын сандык курамын жана ыйгарым укуктарынын мөөнөттөрүн;*
- 3) турак жайды же турак эмес жайды ижарага берүү жөнүндө ТЭШти менчик ээси тарабынан кабарлоосунун тартиби;*
- 4) жалпы чогулуш Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык ага киргизүүнү зарыл деп эсептеген башка маселелерди.*

ТЭШти мамлекеттик каттоодон өткөргөндөн кийин мүчөлүккө каалоосун билдирген бул көп батирлүү үйдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлери анын мүчөсү болуп калышат. Мында ТЭШке мүчөлүгүнүн жоктугу менчик ээлерин көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү тейлөө түйшүгүнөн бошотпойт.

Жер төлөөлөрдү, турак жана турак эмес жайларды кошпогондо, мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына таандык болгон кире бериштер, тепкичтер, чатырлар, лифттер жана башка мүлктөр ТЭШтин пайдалануусуна акысыз берилүүгө тийиш. Эгерде жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы же мамлекеттик орган жогоруда көрсөтүлгөн мүлктү акысыз пайдаланууга берүүдөн баш тартса, көп батирлүү үйдү башкаруу бул мүлктүн менчик ээсинин каражаттарынын эсебинен жүзөгө ашырылат.

Андан ары ТЭШти кайра уюштуруу жана жоюу Кыргыз Республикасынын жарандык мыйзамдарында белгиленген негизде жана тартипте жүзөгө ашырылат.

ТЭШ менчик ээлеринин жалпы чогулушунун чечими менен турак жай же турак жай-курулуш кооперативи болуп кайра түзүлүшү мүмкүн.

ТЭШ жоюлуп, карыздарды төлөгөндөн кийин калган мүлкү шериктештиктин мүчөлөрүнүн ортосунда жалпы мүлктөгү алардын үлүшүнө жараша бөлүштүрүлүп берилет.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 9-беренесине ылайык, *турак жай менчик ээлеринин эки жана андан көп шериктиги көп батырлүү үйлөрдөгү жалпы мүлктү биргелешип башкаруу үчүн ТЭШтердин бирикмесин түзө алышат.*

§ 4. ТЭШтин мүчөлөрүнүн укуктук абалы

ТЭШке мүчөлүк менчик ээлеринде кандайдыр бир укуктук статусту түзөт, аларга белгилүү укуктарды жана милдеттерди берет.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 11-беренесине ылайык, *ТЭШке мүчө болуу ТЭШке кирүү жөнүндө менчик ээсинин арызынын негизинде пайда болот.*

Жеке да, юридикалык жактар да ТЭШтин мүчөлөрү боло алышат:

– көп батырлүү үйлөрдөгү турак же турак эмес жайлардын жана ошого жараша жалпы пайдалануудагы объекттердин менчик ээлери болуп саналган жарандар; мында жашы жете электердин, ошондой эле аракетке жөндөмсүз же аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген адамдардын кызыкчылыктарын алардын мыйзамдуу өкүлдөрү коргойт;

– көп батырлүү үйлөрдөгү турак же турак эмес жайлардын жана тиешелүү түрдө жалпы пайдалануудагы объекттердин менчик ээлери болуп саналган юридикалык жактар.

Шериктиктин мүчөсүнүн турак же турак эмес жайга менчик укугу токтотулган учурда ТЭШке мүчөлүк турак жайга менчик укугун жоготкон учурдан тартып токтотулат.

ТЭШтин мүчөсү – юридикалык жак - кайра уюштурулганда же ТЭШтин мүчөсү каза болгондо, мындай жактын укук мураскорлору ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун чечими боюнча ТЭШке кире алышат.

Ошондой эле ТЭШтин мүчөлүгүнөн чыгуу жөнүндө арыз мүчөлүктү токтотуу үчүн негиз болуп бериши мүмкүн.

Шериктештиктин мүчөлөрүнүн негизги укуктары жана милдеттери ТЭШ жөнүндө Мыйзамда аныкталган. Толук укуктар жана милдеттер шериктештиктердин уставдарында аныкталат.

Менчик ээси жайды Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык са-тууга, ижарага берүүгө, мураска калтырууга, күрөөгө берүүгө же башкача түрдө тескөөгө (пайдаланууга) укуктуу.

Турак же турак эмес жайга (мындан ары – жайга) менчик укугу бөлөк тарапка өткөн учурда бир эле убакта жайдын жаңы менчик ээсине көп батырлүү үйдүн

жалпы мүлкүндөгү үлүш да кошо өтөт. Жайдын менчик ээси жалпы мүлктөгү өзүнүн үлүшүн жайга болгон менчик укугунан бөлүп өзүнчө ээликтен ажыратып башкаларга өткөрүп бере албайт.

Жайдын менчик ээсинин башка жерде жашаганы, ошондой эле жайды пайдалануу укугун башка адамдарга өткөрүп берүү добуш берүү укугун өткөрүп берүүгө алып келбейт жана менчик ээсин ага мыйзамдар жана ТЭШтин уставы менен жүктөлгөн милдеттерден бошотпойт.

ТЭШ менен менчик ээсинин өз ара аракеттенүүсү ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын негизинде түзүлөт. Ошентип, эгерде жалпы мүлктүн абалын текшерүү, аны оңдоо же тетиктерди алмаштыруу жүргүзүлсө, кабарлоону алган учурда менчик ээси ТЭШтин өкүлүнүн жайга кирүүсүн камсыз кылууга милдеттүү. ТЭШ, өз кезегинде, жалпы мүлктү тейлөөнү камсыз кылуу боюнча иштерди жүргүзүүнүн натыйжасында менчик ээсине келтирилген зыяндын ордун толтурат.

Эгерде мындай чечим Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актыларына же ТЭШтин уставына каршы келсе, ТЭШтин ар кандай мүчөсү ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун, башкармачылыгынын, башкармачылыктын төрагасынын же текшерүү комиссиясынын (текшерүүчүнүн) чечимине даттанууга укуктуу.

§ 5. ТЭШти башкаруу жана контролдоо органдары

Шериктештиктер башкаруу жана контролдоо органдарын түзөт. Мындай органдарды шарттуу түрдө жогорку, аткаруучу-тескөөчү, контролдоочу жана көмөкчү деп бөлүүгө болот.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 12-беренесине ылайык, *шериктештиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу, шериктештиктин башкармачылыгы жана текшерүү комиссиясы (текшерүүчү) ТЭШтин башкаруу органдары болуп саналат.*

ТЭШтин мүчөлөрүнүн **жалпы чогулушу** шериктештиктин жогорку башкаруу органы болуп саналат жана шериктештиктин уставында белгиленген тартипте чакырылат.

ТЭШ жөнүндө Мыйзам ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун компетенциясына кирген маселелердин тизмесин белгилейт:

- 1) *шериктиктин уставына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү, анын ичинде аны жаңы редакциясында кабыл алуу;*
- 2) *шериктикти жоюу жөнүндө чечимдерди кабыл алуу;*
- 3) *шериктиктин башкармачылыгын жана текшерүү комиссиясын (текшерүүчүнү) шайлоо;*

4) шериктиктин мүчөлөрүнүн милдеттүү төлөмдөрүнүн жана төгүмдөрүнүн өлчөмүн белгилөө;

5) шериктиктин атайын фонддорун, анын ичинде резервдик фондун, көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү жана анын жабдууларын калыбына келтирүү жана оңдоо фондун түзүү;

6) зайым каражаттарын, анын ичинде банктык насыяларды алуу жөнүндө чечимдерди кабыл алуу;

7) шериктиктин чарбалык ишинен түшкөн кирешелерди пайдалануунун багыттарын аныктоо;

8) шериктиктин жылдык бюджетин жана финансылык иш-аракети жөнүндө жылдык планын жана мындай планды аткаруу жөнүндө отчетун бекитүү;

9) шериктиктин башкармачылыгынын, башкармачылыктын төрагасынын жана текшерүү комиссиясынын (текшерүүчүнүн) аракеттерине даттанууларды кароо;

10) шериктиктин башкармачылыгынын төрагасынын сунуштамасы боюнча милдеттерине көп батирлүү үйдү тейлөө кирген кызматкерлерге карата шериктиктин ички иш эрежелерин, алардын эмгек акысын төлөө тууралуу жобону кабыл алуу жана өзгөртүү;

11) шериктиктин башкармачылыгынын мүчөлөрүн эмгек акы өлчөмдөрүн аныктоо;

12) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү ижарага берүү же аларга карата башка укуктарды өткөрүп берүү жөнүндө чечимдерди кабыл алуу;

13) башкармачылыктын ар жылдык отчетун бекитүү;

14) шериктиктин жалпы мүлкүн жеке же юридикалык жакка (башкаруучуга) тейлөөгө өткөрүп берүү жөнүндө чечимдерди кабыл алуу, ошондой эле башкаруучу шериктикке көрсөтүүгө тийиш болгон кызмат көрсөтүүлөрдүн тизмегин аныктоо;

15) көп батирлүү үйдө кошумча жайларды жана жалпы мүлк объекттерин куруу жөнүндө чечимдерди кабыл алуу;

16) ТЭШтин финансылык-чарбалык ишин көз карандысыз текшерүү (аудит) үчүн аудитордук уюмду же аудиторду тартуу;

17) мыйзамда же башка ченемдик укуктук актыларда каралган башка маселелер.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун компетенциясы, мисалы, шериктештиктин башкармачылыгынын карамагына киргизилген, шериктештиктин ишине байланыштуу башка маселелердин эсебинен кеңейтилиши мүмкүн.

ТЭШтин ар бир мүчөсү мүчөлөрдүн жалпы чогулушунда анын менчигиндеги жайдын көлөмүнө карабастан, бир добуш берүү укугуна ээ.

Шериктештиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна жеке өзү да, ишеним кат таризделген шартта өкүл аркылуу да катышууга болот. Өкүлдүн шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна катышуусунун өзгөчөлүктөрүнүн бири – ТЭШтин мүчөсү, шериктиктин башкармачылыгынын төрагасы тарабынан жакын туугандарына берген ишеним катты күбөлөндүрүү жана аны ТЭШтин мөөрү менен бекитүү болуп саналат.

Шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун ишинин белгиленген тартиби сакталбаган учурда кабыл алынган чечимдер жараксыз болуп саналат.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 14-беренесине ылайык, *ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу жылына бир жолудан кем эмес өткөрүлөт.*

Кезексиз чогулуштар төмөнкүчө чакырылышы мүмкүн:

- башкармачылыктын чечими боюнча;
- текшерүү комиссиясынын талабы боюнча;
- ТЭШ мүчөлөрүнүн 10 пайызынан кем эмесинин демилгеси боюнча.

Кезексиз жалпы чогулушту өткөрүү демилгеси менен чыгып жаткан ТЭШтин мүчөсү шериктештиктин башкармачылыгына чогулуштун күн тартибин жана өткөрүү датасын көрсөтүү менен мындай чогулушту чакыруунун зарылдыгы жөнүндө тиешелүү жазуу жүзүндөгү арызын берүүгө тийиш.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу төмөнкүдөй жолдор менен өтүшү мүмкүн:

1) жеке добуш берүү (күн тартибиндеги маселелерди талкуулоо жана добушка коюлган маселелер боюнча чечим кабыл алуу үчүн ТЭШтин мүчөлөрүнүн биргелешип катышуусу);

2) сырттан добуш берүү (сурамжылоо жүргүзүү жолу менен).

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушун статусуна карабастан – кезектеги же кезексиз болобу – аны уюштуруу жана өткөрүү боюнча милдеттер шериктештиктин башкармачылыгына жүктөлөт.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушун өткөрүү жөнүндө кабарлоо жазуу жүзүндө жөнөтүлөт жана шериктиктин ар бир мүчөсүнө кол койдуруп алуу менен же почталык жөнөтүм аркылуу (тапшырык кат менен) тапшырылат. Кабарлоо жалпы чогулушту өткөрүү датасына чейин 10 күн калгандан кечиктирбестен жөнөтүлөт.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушун өткөрүү жөнүндө билдирүүдө анын формасы, орду, убактысы жана күн тартиби көрсөтүлөт. ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу күн тартибине киргизилбеген маселелерди талкуулоого алып чыгууга укуксуз.

Кезексиз чогулуш өткөрүлө турган болсо, ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушун өткөрүү жөнүндө билдирүүдө бул жалпы чогулушту чакырууну демилгелеген жак жөнүндө маалыматтар көрсөтүлөт.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушун ТЭШтин башкармачылыгынын төрагасы алып барат. Ал жок болгон учурда жалпы чогулушту ТЭШтин башкармачылыгынын мүчөлөрүнүн бири алып барат.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу, эгерде ага турак жай менчик ээлеринин шериктигинин мүчөлөрүнүн же алардын өкүлдөрүнүн 50 пайыздан ашыгы катышса, чечим кабыл алууга укуктуу болуп саналат.

Кворум жок болгон учурда ТЭШтин мүчөлөрү катышкандардын жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кийинки чогулушту өткөрүүнүн формасы жөнүндө чечим кабыл алат. Сырттан добуш берүү жолу менен жалпы чогулушту өткөрүү чечими кабыл алынган учурда шериктиктин катышкан мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу сурамжылоо жүргүзүү үчүн 3 адамдан кем эмес сандагы жооптуу адамдарды шайлайт. Жалпы чогулуштун чечими протокол менен таризделет. Каттоо баракчасы протоколго милдеттүү тиркеме болуп саналат.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жаңыдан дайындалган жалпы чогулушу өтпөй калган жалпы чогулуштун датасынан тартып 2 күндөн эрте эмес жана 30 күндөн кечиктирбестен өткөрүлүшү мүмкүн.

Жалпы чогулушка консультациялык-укуктук жардам көрсөтүү укугу менен жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруу органдарынын өкүлдөрү катыша алат.

ТЭШтин башкармачылыгы жалпы чогулуштун күн тартибиндеги маселелер боюнча сурамжылоо барактарын даярдайт. Добуш берүүгө коюлган маселелер боюнча сурамжылоо барагында добуш берүүгө катышкан адам жана күн тартибинин ар бир маселеси боюнча "макул", "каршы" же "калыс" деген сөздөр менен туюнтулган чечимдер жөнүндө маалыматтар камтылууга тийиш. Сурамжылоо барагынын ар бир бетине ТЭШтин башкармачылыгынын төрагасы кол коюуга тийиш жана мөөр басылышы керек. Добуш берүүгө алынып чыккан маселелер боюнча сурамжылоо барактары ТЭШтин ар бир мүчөсүнө жеткирилет, алар жок болгон учурда сурамжылоо жүргүзүү үчүн жооптуу адамдар кол коюшкан тиешелүү акт түзүлөт. Жооптуу адамдар сурамжылоо барактарын чогулткандан кийин ТЭШтин башкармачылыгы тарабынан добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндө протокол түзүлөт. Сурамжылоо барактары протоколго милдеттүү тиркеме болуп саналат. ТЭШтин мүчөлөрүнүн добуш берүүсүнүн жыйынтыктары, жарыяланган датасы көрсөтүлүү менен, маалымат стендине илинет.

ТЭШтин башкармачылыгын жана текшерүү комиссиясын шайлоодо сырттан добуш берүү менен өткөрүлүүчү жалпы чогулуш төмөнкүдөй 2 этапта өткөрүлөт:

1) ТЭШтин башкармачылыгы тарабынан белгиленген мөөнөттө башкармачылыктын жана текшерүү комиссиясынын курамына талапкерлер ТЭШтин мүчөлөрү тарабынан жазуу жүзүндө сунушталат. Бул учурда сунушталган талапкерлер аларды шайлануучу башкармачылыктын курамына киргизүүгө жазуу жүзүндө макулдугун берүүгө тийиш.

2) ТЭШтин башкармачылыгына жана текшерүү комиссиясына талапкерлердин фамилиясын, атын, атасынын атын, алардын менчигинде турган жайдын дарегин камтыган сурамжылоо барагын түзүү жана жалпы чогулушту өткөрүү.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын аркылуу жалпы чогулуштун компетенциясына кирген маселелер боюнча ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун чечимдери Мыйзамдын 13-беренесинин 2-бөлүгүнүн 2, 7, 12 жана 13-пунктарына ылайык ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы санынын 2/3 кем эмес добушу менен кабыл алынат, ал эми 13-берененин 2-бөлүгүнүн 6 жана 12-пунктары боюнча чечимдер турак эмес жайлардын бардык менчик ээлеринин макулдугу менен кабыл алынат. Башка маселелер боюнча чечимдер жалпы чогулушка катышкан ТЭШтин мүчөлөрүнүн же алардын өкүлдөрүнүн жалпы санынын көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун чечимдери ТЭШтин бардык мүчөлөрү үчүн милдеттүү болуп саналат.

ТЭШтин **аткаруучу органы** болуп юридикалык жактын ишине жалпы жетекчилик кылган шериктештиктин башкармачылыгы саналат.

Башкармачылыктын компетенциясына ТЭШтин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун компетенциясына кирген маселелерди кошпогондо, шериктештиктин ишинин бардык учурдагы маселелери кирет.

ТЭШтин башкармачылыгы шериктиктин мүчөлөрүнүн ичинен шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунда шериктиктин уставында белгиленген, бирок 2 жылдан ашык эмес, мөөнөткө шайланат. Башкармачылыктын мүчөлөрүнүн саны жуп эмес болушу керек жана шериктиктин уставы менен белгиленет.

Бир эле адам шериктиктин башкармачылыгына катары менен эки мөөнөттөн ашык шайлана албайт.

ТЭШтин башкармачылыгынын төрагасы өз курамынан уставда каралган мөөнөткө шайланат.

Эгерде шериктиктин уставында башкача белгиленбесе, башкармачылыктын жыйналышы айына бир жолудан кем эмес өткөрүлөт. ТЭШтин башкармачылыгынын жыйынынын кворуму шериктештиктин башкармачылыгынын мүчөлөрүнүн көпчүлүгүн түзөт. ТЭШтин башкармачылыгынын чечими тиешелүү протокол менен таризделет.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 16-беренесине ылайык, ТЭШтин башкармачылыгынын милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

1) *шериктик тарабынан Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жана шериктиктин уставынын талаптарын сактоо;*

2) *шериктиктин мүчөлөрүнүн белгиленген милдеттүү төлөмдөрдү жана төгүмдөрдү өз учурунда төлөшүн көзөмөлдөө;*

3) *тийиштүү жылга шериктиктин кирешелер жана чыгашалар сметасын (жылдык бюджетин) жана финансылык иши жөнүндө отчетторду түзүү, бекитүү үчүн*

аларды шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна коюу;

4) көп батирлүү үйдү башкаруу же аны башкарууга келишим түзүү;

5) көп батирлүү үйдү тейлөө үчүн кызматкерлерди жалдоо жана аларды бошотуу;

6) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү тейлөөгө, эксплуатациялоого жана оңдоого келишимдерди түзүү;

7) шериктиктин мүчөлөрүнүн тизмесин, иш кагаздарын, бухгалтердик эсепти жана бухгалтердик отчетту жүргүзүү;

8) шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушун чакыруу жана өткөрүү;

9) ТЭШтин уставынан келип чыккан башка милдеттерди аткаруу.

ТЭШтин башкармачылыгынын төрагасынын ыйгарым укуктарына келсек, аларга төмөнкүлөрдү киргизсек болот:

– шериктиктин атынан ишеним катсыз иш-аракет жүргүзөт;

– төлөм документтерине кол коёт;

– Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, шериктиктин уставына ылайык шериктиктин башкармачылыгы же шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун милдеттүү түрдө жактыруусун талап кылбаган бүтүмдөрдү жасайт;

– милдетине көп батирлүү үйдү тейлөө кирген кызматкерлерге карата шериктиктин ички тартибинин эрежелерин, алардын эмгек акыларын төлөө тууралуу жобону иштеп чыгат жана шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна бекитүүгө киргизет;

– башкармачылыктын чечимдерин аткарууну камсыз кылат, шериктештиктин бардык кызмат адамдарына көрсөтмөлөрдү жана тескемелерди берет;

– шериктештиктин кызмат адамдарына карата буйруктарды жана тескемелерди чыгарат.

ТЭШти көзөмөлдөө органы болуп шериктештиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунда 2 жылдан ашпаган мөөнөткө шайлануучу текшерүү комиссиясы же текшерүүчү эсептелет. ТЭШтин текшерүү комиссиясынын курамына шериктиктин башкармачылыгынын мүчөлөрү жана алардын үй-бүлө мүчөлөрү кире алышпайт.

Текшерүү комиссиясынын төрагасы анын курамынан шайланат.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 18-беренесине ылайык ТЭШтин текшерүү комиссиясынын же текшерүүчүсүнүн функцияларына төмөнкүлөр кирет:

1) шериктиктин финансылык иш-аракетин жылына бир жолудан кем эмес текшерүүнү жүргүзөт;

2) шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушуна тийиштүү жылга шериктиктин кирешелер жана чыгашалар сметасы жөнүндө корутундуну жана финансылык иши жана милдеттүү төлөмдөрдүн жана төгүмдөрдүн өлчөмдөрү жөнүндө отчетту берет;

3) өз иши тууралуу шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунда отчет берет.

§ 6. ТЭШтин иш-аракетинин өзгөчөлүктөрү

Өз алдынча юридикалык жак катары ТЭШке өзүнүн иш-аракетинин жүрүшүн-дө айрым бир укуктар берилет, аларды ишке ашыруу жайлардын менчик ээлеринин кызыкчылыктарын камсыз кылууга жана коргоого багытталган.

ТЭШ жөнүндө Мыйзам менен ТЭШке берилген негизги укуктарга төмөнкүлөр кирет:

1) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү тейлөө жана оңдоо жөнүндө келишимдерди жана менчик ээлеринин жана шериктиктин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарындагы башка келишимдерди түзүүгө;

2) бир жылга кирешелердин жана чыгашалардын сметасын, анын ичинде көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү тейлөөгө жана оңдоого зарыл чыгашаларды, көп батирлүү үйдү капиталдык оңдоого жана реконструкциялоого чыгымдарды, атайын төгүмдөрдү жана резервдик фондго чегерүүлөрдү, ошондой эле мыйзамда жана шериктиктин уставында белгиленген башка максаттар үчүн чыгашаларды аныктоого;

3) бир жылга кабыл алынган кирешелер жана чыгашалар сметасынын негизинде ар бир менчик ээси үчүн анын көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлккө жалпы менчиктеги укугунун үлүшүнө ылайык төлөмдөрдүн жана төгүмдөрдүн өлчөмүн белгилөөгө;

4) менчик ээлери үчүн иштерди аткарууга жана аларга кызмат көрсөтүүгө;

5) банктар берген насыяларды Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган тартипте жана шарттарда пайдаланууга;

6) келишим боюнча шериктик үчүн иштерди аткаруучу жана шериктикке кызматтарды көрсөтүүчү тараптарга материалдык жана акчалай каражаттарды берүүгө;

7) шериктикке таандык мүлктөрдү убактылуу пайдаланууга берүүгө;

8) кызыкдар жактарга көп батирлүү үйдөгү батирлерде жашаган жарандар жөнүндө маалыматтарды берүүгө;

9) милдеттүү төлөмдөрдү, төгүмдөрдү жана башка жалпы чыгашаларды төлөөнү кечиктиргендиги үчүн үстөк айып белгилөөгө укуктуу, анын суммасы карыздын жалпы суммасынын 30 пайызынан ашпашы керек;

10) милдеттүү төлөмдөрдү жана төгүмдөрдү төлөө жана башка жалпы чыгашаларды төлөө боюнча менчик ээлери милдеттенмелерди аткарбагандыгынын натыйжасында милдеттүү төлөмдөрдүн жана төгүмдөрдүн ордун толтуруу жана/же шериктикке келтирилген зыяндардын толук толтуруу жөнүндө талап менен сотко кайрылууга.

Мындан тышкары, эгерде бул менчик ээлеринин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын бузбаса, ТЭШ төмөнкүлөргө укуктуу:

1) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктүн бир бөлүгүн пайдаланууга берүүгө;

2) турак жай курулушун жүзөгө ашыруу, чарбалык жана башка курулуштарды

куруу жана аларды андан ары эксплуатациялоо үчүн жер участкалорун пайдаланууга алууга же болбосо менчик ээлеринин жалпы үлүштүк менчигине алууга же сатып алууга;

3) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын талаптарына ылайык менчик ээлеринин атынан жана эсебинен үйгө чектеш бөлүнүп берилген жер участкалорунда курулуштарды жүзөгө ашырууга;

4) шериктиктин максаттарына жана милдеттерине жооп берген келишимдерди түзүүгө жана башка аракеттерди жасоого.

Тийиштүү жабдуунун кубаттуулугу электр энергиясын башкаларга берүүнү жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк түзгөн учурду кошпогондо, ТЭШке башка өзүнчө турак, соода жана өнөр жай объектилерине электр энергиясын берүүгө тыюу салынат.

Укуктардан тышкары, ТЭШке айрым бир милдеттер жүктөлгөн, алардын ичинде төмөнкүлөр бар:

1) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын талаптарын, ошондой эле шериктиктин уставын аткарууну камсыз кылууга;

2) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү тейлөө жана оңдоо жөнүндө менчик ээleri менен, анын ичинде шериктиктин мүчөлөрү болуп саналбагандар менен да, келишимдерди түзүүгө;

3) келишим боюнча милдеттенмелерди Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган тартипте аткарууга;

4) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктүн талаптагыдай санитардык жана техникалык абалын камсыз кылууга;

5) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү тейлөө жана оңдоо боюнча милдеттенмелердин бардык менчик ээleri тарабынан мүлктөгү менчик үлүшүнө ылайык аткарышын камсыз кылууга;

6) жалпы менчикке ээлик кылуунун, пайдалануунун жана тескөөнүн шарттарын жана тартибин белгилөөдө менчик ээлеринин укуктарынын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын сакталышын камсыз кылууга;

7) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктүн менчик ээлеринин ээлик кылуу, пайдалануу жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген чектерде тескөө укугун ишке ашырууга бөгөт болгон же ага тоскоолдук кылган үчүнчү жактардын аракеттерине жол бербөө же токтотуу үчүн зарыл чараларды көрүүгө;

8) менчик ээлеринин мыйзамдуу кызыкчылыктарын көздөөгө, анын ичинде үчүнчү жактар менен болгон мамилелерде.

Жогоруда айтылгандардан улам ТЭШтин иши, биринчи кезекте, жарандардын нормалдуу жашашын камсыз кылган эксплуатациялык уюмдун функцияларын ишке ашырууга багытталган деген тыянак чыгарууга болот.

Турак жана турак эмес жайларды башкарууну, тейлөөнү жана эксплуатациялоону өз күчү менен да, ошондой эле башка уюмдардын күчү менен да ишке ашырууга болот.

Биринчи учурда, шериктештикте эмгек келишими боюнча турак жайларды, аларга жанаша жайгашкан жайларды, ошондой эле үй алдындагы аймактарды тейлөө менен алектенген жарандар иштешет (слесарлар, электриктер, тазалагычтар, короочулар ж.б.). Шериктиктин тейлөөчү персоналынын ички иш тартибинин эрежелери, алардын эмгегине акы төлөө жөнүндө жобо шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунда кабыл алынат.

Экинчи учурда шериктештик бөлөк эксплуатациялык уюм менен үйдү тейлөөгө келишим түзөт. Мындай макулдашуу боюнча эксплуатациялык уюм үйдүн күнүмдүк оңдоо иштерин жүргүзүүгө (батирлерден тышкары), турак эмес жайларды жана үй алдындагы аймактарды тазалоого, таштандыны чыгарып кетүүгө, борбордук жылуулук, суу менен камсыздоо тутумдарын тейлөөгө ж.б. милдеттенет.

Газ жана лифт жабдууларын тейлөөнү жана пайдаланууну адистешкен уюмдар гана жүргүзө алат, шериктештик алар менен да тийиштүү келишимдерди түзөт.

Шериктештик КЭУ болуп саналгандыктан, алар уставда каралган ишмердүүлүк менен гана алектенүүгө укуктуу. КР Граждандык кодекси шериктештик өңдүү уюмдар тарабынан ишкерлик ишмердүүлүктү жүргүзүү мүмкүнчүлүгүн карайт, бирок бул эки чектөөлөр менен шартталат:

- 1) ишкерлик иш-аракет шериктештик түзүлгөн максаттарга жетүү үчүн кызмат кылуусу керек;
- 2) ТЭШ киреше алган учурда алынган кирешени ТЭШтин мүчөлөрү менен кызматкерлеринин ортосунда бөлүштүрүүгө укугу жок.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 20-беренеси ТЭШтин чарбалык (экономикалык) иш-аракетин жүзөгө ашыруунун өзгөчөлүктөрүн белгилейт, мындай ишмердүүлүк иш-аракет уставда каралган максаттарга жетүү үчүн гана ишке ашырылышы мүмкүн.

ТЭШ чарбалык иш-аракеттин төмөнкү түрлөрү менен алектене алат:

- 1) көп батирлүү үйдөгү кыймылсыз мүлктү тейлөө, эксплуатациялоо жана оңдоо;
- 2) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык көп батирлүү үйдө кошумча жайларды жана жалпы мүлк объекттерин куруу;
- 3) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктүн бир бөлүгүн ижарага берүү.

ТЭШ мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун чечиминин негизинде шериктиктин чарбалык иш-аракетинен түшкөн киреше жалпы чыгашаларды төлөө үчүн пайдаланылат же шериктиктин уставында каралган максаттарга чыгымдалуучу атайын фонддорго жөнөтүлөт. Кошумча киреше шериктиктин уставында каралган ТЭШтин иш-аракетинин башка максаттарына багытталышы мүмкүн.

Шериктештик ишкердик же башка иш-аракетти жүзөгө ашырууда өзүнүн милдеттенмелери боюнча өзүнө таандык бардык мүлкү менен өз алдынча жооп берет, шериктиктин мүчөлөрү анын карыздары боюнча жоопкерчилик тартышпайт.

ТЭШтин жогоруда көрсөтүлгөн бардык укуктарын жана милдеттерин жүзөгө ашыруу үчүн ТЭШ кандайдыр бир мүлккө жана акча каражаттарына ээ болуш керектиги анык.

ТЭШтин менчигинде кыймылдуу мүлк, ошондой эле көп батирлүү үйдүн ичинде же сыртында жайгашкан кыймылсыз мүлк болушу мүмкүн. Шериктештик юридикалык жак болуп туруп, мыйзамдарда белгиленген тартипте мүлктү сатып алууга жана аны натыйжалуу башкарууну жүзөгө ашырууга укуктуу.

ТЭШтин каражаттары төмөнкүлөрдөн турат:

- 1) милдеттүү төлөмдөрдөн, шериктиктин мүчөлөрүнүн кирүү жана башка төгүмдөрүнөн;*
- 2) шериктиктин максаттарын, милдеттерин жүзөгө ашырууга жана аткарууга багытталган шериктиктин чарбалык иш-аракетинен түшкөн кирешелерден;*
- 3) көп батирлүү үйдөгү жалпы мүлктү эксплуатациялоону, учурдагы жана капиталдык оңдоолорду жүргүзүүнү, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдүн айрым түрлөрүн берүүнү камсыз кылуучу субсидиялардан жана башка субсидиялардан;*
- 4) башка келип түшүүлөрдөн.*

Шериктиктин мүчөлөрүнүн, ошондой эле менчик укугунда көп батирлүү үйдө турак же турак эмес жайлары бар менчик ээлеринин милдеттүү төлөмдөрү жана төгүмдөрү ТЭШтин акча каражаттарынын түшүүсүнүн негизги булактары болуп саналат.

ТЭШ жөнүндө Мыйзамдын 22-беренесине ылайык, менчик ээлери ТЭШке мүчөлүгүнө карабастан, ТЭШ башкарган жалпы мүлктү тейлөө боюнча жалпы чыгашаларга өздөрүнүн жалпы мүлктөгү үлүшүнө өлчөмдөш түрдө катышууга милдеттүү.

Жалпы мүлктү тейлөөгө төлөмдөрдүн жана төгүмдөрдүн өлчөмү ТЭШтин уставында белгиленген тартипте жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык ТЭШ тарабынан өз алдынча аныкталат.

Тийиштүү төгүмдөрдү жана төлөмдөрдү төгүү шериктиктин уставында каралган тартипте жүргүзүлөт, бирок, эреже катары, ай сайын төлөнөт.

Турак эмес жайлардын менчик ээлери тарабынан жалпы мүлктү пропорционалдуу эмес пайдалануу менен байланышкан сарптоолор алар тарабынан өздөрүнүн эсебинен жабылат. Жайларга бекитилген жалпы мүлктү жеке пайдалануу менен байланышкан менчик ээлеринин чыгымдары ошол менчик ээлери тарабынан жабылат.

Жалпы мүлктү пайдалануудан алынган кирешелер менчик ээлерине таандык жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жалпы мүлктү натыйжалуу тейлөө жана башкаруу максаттарында пайдаланылат.

ТЭШ жалпы мүлктү тейлөөнү жылдык бюджетке жана шериктештиктин финансылык иш-аракети жөнүндө жылдык планына ылайык камсыз кылат. Ошондуктан тиешелүү жылдык планды жана бюджетти бекитүүгө байланыштуу маселелер шериктиктин мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунун компетенциясына киргизилген.

12-бап. Жамаат (жамааттык уюм)

§ 1. Жамааттык уюмдардын түптөлүшү жана өнүгүү тарыхы

Жамааттык уюмдардын түптөлүү процесси мамлекеттин жана укуктун өнүгүү тарыхынын тереңине кетет. Коомдун эволюциясында чечүүчү ролду ойногон, адамдардын жер-жерлерде жашоосун уюштуруунун негизги социалдык формаларынын бири жамаат болгон.

Мисалы, Байыркы Кытайда узак убакыт бою патронимиялар (цзун)¹¹⁷, социалдык жашоонун өзөгүн түзгөн, алар туугандардын бир тобуна кирген бир нече (миңге чейин же андан көп) үй-бүлөнү бириктирген. Айыл чарба продукциясын өндүрүүнүн натуралдык мүнөзү, кол өнөрчүлүк менен дыйканчылыктын айкалышы, товардык-акча мамилелеринин начар өнүгүшү менен обочолонгон элеттик жамааттардын түзүмү – мына ушулар Байыркы Индияда да социалдык жашоонун өзөгүн түзгөн.

Эң алгачкы мамлекеттик формалар байыркы чыгыш цивилизацияларында (б.з.ч. IV—III миң жылдыкта Байыркы Египетте, Байыркы Индияда, Байыркы Месопотамияда, Байыркы Кытайда) жамааттык-уруулук уюмдун өнүгүшүнүн жүрүшүндө калыптана баштаган. Алар эмгекти бөлүштүрүү, башкаруу функцияларын татаалдаштыруу күчөгөн сайын түптөлүп отурган, ал эми ошону менен бирге бул функцияларды аткарган, өндүрүшкө катышпаган ак сөөктөрдүн катмары жамааттын катардагы мүчөлөрүнүн башында туруп, аларды жетектеген. Элеттик жамаат жамааттарды өнүктүрүүнүн негизги ресурсу катары жер менчигин пайдалануу процесстерине зор таасирин тийгизип турган. Мында жердин тикелей ээси көп учурда жамааттын өзү болгон.

Кыргыз жамаатынын түптөлүү тарыхынын тамыры өтө терең жана бир нече кылымга барат. Жамаат XVII кылымда – XIX кылымдын биринчи жарымында ошол мезгилдин коомдук турмушунда олуттуу орунду ээлеген уруулук түзүлүштүн негизги алып жүрүүчүсү болгон. Кыргыздардын жамааты белгилүү бир мезгилде административдик бирдик катары чыккан. Дыйкандардын элеттик жамааттары, ошондой эле көчмөн жамааттар Кокон хандыгынын документтеринде жамааттар катары сыпатталып, ал эми кыргыз тилинде **жамаат** (араб тилиндеги жамаа сөзүнөн алынган) деп аталышкан. Ички байланыштары күчтүү болгон, тарыхый

¹¹⁷ Патронимия (грек тилинен алынган, *patronymía* – атасы боюнча ысымы деп которулат, *patér* – ата, ал эми *ónoma* – ысым) – патриархалдык-уруулук түзүлүшкө мүнөздүү коомдук түзүлүштүн формасы. Бир патриархалдык үй-бүлөлүк жамааттын көбөйүшүнүн жана сегментациясынын натыйжасында түзүлгөн, тигил же бул өлчөмдө жана формада чарбалык, коомдук жана идеологиялык биримдикти сактаган жана жалпы патронимикалык, башкача айтканда бөлүнгөн үй-бүлөнүн башчысынын өз атынан түзүлгөн аталышты алып жүргөн чоң же чакан үй-бүлөлөрдүн тобун билдирет (М. О. Косвен “Үй-бүлөлүк жамаат жана патронимия”).

жактан түптөлгөн уруулук же айылдык (элеттик) жамааттык уюмдарды XIX кылымдын биринчи жарымында Кокон хандыгы колдоого алган. Коомдун негизги уюткусу болгон жамаат өткөн кылымдардагы кыргыздардын коомдук-экономикалык жана идеологиялык өз ара мамилелеринин бардык элементтерин өзүндө камтыган. Жамааттар тиешелүү аймактык бирдикте бир топ кеңири ыйгарым укуктарга ээ болушкан: экономикалык, социалдык, турмуш-тиричилик, нике-үй-бүлө жана башка жергиликтүү маанидеги мамилелерди жөнгө салышкан. Кээде жамаат туугандык байланышы бар, жалпы чарбалык кызыкчылыктарды көздөгөн, идеологиялык биримдиктин негизинде бириккен адамдардын бир нече тобунан турган¹¹⁸.

§2. Жамаат түшүнүгү

Жамаат жана/же жамааттык уюм деген эмне экендигин түшүнүү үчүн эки өтө маанилүү суроого жооп берүү керек: жамаат деген эмне жана жамаат жергиликтүү өз алдынча башкаруу тутумунда кандай ролду ойнойт? Анда эмесе, түшүнүүгө аракет кылабы.

Жамаат же жамааттык уюм деген эмне? Азыркы учурда бул институттун көптөгөн аныктамалары бар. Биз билишибиз керек болгон мааниде жамаат – бул коомдун социалдык түзүмчөсү, ал адамдардын тобунун жашаган аймагынын жалпылыгы, жалпы максаттары, милдеттери жана үзгүлтүксүз, туруктуу иш-аракеттери менен бириктирилген. Бул аныктаманы жашоонун реалдуулугуна жакындатуу менен, жамаат – бул бир аймакта жашаган, жалпы кызыкчылыктары, муктаждыктары жана ресурстары бар, жергиликтүү маанидеги жалпы маселелер боюнча жамааттын бакубатчылыгы үчүн жана өзүнүн жоопкерчилиги астында биргелешкен иш-аракетти жүзөгө ашырган адамдардын тобу деп айтууга болот.

Жамааттык уюм – бул жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү үчүн өз ыктыяры менен бириккен, бир аймакта жашаган адамдарды уюштуруунун формасы.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары бар болсо, анда эмне үчүн жамааттар, жамааттык уюмдар керек? Белгилүү бир аймактык бирдиктеги жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик бийлик органдары менен өз ара аракеттенүү аркылуу жергиликтүү калк үчүн сапаттуу жашоо шарттарын түзүп, жергиликтүү жамааттардын социалдык-экономикалык керектөөлөрүн канааттандыруу максатында иш алып барышат. Бирок жергиликтүү маанидеги иштерди кыйла натыйжалуу чечүү үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруунун милдеттүү органдарынын (аткаруучу, өкүлчүлүктүү) болушу гана эмес, калктын бул ишке жигердүү катышуусу да зарыл. Калкты белгилүү бир түзүлүштөргө ушинтип мобилизациялоо жергиликтүү өз алдынча башкарууну жүзөгө ашыруунун бир түрү болуп саналат.

¹¹⁸ Кыргыз ССРинин тарыхы: байыркы замандан бүгүнкү күнгө чейин: В.М. Плоских, Т. 1. Ф.: Кыргызстан, 1984, 800 бет.

Бул ошондой эле жарандардын жергиликтүү маанидеги иштерди уюштурууга тикелей катышуусунун бир формасы болуп саналат. Жамааттык уюмдарга биригүү менен тиешелүү аймактын калкы алдына коюлган милдеттерди уюшкандыкта жана чогуу-чаран чече алат, иштин артыкчылыктуу багыттарын динамикалуу түрдө аныктай алат, ресурстарды адилеттүү бөлүштүрөт ж.б. Бүгүнкү күндө жамааттардын иш-аракети жергиликтүү элдин кызыкчылыктарын, муктаждыктарын, баалуулук багыттарын аныктоого мүмкүндүк берет, бул болсо жергиликтүү мамлекеттик администрацияга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына тургундардын дооматтарынын даражасын баалоого, демек, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууда учурдагы социалдык-экономикалык кырдаалга объективдүү баа берүүгө мүмкүндүк берет. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары үчүн жамааттык уюмдар көйгөйлөрдү аныктоонун кошумча механизми гана эмес, ошондой эле бул көйгөйлөрдү чечүүнүн, адамдардын суроо-талаптарын канааттандыруунун маанилүү каражаты да болуп саналат. Ошол эле учурда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жамааттык уюмдарды керектүү маалыматты калкка жеткирүүнүн каражаты катары да колдонушу мүмкүн. Жамааттар жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишине калктын көзөмөлүнүн механизмдеринин бири болуп саналат. Акырында, жамааттык уюмдардын өкүлчүлүк функциясын да белгилей кетүү керек. Алар жергиликтүү бийлик органдарынын алдында өз мүчөлөрүнүн жана калктын топторунун кызыкчылыктарын коргошот, тигил же бул маселелер боюнча өз пикирлерин билдиришет.

Кыргыз Республикасында жергиликтүү деңгээлде жамааттык уюмдарды – жамааттарды түзүүгө болот. *Жамаат – жергиликтүү маанидеги иштерди биргелешип жана жоопкерчилигин өз мойнуна алып чечүү үчүн бир көчөнүн, кварталдын же башка аймактык түзүлүштөгү айылдын же шаардын аймагында жашап жаткан жергиликтүү жамааттардын мүчөлөрүнүн ыктыярдуу бирикмесин билдирген жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруунун формасы*¹¹⁹.

§ 3. Жамааттар жөнүндө мыйзамдар жана алардын укуктук статусу

Жалпысынан коммерциялык эмес уюмдардын иш-аракети, аларды түзүүнүн, кайра уюштуруунун, ишин токтотуунун тартиби, ошондой эле Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өз ара аракеттенүү маселелери ар кандай иерархиядагы бир катар мыйзам актылары менен жөнгө салынат. Жарандардын, калктын биригүү укугун эң оболу Кыргыз Республикасынын Конституциясы (36-берене) кепилдейт, анын ичинде жергиликтүү деңгээлде түз жана өкүлчүлүктүү демократия институттары аркылуу чечимдерди кабыл алуу процесстерине катышуу укугуна да кепилдик берилген. Мындан тышкары, коммерциялык эмес уюмдардын укуктук статусу маселелери Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинде, “Коммерциялык эмес уюмдар

¹¹⁹ 2005-жылдын 21-февралында кабыл алынган №36 “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.

жөнүндө” жана “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, коммерциялык эмес уюмдардын иш-аракетин жөнгө салуу боюнча Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети бекиткен мыйзам алдындагы актыларда (жоболордо, эрежелерде, нускамаларда) көрсөтүлгөн.

Бирок, жамааттык уюмдарга келгенде мыйзам чыгаруучу жамааттардын иш-аракетин түздөн-түз жөнгө салуучу атайын ченемдик укуктук актыны колдонууга киргизүү жөнүндө чечим кабыл алган. Алсак, 2004-жылдын 27-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын кабыл алган, ал 2005-жылдын 21-февралында күчүнө кирген. Ушул күндөн тартып Кыргыз Республикасында жамааттардын, жамааттык уюмдардын иш-аракетинин кепилдиктери мыйзам менен бекитилип, жамааттардын укуктук статусу аныкталган. Кийинчерээк, 2014-жылдын 18-июлунда кабыл алынган №144 “Кыргыз Республикасынын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен жогоруда аталган мыйзамга бир катар өзгөртүүлөр киргизилген. Жалпысынан алганда, өзгөртүүлөр редакциялык мүнөздө болгон, бирок юридикалык жак катары жамааттык уюмдарды уюштуруу (каттоо) жол-жоболорунда, ошондой эле бул процессте жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ролунда да олуттуу өзгөрүүлөр бар. Кененирээк бул өзгөртүүлөр ушул главанын 4-параграфында баяндалат.

Жамааттар, уюштуруучулук-укуктук формасы боюнча, көп жагынан коомдук бирикмелерге окшош: бул жалпы максаттарды ишке ашыруу үчүн кызыкчылыктардын жалпылыгынын негизинде жарандардын демилгеси боюнча түзүлгөн ыктыярдуу, өз алдынча башкарылуучу бирикмелер.

Жамаат (жамааттык уюм) коммерциялык эмес уюм болуп саналат, ошондой эле “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык жамаат юридикалык жактын статусуна ээ боло алат. Мында бул жамааттык уюмдун коммерциялык эмес статусу анын экономикалык (анын ичинде ишкердик) иш-аракет менен алектенүү мүмкүнчүлүгүнө тоскоол болбойт. Бирок мындай иш-аракет уставдык максаттарга бекем баш ийүүгө тийиш. Экономикалык иш-аракеттерден түшкөн пайда жамааттык уюмду түзүп жаткан маалдагы максаттарга жумшалышы керек жана жамааттык уюмдун мүчөлөрү менен кызмат адамдарынын ортосунда бөлүштүрүлбөйт.

Жамааттын (жамааттык уюмдун) иш-аракети төмөндөгү принциптерде жүзөгө ашырылат: мыйзамдуулук жана социалдык адилеттүүлүк; ыктыярдуу мүчөлүк; демократия, айкындуулук, ачыктык жана коомдук пикирди эсепке алуу; социалдык-коомдук, экологиялык, турак жай жана жамааттын мүчөлөрүнүн таламдарын козгой турган дагы башка маселелерди чечүүдөгү коллегиялдуулук, эркин талкуулоо;

экономикалык жана чарбалык өз алдынчалыктын негизиндеги өзүн-өзү аныктоо, өзүн-өзү жөнгө салуу жана өзүн-өзү каржылоо; үй чарбачылыгындагы бирдей өкүлчүлүктү камсыз кылуу; жамааттын мүчөлөрүнүн (жамааттык уюмдун) таламдарынын жалпылыгы. Жамаат (жамааттык уюм) өз иш-аракетин жамааттын мүчөлөрү туруктуу жашаган аймактын чегинде өз алдынча уюштурат жана жүзөгө ашырат.

Жамааттын иш-аракетинин негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- 1) жергиликтүү маанидеги иштерди биргелешип жана жоопкерчиликти өз мойнуна алып чечүү үчүн жамааттын мүчөлөрүндө бир жамаатка таандык болуу сезимин өнүктүрүү;
- 2) жамааттын жана жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн социалдык-экономикалык жана руханий муктаждыктарын канааттандыруу;
- 3) жамааттын мүчөлөрүн жамаатты жана жергиликтүү жамааттардын иш-аракетин башкарууга катышууга тартуу;
- 4) жамааттын мүчөлөрүнө өз ара жардам көрсөтүү;
- 5) социалдык мобилизациялоо боюнча калктын активдүүлүгүн жогорулатуу.

Жамааттын (жамааттык уюмдун) укуктары. Коомдук уюмдун укуктарынын көлөмү жамааттын кайсы бир аймактагы коомдук мамилелерде кандай роль ойногонунан көз каранды болот. Жамаат коомдук бирикме болуп саналат, демек социалдык маселелер менен алектенүүгө укуктуу; жамаат уставда белгиленген максаттарга жетүү үчүн чарба иштерин жүргүзүүгө укуктуу; жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары башкаруу чечимдерин кабыл алганда жарандардын катышуу укугун ишке ашыруусу үчүн шарттарды түзүүгө ж.б. укуктуу. Жамаат (жамааттык уюм) мүлктү сатып алууга, өзүнүн менчигиндеги мүлктү ижарага берүүгө, пайдаланууга, ыйгарып берүүгө, күрөөгө коюуга, сатууга, консультациялык жана маалыматтык кызматтарды көрсөтүүгө, жамааттын иш-аракети менен байланышкан окуу семинарларын жана практикалык сабактарды уюштурууга жана өткөрүүгө, ошондой эле өзүнүн максаттарына натыйжалуу жетүү үчүн зарыл болгон башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырууга укуктуу.

Жамааттык уюмдун мыйзам менен аныкталган укуктарынын тизмеси жамааттык экономикалык иш-аракетти жүзөгө ашыруу менен байланышкан. Жамаат (жамааттык уюм) төмөнкүлөргө укуктуу:

- коммерциялык банктарда жана финансы-насыя мекемелеринде эсептерди ачууга;
- тиешелүү жергиликтүү өкүлчүлүктүү органдар, алардын аткаруучу органдары, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар, ошондой эле ишканалар, мекемелер, уюмдар, кооперативдер, жамааттар жана башка уюмдар менен келишимдик негизде эриш-аркак аракеттенүүгө;
- өз аймактарын көрктөндүрүү боюнча иштерди аткарууга, турак жай фондун жана социалдык-маданий, тиричилик жана чарбалык багыттагы объекттерди

курууга жана ремонттоого каралган өздөрүнүн финансы ресурстарын жана башка булактарды пайдалануу менен курууга тапшырыкчы катары чыгууга;

- жамааттын менчигинде турган имараттарды, курулмаларды, турак жайлык эмес жайларды ижарага берүүгө;

- жамааттын максаттары менен милдеттерин ишке ашыруу үчүн эл аралык донордук уюмдардын каражаттарын жана инвестицияларды тартууга.

Жамааттын (жамааттык уюмдун) жоопкерчилиги. Албетте, жамаатта (жамааттык уюмда) белгилүү бир укуктардын болушу буга өлчөмдөш жоопкерчиликти да караштырат. Жергиликтүү жамааттын социалдык-экономикалык жана руханий муктаждыктарын канааттандыруу, жамааттын мүчөлөрүнүн жашоо сапатын жакшыртуу жамааттын негизги максаты болуп саналат. Ушуга байланыштуу жамааттын жергиликтүү элдин алдында, ошондой эле жамааттын мүчөлөрүнүн алдында жоопкерчилиги бар. Экономикалык иш-аракетти жүзөгө ашыруу менен жамаат жеке жана юридикалык жактардын алдында келишимдик милдеттенмелер боюнча жооп берет.

Жамааттын мамлекет алдындагы жоопкерчилиги жамааттын (жамааттык уюмдун) иш-аракети Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын талаптарына шайкеш келбеген учурларда келип чыгат. Мисалы, салык мыйзамдары, камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөө тууралуу мыйзамдар, өрт коопсуздугунун талаптары жана башка административдик талаптар бузулган учурларда.

§ 4. Жамаатты түзүүнүн тартиби

Жамааттар, башка коммерциялык эмес уюмдар, бирикмелер, ассоциациялар сыяктуу эле юридикалык жакты түзбөстөн иш-аракет жүргүзө алышат. Бирок, мындай учурда жамааттык уюм үчүн юридикалык жакты түзүү менен иш-аракет жүргүзгөнгө караганда алдына койгон максаттарга жетүү кыйыныраак болот. Жамааттын (жамааттык уюмдун) жана башка коммерциялык эмес уюмдардын юридикалык жак статусун алуу тартибинде олуттуу айырмачылыктар деле жок. 2014-жылдын 18-июлунда кабыл алынган “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык, жамааттын уюмдаштыруучуларынын (мүчөлөрүнүн) арыздарынын, жалпы чогулуштун протоколунун жана уставынын негизинде ыйгарым укуктуу мамлекеттик органда мамлекеттик каттоодон өткөн учурдан тартып юридикалык жактын статусун алат. Белгилей кетсек, мурда жамааттарды юридикалык жак катары каттоо боюнча ыйгарым укуктарды жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары – жергиликтүү кеңештер жүзөгө ашырып келишкен.

Жамаатты мамлекеттик каттоодон өткөрүү (юридикалык жактын статусун алуу) үчүн бир нече талаптарды аткаруу зарыл.

Биринчиден, ар кандай уюмду, анын ичинде жамаатты түзүү үчүн демилгечи топ керек. Ондон кем эмес кожолуктун өкүлдөрү жамааттын (жамааттык уюмдун) уюмдаштыруучулары боло алышат, алар ыктыярдуу негизде биригишет. Мыйзамдар кожолукту турак жай бирдигинде чогуу жашаган жана өз каражаттарын толугу менен же жарым-жартылай бириктирип жана чыгымдап, жалпы чарба жүргүзүү аркылуу өздөрүн жашоо үчүн зарыл болгон бардык нерселер менен камсыз кылган эки же андан көп адамдан турган топ катары аныктайт. Ошону менен бирге мындай адамдар туугандык мамилелер же никеден келип чыккан мамилелер менен байланышта болушу мүмкүн, же болбосо тууган болбошу мүмкүн. Бирок, кожолук турак жай бирдигинде жашаган жана жашоо үчүн зарыл болгон бардык нерселер менен өзүн камсыз кылган бир адамдан турушу мүмкүн. Мындан улам жамаатты түзүү үчүн жок дегенде бир аймактык бирдикте (көчөдө, кварталда, айылда) жашаган ондон кем эмес уюмдаштыруучу болушу зарыл.

Экинчиден, жамаатты уюмдаштыруу боюнча жалпы чогулушта жамааттын иш-аракетин жөнгө салуу боюнча устав кабыл алынат, ошондой эле жамааттын төрагасы шайланат. Жамааттын негизги документи болгон устав жамаатты уюштуруу боюнча негизги жоболорду, анын иш-аракетинин артыкчылыктуу багыттарын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана мамлекеттик органдар менен эриш-аркак иштешүү принциптерин камтууга тийиш.

Мыйзамдарга ылайык жамааттын уставы ошондой эле айрым талаптарга жооп берүүгө жана төмөнкүлөрдү камтууга тийиш:

- 1) жамааттын толук жана кыскартылган аталышын;
- 2) жамааттын мүчөлөрүнүн укуктары менен милдеттери жөнүндөгү жоболорду;
- 3) жамааттын мүчөлүгүнө кабыл алуу жана андан чыгуу (чыгаруу) шарттарын жана тартибин;
- 4) жамаатка кирүүнүн жана мүчөлүк акынын белгиленген эң аз өлчөмүн жана аларды төгүүнүн тартибин жана шарттарын;
- 5) жамааттын төрагасынын ыйгарым укуктары жана иш-милдеттери жөнүндө жобону;
- 6) жамааттын башкаруу органдары тарабынан чечимдерди кабыл алуунун тартибин;
- 7) жамааттын башкаруу органдарынын иш алып баруу регламентин;
- 8) жамааттын төрагасын шайлоонун жана бошотуунун тартибин;
- 9) жамааттын каражаттарын түзүү жана аларды пайдалануу тартибин;
- 10) жамааттын уставына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тартибин;
- 11) жамааттын иш-аракетинде бухгалтердик учет жүргүзүү жана анда аудит өткөрүүнүн тартибин;
- 12) жамааттын ишин токтотуунун (кайра уюштуруунун жана жоюунун) шарттарын.

Жамаатты (жамааттык уюмду) мамлекеттик каттоонун жана анын юридикалык жак статусун алуунун акыркы кадамы юридикалык жактарды каттоо чөйрөсүн-

дөгү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органга керектүү документтердин пакетин берүү болуп саналат. Мындай органдар болуп Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин аймактык түзүмдөрү эсептелет.

Башка көпчүлүк коммерциялык эмес уюмдар сыяктуу эле жамаатка мүчөлүк, ошондой эле андан чыгуу ыктыярдуу. Буга карабастан, жамааттын уставында жамаатка кирүүнүн жана андан чыгуунун өзгөчө тартиби аныкталышы мүмкүн. Жамааттык уюмдун мүчөлөрү жамааттын уставынын жоболорун жана ченемдерин сактабаганда же талаптагыдай аткарбаганда андан мажбур түрдө чыгат же чыгарылат. Жамааттык уюмдун мүчөлөрүнө карата мындай чара мүчөлүктөн чыгарылып жаткан адамга отуз күн мурда алдын ала кабарлама жиберилип, ага жамааттын жалпы чогулушунда чыгып сүйлөөгө укук берилгенден кийин гана колдонулушу мүмкүн. Муну менен катар мындай чарага дуушар болгон жамааттык уюмдун мүчөсү жамааттын жалпы чогулушунун аны мүчөлүктөн чыгаруу жөнүндө чечимине сотко даттануу укугун сактап калат.

Жергиликтүү жамааттын тиешелүү аймагында туруктуу жашаган, мүчөлүк төгүмдү төлөгөн, жамааттын уставына ылайык, жамаат менен өз ара таламдары боюнча байланышкан, бир кожолуктун таламын билдирүүчү адам жамааттын мүчөсү боло алары мыйзамда белгиленген. Жамааттын мүчөлөрү жамааттык менчикти бирдей пайдалана алышат.

§ 5. Жамааттын мамлекеттик органдар менен эриш-аркак аракеттенүүсү

Мамлекет коммерциялык эмес уюмдарга уставдык милдеттерин аткаруу үчүн шарттарды түзүүгө кепилдик берет. Мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына ылайык коммерциялык эмес уюмдардын укуктарынын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын сакталышын камсыз кылышат жана алардын ишине колдоо көрсөтүшөт.

Республикалык деңгээлдеги мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жамааттык уюмдарга төмөнкүлөрдө көмөк көрсөтүшөт:

- жамааттын (жамааттык уюмдун) калыптанышы жана өнүгүшү үчүн зарыл болгон укуктук, уюштуруучулук шарттарды түзүүдө;
- жамааттын (жамааттык уюмдун) калыптанышы жана өнүгүшү, алардын өз алдынча башкаруу укуктарын жүзөгө ашыруусу үчүн инвестицияларды, гранттарды жана чакан насыяларды тартууда.

Жамааттын кызыкчылыктарына тиешелүү маселелер боюнча чечимдерди даярдоодо жана кабыл алууда республикалык деңгээлдеги мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жамаат менен консультацияларды өткөрүшөт.

Жамааттын кызыкчылыктарына тиешелүү маселелер боюнча республикалык деңгээлдеги мамлекеттик органдарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жиберилүүчү расмий кайрылуулары милдеттүү түрдө каралууга тийиш.

§ 6. Жамааттын финансы-экономикалык негизи жана менчиги

Жамааттын уставына ылайык жамаат өзүнө таандык болгон финансы каражаттарына, кыймылдуу жана кыймылсыз мүлккө ээлик кылат, пайдаланат жана тескейт.

Жамааттын (жамааттык уюмдун) финансылык негизин кирүү үчүн жана мүчөлүк төгүмдөр, жамааттын (жамааттык уюмдун) менчигин пайдалануудан түшкөн каражаттар, демөөрчүлүк төгүмдөр, Кыргыз Республикасынын, ошондой эле чет өлкөлүк жактардын юридикалык жана жеке жактарынын ыктыярдуу салымдары, гранттар, ошондой эле зайым, насыя жана башка финансылык ресурстар түзөт.

Жамааттын экономикалык негизи жана менчиги ал тарабынан курулган же сатып алынган объекттер, ошондой эле юридикалык жана жеке жактар тарабынан ага өткөрүп берилген объекттер болуп саналат.

Жамааттын (жамааттык уюмдун) каражаттары ошол аймакта жашап жаткан калктын социалдык-экономикалык абалын жакшыртуу үчүн, ошондой эле кайрымдуулук максаттарында пайдаланылат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларды кошпогондо, республикалык деңгээлдеги мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жамааттын (жамааттык уюмдун) финансы-экономикалык иштерине кийлигишүүсүнө жол берилбейт.

§ 7. Жамааттын башкаруу органдары

Жамааттын (жамааттык уюмдун) жогорку башкаруу органы болуп анын мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу эсептелет. Жалпы чогулушту өткөрүүнүн тартиби жана мезгилдүүлүгү жамааттын (жамааттык уюмдун) уставы менен аныкталат. Жаңыдан уюшулган жамааттын (жамааттык уюмдун) биринчи жалпы чогулушун жамаатты (жамааттык уюмду) түзүү боюнча демилгелүү топтун мүчөлөрүнүн бири ачат. Жамааттын (жамааттык уюмдун) биринчи жалпы чогулушунун күн тартибине төраганы шайлоо, жамааттын (жамааттык уюмдун) уставын иштеп чыгуу жана кабыл алуу, жамааттын (жамааттык уюмдун) ишинин багыттарын аныктоо маселелери киргизилет. Жалпы чогулушта чечимдер чогулушка жамааттын (жамааттык уюмдун) мүчөлөрүнүн кеминде үчтөн экиси катышканда жөнөкөй көпчүлүк добуш менен кабыл алынат.

Жамааттын жалпы чогулушунун компетенциясы.

Жамааттын жалпы чогулушунун өзгөчө компетенциясына төмөнкү маселелер кирет:

- 1) жамааттын (жамааттык уюмдун) уставына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү;
- 2) жамааттын ишинин артыкчылыктуу багыттарын аныктоо;
- 3) жамааттын (жамааттык уюмдун) мүчөлөрүн кабыл алуу жана мүчөлүктөн чыгаруу (эгерде уставда башкача белгиленбесе);
- 4) жамааттын (жамааттык уюмдун) төрагасын шайлоо жана ээлеген кызматынан четтетүү;
- 5) жамааттын (жамааттык уюмдун) иши жөнүндө жылдык отчетту жана жылдык балансты бекитүү;
- 6) жамааттын (жамааттык уюмдун) башка юридикалык жактардын ишине катышуу маселелери;
- 7) жамаатты (жамааттык уюмду) өзгөртүп кайра түзүү жана жоюу;
- 8) жамааттын зайым жана насыя алуусу;
- 9) жамааттын (жамааттык уюмдун) мүлкүн пайдалануу;
- 10) жамааттын уставында каралган башка маселелер.

Жамааттын (жамааттык уюмдун) төрагасы

Жамааттын (жамааттык уюмдун) төрагасы жамааттын жалпы чогулушунун чечимдерин кабыл алууда, ошондой эле жамааттын ресурстарын бөлүштүрүүдө, мүлкүн тескөөдө, жергиликтүү жамаатты өнүктүрүүнү социалдык-экономикалык пландоодо маанилүү ролду ойнойт. Иш жүзүндө жамааттык уюмдун жетекчиси катары, ал жамааттын функцияларын натыйжалуу ишке ашыруу үчүн жооп берет.

Белгилей кетсек, 2005-жылдын 21-февралындагы “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын баштапкы редакциясында жамааттын төрагасы тиешелүү аймактагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органында, башкача айтканда жергиликтүү кеңеште уюмдаштыруу документтерин каттоодон өткөрүшү керектиги көрсөтүлгөн. Бул мыйзамга 2014-жылы киргизилген өзгөртүүлөр юридикалык жактын статусу бар жамааттарды түзүү процессинде жергиликтүү кеңештердин ыйгарым укуктарын өзгөрткөн. Эгерде буга чейин жамаат жергиликтүү кеңеште юридикалык жак катары каттоодон өтүшү керек болсо, Жамааттар жөнүндө мыйзамга 2014-жылдын 18-июлунда өзгөртүүлөр киргизилгенден кийин жамаат аны юстиция органдарында юридикалык жак катары каттоонун алдында жергиликтүү кеңешке кайрылып, уюмдаштыруу документтерин бекитүүнүн жол-жобосунан өтүшү керек болуп калды (Мыйзамдын 15-беренесинин 2-бөлүгү).

Жамааттын төрагасынын кызмат орду шайлануучу кызмат болуп саналат. Ал жамааттын биринчи жалпы чогулушунда жамааттын (жамааттык уюмдун) мүчөлөрүнүн ичинен жалпы чогулушка катышкан мүчөлөрдүн көпчүлүгүнүн чечими боюнча ачык же жашыруун добуш берүү менен шайланат. Жамааттын (жамааттык уюмдун) төрагасынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтү жамааттык уюмдун уставында аныкталат.

§ 8. Жергиликтүү өнүктүрүү фондун түзүү жана анын иш-аракети

Социалдык-экономикалык тапшырмаларды аткаруу, жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн бакубаттуулугун жогорулатуу максатында бириккен жамааттар (жамааттык уюмдар) ыктыярдуу негизде *коммерциялык эмес уюмду* – юридикалык жак болуп саналган жергиликтүү өнүктүрүү фондун түзүшөт.

Жергиликтүү өнүктүрүү фонду – жамааттар (жамааттык уюмдар) тарабынан түзүлгөн жана жамааттардын (жамааттык уюмдардын) жана алардын бирикмелеринин, демөөрчүлөрдүн, уюмдардын жана эл аралык донорлордун салымдарынын эсебинен ыктыярдуу негизде түзүлгөн коомдук фонд.

Жергиликтүү өнүктүрүү фондун түзүүнүн жана жоюунун тартиби, анын каражаттарын түзүүнүн жана аларды берүүнүн шарттары юстиция органдарында катталган жергиликтүү өнүктүрүү фондунун уставы менен регламенттештирилет.

Уюмдаштыруучулардын жалпы чогулушунда жергиликтүү өнүктүрүү фондунун уставына ылайык фонддун башкармасы шайланат.

Жергиликтүү өнүктүрүү фондуна салымдар катары жамааттардын (жамааттык уюмдардын) ыктыярдуу төгүмдөрү, жеке жана юридикалык жактардын салымдары, эл аралык донорлордун, өкмөттүк эмес жана башка уюмдардын демөөрчүлүк каражаттары пайдаланылышы мүмкүн.

Жергиликтүү өнүктүрүү фондунан каражаттар фонддун башкармалыгы тарабынан белгиленген кезектүүлүк тартибинде, ачыктык жана айкындуулук шарттарында берилет.

13-бап. Суу пайдалануучулар ассоциациялары

§ 1. Кыргыз Республикасында суу пайдалануучулар ассоциацияларынын калыптанышына тарыхый сереп

Белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасы – суу ресурстары өз аймагында калыптанган өлкө, бул анын гидрологиялык өзгөчөлүгү жана артыкчылыгы. Суу балансында Кыргызстанда пайда болгон суулардын көлөмү аны керектөө көлөмүнөн көбүрөөк. Суу ресурстарынын көлөмү 6 580 мөңгүдө топтолгон, алардын запастары 760 млрд. м³ ашат. Өлкөдө керектелген суунун дүң көлөмү жылына 10-12 млрд. м³ түзөт, анын ичинен 90% айыл чарба багытындагы жерлерди сугарууга жумшалат.

СССР мезгилинде айыл чарба жерлери мамлекетке таандык болуп, колхоздор жана совхоздор колдонгон маалда ошол системага мүнөздүү суу пайдалануу системасы болгон. Ошол мезгилде мамлекет чоң сугат каналдарын жана тармактарын курган, колхоздордо жана совхоздордо алардын талааларына сууну жеткирип турган штаттык кызматкерлер иштешчү. СССР ыдырап, Кыргызстан 1991-жылы эгемендикке жеткенден кийин колхоздор менен совхоздор жоюлуп, элеттиктерге айыл чарба жерлери бөлүштүрүлгөндөн кийин (менчиктештирүүдөн соң) мыйзам ченемдүү түрдө айылдагы суу пайдалануу системасын кайра уюштуруу зарылдыгы келип чыккан. Айылда көптөгөн жер участокторунун ээлери, көптөгөн жер пайдалануучулар үчүн ылайыкташтырылган суу пайдалануунун жаңы системасын түзүш керек эле. Ошентип, бир канча убакыттан кийин, айыл чарба жерлерин менчиктештирген соң дыйкандар өткөөл мезгилдин мүнөздүү көйгөйлөрүнө туш боло баштаган. Ошол көйгөйлөрдүн негизгилери төмөнкүлөр болгон:

- ирригациялык жана дренаждык инфраструктура эскирип, бул сугат суунун туруксуз берилишине жана бөлүштүрүлүшүнө алып келген;
- эксплуатациялоого жана техникалык тейлөөгө каражаттардын тартыштыгы байкалып, ошондой эле сугат сууга бааны аныктоо саясаты ачык болгон эмес;
- сугат каналдарынан, ачык жана жабык коллектордук-дренаждык тармактардан, гидротехникалык курулмалардан турган ички чарбалык инфраструктура кароосуз калган.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1997-жылдын 13-августундагы №473 “Суу пайдалануучулардын ассоциациялары жөнүндө жобону” бекитүү өз убагында кабыл алынган чечим болгон. 2002-жылдын 15-мартында “Суу пайдалануучулардын ассоциациялары жөнүндө” Мыйзам кабыл алынган. Андан соң ирригациялык каналдарды суу пайдалануучулардан алынган каражаттын эсебинен тейлөө үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 6-апрелинде №234 “Өлкөнүн ички чарбалык ирригациялык каналдарын суу пайдалануучулардын ассоциацияларынын балансына өткөрүп берүү жөнүндө” токтому кабыл алынган. Ошентип, суу пайдалануучулар ассоциацияларын (СПА) түзүү төмөнкү факторлор менен шартталган:

- 1) рынок экономикасына өтүүгө байланышкан өлкөнүн жаңы экономикалык саясаты менен,
- 2) дыйкан (фермер) чарбаларына таандык айыл чарба багытындагы жер участокторун сугат суу менен туруктуу камсыз кылуу үчүн алардын өзүн-өзү уюштуруусунун жаңы системасын түзүү зарылдыгы менен,
- 3) суу ресурстарын кыйла натыйжалуу пайдаланууга багытталган, макулдашылган иш-аракеттерди жүргүзүү үчүн алардын күч-аракеттерин жана каражаттарын бир жерге топтоонун максатка ылайыктуулугу менен.

§ 2. СПАларды түзүүнүн жана алардын иш-аракетинин тартиби

СПАлар 2002-жылдын 15-мартындагы “Суу пайдалануучулардын бирикмелери (ассоциациялары) жана суу пайдалануучулардын ассоциацияларынын союздары жөнүндө” КР Мыйзамына ылайык (мындан ары – СПА жөнүндө мыйзам) айыл чарба багытындагы жерлердин менчик ээлерин жана пайдалануучуларын сугат суу менен камсыз кылуу үчүн белгилүү бир ирригациялык системаны пайдалануу жана аны талаптагыдай абалда кармоо жана пайдалануу максатында коомдук кызыкчылыктарда иш алып барган коммерциялык эмес уюм (КЭУ) катары түзүлөт.

СПА ыктыярдуу негизде түзүлөт. Менчигинде же пайдалануу укугунда айыл чарба багытындагы жер участоктору бар юридикалык же жеке жактар СПАны уюштуруу үчүн демилгелүү топту түзүүгө тийиш. Бул демилгелүү топтун милдеттерине келечектеги СПАнын тейлөө зонасын аныктоо жана СПАнын 10дон ашпаган ыктымалдуу мүчөлөрүнөн турган уюмдаштыруу комитетин түзүү ишин уюштуруу кирет. Андан кийин уюмдаштыруу комитети өзүнүн төрагасын тандап, өз эрежелерин жана жол-жоболорун иштеп чыгат. Бул комитет СПАнын уставынын долбоорун даярдап, СПАнын тейлөө зонасынын план-картасын иштеп чыгат. Бул картада бардык өкүлчүлүк зоналардын көлөмү жана жайгашкан жери көрсөтүлүп, СПАнын ыктымалдуу мүчөлөрүнүн тизмеси аныкталат. Комитет СПАнын бюджетинин долбоорун жана иш планын даярдоону жүзөгө ашырат.

СПАнын тейлөө зонасын аныктоодо уюмдаштыруу комитети ирригациялык системалар менен бирге айыл чарба багытындагы жерлердеги келечектеги СПАнын тейлөө зонасынын картасын түзөт.

СПАнын тейлөө зонасы бир нече гидробирдикти камтышы мүмкүн, б.а. сугат сууну бир булактан, башкы курулмадан же суу чыккан аймактан ала турган СПАнын тейлөө зонасынын ичиндеги жердин айрым бир жер участоктору. Мында ар бир гидробирдик СПАнын курамына толугу менен киргизилүүгө тийиш, себеби ар бир гидробирдиктин аймагында бөлүнбөстүк принциби сакталышы керек. Уюмдаштыруу комитети СПАнын уставынын долбоорунун көчүрмөсүн жана ыктымалдуу

мүчөлөрдүн тизмесин макулдашуу үчүн жөнгө салуучу органга жөнөтүшү керек. Жөнгө салуучу орган СПАнын уставынын долбооруна төмөнкүдөй учурларда макул болбошу мүмкүн: СПА сунуш кылган тейлөө зонасына карата бөлүнбөстүк принциби сакталбаганда, ошондой эле СПАнын тейлөө зонасынын ичиндеги ирригациялык система сууну түздөн-түз сугат суусун берүүчүдөн же башка булактан алууга жөндөмсүз болгондо.

Ошондон кийин СПАнын уставынын долбоору макулдашылган күндөн тартып 6 (алты) жуманын ичинде уюмдаштыруу комитети уюмдаштыруу чогулушун чакырууга тийиш. Бул чогулушка уюмдаштыруу комитети сунуш кылган уюмдаштыруу документтеринин долбоорун кароо үчүн СПАнын бардык ыктымалдуу мүчөлөрү күн мурунтан чакырылышы керек.

СПА жөнүндө мыйзамдын 7-беренесине ылайык уюмдаштыруу келишими жана устав СПАнын уюмдаштыруу документтери болуп саналат.

СПАнын уюмдаштыруу келишимине анын бардык уюмдаштыруучулары кол коюшат, ал эми СПАнын уставына уюмдаштыруу чогулушунун төрагасы кол коет. Уюмдаштыруу чогулушун уюмдаштыруу комитетинин төрагасы өткөрөт.

Чогулуш СПАнын уставынын долбоорун карайт, эгерде аны кабыл алуу үчүн СПАнын ыктымалдуу мүчөлөрүнүн жарымынан кем эмеси добуш берсе, ал бекилди деп эсептелет. Андан кийин уюмдаштыруу чогулушу СПАнын Кеңешин, текшерүү комиссиясын, ошондой эле талаштарды чечүү боюнча комиссияны (зарыл болгон учурда) шайлайт. Уюмдаштыруу чогулушу СПАнын мүчөлөрүнүн биринчи жалпы чогулушу өтчү күндү белгилейт.

СПАлар төмөнкү принциптердин негизинде түзүлөт жана өз ишин жүзөгө ашырат:

- СПАны түзүүдө жана башкарууда СПАнын бардык мүчөлөрүнүн толук катышуусун камсыз кылуу;
- СПАда чечимдерди демократиялык негизде кабыл алуу;
- Мүчөлөрү жана башка адамдар үчүн СПАнын иш-аракети жөнүндө маалыматка эркин жетүүгө кепилдик берүү;
- СПАнын бардык мүчөлөрү үчүн сууну адилеттүү жана тең бөлүштүрүү кепилдигин камсыз кылуу;
- Сугат сууну сарамжалдуу жана үнөмдүү пайдаланууну камсыз кылуу, өндүрүштүк эмес жоготууларды азайтуу, жерлердин эрозиясын жана шорлонушун болтурбоо, жерлердин ашыкча нымдалышына жол бербөө;
- Экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу;
- Жер ээлеринин жана жер пайдалануучулардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын сактоо.

СПАнын негизги милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

1) СПАнын тейлөө зонасынын ичинде ирригациялык системаны талаптагыдай абалда пайдалануу жана кармоо, ар жылдык макулдашуулардын негизинде сууну СПАнын мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүү;

2) СПАнын мүчөсү болуп саналбаган, СПАнын тейлөө зонасынын ичиндеги сугат жерине ээлик кылган же пайдаланган адамдарга келишимдик шарттарда сууну бөлүштүрүү;

3) СПАнын тейлөө зонасынын ичиндеги ирригациялык системаларды калыбына келтирүү жана жакшыртуу, зарылдыгына жараша курулуш иштерин жүргүзүү;

4) Сууну жеткирип берүүгө келишимдин негизинде суу берүүчүдөн сугат сууну алуу же алынган лицензияга ылайык табигый суу объекттеринен (дарыялардан, көлдөрдөн жана жер астындагы булактардан) сууну белгиленген тартипте өз алдынча алуу жана СПАнын тейлөө зонасынын ичинде сууну пайдаланууну жана бөлүштүрүүнү жөнгө салуу;

5) Гидротехникалык жабдууларды сатып алуу, алмаштыруу, эксплуатациялоо жана тейлөө;

6) Суунун булганышын болтурбоо;

7) Жерлердин сапатын жакшыртуу боюнча иш-чараларды жүзөгө ашыруу жана СПАнын мүчөлөрүн сугаруунун прогрессивдүү ыкмаларына окутуу жана жаңы усулдар менен технологияларды пайдалануусун камсыз кылуу.

§ 3. СПАга мүчөлүк жана анын башкаруу органдары

СПАнын тейлөө зонасынын ичинде жайгашкан айыл чарба багытындагы жер участкасуна ээ болгон же бул жер участкасын 3 (үч) жылдан ашык мөөнөткө пайдаланууга укугу бар жеке же юридикалык жак СПАнын мүчөсү боло алат. Айыл чарба багытындагы жер участкасын ижара келишиминин негизинде пайдалануу укугуна ээ болгон жеке же юридикалык жак ижарага берүүчүнүн жазуу жүзүндөгү макулдугунан кийин же тиешелүү жоболорду камтыган ижара келишимин көрсөткөндөн кийин гана СПАга мүчө боло алат.

СПАнын жалпы чогулушу СПАнын **жогорку башкаруу органы** болуп саналат. СПАнын жалпы чогулушунун компетенциясына төмөнкүлөр кирет:

- 1) СПАнын ишинин негизги багыттарын аныктоо;
- 2) СПАнын уставын өзгөртүү жана толуктоо;
- 3) СПАнын Кеңеши жөнүндө жобону бекитүү;
- 4) текшерүү комиссиясы жөнүндө жобону бекитүү;
- 5) СПАнын Кеңешинин мүчөлөрүн шайлоо жана милдеттеринен бошотуу;
- 6) текшерүү комиссиясын шайлоо жана анын ишин мөөнөтүнөн мурда токтотуунун тартибин аныктоо;
- 7) талаш-тартыштарды чечүү боюнча комиссияны шайлоо;

- 8) СПАнын мүчөлөрүнө жана мүчө болбогон адамдарга ар жылдык төгүмдүн өлчөмүн белгилөө;
- 9) жылдык отчетторду жана бухгалтердик балансты бекитүү;
- 10) СПАнын жылдык бюджетин бекитүү;
- 11) СПАнын жылдык иш планын жана сугаруу графигин бекитүү;
- 12) СПАнын ички регламентин бекитүү;
- 13) СПАнын уставынын жоболорун жана башка ички актыларын бузган учурда СПАнын мүчөлөрү төлөөгө тийиш болгон айыптын өлчөмдөрүн белгилөө;
- 14) СПАны кайра уюштуруу же жоюу жөнүндө чечим кабыл алуу, жоюу комиссиясын дайындоо, орто аралыктагы жана биротоло балансты бекитүү.

Жалпы чогулуштун өзгөчө компетенциясына кирген – СПАнын уставына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө жана СПАны кайра уюштуруу же жоюу жөнүндө маселелер боюнча чечимдер СПАнын мүчөлөрүнүн жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынат. Калган маселелер боюнча чечимдер СПАнын мүчөлөрүнүн жөнөкөй көпчүлүк добушу менен кабыл алынат.

СПАнын жалпы чогулушун СПАнын Кеңеши зарылдыгына жараша, бирок жылына бир жолудан кем эмес чакырат. СПАнын мүчөлөрүнүн кезексиз чогулушу СПАнын Кеңешинин чечими боюнча, текшерүү комиссиясынын талабы боюнча, ошондой эле СПАнын мүчөлөрүнүн жалпы санынын бештен бир бөлүгүнүн талабы боюнча өткөрүлөт. Башкаруучу орган жалпы чогулуш өткөрүлгөнгө чейин 30 күндөн кечиктирбестен бул жөнүндө СПАнын ар бир мүчөсүнө чогулуш өтчү күнү, убактысы жана күн тартиби көрсөтүлгөн кабарламанын жиберилишин ырастоого мүмкүндүк берген ар кандай ыкма менен кабарландырууга милдеттүү. СПАнын мүчөлөрү жалпы чогулуш өткөрүлгөнгө чейин 10 күндөн кечиктирбестен күн тартибине киргизүү үчүн жалпы чогулуштун компетенциясына кирген өз сунуштарын берүүгө укуктуу. Жалпы чогулушка 20 күн калганда аны чакырган орган СПАнын мүчөлөрүнө чогулуштун күн тартибине жана ага толуктоолорго ылайык даярдалган бардык материалдар менен алдын ала таанышуу мүмкүнчүлүгүн берүүгө милдеттүү. СПАнын жалпы чогулушуна СПАнын мүчөлөрүнүн 60 пайыздан ашыгы катышса, ал укуктуу деп таанылат. Жалпы чогулуштун протоколдоруна жалпы чогулуштун төрагасы жана катчысы кол коюп, мөөр менен күбөлөндүрүлүп, СПАнын иштеринде туруктуу сакталууга тийиш.

СПАнын жалпы чогулушун СПАнын Кеңешинин төрагасы, ал болбогон учурда төраганын орун басары өткөрөт.

Эгерде СПАнын уставында башкача аныкталбаса, жалпы чогулуш чечимдерди жөнөкөй көпчүлүк добуш менен кабыл алат. СПАнын уставы ачык же жашыруун добуш берүү механизмдерин пайдалануу менен чечимдерди кабыл алуу боюнча жол-жоболорду белгилей алат.

СПАнын уставында СПАнын ар бир мүчөсү төмөнкү принциптердин биринин негизинде жалпы чогулуштарда чечимдерди кабыл алууда ээ болгон добуштардын саны белгилениши мүмкүн:

1) СПАнын ар бир мүчөсү СПАнын тейлөө зонасынын ичиндеги өзүнүн жер участогунун өлчөмүнө карабастан бир добушка ээ болот;

2) СПАнын ар бир мүчөсүнө добуштар СПАнын тейлөө зонасынын ичиндеги анын жер участогунун өлчөмүнө өлчөмдөш болуп бөлүштүрүлөт,

3) СПАнын ар бир мүчөсүнө добуштар СПАнын өткөн жыл ичинде төлөгөн төлөмдөрүнүн жана чыгымдарынын санына жараша бөлүштүрүлөт. СПАнын ар бир мүчөсү жок дегенде бир добушка ээ болууга тийиш, бирок жалпы добуштардын санынан төрттөн биринен көп болбошу керек. СПАнын уставында СПАнын мүчөсүнүн жалпы чогулушта добуш берүү укугу анын СПАнын алдындагы карызынан көз каранды экендиги каралышы мүмкүн (б.а. СПАнын алдында карызы бар мүчөлөрдү СПА добуш берүү укугунан ажырата алат).

СПАда жалпы чогулуштарды өткөрүүнү кыйындаткан мүчөлөрдүн саны көп болгон учурда СПАнын уставында СПАнын мүчөлөрүнүн Өкүлдөрүнүн чогулушун уюштуруу каралышы мүмкүн. СПАнын мүчөлөрүнүн Өкүлдөрүнүн чогулушун уюштуруу тартибинде СПАнын уставы менен СПАнын бардык аймагын СПАнын мүчөлөрү ээлик кылган же пайдаланган бардык жер участокторун кошуу менен белгилүү өкүлчүлүктүү зоналарга бөлүү каралат. Мында ар бир зонанын СПАсынын мүчөлөрү Өкүлдөрдүн чогулушуна катышуу үчүн өзүнүн курамынан бир же бир нече өкүлдү шайлайт. СПАнын өкүлчүлүк зоналары СПАнын тейлөө зонасынын планында так белгиленүүгө тийиш. СПАнын уставында зоналык өкүлдөрдү шайлоону өткөрүү мөөнөттөрү белгиленет, алардын милдеттери, зоналык өкүлдөрдүн саны, аларды тандоо үчүн жол-жоболор жана СПАнын мүчөлөрүнүн Өкүлдөрүнүн чогулушунда ар бир өкүлдүн добуштарынын саны аныкталат. СПАнын уставында СПАнын мүчөсүнүн зоналык өкүлдү тандоодо добуш берүү укугу анын СПАнын бардык тиешелүү чыгымдарын төлөөсүнөн көз каранды экендиги каралышы мүмкүн. СПАнын мыйзамдуу өкүлдөрү болуп саналбаган мүчөлөрү СПАнын мүчөлөрүнүн Өкүлдөрүнүн чогулушуна добуш берүү укугусуз катыша алышат.

СПАнын Кеңеши **СПАнын башкаруучу органы** болуп саналат. СПАнын Кеңешинин компетенциясына төмөнкүлөр кирет:

- 1) СПАнын ишине жалпы башкарууну жүзөгө ашыруу;
- 2) СПАнын аткаруу органынын ишин контролдоо;
- 3) өзүнүн курамынан СПАнын Кеңешинин төрагасын шайлоо;
- 4) жылдык жана баланстык отчетту даярдоо жана аларды СПАнын жалпы чогулушуна бекитүүгө берүү;
- 5) СПАнын жалпы чогулушунда аныкталган башка маселелер.

СПАнын Кеңеши 5тен кем эмес адамдан турушу керек, алар СПАнын мүчөлөрү болууга тийиш. СПАнын Кеңешинин мүчөлөрүнүн саны СПАнын уставы менен аныкталат. СПАнын Кеңешинин мүчөлөрү жалпы чогулушта 3 жылдан ашпаган мөөнөткө шайланат. СПАнын уставында СПАнын Кеңешинин ар бир мүчөсү СПАнын тейлөө зонасынын ичинде белгилүү бир бөлүгүнүн кызыкчылыгын көздөй тургандыгы жана ошол бөлүктүн ичиндеги жерге ээлик кылган же пайдаланган СПАнын

мүчөлөрүнүн ичинен шайланууга тийиш экендиги каралышы мүмкүн. СПАнын Кеңешинин мүчөлөрү өз курамынан СПАнын Кеңешинин төрагасын үч жылдык мөөнөткө же СПАнын уставында белгиленген башка мезгилге шайлайт. Төраганын ыйгарым укуктары СПАнын уставы менен аныкталат. Төрага СПАнын жалпы чогулушун жана СПАнын Кеңешинин жыйналышын өткөрөт, анын ишинин бардык маселелеринде СПАнын атынан чыгат. Эгерде СПАнын уставында башкача аныкталбаса, СПАнын Кеңешинин жыйналышы эки айда бир жолудан кем эмес өткөрүлөт. СПАнын Кеңешинин чечими добуш берүү менен кабыл алынат жана эгерде ага СПАнын Кеңешинин мүчөлөрүнүн үчтөн экисинен кем эмеси катышса укуктуу деп табылат. СПАнын уставында добуштар тең болуп калган учурда СПАнын Кеңешинин төрагасынын добушу чечүүчү болуп санала тургандыгы каралышы мүмкүн. СПАнын Кеңеши кеңештин жыйналышынын тиешелүү протоколдорун тариздөө менен СПАнын Кеңешинин ишинин эрежелерин жана жол-жоболорун аныктайт. СПАнын Кеңеши СПАнын жалпы чогулушуна отчет берет. Жыл сайын СПАнын жалпы чогулушун өткөрүүгө 20 күн калганда СПАнын Кеңеши жылдык отчетту, балансты даярдайт жана СПАнын мүчөлөрүнүн талабы боюнча зарыл маалыматтарды берүүгө тийиш.

СПАнын Кеңешинин **аткаруучу органы** болуп СПАнын дирекциясы саналат. СПАнын уставы менен дирекцияга төмөнкү иштерди алып-баруу тапшырылышы мүмкүн:

- 1) СПАнын Кеңешине берүү үчүн бюджеттин долбоорун, ирригациялык системаларды пайдалануунун жана тейлөөнүн жумушчу планын жана башка талап кылынган документтерди даярдоо;
- 2) СПАнын мүчөлөрүнүн жана мүчө эместердин реестрин жүргүзүү, ал жыл сайын кайра каралып жана жаңыланып турууга тийиш, СПАнын ар бир мүчөсүнүн жана мүчө эместердин СПАнын тейлөө зонасынын ичиндеги жер участогунун өлчөмү жана жайгашкан жери, СПА алган сугат суунун санын каттоо журналы, СПАнын мүчөлөрү жана мүчө эместери сугат сууну берүүгө жазган өтүнмөлөрдү каттоо журналы жана берилген сугат суунун көлөмү;
- 3) Ирригациялык системаларды кармоону жана техникалык тейлөөнү камсыз кылуу;
- 4) СПАнын тейлөө зонасындагы ирригациялык системаларды талаптагыдай абалда кармоо жана эксплуатациялоо боюнча бекитилген бюджетке жана иш планына ылайык СПАнын Кеңеши менен макулдашылгандан кийин СПАнын атынан келишимдерди даярдоо жана түзүү;
- 5) Суу берүүчү менен сууну берүүнүн көлөмүн жана графигин макулдашуу жана аны СПАнын мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүү;
- 6) СПАнын дирекциясынын штатын жалдоо жана бошотуу жана анын ишине көзөмөл жүргүзүү;
- 7) СПАнын дирекциясынын бардык жалданган кызматкерлери аткарууга милдеттүү болгон буйруктарды жана нускамаларды чыгаруу;
- 8) СПАнын Кеңеши аныктаган же СПА жөнүндө Мыйзамда белгиленген башка маселелер.

СПАнын директорун жана бухгалтерин СПАнын Кеңеши жалдайт. СПАнын директорунун жана бухгалтеринин ыйгарым укуктарынын мөөнөтү эмгек келишими менен аныкталат.

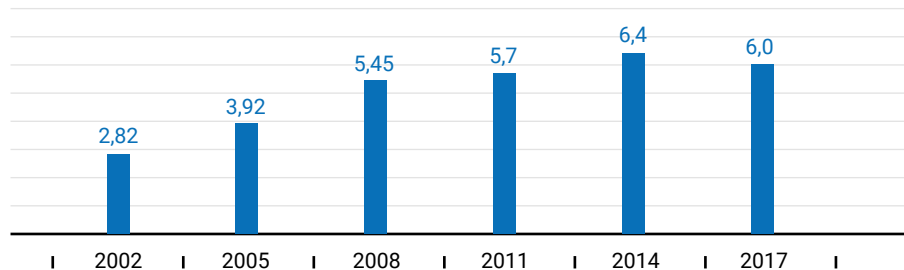
§ 4. СПАлардын киреше булактары

СПАнын мүчөлөрүнүн төгүмдөрү, келишимдик негизде сугат сууну жеткиргендиги үчүн СПАга мүчө болбогон адамдардан алынган кирешелер, банктык эсептердеги пайыздар, мамлекеттик жана башка булактардан берилген салымдар жана гранттар, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында тыюу салынбаган башка булактар СПАнын киреше булактары болушу мүмкүн.

СПАнын финансылык жылдын жыйынтыгы боюнча топтолгон пайдасы СПАнын мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүлбөйт.

СПАнын мүчөлөрүнүн мүчөлүк төгүмдөрүнүн өлчөмү СПАнын уставы менен аныкталат. СПАнын мүчөлөрүнө суу берүү боюнча кызмат көрсөтүүлөр үчүн төгүмдөрдүн өлчөмү жалпы чогулушта белгиленет жана суу берүүчүнүн сугат сууну берүү боюнча чыгымдарын жана СПАнын өздүк ирригациялык системасын эксплуатациялоого жана техникалык тейлөөгө кеткен чыгымдарын жапкандай болушу керек. Ар кайсы жылдары сугат суу менен камсыз кылуу боюнча тейлөө үчүн СПАнын бааларын төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

СПАнын сугат суу берүү боюнча кызмат көрсөтүүлөрү үчүн тарифтер¹²⁰

1-таблицадан көрүнүп тургандай, 1 куб. метр сугат суунун наркы 2002-жылы 2,82 тыйын болсо, 2017-жылы 6 тыйынга чейин көтөрүлгөн. СПАлар жеткирилген сугат суу үчүн райондук суу ресурстарын башкаруу уюмуна акы төлөшөт. Бул баа өтө төмөн деп эсептелет, себеби ирригациялык инфраструктураны жана кызмат көрсөтүүлөрдү колдоо бир гектарга 58 АКШ долларына бааланат жана иш жүзүндөгү чыгымдардан дээрлик 6 эсе жогору¹²¹. Адистер бул тарифтер Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустарында пайдаланылгандардан үч эсе жогору жана Кыргыз Республикасынын башка облустарында пайдаланылгандардан болжол менен 6 эсе жогору болушу керек деп эсептешет. Бирок Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши

¹²⁰ Кыргызстанда топтолгон, Борбор Азия республикаларында жерди туруктуу пайдаланууда капиталдык салымдардын таасиринин негизги өңүттөрү жөнүндө Кырдаалдык изилдөөнүн маалыматтары боюнча түзүлгөн. Egame программасы – жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча билим алмашуу, 2007-жыл.

¹²¹ Бул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата маалымат.

(парламент) 1 000 м³ үчүн бааны 2,5 АКШ долларына чейин көтөрүү сунушун колдобой, мындай баа дыйкандар үчүн өтө кымбат деп тапкан.

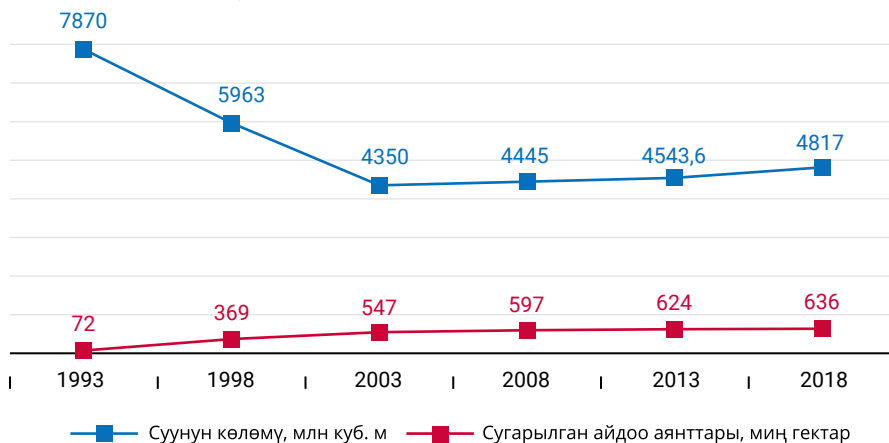
2005-жылдын 12-январындагы Кыргыз Республикасынын Суу кодексинин 21-беренесинде суу пайдалануучулардын төмөнкүдөй милдеттери белгиленген:

- Сугат сууну булгануудан сактап, аны этияттык менен пайдаланууга тийиш;
- Суу пайдаланууга укук берүүдө белгиленген шарттарды жана милдеттенмелерди, суу берүү келишиминде камтылган шарттарды сактоого тийиш;
- Башка суу пайдалануучулардын укуктарын бузбашы керек.

2018-жылы өлкөдө суу керектөөнүн көлөмү 5,1 млрд.куб метрди түзгөн. Суу керектөөнүн жалпы көлөмүнүн 94,7 пайызы сугатка жана айыл чарбасын суу менен камсыздоого пайдаланылган, алардын ичинен тилекке каршы, 27 пайызга жакыны ирригациялык системалардын канааттандыраарлык эмес абалынан улам суу жеткирүүдө коромжу болгон. Ошондой эле суу пайдалануучуларга сугат сууну жеткирүүдө да көйгөйлөр бар: 75,6% учурда берилүүчү суунун көлөмү көз болжолу менен аныкталат жана 25% учурда гана бул процесс сууну эсепке алуунун стационардык жана көчмө каражаттары аркылуу көзөмөлдөнөт¹²².

Пайдаланылган суу ресурстарынын дүң көлөмүнүн азыркы учурда сугарылган айыл чарба жерлеринин аянттары менен болгон катышында төмөндөгү диаграммада чагылдырылган сандарды көрүүгө болот.

Кыргызстандагы сугат үчүн пайдаланылган суу ресурстарынын көлөмүнүн жана сугарылган айдоо аянттарынын катышы¹²³

¹²² ЕККУнун “Кыргыз Республикасынын түштүк облустарындагы суу пайдалануучулар ассоциацияларынын ишин баалоо” аттуу изилдөөсүнүн отчету, 13-бет.

¹²³ Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтары боюнча автор тарабынан түзүлдү.

Бул диаграмма көрсөткөндөй, 1993-жылы менчиктештирүүгө чейинки мезгилде Кыргызстанда 72 миң гектар сугат айдоо жери болгон, ага 7 870 млн куб. м сугат суу бөлүнчү. 2003-жылы сугат айдоо аянты 547 миң гектарга чейин көбөйүп, бул аянтты сугарууга болгону 4 350 млн куб. м сугат суу сарпталган. Жогоруда белгиленгендей, 2004-жылдын 6-апрелинде өлкөнүн ички чарбалык ирригациялык каналдарын суу пайдалануучулар ассоциацияларынын балансына өткөрүп берүү жөнүндө Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №234 токтому кабыл алынган. Бул токтомго ылайык, ирригациялык каналдар суу пайдалануу үчүн акы катары суу пайдалануучулардан алынган каражаттардын эсебинен тейленет. Ошол мезгилден тартып сугат айдоо аянттарын жана сугарууга пайдаланылган суу ресурстарын көбөйтүүдө оң тенденция байкалууда. Бул факт СПАнын натыйжалуу ишин баалоонун маанилүү критерийи болуп саналат.

§ 5. СПАнын ички көзөмөл системасы

СПАнын текшерүү комиссиясы СПАнын Кеңешинин, анын төрагасынын жана СПАнын дирекциясынын финансылык жана чарбалык ишин көзөмөлдөйт. Курамы 3 адамдан кем болбогон текшерүү комиссиясы СПАнын мүчөлөрүнүн ичинен жалпы чогулушта 3 жылдык мөөнөткө түз добуш берүү менен шайланат. СПАнын Кеңешинин мүчөсү бир эле учурда текшерүү комиссиясынын мүчөсү боло албайт. Текшерүү комиссиясынын иштөө тартиби жана анын ыйгарым укуктары СПАнын жалпы чогулушунда бекитилген текшерүү комиссиясы жөнүндө жобо менен жөнгө салынат. СПАнын финансылык-чарбалык иши текшерүү комиссиясынын демилгеси, жалпы чогулуштун чечими боюнча же СПАнын кеңешинин мүчөлөрүнүн жалпы санынын үчтөн экисинен кем эмесинин талабы боюнча жылына бир жолудан кем эмес текшерилет. Текшерүү комиссиясынын талабы боюнча СПАнын Кеңеши жана дирекциясы СПАнын финансылык-чарбалык иши боюнча документтерди берүүгө милдеттүү. Текшерүү комиссиясы СПАнын жалпы чогулушуна отчет берет. Текшерүү комиссиясын кайра шайлоо СПАнын мүчөлөрүнүн жалпы санынын төрттөн биринен кем эмес мүчөсүнүн талабы боюнча, ошондой эле СПАнын Кеңешинин талабы боюнча мөөнөтүнөн мурда өткөрүлүшү мүмкүн. Текшерүү комиссиясы өз демилгеси боюнча же СПАнын мүчөлөрүнүн бештен бир бөлүгүнүн талабы боюнча СПАнын ишине аудит жүргүзүү үчүн көз карандысыз аудиторлорду тарта алат.

СПАда талаш-тартыштарды чечүү боюнча 5 мүчөдөн турган, жалпы чогулуш тарабынан 3 жылдык мөөнөткө шайланган комиссия болушу мүмкүн. Талаш-тартыштарды чечүү боюнча комиссиянын мүчөлөрү өздөрүнүн ичинен төраганы тандашат. СПАнын Кеңешинин мүчөсү бир эле учурда талаштарды чечүү боюнча комиссиянын мүчөсү боло албайт. Талаш-тартыштарды чечүү боюнча комиссия СПАнын мүчөлөрүнүн ортосунда сууну пайдаланууга жана бөлүштүрүүгө тиешелүү

талаш-тартыштарды кароого тийиш. СПАнын мүчөлөрү суу бөлүштүрүүнүн уставын, графигин бузганына байланыштуу СПАнын башка мүчөлөрүнүн даттануулары, кайрылуулары жазуу жүзүндө комиссиянын төрагасына жиберилет. Даттануу кабыл алынгандан кийин төрага 10 күндүн ичинде комиссиянын жыйналышын чакырууга милдеттүү. Эки тарап тең комиссия тарабынан белгиленген убакытта даттанууну кароо үчүн комиссиянын төрагасынын төрагалыгы алдында ачык өтө турган комиссиянын жыйынына келүүгө тийиш. Кызыкдар тарап өзү катыша албаган учурда анын кызыкчылыгын СПАнын башка мүчөсү коргой алат. Даттанууну кароонун жүрүшүндө комиссия документалдык далилдерди бере ала турган эки тарапты тең угат. Зарыл болгон учурда комиссия кошумча иликтөөнү жүргүзө алат. Комиссия даттануу боюнча маселени уккан күндөн тартып 10 күндүн ичинде чечим чыгарууга милдеттүү. Комиссия дооматтардын негизсиз экендигин аныктаса, даттанууну четке кага алат. Эгерде дооматтар негиздүү экенин аныктаса, комиссия даттанууну канааттандыруу жана СПАнын уставына ылайык күнөөлүү тарапка тиешелүү санкцияларды салуу жөнүндө чечим кабыл ала алат. Санкцияларды салуу жөнүндө комиссиянын чечимине сот тартибинде даттанууга болот.

Жалпы чогулуш СПАнын кеңешинин каалаган мүчөсүн, анын ичинде текшерүү комиссиянын төрагасын жана мүчөлөрүн, талаш-тартыштарды чечүү боюнча комиссияны алар өз милдеттерин талаптагыдай аткарбаганда же административдик же жазык жоопкерчилигине тарткан учурда шайланган мөөнөтү аяктаганга чейин милдеттерин аткаруудан четтетилиши мүмкүн. СПАнын Кеңешинин мүчөлөрү же комиссиянын мүчөлөрү милдеттерди аткаруудан четтетилген учурда жалпы чогулуш СПАнын Кеңешинин жана комиссиянын жаңы мүчөлөрүн ошол эле чогулушта тандап алат.

СПА камсыздандыруунун резервдик фондун түзүп, бул үчүн өзүнчө банк эсебин ача алат. Камсыздандыруунун резервдик фонду СПАнын аймагынын ичиндеги тейлөө зонасындагы ирригациялык системаларды оңдоого гана пайдаланылып, күтүлбөгөн жагдайларды четтетүүгө кеткен чыгымдарды жабууга тийиш. СПАнын уставында финансылык жылдын жыйынтыгы боюнча СПАда топтолгон киреше каражаттарын резервдик фондго жөнөтүү каралышы мүмкүн. Резервдик фондго СПАнын мүчөлөрү үчүн белгиленген төгүмдөр жана төлөмдөр киргизилиши мүмкүн.

СПАны кайра уюштуруу жана жоюу Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарына жана СПАнын уставына ылайык жүзөгө ашырылат. СПА жоюлган учурда бардык милдеттенмелер канааттандырылгандан кийин мамлекеттен кайтарымысыз алынган негизги каражаттарды кошпогондо, калган мүлк жана финансылык каражаттар жоюу комиссиясынын же СПАнын уставында каралган шарттарга ылайык жоюу жөнүндө чечим кабыл алган органдын чечими боюнча СПАнын катышуучуларынын арасында бөлүштүрүлүүгө тийиш.

§ 6. Корутунду

СПА институту көп жылдар бою айылдагы сууну пайдалануунун натыйжалуу туруктуу системасы болуп калды. СПАнын ийгиликтүү иштешинин жана туруктуулугунун эң маанилүү көрсөткүчтөрү болуп төмөнкү факторлорду атаса болот:

1) айыл чарба багытындагы сугат жерлерин сугаруу боюнча дыйкан фермердик чарбалардын өз алдынча уюштурулушу,

2) эксплуатациялоого жана техникалык тейлөөгө, административдик муктаждыктарга жумшалган бардык зарыл чыгымдарды жаба турган жана ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын суу менен камсыздоо бөлүмүнүн суу менен камсыз кылуу үчүн талап кылынган тарифтерди төлөөгө мүмкүндүк бере турган сугат сууга тарифтерди өз алдынча аныктоо жана каражаттарды чогултуу мүмкүнчүлүгү.

Суу пайдалануучулардын сугат суусу үчүн акы төлөө жөндөмдүүлүгү да алынган айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүнөн көз каранды, ал эми көптөгөн дыйкандардын түшүмдүүлүгү төмөн, бул суу пайдалануучулардын акы төлөөгө мүмкүнчүлүгүн азайтып жатат.

ЕККУнун “Кыргыз Республикасынын түштүк облустарындагы суу пайдалануучулар ассоциацияларынын ишин баалоо” аттуу изилдөөсүнүн жыйынтыгы боюнча, респонденттердин 47,8% суу берүү системасы оңолгон учурда азыркыдан көбүрөөк төлөөгө даяр экендиктерин айтышкан.

Демек, негизги маселе – бул менеджмент! Кыргызстандагы суу секторундагы реформалар сууну пайдалануу квоталарына, борбордон ажыратылган жана жеке механизмдерге, экономикалык ыкманы колдонууга багытталган. Бул бардык деңгээлдерде натыйжалуу жана иштиктүү жетекчиликке алып келет.

Адистер узак мөөнөттүү келечекте Кыргыз Республикасында 800 миң гектардан ашык сугат жерге сууну жеткирүү үчүн 1 000ге жакын СПА түзсө болот деп эсептешет. Ошентип, элет жергесиндеги СПАлар келечектүү чарбалык бирдик катары ирригация чөйрөсүндө маанилүү ролду ойной баштайт.

14-бап. Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси

§ 1. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин түптөлүү тарыхы

Иш берүүчүлөрдүн алгачкы бирикмелери XIX кылымда кесиптик бирликтердин пайда болушуна реакция катары түзүлө баштаган. Бирикмелердин максаты жумушчулар менен болгон мамилелерде өз кызыкчылыктарын көздөө болгон. Биринчи Эл аралык иш берүүчүлөр уюму (ЭИУ) 1920-жылы Эл аралык эмгек уюмунун (ЭЭУ) иш-аракетине катышуу үчүн түзүлгөн.

Орусияда ишкерлердин союздары XIX кылымдын аягында – XX кылымдын башында абдан катуу өнүгүп, алардын айрымдары саясий уюмдарды түзүү үчүн негиз болуп берген. Бирок, 1917-жылдагы Октябрь ыңкылабынан кийин алардын бардыгы ишин токтотуп, совет мезгилинде СССРдин аймагында иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин тарыхы болгон эмес. СССР мезгилинде иш берүүчүлөрдүн бирикмелерине зарылчылык болгон эмес, себеби бул мезгилде жеке ишканалар жок болчу, бардык ишканалардын ээси мамлекет эле жана ал экономиканы толугу менен көзөмөлдөп, мамлекеттик ишканалар менен кесиптик бирликтердин ортосундагы мамилелерди жөнгө салып турган. Ал эми кесиптик бирликтер формалдуу мүнөзгө ээ болуп, мамлекетке көз каранды эле.

Кыргыз Республикасы 1991-жылы эгемендикке ээ болгондон кийин иш берүүчүлөрдүн бирикмелерине зарылчылык келип чыккан. Кыргыз Республикасында иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин калыптануу процессинин тарыхы көп деле терең эмес жана ата мекендик экономикада рыноктук реформалардын башталышы менен байланышкан. Алардын Кыргыз Республикасында түзүлүшү биринчи кезекте экономикалык иштин субъекттеринин мамлекет менен өз ара мамилелеринде (эмгек мамилелери жана салык салуу чөйрөсүндө) өз кызыкчылыктарын биргелешип коргоого умтулуусу менен шартталган. Айрым учурларда кесиптик бирликтер мамлекеттин, кесиптик бирликтердин жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ортосунда социалдык өнөктөштүк жөнүндө үч тараптуу макулдашууну түзүү үчүн иш берүүчүлөрдүн тармактык бирикмелерин түзүүнүн демилгечиси болушкан, мындай тажрыйба чет өлкөлөрдө кеңири жайылган эле.

1994-жылдын 13-апрелиндеги №1460-XII “Кыргыз Республикасынын Соода-өнөр жай палатасы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын кабыл алуу Кыргыз Республикасында иш берүүчүлөрдүн бирикмелери үчүн мыйзам чыгаруучу базаны түзүүдөгү биринчи кадам болду. Соода-өнөр жай палатасы (СӨП) өлкөдөгү ишкерлердин кызыкчылыктарын көздөп, коргоо, улуттук экономиканын өнүгүүсүнө көмөктөшүү, Кыргыз Республикасынын башка өлкөлөр менен өндүрүштүк, илимий-техникалык жана соода байланыштарын бекемдөө максатын көздөгөн мамлекеттик эмес уюмдун статусун алган.

Учурда СӨПга чакан, орто жана ири ишканалар жана компаниялар, жеке ишкерлер жана алдыңкы бизнес ассоциациялар мүчө. Ушул тапта Соода-өнөр жай палатасынын мүчөлөрүнүн жалпы саны 1180ди түзөт¹²⁴.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүнүн жана андан ары кызматкерлердин өкүлчүлүктүү уюмдары (кесиптик бирликтер) менен социалдык-өнөктөштүк мамилелерди түзүүнүн максатка ылайыктуулугунун негизги фактору төмөнкүдөй: өз ара мамилелердин бул системасы аркылуу экономикада эмгек мамилелерин жөнгө салуу оптималдаштырылат, бул болсо жумушчу күчкө кеткен чыгымдарды азайтуунун эсебинен ак ниет эмес атаандаштыктын жана рынокту монополизациялоонун коркунучун олуттуу түрдө төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет. Конкреттүү сүйлөшүүлөрдүн натыйжалуулугуна жана жетишилген макулдашууларды ишке ашыруу практикасына жараша жумушчулар менен эриш-аркак иштешүүнүн пайдалуулугун иш берүүчүлөр акырындык менен баамдай башташат.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин коомдук бийлик органдарынын алдында иш берүүчүлөрдүн кызыкчылыгын көздөгөн уюм катары түзүүдө таң калыштуу эч нерсе жок. Кызматкерлер менен иш алып барууда келип чыккан көйгөйлөрдү ар бир иш берүүчү өз алдынча чечүүгө жөндөмдүү, бирок, мамлекет алдында өз кызыкчылыктарын иш берүүчү жалгыз өзү оной менен коргой албайт, объективдүү алып караганда, алардын көбү өз укуктарын жана кызыкчылыктарын биргелешип коргоого муктаж.

Иш берүүчүлөр ассоциацияларын түзүү процесси эки талапка жооп берет: “мүчөлүк логикасы” жана “таасир этүү логикасы”. Биринчиси – бул процесс ишкерлердин тигил же бул тобунун экономикалык муктаждыктары менен шартталган дегенди билдирет. Экинчиси – иш берүүчүлөрдүн бирикмелери ишкерлердин муктаждыктарына жооп катары түзүлгөн, себеби өкмөт жана кесиптик бирликтер менен диалог жүргүзүүдө өздөрүнүн өкүлчүлүктүү уюмдарына зарылчылык келип чыккан¹²⁵. Мындан улам ишкерлерди - иш берүүчүлөрдү - экономикалык ишмердик субъекттерин бириктирүүнүн негизинде, башынан эле, бизнес жүргүзүүдө пайда болгон көйгөйлөрдү биргелешип чечүү зарылчылыгы турган. Бирок, алар бардыгы эле көйгөйдү өз алдынча чече алышмак эмес. Дал ушул нерсе иш берүүчүлөрдүн кызматкерлердин өкүлчүлүктүү органдары (кесиптик бирликтер) менен сүйлөшүү процессине катышуусу үчүн негиз болуп берди.

Ишкердик уюмдар аткарган түрдүү функциялар ар кандай өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдө алардын ар кандай түзүлүшүн шарттады. Атап айтканда, Скандинавия өлкөлөрүндө, Германияда, Швейцарияда, Ирландияда эки типтеги ишкерлер уюмдары түзүлгөн. Айрымдары экономикалык функцияларды гана аткарышат (ички жана тышкы сооданы жөнгө салуу, салыктар), ал эми башкалары социалдык-эмгек функцияларын гана аткарышат. Улуу Британияда, Францияда, Италияда жана Бельгияда

¹²⁴ <http://cci.kg/chlenstvo-v-tpp-kr/preimushhestvo-chlenstva-v-tpp-kr.html> окуу китеби 2023-жылдын декабрь айында чыккан учурга карата.

¹²⁵ Зверев Л.Ф. Ишкердиктеги социалдык өнөктөштүк. - М., 2001. 40-бет.

экономикалык жана социалдык-эмгек функцияларын ишкерлердин бирдиктүү уюму ишке ашырат (мисалы, Улуу Британияда - Британ өнөр жай конфедерациясы)¹²⁶.

§ 2. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүнүн жана иш-аракетинин эл аралык-укуктук негиздери

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүнүн негизинде биригүү эркиндигине укук жана анын принциби жатат. Биригүү укугу (биригүү эркиндиги) адам укуктары жаатындагы эл аралык документтердин басымдуу бөлүгү тааныган негизги, фундаменталдык укуктардын бири болуп саналат. Биригүү эркиндиги принцибин таануунун зарылдыгы жөнүндө ЭЭУнун 1919-жылдагы Уставынын преамбуласында айтылат, ал эми ЭЭУнун Уставына тиркеме катары каралган 1944-жылдагы ЭЭУнун Филадельфия декларациясынын 1 параграфынын “б” пунктундагы төрт принциптин арасында төмөнкүлөр белгиленген: *“...сөз эркиндиги жана биригүү эркиндиги туруктуу прогресстин зарыл шарты болуп саналат”*.

Эмгек чөйрөсүндөгү конвенциялардын олуттуу саны биригүү эркиндигине арналган:

- 1) 1921-жылы кабыл алынган №11 “Айыл чарбасындагы эмгекчилердин ассоциациясына жана биригүүсүнө укук жөнүндө”,
- 2) 1948-жылы кабыл алынган №87 “Биригүү эркиндиги жана уюмдун укугун коргоо жөнүндө”,
- 3) 1949-жылы кабыл алынган №98 “Жамааттык сүйлөшүүлөрдү уюштуруу жана жүргүзүү укугунун принциптерин колдонуу жөнүндө”,
- 4) 1971-жылы кабыл алынган №135 “Ишканадагы кызматкерлердин өкүлдөрүнүн укуктарын жана аларга берилген мүмкүнчүлүктөрдү коргоо жөнүндө”,
- 5) 1975-жылы кабыл алынган №141 “Элеттик кызматкерлердин уюмдары жөнүндө”,
- 6) 1978-жылы кабыл алынган №135 “Мамлекеттик кызматтагы эмгек мамилелери жөнүндө”,
- 7) 1981-жылы кабыл алынган №154 “Жамааттык сүйлөшүүлөргө көмөктөшүү жөнүндө”.

ЭЭУнун сунуштамалары:

- 1) 1981-жылы кабыл алынган №163 “Жамааттык сүйлөшүүлөргө көмөктөшүү жөнүндө”,
- 2) 1951-жылы кабыл алынган №91 “Жамааттык сүйлөшүүлөр жөнүндө”,
- 3) 1951-жылы кабыл алынган №92 “Ыктыярдуу жарашуу жана арбитраж жөнүндө”,
- 4) 1960-жылы кабыл алынган №113 “Тармактык жана улуттук масштабда ишкерлердин жана эмгектенгендердин уюмдары жана мамлекеттик органдар ортосундагы консультациялары жана кызматташтыгы жөнүндө”,
- 5) жана башка документтер.

¹²⁶ Киселев И.Я. Салыштырмалуу эмгек мыйзамы. - М., 2005. 241-бет.

Биригүү укугу кызматкерлерге жана иш берүүчүлөргө бирдей тиешелүү экендиги жалпы тарабынан таанылган, аларга кесиптик бириктерди (жана алардын бирикмелерин) жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүү укугу берилген.

ЭЭУнун конвенцияларында биригүү эркиндиги кеңири түшүнүлөт жана кесиптик бириктер менен иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүгө болгон укукту гана эмес, ошону менен бирге жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, жамааттык келишимдерди түзүү укугун; биригүү эркиндигин ишке ашырууга байланыштуу басмырлоодон коргоону; маалымдоону жана консультацияларды өткөрүүнү; экономикалык мүнөздөгү эмгектик талаш-тартыштарды (кызыкчылыктар жөнүндө талаштарды) чечүү укугун да камтыйт.

§ 3. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин укуктук статусу

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин укуктук статусу 2004-жылдын 4-августунда кабыл алынган №106 Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси (мындан ары – КР ЭК) жана 2004-жылдын 22-майында кабыл алынган №66 “Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (мындан ары – Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзам) менен аныкталат.

КР ЭКнын 28-беренесине ылайык иш берүүчүлөрдүн бирикмеси – кызматкерлердин кесиптик бириктери, башка өкүлчүлүктүү органдары, мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен өз ара мамилелерде өзүлөрүнүн мүчөлөрүнүн таламдарын коюу жана укуктарын коргоо үчүн иш берүүчүлөр ыктыярдуу негизде биригишкен коммерциялык эмес уюм.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси иш берүүчүлөр жалданма эмгекти, өз мүчөлөрүнүн экономикалык кызыкчылыктарын пайдаланганда алардын укуктарын коргоо үчүн, кызматкерлер (алардын өкүлчүлүктүү уюмдары) жана мамлекеттик органдар менен социалдык өнөктөштүктү өнүктүрүү үчүн түзүлөт. Кандайдыр бир коммерциялык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу же ишкерлердин экономика жаатындагы башка максаттарына жетүү үчүн түзүлгөн башка жамааттар иш берүүчүлөрдүн бирикмеси катары таанылышы мүмкүн эмес. Иш берүүчүлөр үчүн кызматкерлердин өкүлчүлүктүү органдары менен мындай биригүүсү жана эриш-аркак иштешүүсү маанилүү, себеби муну менен экономикада эмгек мамилелерин жөнгө салуу эрежелери тартипке жана бир түрдүү системага келтирилет. Иш берүүчүлөр мамлекеттик органдардын¹²⁷ жана башка органдардын алдын ала уруксатысыз ыктыярдуу негизде иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүгө укуктуу.

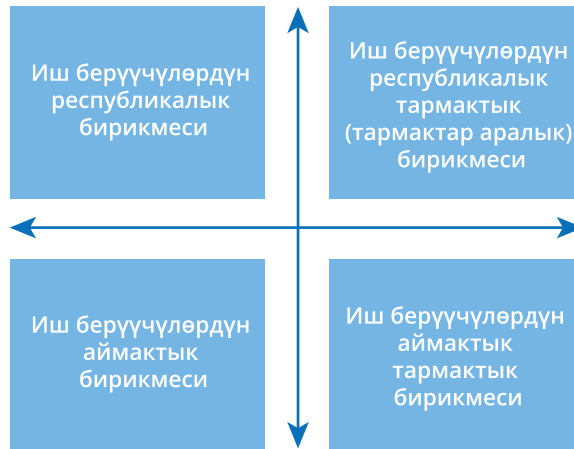
¹²⁷ Ушул жерде жана мындан ары “мамлекеттик органдар” деген түшүнүк улуттук/республикалык деңгээлдеги мамлекеттик органдарды жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын билдирет.

Эмгек мамилелерин жөнгө салуу чөйрөсүндө мамлекеттин монополиясынын жоюлушу менен социалдык саясатты түзүүдө жана эмгек мамилелери менен социалдык өнөктөштүк системасын өнүктүрүүдө иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ролу өсүүдө. Мамлекетке социалдык өнөктөштүктү өнүктүрүү, социалдык-эмгектик мамилелер жана алар менен байланышкан экономикалык мамилелер чөйрөсүндө макулдашылган саясатты түзүүгө жана жүргүзүүгө иш берүүчүлөрдүн белгиленген тартипте катышуусун камсыз кылуу максатында иш берүүчүлөрдүн биригүү укугун ишке ашырууга көмөк көрсөтүү милдети жүктөлөт.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери аймактык (региондук), тармактык, тармактар аралык, аймактык-тармактык белгилери боюнча түзүлсө болот. Муну менен мыйзам иш берүүчүлөрдүн бирикмелери түзүлүшү мүмкүн болгон төмөнкүдөй белгилерди белгилейт:

- аймактык (региондук белгиси);
- экономиканын тармактары;
- аймактар жана экономиканын тармактары.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзамда иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин төмөнкүдөй түрлөрү каралган (1-схеманы караңыз):

Иш берүүчүлөрдүн республикалык бирикмеси – иш берүүчүлөрдүн тармактык (тармактар аралык), региондук (региондор аралык) бирикмелери тарабынан ыктыярдуу негизде түзүлгөн жана өз иш-аракетин Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында жүзөгө ашырган бирикме.

Иш берүүчүлөрдүн республикалык тармактык (тармактар аралык) бирикмеси – иш берүүчүлөр тарабынан тармактын (тармактардын) же иштин түрүнүн

(түрлөрүнүн) ыктыярдуу негизинде түзүлгөн бирикме, ал өз иш-аракетин жалпысынан Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында жүзөгө ашырат.

Иш берүүчүлөрдүн аймактык бирикмеси – иш берүүчүлөр жана (же) алардын аймактык тармактык бирикмелери тарабынан ыктыярдуу негизде түзүлгөн жана өз ишин облустун, райондун же шаардын аймагында жүзөгө ашырган бирикме.

Иш берүүчүлөрдүн аймактык тармактык бирикмеси – тармактын (иштин түрүнүн) иш берүүчүлөрү тарабынан ыктыярдуу негизде түзүлгөн жана өз иш-аракетин облустун, райондун же шаардын аймагында жүзөгө ашырган бирикме.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин иш-аракети иш берүүчүлөрдүн жана (же) алардын бирикмелеринин ага кирүүнүн жана андан чыгуунун ыктыярдуулук принцибинин негизинде жүзөгө ашырылат. Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси өз иш-аракетинин максаттарын, түрлөрүн жана багыттарын өз алдынча аныктайт. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин, кесиптик бирликтердин жана алардын бирикмелеринин, мамлекеттик органдардын социалдык-эмгек мамилелери жана алар менен байланышкан экономикалык мамилелер чөйрөсүндөгү өз ара аракеттенүүсү социалдык өнөктөштүктүн принциптеринин негизинде жүзөгө ашырылат.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери өз иш-аракетин мамлекеттик органдарга, кесиптик бирликтерге жана алардын бирикмелерине, саясий партияларга жана кыймылдарга, башка коомдук уюмдарга (бирикмелерге) көз карандысыз жүзөгө ашырат. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзамда мамлекеттик органдардын жана алардын кызмат адамдарынын Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин укуктарын чектөөгө алып келиши мүмкүн болгон иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ишине кийлигишүүсүнө тыюу салынат.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси – бул кайсы бир түрдө иш берүүчүлөрдүн кесиптик бирлиги. Иш берүүчүлөрдүн биригүүгө укугу, жогоруда айтылгандай, ЭЭУнун №87 Конвенциясында каралган. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзам ушул Конвенциядан келип чыгат, юридикалык жак катары да, жеке жак катары да иш берүүчүлөр алдын ала уруксат албастан, ыктыярдуу негизде иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүгө укуктуу. Бирок, кесиптик бирликтерден айырмаланып, иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин мамлекеттик каттоо жол-жобосунан өтпөө укугу каралган эмес. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзам иш берүүчүлөрдүн бирикмесин түзүүдө милдеттүү мамлекеттик каттоодон өтүүгө милдеттендирет, ошондой эле алардын уставына да талаптарды коет.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзамда иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин төмөнкүдөй укуктары каралган:

- 1) социалдык-эмгектик мамилелерди жана алар менен байланышкан экономикалык мамилелерди жөнгө салуу маселелери боюнча иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүчөлөрүнүн макулдашылган позициясын түзүүгө жана аны кесиптик бирликтер жана алардын бирикмелери, мамлекеттик органдар менен өз ара мамилелерде коргоого;
- 2) социалдык-эмгектик мамилелерди жана алар менен байланышкан экономикалык мамилелерди жөнгө салуу маселелери боюнча иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин позициясын иш берүүчүлөрдүн башка бирикмелери менен макулдашууга;
- 3) кесиптик бирликтер жана алардын бирикмелери, мамлекеттик органдар менен өз ара мамилелерде өзүнүн мүчөлөрүнүн мыйзамдуу кызыкчылыктарын көздөп, укуктарын коргоого;
- 4) макулдашууларды даярдоо, түзүү жана өзгөртүү боюнча жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү демилгеси менен чыгууга;
- 5) макулдашууларды даярдоо, түзүү жана өзгөртүү боюнча жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө өзүнүн өкүлдөрүнө ыйгарым укуктарды берүүгө, социалдык-эмгектик мамилелерди жөнгө салуу боюнча тиешелүү комиссияларды, тыныштыруу комиссияларын, жамааттык эмгек талаш-тартыштарын кароо жана чечүү боюнча эмгек арбитражын түзүүгө жана алардын ишине катышууга;
- 6) социалдык-эмгектик мамилелерди жана алар менен байланышкан экономикалык мамилелерди жөнгө салуучу жана иш берүүчүлөрдүн укуктарына жана мыйзамдуу кызыкчылыктарына тиешелүү мыйзамдарды жана башка ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу жөнүндө сунуштарды белгиленген тартипте киргизүүгө, аларды иштеп чыгууга катышууга;
- 7) калкты иш менен камсыз кылуу боюнча чараларды ишке ашырууга белгиленген тартипте катышууга;
- 8) социалдык-экономикалык саясаттын негизги багыттары боюнча кесиптик бирликтер жана алардын бирикмелери, мамлекеттик органдар менен консультацияларды (сүйлөшүүлөрдү) жүргүзүүгө;
- 9) макулдашууларды даярдоо, түзүү жана өзгөртүү, алардын аткарылышын көзөмөлдөө максатында жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн зарыл болгон социалдык-эмгектик маселелер боюнча кесиптик бирликтерден жана алардын бирикмелеринен, мамлекеттик органдардан маалыматтарды алууга;
- 10) иш берүүчүлөрдүн эл аралык уюмдарына кирүүгө.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси ошондой эле иш берүүчүлөр бирикмесинин уставында каралган башка укуктарга ээ болушу мүмкүн.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери кесиптик бирликтер жана алардын бирикмелери, мамлекеттик органдар менен Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык мамлекеттик бюджеттен тышкаркы фонддордун башкаруу органдарында тең укуктуулукка ээ.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзамда иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин төмөнкүдөй милдеттери каралган:

1) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, кесиптик бирликтер жана алардын бирикмелери менен макулдашылган шарттарда макулдашууларды түзүү;

2) түзүлгөн макулдашууларда иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин милдеттерине тиешелүү бөлүгүн аткаруу;

3) өз мүчөлөрүнө иш берүүчүлөрдүн бирикмеси түзгөн макулдашуулар жөнүндө маалыматтарды жана бул макулдашуулардын тексттерин берүү;

4) кесиптик бирликтерге жана алардын бирикмелерине, мамлекеттик органдарга макулдашууларды даярдоо, түзүү жана өзгөртүү, алардын аткарылышын көзөмөлдөө максатында жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн зарыл болгон социалдык-эмгектик маселелер боюнча маалыматтарды берүү;

5) иш берүүчүлөрдүн бирикмеси түзгөн макулдашуулардын аткарылышына көзөмөлдү жүзөгө ашыруу;

6) иш берүүчүлөр бирикмесинин мүчөлөрү макулдашууларда каралган милдеттенмелерди, ошондой эле иш берүүчүлөр – иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүчөлөрү тарабынан түзүлгөн жамааттык келишимдерди аткарууга көмөк көрсөтүү;

7) иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставында каралган тартипте жана мөөнөттө иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин иши жөнүндө өз мүчөлөрүнүн алдында отчет берүү;

8) эмгек мамилелерин жана алар менен түздөн-түз байланышкан башка мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдарды колдонуу; эмгектик укук ченемдерин камтыган ички ченемдик актыларды иштеп чыгуу; жамааттык келишимдерди, макулдашууларды түзүү, ошондой эле жекече жана жамааттык эмгек талаш-тартыштарын чечүү маселелеринде өз мүчөлөрүнө жардам көрсөтүү;

9) иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставында каралган башка милдеттерди аткаруу.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдөн баш тарткандыгы, түзүлгөн макулдашуулардын ушул бирикменин милдеттенмелерине тиешелүү бөлүгүн бузгандыгы же аткарбагандыгы үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, макулдашууларда каралган тартипте жоопкерчилик тартат. Ошону менен бирге иш берүүчүлөрдүн бирикмеси өз мүчөлөрүнүн милдеттенмелери боюнча, анын ичинде бул иш берүүчүлөрдүн бирикмеси түзгөн макулдашууларда каралган алардын милдеттенмелери боюнча жоопкерчилик тартпайт.

§ 4. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин мүчөлөрүнүн укуктук абалы

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзам ошондой эле иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүчөлөрүнүн укуктарын жана милдеттерин бел-

гилейт. Иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүчөлөрүнүн негизги укуктарына төмөнкүлөр кирет:

- 1) иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставында аныкталган тартипте иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин башкаруу органдарын түзүүгө катышуу;
- 2) иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин иш-аракетинин маселелерине тиешелүү сунуштарды иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин башкаруу органдарынын кароосуна киргизүүгө, аларды кароого, ошондой эле иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставында аныкталган тартипте тиешелүү чечимдерди кабыл алууга катышуу;
- 3) социалдык-эмгектик мамилелерди жана алар менен байланышкан экономикалык мамилелерди жөнгө салуучу макулдашуулардын иш берүүчүлөрдүн бирикмеси тарабынан түзүлүүчү мазмунун жана түзүмүн аныктоого катышуу;
- 4) иш берүүчүлөр бирикмесинин иш-аракети, ал түзгөн макулдашуулар жөнүндө маалыматтарды, ошондой эле ушул макулдашуулардын тексттерин алуу;
- 5) эмгек мамилелерин жана алар менен түздөн-түз байланышкан башка мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдарды колдонуу, эмгектик укук ченемдерин камтыган ички ченемдик актыларды иштеп чыгуу, жамааттык келишимдерди, макулдашууларды түзүү, ошондой эле жекече жана жамааттык эмгек талаш-тартыштарын чечүү маселелеринде иш берүүчүлөрдүн бирикмесинен жардам алуу;
- 6) иш берүүчүлөрдүн бирикмесинен эркин чыгуу.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин мүчөлөрүнүн милдеттеринин чөйрөсүнө төмөнкүлөр кирет:

- 1) иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставынын талаптарын аткаруу;
- 2) иш берүүчүлөрдүн бирикмелери түзгөн макулдашуулардын шарттарын сактоо, ушул макулдашууларда каралган милдеттенмелерди аткаруу.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүчөсү иш берүүчүлөрдүн бирикмеси түзгөн макулдашууларда каралган милдеттенмелерди бузса же аткарбаса Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жана көрсөтүлгөн макулдашууларда белгиленген тартипте жоопкерчиликке тартылат.

Иш берүүчүнүн иш берүүчүлөрдүн бирикмесинде өзүнүн мүчөлүгүн токтотушу аны ошол бирикмеде мүчө болгон мезгилде түзүлгөн макулдашууларда каралган милдеттенмелерди бузгандыгы же аткарбагандыгы үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, макулдашууларда каралган жоопкерчиликтен бошотпойт.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмесине кирген иш берүүчү ушул бирикме менен түзүлгөн макулдашуулар күчүндө болгон мезгилде макулдашууларда каралган милдеттенмелерди бузгандыгы же аткарбагандыгы үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, көрсөтүлгөн макулдашууларда белгиленген тартипте жоопкерчилик тартат.

§ 5. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелерин түзүүнүн жана иш-аракетинин тартиби

Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси анын уюмдаштыруучуларынын чечиминин негизинде түзүлөт, алар кеминде эки иш берүүчү же эки иш берүүчү бирикмеси болушу мүмкүн. Юридикалык жак катары иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин укукка жөндөмдүүлүгү ал мамлекеттик каттоодон өткөн учурдан тарта башталат.

Юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, коммерциялык эмес уюм катары иш берүүчүлөрдүн бирикмесин мамлекеттик каттоо төмөнкү документтердин зарыл тизмеги каттоочу органга сунуш кылынган күндөн тартып 5 календардык күндүн ичинде жүзөгө ашырылат:

- 1) Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети бекиткен форма боюнча толтурулган каттоо арызы;
- 2) коммерциялык эмес уюмду түзүү, коммерциялык эмес уюмдун уставын бекитүү жана башкаруу органдарын түзүү жөнүндө чечим;
- 3) коммерциялык эмес уюмдун жетекчиси кол койгон эки нускадагы устав;
- 4) коммерциялык эмес уюмдун жетектөөчү органынын мүчөлөрүнүн фамилиясы, аты-жөнү, туулган жылы, шайланган кызматы көрсөтүлгөн тизмеси;
- 5) фамилиясын, атын, атасынын атын, туулган жылын жана дарегин көрсөтүү менен коммерциялык эмес уюмду түзүүнү уюштуруучулардын тизмеси.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уюмдаштыруу документи болуп устав саналат, ал төмөнкүлөрдү аныкташы керек:

- иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин аталышын;
- иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин максаттарын жана милдеттерин;
- иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин жайгашкан жерин;
- иш берүүчүлөрдүн бирикмесин башкаруу тартибин;
- иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүчөлөрүнүн укуктарын жана милдеттерин;
- иш берүүчүлөрдүн бирикмесине мүчөлүккө кабыл алуунун жана андан чыгуунун шарттарын жана тартибин;
- иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүлкүн түзүү булактарын;
- иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставына өзгөртүүлөрдү киргизүү тартибин;
- башкаруу органдарынын түзүмүн, түзүү тартибин жана ыйгарым укуктарын, алардын чечим кабыл алуу тартибин;
- макулдашууларды даярдоо, түзүү жана өзгөртүү боюнча жамааттык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, ошондой эле жамааттык эмгек талаш-тартыштары келип чыккан учурда тыныштыруу жол-жоболоруна катышууга ыйгарым укуктарды иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин өкүлүнө жана (же) өкүлдөрүнө берүү тартибин;
- Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына карама-каршы келбеген башка жоболорду.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставында уставдын жоболорун, иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин башкаруу органдарынын чечимдерин сактабагандыгы үчүн иш берүүчүлөр бирикмесинин мүчөлөрүнүн жоопкерчилиги каралышы мүмкүн.

Иш берүүчүлөр бирикмесинин уставына өзгөртүүлөр анын жогорку башкаруу органынын чечиминин негизинде киргизилет. Иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин түзүмү, аны түзүү тартиби жана башкаруу органдарынын ыйгарым укуктары, алардын чечим кабыл алуу тартиби иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставы менен белгиленет.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси менчик укугунда жана башка укукта жер участка, имараттарга, курулмаларга, турак жай фондуна, жабдууларга, шаймандарга, улуттук жана чет өлкөлүк валютадагы акча каражаттарына, баалуу кагаздарга жана башка мүлккө ээ болушу мүмкүн.

Эгерде иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин уставында башкача каралбаса, иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин мүчөлөрү иш берүүчүлөр бирикмесинин менчигине өткөрүп берген мүлккө, анын ичинде мүчөлүк жана башка төгүмдөргө болгон укуктарын сактап калышпайт. Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси өз мүлкү менен иш берүүчүлөр бирикмесинин мүчөлөрүнүн милдеттенмелери боюнча жооп бербейт.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмесин кайра уюштуруу, жоюу иш берүүчүлөрдүн бирикмесинин жогорку башкаруу органынын тиешелүү чечиминин негизинде жүзөгө ашырылат. Иш берүүчүлөрдүн бирикмеси Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген учурларда жана тартипте кайра уюштурулушу, жоюлушу мүмкүн.

§ 6. Эмгек мамилелерин жөнгө салуу чөйрөсүндө иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ролу

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери эмгектик укуктук мамилелердин ар кандай түрлөрүндө эмгектик укуктун субъектилери катары чыгышат, адатта бул субъекттер социалдык өнөктөштүктүн тараптары катары көрсөтүлөт¹²⁸. Иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин иш-аракетинин жана ыйгарым укуктарынын чөйрөсү кызматкерлердин бирикмелерине салыштырмалуу кыйла эле көп болгонун белгилей кетүү керек.

Иш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө мыйзамда белгиленген иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ыйгарым укуктарынын чөйрөсү жумушчулардын бирикмелерине салыштырмалуу азыраак, себеби жеке-эмгек мамилелеринде жана

¹²⁸ КР Эмгек кодексинин 22-беренесине ылайык, социалдык өнөктөштүк – макулдашылган социалдык-экономикалык саясатты, эмгек мамилелери жаатындагы саясатты аныктоодо жана турмушка ашырууда мамлекеттик бийлик органдары, иш берүүчүлөрдүн бирикмелери менен кесиптик бирликтердин өз ара аракети, ошондой эле тараптардын өз ара чектерин мамлекет аныктай турган иш берүүчүлөр менен кесиптик бирликтер ортосундагы эки тараптуу мамилелери.

жамааттык келишимдерди түзүүдө иш берүүчү өз алдынча иш алып барып, ушул мамилелердин тарабы катары гана чыгат.

Эмгек мамилелерин жөнгө салуу чөйрөсүндө мамлекеттин монополиясынын жоюлушу менен социалдык саясатты түзүүдө жана социалдык өнөктөштүк системасын өнүктүрүүдө иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ролу барган сайын өсүүдө. Бүгүнкү күндө иш берүүчүлөрдүн жана жумушчулардын көз караштарынын жалпылыгы реформалардын социалдык чыгымдарын кыскартуунун, экономикалык кайра түзүүлөрдүн саясатына социалдык саясатты логикалык интеграциялоонун зарылдыгын түшүнүүдөн көрүнүп жатат.

Азыркы шарттарда Кыргыз Республикасында мамлекеттин социалдык өнөктөштүк чөйрөсүндөгү функциялары олуттуу өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат: мамлекеттин жөнгө салуучу катары гана эмес, координатор, өнөктөш жана арбитр катары да ролу өсүүдө. Мамлекет социалдык өнөктөштөр жетишкен макулдашууларды мыйзам менен бекемдөө боюнча функцияларды өзүнө алып, мындай макулдашууларды иштеп чыгуу үчүн шарттарды түзүп, алардын сакталышына көзөмөлдү камсыз кылууга тийиш. Социалдык өнөктөштүк моделинин түптөлүп калган негизи бир катар ченемдик укуктук актыларда бекитилген жана жамааттык-келишимдик мамилелердин процессинде иш жүзүндө ишке ашырылган. Алсак, 2003-жылдын 25-июлунда кабыл алынган №154 “Кыргыз Республикасындагы эмгек мамилелери жаатындагы социалдык өнөктөштүк жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында социалдык өнөктөштүктүн принциптери, милдеттери, социалдык өнөктөштүк системасынын иштөө механизми белгиленген.

Ишканалардын деңгээлинде социалдык-эмгектик мамилелерди жөнгө салуу эмгек акы төлөөдө конкреттүү кызматкердин кесиптик кызыкчылыктарын коргоону, кесиптик атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн колдоону, жумуш орундарын сактоону жана ден соолугу үчүн коопсуз эмгек шарттарын камсыз кылууну белгилеген жана камсыз кылган жамааттык келишимдердин жардамы менен жүзөгө ашырылат. Ошол эле маалда эмгек процессинде жумушчулардын социалдык коргоо түрлөрүн, механизмдерин жана системаларын колдонуу менен кандайдыр бир көп түрдүүлүгү болот.

Жамааттык сүйлөшүүлөр процесси бир жагынан иш берүүчүлөрдүн, экинчи жагынан жалданма жумушчулардын келип чыккан пикир келишпестиктерди, көйгөйлөрдү жана чыр-чатактарды цивилизациялуу жол менен – сүйлөшүүлөр жана мунаса табуу жолу менен чечүүгө даярдыгына негизделет.

15-бап. Кесиптик бирликтер

§1. Кесиптик бирликтердин пайда болуу тарыхы жана түшүнүгү

XIX кылымда Европа өлкөлөрүндө жана АКШда өнөр жай ыңкылабы орун алган доор ишкерлер жана жалданма жумушчулар катары жаңы социалдык экономикалык класстарды пайда кылды. Башында алардын ортосундагы мамилелерде талаш-тартыштар көп болгон, бул ишкерлер өз кирешелерин көбөйтүүнү көздөп, жалданма жумушчуларга койгон талаптарды катаалдаштыргандыгы менен байланыштуу болгон. Жалданма жумушчулардын укуктарынын чектелгендиги, эмгектин кадыресе шарттарынын жоктугу, суткасына 14-15 саатка созулган ченемге салынбаган иш графиги, ошондой эле ар кандай социалдык кепилдиктердин жоктугу жумушчулар ассоциацияларын, кийин кесиптик бирликтерди түзүүнүн башкы фактору болуп калды.

Баарынан мурда индустриалдаштыруу жолуна түшкөн Англияда XVIII кылымдын 70-80-жылдары алгачкы кесиптик бирликтер пайда болгон. Кесиптик бирликтер негизинен бир кесиптин жогорку квалификациялуу жумушчуларынын башын бириктирген.

Убакыттын өтүшү менен бул уюмдар кесиптик бирликтер – тред-юниондор (trade – кесип, кол өнөрчүлүк жана union – бирикме) деп атала баштаган. Андан ары ар кандай тармактардагы кесиптик бирликтер биригип, аларга квалификациясы жок жумушчулар кошула баштаган. Кесиптик бирликтерди түзүү жана бириктирүү өтө узак процесс болуп чыкты. Англияда бириккен кесиптик бирликтер XIX кылымдын аягында гана, ал эми АКШда XX кылымдын 20-30-жылдары гана пайда болгон.¹²⁹

Пайда болгон учурдан тарта кесиптик бирликтер уюмдары иш берүүчүлөр жана мамлекет тарабынан катуу кысымга алынган. 1799-1800-жылдары Британ парламенти Жумушчу коалициялар жөнүндө мыйзамды кабыл алып, аны менен профсоюздук кыймылдарга тыюу салынган. Бул мыйзамдарды бузгандыгы үчүн кесиптик бирликтердин лидерлери түрмөгө кесилип, ал эми бирликтин акча каражаттары конфискацияланып турган.

Англияда 1824-жылы, 25 жылдык күрөштөн кийин гана кесиптик бирликтер жумушчулардын укуктарын бузган мыйзамдарды жокко чыгара алышкан. Бирок, кесиптик бирликтер юридикалык жак статусуна ээ болгон эмес, башкача айтканда, сотко доо берүү укугу болгон эмес, мындан улам өздөрүн басмырлоодон, алардын фонддоруна жана мүлкүнө кол салуудан коргой алышкан эмес. Францияда кесиптик бирликтер XX кылымдын башында гана мыйзамдаштырылган, ал эми АКШда кесиптик бирликтердин юридикалык статусу XX кылымдын 30-жылдары гана мыйзам менен таанылган.

¹²⁹ <https://studfile.net/preview/3196212/>.

1940–1960-жылдары Европанын жана Американын көптөгөн өлкөлөрүндө “кесиптик бирликтердин коргоо функциялары” мыйзам менен таризделген, анын алкагында иш берүүчүлөр кесиптик бирлик уюмдары менен жигердүү кызматташып, алардын мүчөлөрүнө кошумча укуктук кепилдиктерди камсыз кылышкан. XX кылымдын 70-80-жылдарынын башында кесиптик бирликтердин коргоосунун ар кандай механизмдери дүйнөнүн бардык бурчтарында, өнүккөн да, өнүгүп келе жаткан да мамлекеттерде кездеше баштаган.

Кесиптик бирликтер кыймылынын мамлекеттик органдарга жана иш берүүчүлөргө 100 жыл мурун койгон талаптары, мисалы, 8 сааттык жумуш күнүн киргизүү, өндүрүштө айып пулдарды алып салуу, эмгек акыны жогорулатуу жана эмгек шарттарын жакшыртуу сыяктуу талаптары бүгүнкү күнгө чейин актуалдуу бойдон калууда.

Ошондуктан жалданма жумушчулардын жана ишкерлердин реалдуу укуктарын теңдештирүү, жумушчулардын жеке жана жамааттык укуктарын коргоо Кыргызстандагы кесиптик бирликтердин башкы милдеттеринин бири болуп саналат. Реалдуу укуктарды теңдештирүүгө жетишүү үчүн жумушчу чыр-чатактуу кырдаалда кесиптештеринин колдоосуна ээ болушу керек. Ишкерге жумушчулардын айрым билдирүүлөрүнө жана нааразычылыктарына реакция жасоонун кажети жок. Бирок жумушчулар биригип, өндүрүш жапырт түрдө токтоп калуу коркунучуна туш болгондо, иш берүүчү жумушчулардын талаптарын угуп гана тим болбостон, ошол талаптарга кандайдыр бир деңгээлде жооп кайтарууга аргасыз болот. Ошентип, жумушчулар жалгыз күрөшкөндө колунда болбогон таасир этүү рычагдарын кесиптик бирлик берет. Ошондуктан, кесиптик бирликтердин негизги талаптарынын бири жеке эмгек келишимдерин гана эмес, ишкерлер менен жумушчулардын атынан иш алып барган кесиптик бирликтердин ортосунда жамааттык келишимдерди түзүү болгон.

Азыркы замандагы мамлекеттерде кесиптик бирликтердин функциялары бир аз өзгөртүлүп, кесиптик бирликтер иш берүүчүлөргө гана эмес, өкмөттүн каржылык жана мыйзам чыгаруу саясатына да таасирин тийгизе баштады. Ошондуктан, азыркы учурда кесиптик бирликтердин төмөнкү функцияларын бөлүп кароого болот:

- жумушчулардын укуктарын коргоо (“кесиптик бирлик менен жалдоочунун” өз ара мамилелери).
- жалдоочулардын жана мамлекеттик органдардын алдында жумушчулардын кызыкчылыктарын көздөө (“кесиптик бирлик менен мамлекеттин” өз ара мамилелери).
- өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга кам көрүү.

Коргоо функциясы кыйла салттуу, ал жумушчулардын социалдык-эмгек укуктарына түздөн-түз байланыштуу. Кеп жалдоочулар тарабынан жумушчулардын эмгек укуктарын бузуулардын алдын алуу жөнүндө гана эмес, бузулган укуктарды калыбына келтирүү жөнүндө да болуп жатат. Жумушчулардын жана иш

берүүчүлөрдүн позициясын теңдештирүү менен, кесиптик бирлик жумушчуну жалдоочунун өзүм билемдигинен коргойт.

Совет мамлекетинде ишканаларда кесиптик бирликтердин укуктарын жана ыйгарым укуктарын өнүктүргөн жана күчөткөн бир катар укуктук актылар кабыл алынган эле. 80-жылдардын орто ченинде СССРдин кесиптик бирликтери саясий системанын субъекттеринин бири катары органикалык түрдө ширетилген көп бутактуу жана туруктуу структурага ээ болгон.

Эгемендикке жеткенден кийин Кыргыз Республикасында кесиптик бирликтердин ишин жөнгө салуу үчүн бир катар ченемдик укуктук актылар кабыл алынган. 1998-жылдын 16-октябрында кабыл алынган №130 “Кесиптик бирликтер жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (мындан ары – Кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзам) кесиптик бирликтерди түзүүнүн тартибин жана укуктук статусун аныктайт. 2004-жылдын 4-августунда кабыл алынган №106 Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси (мындан ары – Эмгек кодекси) эмгек мамилелеринде кесиптик бирликтердин иш-аракетинин негизги чөйрөсүн белгилейт.

Кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзамдын 1-беренесине ылайык, **кесиптик бирлик** – бул өз мүчөлөрүнүн эмгектик жана социалдык-экономикалык укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо үчүн түзүлгөн, өндүрүштүк да, өндүрүштүк эмес да чөйрөлөрдөгү иш-аракетинин түрү боюнча кызыкчылыктарынын жалпылыгынын негизинде жарандардын ыктыярдуу коомдук бирикмеси.

§2. Кесиптик бирликтерди түзүүнүн жана алардын ишин токтотуунун тартиби

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында кесиптик бирликтерди мамлекеттик каттоонун милдеттүү түрдө катталуу керек экендиги белгиленген эмес. Кесиптик бирликтер менчигинин түрүнө карабастан ишканаларда, мекемелерде жана башка уюмдарда түзүлүшү мүмкүн, эгерде аларда иштегендердин саны үч же андан көп адамдан турса. Кесиптик бирликтердин аталышына карата талаптар бар, алар ишкананын аталышына байланыштуу болууга тийиш жана кесиптик бирликтин уячасы түзүлгөн ошол ишкананын профсоюздук уюму сыяктуу угулушу керек.

14 жашка толгон жана эмгек ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырган жарандар кесиптик бирликтин уюмдаштыруучулары жана мүчөлөрү боло алышат. Кесиптик бирлик түзүү укугу алдын ала уруксатсыз эркин ишке ашырылат. Кесиптик бирликти түзүүгө укуктуу орган кесиптик бирликти түзүүнү чечкен жумушчулардын чогулушу же конференциясы болушу мүмкүн. Иш берүүчүлөрдөн чогулушту (конференцияны) өткөрүүгө уруксат талап кылынбайт. Бирок, чыр-чатактарды болтурбоо үчүн бул иш-чараны жумуштан кийин өткөрүү максатка ылайыктуу болот.

Кесиптик бирликти түзүүдө ошондой эле тиешелүү ченемдик укуктук актыларда белгиленген уюштуруу жол-жоболорун сактоодон тышкары, кесиптик бирлик түзүүгө байланыштуу иш берүүчүлөр менен чыр-чатактардын келип чыгуу мүмкүндүгүн эске алуу зарыл. Мында кесиптик бирликти түзүү боюнча бардык формалдуу жол-жоболорду: чогулуштун катышуучуларын жазуу жүзүндө каттоону, чогулуштун протоколун жүргүзүүнү ж.б. аткаруу керек. Кесиптик бирликтин түзүлүшүн туура тариздөө көптөгөн ыктымалдуу кыйынчылыктардан жана талаш-тартыштардан оолак болууга мүмкүнчүлүк берет.

Кесиптик бирликти түзүү жөнүндө чечимди кабыл алгандан кийин чогулуш уставды талкуулап, анын акыркы редакциясын бекитет.

Жетектөөчү орган болуп шайланган, туруктуу иштеген, кесиптик бирликтин өкүлчүлүктүү органы (бул органдын аталышы ар кандай болушу мүмкүн, мисалы, кесиптик бирликтик комитет, кесиптик бирликтик комитети, заводдук комитет ж.б.) жана анын төрагасы саналат. Кесиптик бирликтин мүчөлөрүнүн саны 15 же андан көп адам болсо, кесиптик бирликтин комитети, ал эми 15 адамга чейин болсо кесиптик бирликтин уюштуруучусу шайланат. Ошол эле учурда алар ишканадагы кесиптик бирликтин өкүлчүлүктүү органдары болуп саналат. Кесиптик бирликтин уюштуруучусунун укуктук статусу кесиптик бирлик комитетинин укуктук статусу менен бирдей болот. Кесиптик уюмдун түзүмүндө цехтердин, участкалардын, бөлүмдөрдүн ж. б. тиешелүү бөлүмдөрүн түзүүгө тыюу салынбайт.

Кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзамдын 8-беренеси баштапкы кесиптик бирлик уюмдарынын түшүнүгүн белгилейт, алар кесиптик бирликтин уставына ылайык ал кабыл алган жобонун негизинде же тиешелүү кесиптик бирликтин баштапкы кесиптик бирлик уюму жөнүндө жалпы жобонун негизинде иш алып барышат. Мындай уюмдарды түзүү зарыл болгондо уставда тиешелүү жоболор каралууга тийиш.

Кесиптик бирлик өзү кабыл алган уставга ылайык иштейт жана милдеттүү тартипте мамлекеттик органдарда катталууга жатпайт. Бирок бул алардын юстиция органдарында юридикалык жак катары каттоодон өтүү укугунан ажыратпайт. Юридикалык жак катары катталуу – бул милдеттенме эмес, бул кесиптик бирликтин укугу. Кесиптик бирликтин иш-аракети кесиптик бирлик уюму бар ишкананын чегинде чектелет. Кесиптик бирлик жумушчулардын эмгек укуктарын коргоочу катары кирген мамилелер ошол ишканадагы иш берүүчү менен эриш-аркак иштешүү жолу менен аныкталат.

Кесиптик бирликти түзүү жөнүндө иш берүүчүгө кабарлоо максатка ылайыктуу болот. Мындай учурда уюмдун администрациясы жумушчуларды башка ишке которгондо, бошоткондо, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен кесиптик бирликтерге берилген башка укуктарды ишке ашырган учурда кесиптик бирликтин макулдук берүү укугун эске албай кое албайт.

Кесиптик бирликтин юридикалык жак катары укукка жөндөмдүүлүгү ал мамлекеттик каттоодон өткөн учурдан тарта пайда болот (Кесиптик бирликтер жөнүндө Мыйзамдын 3-беренеси). Кесиптик бирликти мамлекеттик каттоонун максаты – юридикалык жактын статусун алуу.

Кесиптик бирликтер өз ишинде эч кимден көз карандысыз жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына гана баш ийет. Алар мамлекеттик органдарга, жалдоочуларга, саясий партияларга жана башка коомдук бирикмелерге отчет бербейт жана көзөмөлдөнбөйт. Кесиптик бирликти же баштапкы кесиптик бирлик уюмун кайра уюштуруу же ишин токтотуу анын мүчөлөрүнүн чечими боюнча, кесиптик бирликтин уставында аныкталган тартипте жүзөгө ашырылат, ал эми юридикалык жак катары кесиптик бирликти же баштапкы кесиптик бирлик уюмун жоюу юридикалык жактарды каттоо жөнүндө мыйзамдарга ылайык жүзөгө ашырылат.

Эгерде кесиптик бирликтердин республикалык бирикмелеринин иш-аракети Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына каршы келсе, ал Кыргыз Республикасынын Башкы прокурорунун сунушу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун чечими менен алты айга чейинки мөөнөткө токтотула турушу же тыюу салынышы мүмкүн.

Эгерде аймактык кесиптик бирликтердин, алардын бирикмелеринин же баштапкы кесиптик бирлик уюмдарынын иш-аракети Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына карама-каршы келсе, ал тиешелүү райондун, шаардын же облустун прокурорунун сунушу боюнча тиешелүү жергиликтүү соттун чечими менен алты айга чейинки мөөнөткө токтотула турушу же тыюу салынышы мүмкүн.

§3. Кыргыз Республикасында кесиптик бирлик уюмдарынын тутуму

Кыргыз Республикасында кесиптик бирлик уюмдарынын түзүмү экономикалык, чарбалык-тармактык, административдик-аймактык жана башка факторлордун таасири астында түзүлгөн. Кыргызстандагы кесиптик бирлик уюмдарынын уюштуруу түзүмү СССР мезгилиндеги кесиптик бирликтердин ишин уюштуруу системасын сактап келет. Бүгүнкү күндө Кыргызстандын кесиптик бирликтеринин түзүмү төрт деңгээлдүү система түрүндө:

- өндүрүштүк принцип боюнча бириккен баштапкы кесиптик бирлик уюмдары;
- региондордун кесиптик бирликтеринин мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарын көздөгөн жана билдирген кесиптик бирликтердин региондук (облустук) союздар аралык бирикмелери.
- кесиптик бирликтердин мүчөлөрүнүн, тиешелүү тармактардын жумушчуларынын кызыкчылыктарын көздөгөн жана билдирген кесиптик бирликтердин республикалык тармактык бирикмелери;
- Кыргызстандын Кесиптик бирликтер федерациясы.

Кесиптик бирликтердин негизин баштапкы кесиптик бирлик уюмдарына бириккен кесиптик бирликтин мүчөлөрү түзөт жана алар адатта аймактык уюмдун курамына киришет. Тиешелүү аймактык уюм жок болгон учурда кесиптик бирлик

баштапкы кесиптик бирлик уюмун башка аймактык уюмга же түздөн-түз кесиптик бирликтин борбордук комитетине профсоюздук каттоого коюу жөнүндө чечим кабыл алат.

Кыргызстандын Кесиптик бирликтер федерациясы дээрлик бардык кесиптик бирлик уюмдарын бириктирет, бирок бул кесиптик бирлик уюмдары ушул уюмга мүчө болууга милдеттүү дегенди билдирбейт. Кыргызстандын Кесиптик бирликтер федерациясы мүчөлүк уюмдар менен өз ара мамилелерин демократия, өз ара урматтоо, тең укуктуулук, кызматташтык жана тилектештик принциптеринин негизинде түзөт. Ар бир кесиптик бирлик уюму Кыргызстандын Кесиптик бирликтер федерациясына ыктыярдуу түрдө кирет жана андан эркин чыгууга укуктуу.

Кыргызстандык Кесиптик бирликтер федерациясынын жогорку органы болуп беш жылда бир жолудан кем эмес чакырылган Съезд эсептелет. Съездди чакыруу жана Съезддин күн тартибиндеги негизги маселелер Съездге эки ай калганда жарыяланат. Кыргызстандын Кесиптик бирликтер федерациясынын Съезддеринин ортосундагы мезгилде Федерациянын бардык ишин жетектеген Федерация Кеңеши Федерациянын жогорку органы болуп эсептелет.

§4. Кесиптик бирликтердин ички уюштуруучулук түзүмү

Кесиптик бирлик уюмунун башкаруу органдарынын курамы, түзүмү жана компетенциясы биринчи кезекте кесиптик бирлик уюмунун түрүнө, анын иш-аракетинин масштабына жана кызыкчылыктарын коргогон жумушчулардын санына жараша болот.

Кесиптик бирлик уюмунун жогорку органы болуп беш жылда бир жолудан кем эмес чакырылган Съезд же Конференция саналат жана төмөнкү маселелерди карайт:

- кесиптик бирлик уюмунун иш-аракети жөнүндө отчетторду угат;
- иш-аракеттин келечектүү жана кезектеги милдеттерин аныктайт;
- уюмдун уставына жана башка ички актыларына өзгөртүүлөрдү кабыл алат жана киргизет.

Кийинки башкаруу органы болуп кесиптик бирлик комитети же кеңеш саналат, ал кесиптик бирликтин мүчөлөрүнүн конференциясында же съездинде эрежеге ылайык 5 жылдык мөөнөткө шайланат жана кесиптик бирликтин ишине күнүмдүк жетекчиликти жүзөгө ашырат, өз ишин жыйындар түрүндө уюштурат. Анын компетенциясына төмөнкүлөр кирет:

- кесиптик бирликтин жана анын уюмдарынын конференциясынын чечимдерин аткарууну уюштуруу;
- өзүнүн курамынан кесиптик бирлик комитетинин президиумун шайлоо;
- кесиптик бирликтин келечектүү жана учурдагы программаларын жана иш пландарын карап чыгуу жана бекитүү;
- кесиптик бирлик уюмдарынын мүчөлөрүнүн конференциясын чакыруу жөнүндө чечим кабыл алуу;
- кесиптик бирлик уюмдун бюджетин бекитүү;

– мамлекеттик жана муниципалдык бийлик органдары, ишканалар, мекемелер, ар кандай уюштуруучулук-укуктук жана менчик формасындагы уюмдар менен мамилелерде кесиптик бирлик уюмунун атынан чыгуу.

Кесиптик бирликтин Президиуму Съезддин же кесиптик бирлик комитетинин чечимдерин ишке ашырууну камсыз кылуучу аткаруучу орган болуп саналат. Президиумга кесиптик бирликтин төрагасы, анын орун басарлары жана уюмдун башка мүчөлөрү кирет.

Кесиптик бирликтин Президиуму уюмдун ишмердигине оперативдүү жетекчилик жүргүзөт:

- уставда аныкталган чараларды жана милдеттерди практикалык ишке ашырууну камсыз кылат;
- өзүнүн отурумдарында эмгекчилердин эмгектик, социалдык-экономикалык жана укуктук кызыкчылыктарын коргоо маселелерин карайт, кесиптик бирликтин иш-аракетине тиешелүү актуалдуу маселелерди киргизет;
- кесиптик бирликтердин ар кандай иш-чараларын өткөрөт;
- ага кесиптик бирлик комитети өткөрүп берген башка функцияларды аткарат.

Кесиптик бирлик уюмунун төрагасы кесиптик бирлик комитетинин төрагасы болуп саналат жана кызматы боюнча тиешелүү кесиптик бирлик органдарынын жыйындарында, кесиптик бирлик уюмунун мүчөлөрүнүн конференцияларында төрагалык кылат, ошондой эле:

- ишкананын башкаруу органдарында, тиешелүү мамлекеттик, чарбалык, сот органдарында, коомдук уюмдарда, жалпыга маалымдоо каражаттарында кесиптик бирлик уюмунун кызыкчылыгын көздөйт, кесиптик бирликтин атынан кайрылууларды жана өтүнүчтөрдү жиберет;
- Президиумдун жана кесиптик бирлик комитетинин ишин уюштурат;
- иш кагаздарын жана финансылык отчеттуулукту мыйзамдарга, кесиптик бирликтин уставына ылайык жүргүзүүнү камсыз кылат;
- кесиптик бирлик комитетине, конференцияга өз иши жөнүндө отчет берет;
- аппаратты, кесиптик бирлик комитетин түзөт жана жетекчиликти жүзөгө ашырат;
- аппаратынын кызматкерлери менен эмгек келишимдерин түзөт жана алардан чыгат;
- кесиптик бирлик комитетинин, анын Президиумунун иш пландарын иштеп чыгат;
- кесиптик бирлик уюмунун мүчөлөрүнүн арыздарын жана кайрылууларын кароо боюнча ишти уюштурат.

Мындан тышкары баштапкы кесиптик бирлик уюмунун түзүмүндө иштин негизги багыттары боюнча комиссиялар түзүлүшү мүмкүн. Комиссиялардын саны, алардын сандык жана персоналдык курамы кесиптик бирлик комитетинин жыйынында бекитилет, мында анын алдында турган милдеттер, уюмдун өзгөчөлүктөрү эске алынат. Эреже катары, комиссиялар кесиптик бирлик органынын ыйгарым укуктарынын мөөнөтүнө кесиптик бирликтин мүчөлөрүнүн курамынан түзүлөт.

Мындан тышкары ар кандай деңгээлдеги кесиптик бирлик уюмунун түзүмүнө кесиптик бирликке караштуу санаторийлер, курорттор, эс алуу үйлөрү, профилактика-торийлер, балдардын ден соолукту чыңдоо борборлору, имараттар, курулмалар, мейманканалар, туристтик базалар, спорттук комплекстер, транспорт, акча каражаттары, акционердик коомдордун акциялары жана баалуу кагаздары, кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктөр кириши мүмкүн. Кесиптик бирликтер өз мүчөлөрүн социалдык жактан коргоого багытталган ар кандай фонддорду түзүүгө укуктуу.

§5. Кесиптик бирликтердин негизги укуктары жана иш-аракетинин чөйрөсү

Кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзам кесиптик бирликтерге өз ишмердигин жүзөгө ашыруу үчүн кеңири укуктарды берет (9-20-беренелер):

- жумушчулардын эмгек укуктарын коргоо боюнча;
- сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө жана жамааттык келишимдерди, макулдашууларды түзүүгө;
- эмгек жөнүндө мыйзамдардын сакталышына көзөмөлдү жүзөгө ашыруу боюнча;
- эмгек талаш-тартыштарын чечүүдө жана жумушчулардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоодо;
- жумушчулардын кызыкчылыктарын сотто өкүлчүлүк кылууга;
- жана башкалар.

Төмөндө таблицада кесиптик бирликтердин негизги укуктары жана алардын өз ишин жүзөгө ашыруу формалары чагылдырылган.

Кесиптик бирликтердин иш-аракетинин негизги түрлөрү	
Кесиптик бирликтердин негизги укуктары	Бул укуктун алкагында кесиптик бирликтер ишмердиктин төмөнкүдөй түрлөрүн жүзөгө ашырууга укуктуу
Жумушчулардын эмгектик укуктарын коргоо боюнча кесиптик бирликтердин укугу	<ul style="list-style-type: none"> • кесиптик бирликтердин мүчөлөрүнүн эмгек укуктарын коргоого; • жарандардын иш менен камсыз болуусунун абалына коомдук көзөмөлдү жүргүзүүгө; • жамааттык келишим, мыйзамдардын негизинде түзүлгөн макулдашуу менен аныкталган ишканалардан бошотулган адамдарды социалдык жактан коргоо чараларын сунуштоого; • кесиптик бирликтин мүчөлөрүнүн жана алардын үй-бүлөлөрүнүн ден соолугунун абалын колдоого жана жакшыртууга багытталган иш-чараларды уюштурууга; • жашоо жана эмгек шарттарын жакшыртуу боюнча чараларды көрүүгө; • кесиптик бирликтин мүчөлөрүнүн билим деңгээлин жогорулатуу боюнча иш-чараларды уюштурууга; • даярдоо, кайра даярдоо, квалификацияны жогорулатуу боюнча иш-чараларды уюштурууга.

	<ul style="list-style-type: none"> • кесиптик бирликтин мүчөлөрүнүн билим деңгээлин жогорулатуу боюнча иш-чараларды уюштурууга; • даярдоо, кайра даярдоо, квалификацияны жогорулатуу боюнча иш-чараларды уюштурууга. <p><i>Кесиптик бирликтер Кыргызстандын Кесиптик бирликтер федерациясынын, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелеринин ортосунда башкы макулдашууларды, республикалык тармактык кесиптик бирликтер менен министрликтердин, ведомстволордун ортосунда макулдашууларды түзүү жолу менен өз мүчөлөрүнүн эмгектик, социалдык-экономикалык укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону жүзөгө ашырат.</i></p> <p><i>Макулдашуулар жана жамааттык келишимдер тиешелүү аймактагы же тармактагы менчигинин түрүнө карабастан ишканалар, уюмдар жана мекемелер үчүн, ошондой эле трансулуттук корпорациялардын, чет өлкөлүк капиталы бар ишканалардын финансы-өнөр жай топтору үчүн милдеттүү болгон юридикалык күчкө ээ.</i></p>
<p>Жумушчулардын кызыкчылыктарын көздөө чөйрөсүндө кесиптик бирликтердин укуктары</p>	<ul style="list-style-type: none"> • калкты иш менен камсыз кылуу чөйрөсүндө мамлекеттик саясатты иштеп чыгууга катышууга; • мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелери, иш берүүчүлөр (алардын өкүлдөрү) менен эмгектик жана социалдык-экономикалык мамилелерде социалдык өнөктөш катары чыгууга; • республикалык, тармактык жана аймактык деңгээлдерде жумушчулардын атынан жамааттык келишимдерди, макулдашууларды түзүү үчүн иш берүүчүнүн администрациясы, менчик ээси же алардын ыйгарым укуктуу башкаруучу органдары менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, алардын аткарылышын көзөмөлдөөгө; • ишканалардын жумушчуларынын башка өкүлчүлүктүү органдары менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, өздөрүнүн үгүт материалдарын таратууга; • жумушчулардын кызыкчылыктарын козгогон ички ченемдик укуктук актыларды жана программаларды иштеп чыгууга катышууга; • кесиптик бирликтердин мүчөлөрүнүн укуктарын бузган башкарууга байланышкан чечимдерин жокко чыгаруу боюнча талаптарды коюуга; • сот өндүрүшүнүн ар кайсы баскычында өз мүчөлөрүнүн мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын сотто коргоого.
<p>Кесиптик бирликтердин эмгектик укук мамилелеринин субъекттерине маалыматтык-консультациялык жардам алуу укугу</p>	<ul style="list-style-type: none"> • эмгек мыйзамдары маселелери боюнча субъекттерге кеңеш берүү; • ченемдик жана макулдашуу актыларында белгиленген жагдайлар жөнүндө субъекттерди маалымдоо; • жумушчунун укуктары жана мүмкүнчүлүктөрү, уюмдун каржылык абалы, анын өнүгүү келечеги жана пландары жөнүндө жумушчуга маалымдоо.

<p>Эмгек укуктарын коргоо чөйрөсүндөгү контролдук укуктар жана ыйгарым укуктар</p>	<ul style="list-style-type: none"> • эмгек мыйзамдарынын, ички ченемдик актылардын, жамааттык келишимдердин жана макулдашуулардын субъекттеринин аткарылышын көзөмөлдөө; • эмгекчилерди социалдык жана экономикалык коргоо чараларын иштеп чыгууга, калктын жашоо деңгээлинин негизги критерийлерин, баалардын индексинин өзгөрүүсүнө жараша компенсациянын өлчөмдөрүн аныктоого катышуу; • мыйзамда белгиленген жашоо минимумунун жана пенсиялардын, стипендиялардын, жөлөкпулдардын өлчөмдөрүнүн сакталышын көзөмөлдөө; • жогоруда аталган жоболор бузулган учурда жарандардын социалдык укуктарын бузуучуларга карата доо арыз менен сотко кайрылууга укуктуу; • жалдоочу тарабынан Кыргыз Республикасынын эмгек жана калкты иш менен камсыз кылуу жөнүндө мыйзамдарынын сакталышын, жамааттык келишимдердин, макулдашуулардын аткарылышын көзөмөлдөө жана аныкталган мыйзам бузууларды четтетүүнү талап кылуу; • Эмгек жана эмгекти коргоо жөнүндө мыйзамдардын сакталышына көзөмөлдү камсыз кылуу үчүн кесиптик бирликтер мамлекеттик эмгек инспекциясы менен бирдей укукка ээ болгон жана Кыргызстандын Кесиптик бирликтер федерациясы бекиткен жоболорго ылайык иш алып барган укуктук жана техникалык эмгек инспекцияларын түзүшөт
<p>Жумушчулардын жана иш берүүчүлөрдүн ортосунда өнөктөштүк мамилелерди түзүү чөйрөсүндө кесиптик бирликтердин укуктары</p>	<ul style="list-style-type: none"> • мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана иш берүүчүлөрдүн бирикмелери, иш берүүчүлөр (алардын өкүлдөрү) менен эмгектик жана социалдык-экономикалык мамилелерде социалдык өнөктөш катары чыгышат; • кесиптик бирликтер жана алардын органдары иш берүүчүнүн администрациясы, менчик ээси же ал ыйгарым укук берген башкаруу органы менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, республикалык, тармактык жана аймактык деңгээлдерде жумушчулардын атынан жамааттык келишимдерди, макулдашууларды түзүүгө, алардын аткарылышын көзөмөлдөөгө укуктуу; • трипартизм системасында тең укуктуу социалдык өнөктөш катары мамлекеттин социалдык-экономикалык саясатын, Кыргыз Республикасынын социалдык жана эмгек маселелери боюнча мыйзам чыгаруу актыларын иштеп чыгууга катышышат; • эмгек жана социалдык-экономикалык маселелер боюнча мыйзам чыгаруу жана башка ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу, өзгөртүү же жокко чыгаруу жөнүндө мамлекеттик органдарга сунуштарды киргизүүгө укуктуу; • башка өкүлчүлүктүү органдарга шайлоо үчүн өз өкүлдөрүнүн талапкерлигин көрсөтүү; • ишканалардын башкаруусунун коллегиялдуу органдарында өз өкүлдөрүнүн болушуна укуктуу; • миграция, калкты иш менен камсыз кылуу, эмгек, баа түзүү жана социалдык камсыздоо маселелери боюнча мамлекеттер аралык келишимдерди түзүүгө катышуу.

§ 6. Кесиптик бирликтердин укуктарынын кепилдик системасы

Жумушчулардын эмгек укуктарын коргоо чөйрөсүндө кесиптик бирлик уюмдары ар кандай кырдаалга туш болушу мүмкүн. Кесиптик бирликтер аларга берилген укуктарды ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн мыйзамдарда бул укуктардын юридикалык кепилдиктери, ошондой эле кесиптик бирликтердин шайланган кызматкерлеринин эмгекке болгон укугун коргоонун кошумча атайын кепилдиктери каралган.

Юридикалык кепилдиктер – бул иш берүүчүлөр, алардын бирикмелери, аткаруу бийлигинин органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан мыйзам бузуулардан коргогон, кесиптик бирликтерге өз ыйгарым укуктарын тоскоолдуксуз жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берген укуктук каражаттардын системасы.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен кесиптик бирликтердин өз укуктарын пайдаланууну, коргоону жана бузулган укуктарын калыбына келтирүүнү камсыз кылуучу атайын юридикалык кепилдиктер каралган.

Кесиптик бирликтердин укуктарынын юридикалык кепилдиктер тутумуна төмөнкүдөй кепилдиктер кирет:

- мүлктүк;
- жеке;
- кесиптик бирликтердин укуктарын сотто коргоо;
- кесиптик бирликтердин укуктарын бузгандыгы үчүн жоопкерчилик.

Мүлктүк: кесиптик бирликтер өздөрүнүн уставдык иш-аракетин камсыз кылуу үчүн зарыл болгон мүлккө жана акча каражаттарына ээлик кылышат, пайдаланышат жана тескешет. Кесиптик бирликтердин менчиги менчиктештирилүүгө жатпайт. Кесиптик бирликтер мамлекеттик, чарбалык, кооперативдик жана башка коомдук уюмдардын милдеттенмелери боюнча жооп бербейт, алар да өз кезегинде кесиптик бирликтердин милдеттенмелери боюнча жооп беришпейт. Кесиптик бирликтин бюджетинин булактары, каражаттарын түзүүнүн жана пайдалануунун тартиби кесиптик бирликтердин уставдары жана жамааттык келишимдер менен аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин 83-беренесинде саналган **жеке кепилдиктер** – бул кесиптик бирлик органдарына шайланган (өткөрүлүп берилген) адамдарга, иш берүүчүлөр, алардын бирикмелери, аткаруу бийлигинин органдары, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен түздөн-түз иштешкен адамдарга кошумча эмгек кепилдиктери.

Аларга жеке укуктук кепилдиктер төмөнкү учурларда берилет:

- башка жумушка которулганда;
- тартиптик жаза берүүдө;
- иш берүүчүнүн демилгеси боюнча жумуштан бошотууда.

Кесиптик бирлик органдарынын курамына кирген жана негизги ишинен бошотулбаган жумушчулар өздөрү мүчө болгон кесиптик бирлик органынын алдын ала макулдугусуз тартиптик жазага тартылбайт.

Бул кызматкерлерди иш берүүчүнүн демилгеси менен башка ишке которуу алар мүчө болгон кесиптик бирлик органынын алдын ала макулдугусуз ишке ашуусу мүмкүн эмес.

Өндүрүштүк иштен бошотулбаган кесиптик бирлик комитеттеринин төрагаларын, профкомдун мүчөлөрүн, кесиптик бирликтин уюштуруучуларын иш берүүчүнүн демилгеси менен бошотууга Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинде белгиленген эмгек келишимин бузуунун жалпы тартибинен тышкары жогору турган кесиптик бирлик органынын макулдугу менен гана жол берилет.

Кесиптик бирликтердин жана алардын шайлануучу өкүлчүлүктүү органдарынын укуктарын **соттук коргоо кепилденет**. Кесиптик бирликтердин укуктарын бузуулар жөнүндө иштер прокурордун сунушу боюнча, же тиешелүү кесиптик бирлик органынын, баштапкы кесиптик бирлик уюмунун доо арызы же даттануусу боюнча сот тарабынан каралат.

Кесиптик бирликтердин укуктарын бузгандыгы үчүн, кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзамдарды жана алардын уставдарын бузгандыгы үчүн мамлекеттик органдардын кызмат адамдары, иш берүүчүлөр Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте тартиптик, административдик, жазык жоопкерчилигине тартылышат.

Кесиптик бирлик уюмдарынын органдары кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзамдарды бузган, жамааттык келишимде же макулдашууда каралган милдеттенмелерди аткарбаган кызмат адамдарын иштен бошотууга чейин тартиптик жоопкерчиликке тартууну талап кылууга укуктуу. Мындай учурларда иш берүүчү жамааттык келишим боюнча өз милдеттенмелерин аткарбаган жана кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзамдарды бузган кызмат адамы менен эмгек келишимин бузууга милдеттүү.

16-бап. Саясий партиялар

§ 1. Саясий партиялардын иш-аракетин жөнгө салуунун эл аралык стандарттары

Саясий партиялар эл аралык укукта негизги мамлекеттик органдарга элдин өкүлдөрүн шайлоого жарандардын катышуусунун негизги аспабы, мамлекеттеги бийликти мезгил-мезгили менен алмаштыруу системасындагы маанилүү элемент катары таанылат.

ЕККУ/ДИАУБ жана Венеция комиссиясы 2015-жылы даярдаган Бирикмелердин эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптерге (мындан ары – Бирикмелердин эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптер) ылайык¹³⁰, саясий партия – бул “адамдардын ыктыярдуу бирикмеси, мамлекеттик иштерди башкарууга катышуу, анын ичинде эркин жана демократиялык шайлоолорго талапкерлерди көрсөтүү жолу менен катышуу анын милдеттеринин бири болуп саналат”¹³¹.

Саясий партиялар адамдын негизги укуктарын – биригүү укугун жана пикир билдирүү эркиндигин ишке ашыруу үчүн жамааттык платформа болуп берет. Демократиялык өлкөнүн саясий системасынын негизги элементи болгон партиялар жалпы элдик шайлоо аркылуу мамлекеттин бийлик органдарын түзүүдө маанилүү ролду ойношот.

Адамдын биригүү эркиндигине, пикир билдирүү эркиндигине жана тынч чогулуу эркиндигине болгон негизги укуктары, ошондой эле мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө катышуу укугу саясий партияларды түптөөнүн жана иштешинин пайдубалы болуп саналат.

Биригүү эркиндиги демократиянын болушу үчүн өтө зарыл болгон, жалпы тарабынан таанылган адам укуктарынын бири болуп эсептелет. Бирикмелер жарандык коомдун жашоосунда чоң ролду ойнойт жана адамдарга жалпы көз караштардын, пикирлердин жана кызыкчылыктардын негизинде биригүүгө мүмкүндүк берет. Биригүү эркиндигине болгон укук адам укуктары жаатындагы негизги эл аралык келишимдер, алардын ичинде Адам укуктарынын жалпы декларациясы, Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт, Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европа конвенциясы менен кепилденет. Бул укук ошондой эле ЕККУнун алкагында кабыл алынган адамдык өлчөм жаатындагы милдеттенмелерде да бекитилген.

Өз кезегинде саясий партиялар коомдогу саясий процесстин субъекттеринин өзгөчө маанилүү ролун ойногон жарандардын бирикмелери болуп саналат. Бир жагынан коомдук турмуштун субъекттери катары партиялардын иш-аракетин

¹³⁰ <http://www.osce.org/ru/odihr/160961?download=true>.

¹³¹ Бирикмелердин эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптердин 56-пункту.

мамлекеттик жөнгө салуу турса, экинчи жагынан өлкөнүн жарандары катары партиялардын мүчөлөрүнүн негизги укуктарын (анын ичинде алардын биригүү эркиндигине болгон укуктарын) сактоо зарылчылыгы бар. Ушул экөөнүн ортосунда талаптагыдай тең салмактуулукту камсыз кылуу зарылчылыгы бул максаттар үчүн жакшы иштелип чыккан жана кылдаттык менен ыңгайлаштырылган мыйзамдарды талап кылат. Мамлекетте колдонулган укуктук ченемдер саясий партиялардын иш-аракетине көзөмөлдү минималдаштырууга жана мамлекеттик бийликтин кийлигишүүсүнүн чектерин так белгилөөгө тийиш.¹³² ЕККУнун белгиленген маселелери боюнча мыйзам жаратуу ишинде сунуштамалары катары бир топ документтер иштелип чыккан, алар ЕККУга мүчө мамлекеттердин мыйзам чыгаруучуларына саясий партиялардын ишмердигин укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндө мыйзамдарды кабыл алууга жардам берүү максатында даярдалган. Мындай документтердин катарында биринчи кезекте Бирикмелердин эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптер жана Саясий партиялардын ишин укуктук жөнгө салуунун жетектөөчү принциптери бар.

Саясий партиялардын ишин укуктук жөнгө салуунун жетектөөчү принциптери 2010-жылдын 15-16-октябрь күндөрү өткөн Венеция комиссиясынын 84-пленардык жыйналышында кабыл алынган. Бул документ саясий партиялардын уюштурулушун жана иштешин укуктук жөнгө салуунун төмөндө келтирилген 10 негизги принцибин камтыйт¹³³.

1. *Жеке жактардын биригүү укугу* саясий партиялардын биригүү жана аларды түзүү укугу кандайдыр бир кийлигишүүдөн мүмкүн болушунча эркин болууга тийиш, ал эми ага мүчөлүк ыктыярдуу мүнөздө болуп, эч бир адам өз эркине каршы кандайдыр бир уюмга кирүүгө (ага мүчө болууга) мажбурланбашы керек дегенди билдирет¹³⁴.

3. *Мыйзамдуулук.* Биригүү укугу, анын ичинде саясий партияларды түзүү укугу эл аралык стандарттар жана талаптар чагылдырылган мамлекеттин конституциясына жана мыйзамдарына шайкеш жүзөгө ашырылууга тийиш. Мында саясий партиялар жөнүндө актылар коомдук талкуудан кийин, коомчулуктан түшкөн пикирлерди жана сунуштарды эске алуу менен ачык кабыл алынууга тийиш.

4. *Өлчөмдөштүк.* Саясий партиялардын укуктарына киргизилген ар кандай чектөөлөр мүнөзү боюнча өлчөмдөш болуп, алдыга коюлган максатка жетүү үчүн натыйжалуу болууга тийиш. Мисалы, саясий партияларды таркатуу же партия түзүүгө тыюу салуу мамлекет колдоно ала турган эң соңку чара болуп саналат. Бирок, мындай чаралар демократиялык коомдо өлчөмдөш жана зарыл болгон учурларда гана колдонулушу мүмкүн.

¹³² Саясий партиялардын ишин укуктук жөнгө салуунун жетектөөчү принциптеринин 6-пункту.

¹³³ Саясий партиялардын ишин укуктук жөнгө салуунун жетектөөчү принциптеринин 14-23-пункттары.

¹³⁴ Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 20-беренеси.

5. *Басмырлабоо.* Саясий партиялардын ишин укуктук жөнгө салуу кандайдыр бир жарандарды же адамдардын тобун расасына, терисинин түсүнө, жынысына, тилине, динине, саясий жана башка ынанымдарына, этностук же социалдык тегине, мүлктүк абалына, туулгандыгына, жыныстык ориентациясына же башка жагдайларга жараша басмырлабашы керек.

6. *Тең мамиле.* Саясий партияларды түзүүнү көздөгөн бардык адамдар жана адамдардын топтору муну мыйзам алдында теңдиктин негизинде жасай алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек¹³⁵.

7. *Саясий плюрализм.* Бардык мыйзамдар саясий плюрализм үчүн жагымдуу шарттарды түзө тургандай жазылууга тийиш. Жарандар саясий партиялардын ичинен алардын кызыкчылыктарын жана укуктарын көздөгөн партияларды тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек.

8. *Саясий партиялар жөнүндө мыйзамдардын талаптагыдай колдонулушу.* Саясий партиялар жөнүндө кабыл алынган мыйзамдарды бийлик органдары калыс жана объективдүү аткарууга тийиш.

9. *Укуктук коргонуунун натыйжалуу каражатына болгон укук.* Саясий партияларда алардын негизги укуктарына – биригүүгө, пикирин эркин билдирүүгө, ынанымдардын жана чогулуу эркиндигине болгон укуктарына тиешелүү бардык чечимдерден укуктук коргонуунун натыйжалуу каражаттары¹³⁶ болушу керек. Бул принцип жогоруда саналган укуктардын бузулушуна байланыштуу жеке адамдардын атынан гана эмес, бүтүндөй партиянын атынан сотко кайрылуу мүмкүнчүлүгүн болжолдойт. Мындан тышкары, бул принцип адилеттүү жана калыс соттук териштирүүгө болгон укукту, ошондой эле мыйзам бузуу фактысы далилденген учурда зыяндын ордун талаптагыдай жана адилеттүү толуктоо укугун камтыйт.

10. *Отчеттуулук.* Бул принцип укукка караганда көбүрөөк милдеттенмеге окшош, бул башка коомдук бирикмелерге салыштырмалуу партиялардын өзгөчө статусуна байланыштуу. Кеп, баарынан мурда, шайлоо өнөктүгү маалында саясий ишмердикти каржылоо жана ЖМКларга жеткиликтүүлүк жөнүндө болуп жатат. Партиялар башка коомдук бирикмелерде жок артыкчылыктарга ээ болгондуктан, аларды кандайдыр бир милдеттерди аткарууга милдеттендирүү туура болот. Бул алардын иш-аракети жөнүндө отчетторду берүү талабы же финансылык макулдашуулардын, кирешелердин жана чыгымдардын ачык-айкындуулугуна коюлган

¹³⁵ Копенгаген документинин 7.6-пунктунда төмөнкүлөр белгиленген: “Катышуучу мамлекеттер жеке адамдардын жана адамдардын топторунун толук эркиндик шартында өздөрүнүн саясий партияларын же башка саясий уюмдарын түзүү укугун сыйлашат жана мындай саясий партиялар менен уюмдарга мыйзам жана бийлик органдарынын алдында теңдиктин негизинде бири-бири менен атаандашууга мүмкүндүк берүүчү зарыл юридикалык кепилдиктерди беришет”.

¹³⁶ Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европа конвенциясынын 13-беренеси, Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын 22-беренеси жана Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 8-беренеси.

талап болушу мүмкүн. Мыйзамдарда саясий партиянын юридикалык статусун алуудан келип чыккан укуктар менен милдеттер толук сүрөттөлүшү керек.

Ошентип, эл аралык документтер саясий партияларды түзүүгө жана алардын ишине карата бир катар талаптарды жана стандарттарды белгилейт, аларга жогоруда аталган документтерге кол койгон мамлекеттердин мыйзам чыгаруу актылары шайкеш келиши керек.

§ 2. Саясий партиялардын пайда болушуна тарыхый өбөлгөлөр

“Партия” термини (pars, partis – латын тилинен бир нерсенин бөлүгү деп которулат) калктын белгилүү бир бөлүгүнүн кызыкчылыгын коргогон адамдардын тобун билдирет жана биздин доорго чейинки V–IV кылымдарда Байыркы Грецияда эле белгилүү болчу¹³⁷.

Азыркы кездеги саясий партиялар жөнүндөгү түшүнүгүбүзгө эң жакын саясий уюмдардын келип чыгышы буржуазия менен монархиянын ортосундагы күрөштүн башталышы менен, саясий системанын түптөлүшү жана демократиялык коомдун саясий жашоосу менен байланыштуу.

Заманбап саясий партиялардын алгачкы прототиби буржуазиялык ыңкылаптар жана бийлик үчүн күрөштүн парламенттик формалары түзүлө баштаган мезгилде келип чыккан: Англияда XVII кылымдын 70–80-жылдары – торилер, вигилер; Францияда XVIII кылымдын 80–90-жылдары – яacobиттер, жирондиттер. Азыркы типтеги алгачкы партиялар Европанын бир катар өлкөлөрүндө жана АКШда жалпы шайлоо укугунун киргизилиши менен XIX кылымдын биринчи жарымында пайда болгон. Мисалы, XIX кылымдын 30-жылдары Англияда Лейбористтик жана Консервативдүү партиялар, ошондой эле АКШда Республикалык жана Демократиялык партиялар пайда болгон¹³⁸.

Жарандардын басымдуу бөлүгү саясий процеске тартылып, анын катышуучусуна айланганда гана, мамлекеттин жана коомдун ушул өнүгүү этабында заманбап чечмеленишиндеги саясий партиялардын пайда болушу жөнүндө сөз кылууга болот. Ошол учурга чейин партия жөнүндө бийлик үчүн күрөшүүгө багыт алган пикирлеш адамдардын бирикмеси катары сөз болот. Алардын тигил же бул мамлекеттеги бийликке оппозициясы кризистердин жана коомго жик салуунун булагы катары кабыл алынып келген жана коомдун негизги бөлүгү партиянын мүчөлөрүнүн катарына кирүүдөн гана баш тартпастан, ошону менен бирге жалпысынан партияларга терс көз карашта болгон. Мисалы, Жорж Вашингтон Америка

¹³⁷ Базарбаев К., Жумагулов Б. Кыргызстандын саясий партиялары: теория жана практика. - Б.: 2012. 7-бет.

¹³⁸ Козырев Г. И. Социологиянын жана саясат таануунун негиздери. 2007. 154-бет.

элине жолдогон “Коштошуу кайрылуусунда” партияларды элдин бийлигин бузуу жана мамлекеттеги бийликти узурпациялоо үчүн “даяр курал” катары мүнөздөп, “партиялык духтун” коркунучтуу кесепеттери жөнүндө сөз кылган¹³⁹.

XIX кылымда немис социологу жана саясат таануу теоретиги Макс Вебер заманбап саясий партиялардын калыптануу процесстерин биринчилерден болуп изилдеген. Ал өз эмгектеринде партиялардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн үч этабын аныктаган, алардын алгачкы экөө заманбап партиялардын пайда болушунун тарыхы деп эсептелет:

- 1) партиялар аристократиялык топтор катары;
- 2) партиялар саясий клубдар катары;
- 3) заманбап жапырт саясий партиялар¹⁴⁰.

Азыркы Кыргызстандын аймагында алгачкы партиялар XX кылымдын башында пайда болуп, өнүгө баштаган деп айтылат. Ал мезгилде бул аймак жана анда жашаган калк Орус империясынын курамына кирчү. Кыргыз коомунун жигердүү түрдө саясатка аралашуусуна 1917-жылы Орус империясынын аймагынын басымдуу бөлүгүндө, анын ичинде Борбордук Азияда жана азыркы Кыргызстандын аймагында жайылган ыңкылаптар себепчи болгон. Ошол мезгилде өзүнүн өзгөчөлүгүнөн улам бул процесс улуттук интеллигенциянын, буржуазиянын, ак сөөктөрдүн жана кызматчылардын айрым топторуна гана таасирин тийгизген. Бул окуялардын эпкини менен азыркы Кыргызстандын ошол кездеги ар кайсы аймактарында алгачкы партиялар, партиялардын жана союздардын филиалдары, мисалы, “Алаш-Ордо”, “Туран”, “Шуро-Исламия”, “Иттифак” партиялары, “Букара” бирлиги, социал-демократтардын, эсерлердин жана башка партиялардын филиалдары пайда боло баштаган. Жалпысынан ошол кездеги партиялар өтө аз санда жана уюштуруучулук жактан чабал болгонун белгилей кетүү зарыл. Аларды колдогон социалдык базанын чабалдыгынан улам партиялар саясий процесстерге көп деле таасирин тийгизе алган эмес. 1917-жылы Орусиядагы ыңкылаптан кийин советтик бийлик орноп, бекемделип, СССР түзүлгөн соң (анын курамына Кыргыз ССРи кирген) азыркы Кыргызстандын аймагында жогоруда аталган бардык партиялар акырындык менен талкаланып, алардын иш-аракетине тыюу салынган. Ошентип, XX кылымдын башында азыркы Кыргызстандын аймагында партиялардын калыптануу жана өнүгүү мезгили кыска болгон жана саясий партиялардын жаралышына жана өнүгүшүнө кандайдыр бир олуттуу таасирин тийгизген эмес¹⁴¹.

1991-жылы СССР урап, Кыргыз Республикасы эгемендикке жеткенден кийин плюралисттик саясий система түзүлө баштаган. Ал эми 1993-жылдын 5-майында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши кабыл алган Кыргызстандын алгачкы

¹³⁹ Гаджиев К.С. Саясат таануу. - М., 2001. – 205-бет.

¹⁴⁰ Козырев Г.И. Социологиянын жана саясат таануунун негиздери. 2007. 154-бет.

¹⁴¹ Курманов З.К. Шайлоого катышуунун жана партиялык курулуштун укуктук негиздери боюнча саясий партиялар үчүн окуу китеби – Б. 2014. 46-бет.

Конституциясы жарандарга өздөрүнүн саясий жана башка кызыкчылыктарын билдирүү үчүн биригүү эркиндигине олуттуу кепилдиктерди берген.

§ 3. Саясий партиялар жөнүндө түшүнүк, алардын белгилери жана функциялары

Жогоруда айтылгандай, “партия” термини латын тилиндеги “pars” (partis) деген сөздөн келип чыккан жана “бир нерсенин бөлүгү” дегенди билдирет. Чынында эле, саясий партияны мамлекетте жашоону уюштуруу боюнча жалпы идеялардын жана көз караштардын негизинде бириккен өлкөнүн калкынын (коомунун) бөлүгү катары аныктоого болот. Ошол эле учурда мындай топ уюшкандыгы жана коомдун кайсы катмарынан чыкса, ошолордун кызыкчылыктарын көздөө жана коргоо жөндөмү менен айырмаланат.

Ошону менен бирге илимий адабияттарга жасалган сереп көрсөткөндөй, “саясий партия” түшүнүгүн аныктоо маселесинде саясат таануучулардын пикири ар башкача. Бул түшүнүктүн ондогон ар түрдүү чечмелөөлөрүн изилдөөлөрдөн жана окуу китептеринен табууга болот. Төмөндө “саясий партия” түшүнүгүнүн эң белгилүү аныктамаларын сунуштайбыз:

- шайлоого катышкан жана анын натыйжасында мамлекеттик органдарга өз талапкерлерин өткөрүүгө жөндөмдүү ар кандай саясий топ партия деп эсептелет (Ж. Сартори);
- партиялар деп алардын өкүлдөрү мамлекеттик кызматтарды багындырууну ачык көздөгөн уюмдарды аташат (А. Джанда);
- партия – бул расмий статусту алган, борборду элет жергеси менен байланыштырып турган формалдуу уюмга ээ болгон жана мамлекеттик органдарга өз талапкерлерин (эркин же эркин эмес) шайлоо аркылуу өткөрүүгө жөндөмдүү кандайдыр бир саясий топ (Ж. Лапаломбара, Ж.И. Андерсон);
- партия – бул белгилүү бир максаттар үчүн коомдук пикирди мобилизациялап, бийлик органдарына катышуу же бийликти өз талаптарын жүзөгө ашырууга багыттоо үчүн бир саясий багыттагы жарандардын башын бириктирген уюшкан күч (Кермонн);
- партия – бул өзүнчө адамдардын, топтордун, шаарлардын жана региондордун көптөгөн карама-каршы кызыкчылыктарын жана талаптарын бир жерге топтоштурууга, баалоого жана мүмкүн болушунча элдештирүүгө, аларды мамлекеттик кызмат орундары үчүн күрөштө уюштурууга жана андан кийин шайлоочулар менен ушул кызматтарга жиберилген адамдарды байланыштырган чынжыр катары кызмат кылуу максатын көздөгөн институт (Д. Бродер)¹⁴².

Жогоруда айтылгандардын негизинде **саясий партия** – бул иш-аракети узак мөөнөттүү мүнөзгө эсептелген так ички уюму, ички түзүмү бар коомдук институт,

жарандардын бирикмеси деген тыянак чыгарса болот. Бул бирикме өлкөнү өнүктүрүү программасын иштеп чыгат, андан соң өнүгүү максаттары жана аларга жетүү жолдору камтылган программаны калк үчүн сунуштайт. Саясий партиянын негизги максаты – башка саясий партиялар менен атаандаштык негизде мамлекеттик органдарга шайлоого катышуу.

Саясий партиялардын белгилери

Саясий партиялардын айырмалоочу белгилерин бөлүп кароо менен, ар кандай авторлор да ар кандай ыкмаларга таянышат. Алсак, саясий партиялардын укуктук статусун изилдеген орусиялык окумуштуу Ю.А. Юдин үч негизги белгисин бөлүп карайт, алардын биринин эле дал келбестиги партияны юридикалык статус бирикмесинен ажыратат:

- 1) саясий процесске катышуунун негизги максаты – саясий бийликке ээ болуу;
- 2) саясий көз караштардын жалпылыгынын негизинде индивиддерди бириктирүү, партиялык программада чагылдырылган баалуулуктардын белгилүү бир системасын таануу;
- 3) формалдаштырылган туруктуу иштөөчү партиялык түзүмдүн болушу.

Изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде саясий партиянын белгилеринин тизмесинин кыйла толук варианттары бар. Атап айтканда, мыйзамдарда чагылдырылган саясий партиянын олуттуу белгилеринин катарында анын ыктыярдуу, өзүн-өзү башкаруучу, туруктуу жана автономдуу мүнөзү, партиянын түзүлүшүнүн фактору катары анын мүчөлөрүнүн ишенимдеринин жана максаттарынын жалпылыгы, пайда табуу максаттарынын жоктугу, демократиялык принциптердин негизинде өткөрүлүүчү шайлоолорго катышуу жолу менен элдин саясий эркин калыптандырууга жана билдирүүгө көмөк көрсөтүү бар¹⁴⁵.

Жогоруда баяндалгандарды жалпылап, саясий партиянын төмөнкү негизги белгилерин бөлүп алууга болот:

- 1) *ыктыярдуу жана автономдуу мүнөзү*: партия – бул жалпы максаттарды ишке ашыруу үчүн көз караштардын жана кызыкчылыктардын жалпылыгынын негизинде бириккен жарандардын демилгеси менен түзүлгөн ыктыярдуу коомдук бирикме;
- 2) уюмдун ар кандай звенолорунун, борбордук жетекчилик менен туруктуу байланышты кармап турган жергиликтүү жана аймактык бөлүмдөрдүн ортосунда белгилүү бир иерархиялык мамилелердин болушун, ошондой эле ички тартиптин жана субординациянын болушун караган уюштуруу түзүмү;
- 3) *убакыт жагынан туруктуулугу* – саясий партия узак, белгисиз мөөнөткө түзүлөт;

¹⁴⁵ Малов Ю.К. Саясий партиялардын теориясына киришүү (идеяларга жана концепцияларга сереп). М.: Орус дүйнөсү, 2005. 6-28-беттер.

4) мамлекеттин саясий турмушунун катышуучусу, - саясий партия жогорку мамлекеттик органдарды түзүүгө катышат, калктын же анын бир бөлүгүнүн – өз шайлоочуларынын саясий эркин калыптандырууга жана билдирүүгө көмөк көрсөтөт;

5) белгилүү бир баалуулуктарды кармануу, ошондой эле партиянын иши негизделген уставдык жана программалык документтерде жазылган максаттардын жана милдеттердин болушу;

6) негизги вазыйпасы – өз өкүлдөрү аркылуу өлкөдөгү жарандардын жашоосун уюштурууга катышуу үчүн мамлекеттик органдарга атаандаштыктын негизинде демократиялык шайлоолорго катышуу.

Саясий партиялардын функциялары

Саясий партиялардын негизги ишмердиги бийлик үчүн тынч, атаандаштык, шайлоо жолу менен күрөшүүгө багытталган. Ошол эле учурда саясий партия аркылуу айрым жарандар өздөрүнүн жеке жана топтук кызыкчылыктарын жана талаптарын билдире алышат, бийликке таасир көрсөтө алышат, бийликти түзүүгө катыша алышат, бийлик институттарынын иш-аракетине көзөмөл жүргүзө алышат.¹⁴⁴ Мындай учурда партиянын ролун коом менен мамлекеттин ортосундагы “ортотчулук” катары аныктаса болот. Ошону менен бирге, саясий партиялардын ролунун так аныктамасын саясий партиялардын функцияларын изилдөө аркылуу алууга болот.

Ар кандай саясий партиянын негизги функциясы – мамлекеттин саясий турмушуна катышуу жана бийлик үчүн күрөшүү. Заманбап саясий партиялар аткарган функциялардын көп түрдүүлүгүнүн ичинен алардын басымдуу бөлүгүнө мүнөздүү болгон төмөнкүлөрдү бөлүп караса болот:

- калктын белгилүү бир катмарынын кызыкчылыктарын сүрөө жана коргоо;
- жарандардын саясий социалдашуусу жана алардын саясий иш-аракетинин активдешүүсү;
- коомдук пикирди түзүү же тескерисинче, - коомдук пикирди аныктоо жана бул партиянын өкүлдөрү мамлекеттик органдарга шайлангандан кийин аны сүрөө;
- өз баалуулуктарын жана программаларын калкка түшүндүрүү үчүн ар кандай жолдорду жана каражаттарды колдонуу;
- өз катарына жаңы мүчөлөрдү тартуу;
- жарандардын жапырт акцияларын уюштуруу, анын ичинде ар кандай шайлоолорду уюштурууга жана өткөрүүгө катышуу;
- саясий элитаны жана лидерлерди түптөө;
- коомдун саясий системасын өркүндөтүү;
- бийлик үчүн күрөшкө, мамлекеттик программаларды түзүүгө, мамлекеттик бийликти өз максаттарын ишке ашырууга пайдаланууга катышуу;
- мамлекеттик бийлик институттарынын үстүнөн көзөмөл жүргүзүү.

Бул тизме толук эмес, ал эми тигил же бул функциялардын мазмуну туруктуу мүнөзгө ээ эмес жана өлкөдө түзүлгөн жагдайларга жараша өзгөрүп турушу мүмкүн экендигин белгилей кетүү маанилүү.

Саясий партиялардын түрлөрү

Саясий партияларды ар кандай факторлор боюнча бөлүп кароого болот. Алсак, саясий мүнөздөмөлөрү боюнча:

- *консервативдүү партиялар*, - эски негиздерди жана тартиптерди сактап калууну жактаган партиялар: Улуу Британиядагы консервативдүү партия, Испаниядагы элдик партия;
- *реформисттик партиялар* – жеке менчикти сактоо менен реформаларды жүргүзүүнү, социалдык адилеттүүлүктү талап кылган партиялар: Европадагы социал-демократиялык партиялар, Индиянын улуттук конгресси, Мексикадагы институционалдык-революциялык партия;
- *либералдуу партиялар*, - экономикалык ишмердиктин эркиндигин жана мамлекеттин коомдук турмушка кийлигишпөөсүн жактаган партиялар: ФРГдагы, Италиядагы, Финляндиядагы, Даниядагы, Бразилиядагы либералдык партиялар, Швециядагы Борбордун партиясы;
- *диний партиялар*, - жарандардын жашоосун диний ченемдерди жана догмаларды эске алуу менен уюштурууну жактаган партиялар, мисалы: Германиядагы Христиан-демократтар бирлиги, Израилдеги “ШАС” диний сефарддык партиясы;
- *радикалдуу партиялар* – коомду түп-тамырынан кайра курууну жактаган партиялар¹⁴⁵.

§ 4. Кыргыз Республикасындагы саясий партиялардын конституциялык-укуктук статусу

Кыргыз Республикасында Конституция, “Саясий партиялар жөнүндө” Мыйзам жана башка айрым мыйзам актылары, анын ичинде “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзам саясий партияларды уюштуруунун жана иш-аракетинин укуктук негизи болуп эсептелет.

Конституцияда Кыргыз Республикасында саясий көп түрдүүлүк жана көп партиялуулук тааныла тургандыгы аныкталган. Алсак, *Кыргыз Республикасында адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана кызыкчылыктарын ишке ашыруу жана коргоо үчүн саясий партиялар, кесиптик бирликтер жана башка коомдук бирикмелер түзүлүшү мүмкүн*. Мындан тышкары, Кыргызстандагы саясий партиялар жарандардын саясий эркин билдирүүгө көмөк көрсөтөт, ошондой эле Жогорку Кеңештин депутаттарын, Президентти жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын шайлоого катышат¹⁴⁶.

Парламентке шайлоо аралаш система – бир мандаттуу жана пропорционалдык шайлоо системасы - боюнча өткөрүлөөрүн өзгөчө белгилеп кетүү зарыл. Парламент 90 депутаттан турат: пропорционалдык система боюнча бирдиктүү шайлоо округунан 54

¹⁴⁵ Абрамов Ю.К., Гловина Т.Ю. Орусиянын саясий партиялары жана кыймылдары. – Липецк: Пресс Лтд., 1996.

¹⁴⁶ КР Конституциясынын 8-беренеси.

депутат, мажоритардык система боюнча бир мандаттуу шайлоо округунан 36 депутат шайланат. Ошентип, Кыргызстандын Парламенти башка мамлекеттик органдарды түзүү боюнча (шайлоо, дайындоого макулдук берүү ж.б. аркылуу) кеңири ыйгарым укуктарга ээ болгондугун эске алып, саясий партиялардын мамлекеттин коомдук-саясий турмушундагы иш жүзүндөгү ролу олуттуу болгонун белгилей кетиш керек.

1999-жылдын 12-июнунда №50 “Саясий партиялар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. Бул Мыйзам кабыл алынганга чейин партиялардын иш-аракети “Коомдук бирикмелер жөнүндө” КР Мыйзамынын жоболору менен регламенттештирилип келген. Бул Мыйзамга ылайык саясий партиялар кызыкчылыктардын, максаттардын жана иш принциптеринин жалпылыгынын негизинде бириккен жарандардын эркин билдирүүсүнүн натыйжасында пайда болгон ыктыярдуу түзүлүш катары аныкталган¹⁴⁷. Мындай аныктама ошол кезде бардык коомдук бирикмелер үчүн жалпы болгон. Бирок, “Коомдук бирикмелер жөнүндө” КР Мыйзамы Кыргызстан үчүн өлкөнү өнүктүрүүнүн ошол этабында өткөөл мезгилдин документи болуп калган: өлкө советтик-коммунисттик партиялык системадан көз карандысыз мамлекетте саясий партиялардын иштеши жана өнүгүшү үчүн жаңы укуктук шарттарды түзүүгө өткөн.

“Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамына ылайык, **саясий партия** – бул калктын белгилүү бир бөлүгүнүн саясий эркин жүзөгө ашырууга көмөк берүүчү жалпы саясий максаттары жана милдеттери бар жана мамлекеттик иштерди башкарууга, өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу катышкан, Кыргыз Республикасынын жарандарынын ыктыярдуу бирикмеси¹⁴⁸.

Ушул Мыйзамга ылайык саясий партиялар калктын белгилүү бир бөлүгүнүн саясий эркин ишке ашыруу максатында түзүлөт, ал эми Жогорку Кеңешке (парламентке), мамлекеттик кызматтарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо үчүн өздөрүнүн талапкерлерин көрсөтүү, ошондой эле өкүлчүлүктүү органдарда фракцияларды түзүү аркылуу мамлекеттин иштерин башкарууга катышуу негизги милдети болуп саналат.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен саясий партиялардын ишине карата айрым чектөөлөр белгиленген. Кыргыз Республикасында мамлекеттик жана муниципалдык мекемелерде, уюмдарда партиялык уюмдардын түзүлүшүнө жана иштешине; кызматтык иштен тышкары жүзөгө ашырган учурларын кошпогондо, мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылардын партиялык ишти аткарышына тыюу салынат.

Мындан тышкары, аскер кызматчыларынын, укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин жана судьялардын саясий партияларга мүчө болушуна, алардын

¹⁴⁷ Коомдук бирикмелер жөнүндө” КР Мыйзамынын 1-беренеси (бул мыйзам 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 КР мыйзамына ылайык күчүн жоготкон).

¹⁴⁸ “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамынын 1-беренеси.

кайсы бир саясий партияны колдоп чыгышына тыюу салынат. Диний жана этностук негизде саясий партияларды түзүүгө, диний бирикмелердин саясий максаттарды көздөшүнө, жарандардын бирикмелеринин аскерлешкен кошуундарды түзүшүнө да катуу тыюу салынат.

Иш-аракети конституциялык түзүлүштү күч менен өзгөртүүгө, улуттук коопсуздукту бүлдүрүүгө, социалдык, расалык, улуттар аралык жана диний касташууну тутандырууга багытталган саясий партиялардын, коомдук жана диний бирикмелердин, алардын өкүлчүлүктөрүнүн жана филиалдарынын иштешине жол берилбейт.¹⁴⁹

Кыргыз Республикасынын аймагында чет мамлекеттердин саясий партияларын, ошондой эле алардын бөлүмдөрүн түзүүгө жана алардын ишине жол берилбейт¹⁵⁰.

Саясий партияларды түзүүнүн тартиби

Бир катар белгиленген принциптер саясий партияны түзүү үчүн негиз болуп саналат. Алсак, Кыргызстанда партиялар төмөнкү принциптердин негизинде түзүлөт жана иштейт:

- аракеттердин эркиндиги;
- катышуунун ыктыярдуулугу;
- мүчөлөрүнүн тең укуктуулугу;
- өз алдынча башкаруу;
- мыйзамдуулук жана маалымдуулук;
- гуманизм.

Саясий партияларды түзүү жөнүндө чечим Кыргыз Республикасынын кеминде 10 жараны көтөргөн демилге боюнча кабыл алынса болот. Биринчи уюмдаштыруу съездинде же партия мүчөлөрүнүн жалпы чогулушунда партиянын негизги юридикалык документи – устав кабыл алынат, ошондой эле жетектөөчү органдар түзүлөт.

Ар бир саясий партиянын башка партиялардан айырмалоочу өзүнүн аталышы жана символикасы (эмблемалары, желектери, гимни, желекчелери жана төш белгилери) болот.

Партиянын негизги документи катары устав коомчулукка ачык болууга тийиш, себеби анын катарына кирүүнү каалаган ар бир адам устав менен тааныша алышы керек. Уставда саясий партия жөнүндө негизги маалыматтар, анын аталышы жана жайгашкан жери, түзүмү, жетектөөчү органдардын ыйгарым укуктары, партиянын мүчөлөрүнүн укуктары жана милдеттери, чечимдерди кабыл алуунун тартиби ж.б. чагылдырылууга тийиш.

Уставда саясий партиялардын ишине тиешелүү жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбеген башка жоболор да каралышы мүмкүн¹⁵¹.

¹⁴⁹ КР Конституциясынын 8-беренеси.

¹⁵⁰ “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамынын 3-беренеси.

¹⁵¹ “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамынын 8-беренеси.

Партияларга коюлган дагы бир талап – партиянын жетектөөчү органдары сөзсүз түрдө Кыргыз Республикасынын аймагында болушу керек.

Саясий партиялардын катталган жана (же) катталбаган мүчөлөрү болот. Саясий партиялардын мүчөлөрүнүн катарына кошулууну каалагандар үчүн жалпы талаптар болуп аракетке жөндөмдүүлүгү жана 18 жаш куракка толугу, Кыргыз Республикасынын жарандыгы, партиянын уставын жана программасын таануу эсептелет. Ошону менен бирге, жаран бир гана саясий партиянын мүчөсү боло алат. Мында мыйзам чыгаруучу бул маселеде мамлекеттик кызматчылар үчүн чектөөлөрдү белгилеген эмес: мамлекеттик кызматчылар партиялык ишин өзүнүн кызматтык ишине байланыштырбастан жүзөгө ашырууга укуктуу.

Саясий партия башка бардык юридикалык жактар сыяктуу эле, юстиция органдарында мамлекеттик каттоодон өтүүгө тийиш. Саясий партия юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө мыйзамдарга ылайык катталат. Мамлекеттик каттоодон өткөндүгү жөнүндө күбөлүктү алуу саясий партияны түзүүнү жана андан аркы иштешин мыйзамдуу кылып, мамлекет аны тааныйт дегенди билдирет.

Партиянын каттоосу билдирме мүнөздө болот. Жалпысынан каттоо бардык юридикалык жактар үчүн белгиленген жалпы тартипте жүзөгө ашырылат. Ошону менен бирге, жогоруда айтылгандай, саясий партиялардын өзгөчө статусу менен байланышкан бир катар өзгөчөлүктөр бар. Мисалы, башка коммерциялык эмес уюмдарды каттоо 5 календардык күндүн ичинде жүргүзүлсө, саясий партияларды, филиалдарды (өкүлчүлүктөрдү) мамлекеттик каттоо (кайрадан каттоо) документтердин зарыл тизмеги каттоочу органга сунуш кылынган күндөн тартып 10 календардык күндүн ичинде жүзөгө ашырылат. Көрсөтүлгөн документтердин тизмеси төмөнкүлөрдү камтыйт: саясий партияны түзүү жөнүндө чечимди, уставды, партиянын уюмдаштыруучуларынын жана жетектөөчү органдарынын мүчөлөрүнүн тизмесин, ошондой эле иштин программасын. Иш жүзүндө Кыргыз Республикасынын жарандары саясий партияларды тоскоолдуксуз түзүүгө жана каттоого реалдуу мүмкүнчүлүккө ээ. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин маалыматына ылайык, 2023-жылдын 1 декабрына карата Кыргыз Республикасында 301 саясий партия катталган.

Саясий партиялардын ыйгарым укуктары

Саясий партиялардын ыйгарым укуктары жана алардын ишинин кепилдиктери ар кандай мыйзамдарда жана башка ченемдик укуктук актыларда жазылган, бирок негизги укуктары жана милдеттери “Саясий партиялар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында белгиленген. Алсак, программалык жана башка документтерде аныкталган максаттарды жана милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн саясий партиялар төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) өз максаттары жана иш-аракеттери жөнүндө маалыматтарды эркин тартууга, мыйзамда белгиленген тартипте жалпыга маалымдоо каражаттарын уюштурууга, митингдерди, демонстрацияларды, чогулуштарды жана башка жапырт иш-чараларды өткөрүүгө;
- 2) ыктыярдуу башталыштарда саясий блокторго, бирликтерге, бирикмелерге биригүүгө;
- 3) Кыргыз Республикасынын Президентин, Жогорку Кеңешти жана башка шайлануучу органдарды шайлоого катышууга;
- 4) мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуусуна демократиялык жолдор менен таасир этүүгө;
- 5) Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматына талапкер катары өз талапкерлерин көрсөтүүгө;
- 6) Жогорку Кеңешке жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына шайлоо үчүн өз талапкерлерин партиялык бирдиктүү тизме боюнча көрсөтүүгө, шайлоо алдында үгүт жүргүзүүгө, колдоо көрсөтүү тобун түзүүгө;
- 7) “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамында жана башка мыйзам актыларында каралган башка функцияларды жүзөгө ашырууга¹⁵².

Ал эми саясий партиянын мүчөлөрүнүн укуктарына токтолсок, алар анын уставы менен аныкталат, устав Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбеши керек. Мындан тышкары, жарандын саясий партиянын ишине катышуусу же катышпоосу кандайдыр бир жол менен анын укуктарында жана эркиндиктеринде чагылдырылбашы керек же анын мыйзамда белгиленген кызматтык милдеттерин аткаруусуна тоскоолдук кылбоого тийиш. Партиянын ар бир мүчөсү же анын мүчөлөрүнүн тобу эрк-ыктыярын эркин билдирүүгө укуктуу.

Ар бир адамдын биригүү эркиндигине, пикирин эркин билдирүү эркиндигине жана чогулуу эркиндигине болгон укугуна байланыштуу эл аралык стандарттар мамлекеттерге аларды иш жүзүндө колдонуу үчүн зарыл шарттарды түзүү боюнча милдеттенмелерди жүктөйт. Ошентип, мамлекет саясий партиялардын укуктарынын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын сакталышын, Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына ылайык өздөрүнүн уставдык милдеттерин аткаруу үчүн бирдей укуктук шарттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнү кепилдейт. Мыйзамда түздөн-түз каралган учурларды кошпогондо, бийлик институттарынын саясий партиялардын ишине кийлигишүүсүнө жол берилбейт.

Саясий партиялардын милдеттери жана жоопкерчилиги

Мыйзамдуулук жана ачыктык саясий партияларды түзүүнүн жана алардын иш-аракетинин негизги принциптеринин бири болуп саналат¹⁵³. Укуктук мамилелердин бардык башка субъектилери сыяктуу эле партиялар да Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана мыйзамдарынын талаптарын сактоого милдеттүү.

¹⁵² “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамынын 11-беренеси.

¹⁵³ “Саясий партиялар жөнүндө” КР Мыйзамынын 4-беренеси.

Саясий партия өзүнүн уставында аныкталган максаттардын жана милдеттердин чегинен чыкса же Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык келбеген аракеттерди жасаган учурда Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги бул партиянын жетектөөчү органына жазуу жүзүндө эскертүү бере алат. Партиянын жетектөөчү органы бир айлык мөөнөттө кетирилген кемчиликтерди жоёт жана бул тууралуу Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине маалымдайт. Ошону менен бирге Юстиция министрлиги саясий партиянын уставында аныкталган максаттардын жана милдеттердин чегинен чыккан же мыйзамды бузган аракеттерди жасагандыгы үчүн партиянын иш-аракетин эки айга чейинки мөөнөткө **ТОКТОТО АЛАТ**. Бул мезгил ичинде саясий партияга өз ишин жүргүзүүгө, эмгек келишимдери боюнча эсептешүүлөрдөн, анын иш-аракетинин натыйжасында келтирилген зыяндардын ордун толтуруудан жана жазапулдарды төлөөдөн башка, банктык эсебиндеги каражаттарды пайдаланууга да тыюу салынат. Көрсөтүлгөн мөөнөт аяктагандан жана укук бузуулар четтетилгенден кийин саясий партиянын иш-аракети кайра улантылат.

Саясий партиялардын иш-аракети төмөнкү учурларда **ТОКТОТУЛУШУ** мүмкүн:

1. *Башка партияга биригүүнү же кошулууну же бир нече саясий партияларга бөлүнүүнү камтыган кайра уюштуруу.* Саясий партиянын иш-аракетин токтотуу кайра уюштуруу (биригүү, кошулуу, бөлүнүү) же жоюу аркылуу жүргүзүлүшү мүмкүн. Саясий партияны кайра уюштуруу жөнүндө чечим партия мүчөлөрүнүн съездинде (конференциясында) кабыл алынат. Мында кайра биригүүдөн, кошулуудан же бөлүнүүдөн кийин жаңы түзүлгөн саясий партия жалпы тартипте мамлекеттик каттоодон өтөт.

2. *Съезддин (конференциянын) чечиминин негизинде партияны жоюу.* Мындай учурда өзүн өзү таркатуу жөнүндө жарыялаган съезддин (конференциянын) чечими менен саясий партиянын материалдык жана финансылык каражаттары анын уставында каралган максаттарга жумшалат.

3. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин тиешелүү сунуштамасынын негизинде соттун чечими боюнча *саясий партияны таркатуу (мажбурлап жоюу)* төмөнкү учурларда мүмкүн болот:

- саясий партияларды конституциялык түзүлүштү кулатуу, күч менен өзгөртүү, эгемендүүлүктү бузуу жана Кыргызстандын аймагынын бүтүндүгүн бузуу максатында түзүгөндө жана иш алып барганда;
- согушка, зомбулукка жана ырайымсыздыкка үгүттөгөндө;
- социалдык, расалык, улуттук жана диний араздашууларды жана кастыкты козутканда;
- Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнө карама-каршы келген жана эл аралык укуктун жалпы тарабынан таанылган ченемдерине шайкеш келбеген башка жосундарды жасаганда.

Соттун чечими менен таратылган саясий партиянын мүлкү мамлекеттин пайдасына кайтарымызсыз негизде алынат жана эмгек келишимдери боюнча эсептешүүлөрдү жүзөгө ашырууга, анын иш-аракетинин натыйжасында келтирилген чыгымдардын ордун толтурууга жана айыптарды төлөөгө багытталат.

Саясий партияларды каржылоо

Саясий партия коммерциялык эмес уюм болуп саналат, бирок анын иш-аракети белгилүү бир каржылык чыгымдарды талап кылат. Партиялык бюджет мүчөлүк төгүмдөрдүн, ыктыярдуу кайрымдуулуктардын, насыялардын, мүлктөн түшкөн кирешелердин, партия жүргүзгөн иш-чаралардан, басылмаларды таратуудан түшкөн кирешелердин, ошондой эле мыйзам менен тыюу салынбаган башка каражаттардын эсебинен түзүлөт. Белгиленген булактардан алынган каражаттар партиянын иш-аракетин каржылоого багытталат. Саясий партиялар финансылык отчеттуулукту Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жүргүзүүгө милдеттүү.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык шайлоо өнөктүктөрүн каржылоону кошпогондо, мамлекеттик бюджеттин каражаттары партиянын тигил же бул иш-аракетин жүзөгө ашырууга жумшалбашы керек. Мыйзам ошондой эле чет мамлекеттерге, чет өлкөлүк партияларга, ошондой эле чет мамлекеттердин юридикалык жана жеке жактарына Кыргызстандагы партиялардын иш-аракетин ар кандай түрдө каржылоого тыюу салат. Ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жалпысынан шайлоо процессин өркүндөтүү үчүн өлкөгө чет өлкөлүк жардамды берүүгө, чет мамлекеттердин жана эл аралык уюмдардын шайлоо системасын өркүндөтүүнү каржылоого (шайлоодо тигил же бул конкреттүү саясий партияга же талапкерге жардам бербестен), мисалы, шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүүнү каржылоого, жабдуулар менен камсыз кылууга, шайлоодо байкоочулар үчүн тренингдерди өткөрүүгө жана башка жардамдарды көрсөтүүгө тыюу салбайт.

Мүлк жана финансы маселелеринде саясий партиялар уставдык максаттарды жана милдеттерди так карманууга тийиш. Алсак, партиялар кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктүн, жабдуулардын, шаймандардын, басмаканалардын, типографиялардын, ошондой эле уставдык милдеттерди аткаруу үчүн зарыл болгон жана коммерциялык пайда алуу максатына байланышпаган башка мүлктүн менчик ээси катары боло алышат. Саясий партиялар өзүнүн уставдык милдеттерин аткаруу максатында белгиленген тартипте юридикалык жактын укуктарына ээ болгон ишканаларды жана уюмдарды түзө алышат. Бул ишканалардын жана уюмдардын иш-аракетинен алынган пайда партиянын мүчөлөрүнүн оргосунда бөлүштүрүлбөйт жана уставдык милдеттерге жетүү үчүн гана пайдаланылат. Партиянын мүчөлөрү бул ишканалардын жана уюмдардын кирешелерине жана мүлкүнө укукка ээ болбойт, ошондой эле алардын карыздары үчүн жоопкерчилик тартышпайт.

Мыйзам уставдын талаптары кандай жазылганына карабастан, кирешелерди кайрымдуулук иш-аракеттерге багыттоого жол берет. Мындан тышкары, партиялар юридикалык же жеке жактар менен жарандык-укуктук мамиле түзүүгө, имараттарды жана башка мүлктөрдү, мисалы, ссуда же ижара келишимине ылайык, пайдаланууга укуктуу.

Ошол эле учурда партияларга коомдун жана экологиянын коопсуздугуна, ошондой эле жарандардын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч туудурган курал-жарактарды, жардыргыч заттарды жана башка материалдарды алууга, кампаларда чогултууга жана сактоого тыюу салынат. Ушуга байланыштуу, жогоруда көрсөтүлгөндөй, мыйзам саясий партиялардын иш-аракетин каржылоого кандайдыр бир чет өлкөлүк кийлигишүүгө жол бербейт.

Саясий партияларды каржылоо маселелерин укуктук жөнгө салуу Кыргызстандын чыныгы көз карандысыздыгын жана эгемендүүлүгүн камсыз кылуу үчүн өзгөчө мааниге ээ. Бул талап мамлекеттик курулуш жана бийлик институттарын түзүү көз карашынан алганда саясий партиялардын жогорку статусу менен шартталган. Бирок, мыйзам чыгаруу деңгээлинде өлкөнүн бул жаатында улуттук коопсуздукту камсыз кылууга багытталган чаралар жетишсиз. Ар кандай мамлекеттердин чек аралары аркылуу финансылык агымдардын багыты боюнча заманбап технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңири өңүтү бул көйгөйдү тереңдетүүдө.

Шайлоо өнөктүктөрүн каржылоону кошпогондо, мыйзамдарда саясий партияларга мамлекет тарабынан финансылык колдоо каралган эмес. Мындай мамиле саясий бирикмелердин мамлекеттен көз карандысыздыгын камсыз кылууга багытталган. Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, мамлекеттик субсидиялар саясий партиялардын ролун жогорулатууга өбөлгө түзсө да, мындай тажрыйба партиялардын мамлекеттен көз карандысыздыгын жана ички саясий аренада бардык оюнчулар үчүн бирдей шарттарды камсыз кылуу маселесин кабыргасынан коюп жатат. Саясий партияларды шайлоо мезгилинде гана эмес, жалпысынан эле өз иш-аракетин каржылоо булактары жөнүндө маалыматтарды жарыялоого милдеттендирүү зарыл болуп турат. Мындай чара теориялык жактан партиялардын бардык акчалай жана материалдык түшүүлөрү жөнүндө билүүгө жана шек жаралган учурда расмий териштирүү жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Бул саясий партияларды тартипке салууга мүмкүндүк бермек жана партиялык иш-аракеттин финансылык жагы жөнүндө калктын көбүрөөк маалымат алуусуна шарт түзмөк¹⁵⁴.

---

¹⁵⁴ Караңыз: Курманов З.К. Шайлоого катышуунун жана партиялык курулуштун укуктук негиздери боюнча саясий партиялар үчүн окуу китеби – Б. 2014. 97-бет.

Шайлоону өткөрүү мезгилинде саясий партиялардын иш-аракетин жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү

Жогоруда айтылгандай, саясий партияларга Жогорку Кеңештин депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүү укугу берилген, алар ошондой эле шаардык кеңештердин депутаттарын шайлоого катышуунун жалгыз субъектилери болуп саналат. Партиялар ошондой эле Президенттин жана айылдык кеңештердин депутаттарынын кызмат ордуна шайлоо үчүн өз талапкерлерин көрсөтүүгө укуктуу.

Шайлоону даярдоо жана өткөрүү мезгилинде саясий партиялардын иш-аракети “Саясий партиялар жөнүндө” Мыйзам менен катар шайлоо процесстерин жүргүзүүнүн тартиби жөнүндө тиешелүү мыйзам актылары менен да жөнгө салынат. Кыргыз Республикасынын Конституциясы партияларга мамлекеттин саясий турмушунда жогорку статус бергендигин эске алганда, аларга шайлоо процессине толук кандуу катышуу үчүн зарыл болгон кеңири ыйгарым укуктар берилген.

Алсак, саясий партиялар төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) шайлоо комиссиясынын жыйналыштарына катышууга, шайлоого түздөн-түз байланыштуу документтер жана материалдар менен таанышууга, комиссиянын аракеттерине (аракетсиздиктерине) ж.б. даттанууга укуктуу өкүлдөрүнүн болушуна;
- 2) добуш берүүнү даярдоого жана өткөрүүгө, добуштарды саноого, шайлоонун жыйынтыктарын аныктоого ж.б. байкоо жүргүзүүгө укуктуу байкоочуларынын болушуна;
- 3) шайлоого катышууга байланыштуу маселелер, алардын ичинде финансылык маселелер боюнча партиялардын атынан чыгуучу экиден ашпаган ыйгарым укуктуу өкүлдөрдү дайындоого;
- 4) үгүт жана башка иштерди жүзөгө ашырууга, шайлоо алдындагы программалар менен тааныштырууга, шайлоочулар менен жолугушууларда чыгып сүйлөөгө, дебаттарга катышууга жана башкаларга укуктуу ишенимдүү адамдарды дайындоого.¹⁵⁵

Шайлоо өнөктүгүн каржылоо үчүн саясий партия шайлоо фондун түзөт, фонд төмөнкү каражаттардын эсебинен түзүлсө болот:

- саясий партиянын өз каражаттарынын эсебинен;
- жарандардын жана юридикалык жактардын ыктыярдуу кайрымдуулуктарынын эсебинен.

Ошону менен бирге, төмөндө саналган тараптарга бул шайлоо фондоруна ыктыярдуу кайрымдуулук берүүсүнө тыюу салынат:

- 1) чет мамлекеттер, чет өлкөлүк мамлекеттик органдар, мекемелер жана ишканалар, башка чет өлкөлүк жарандар, юридикалык жактар, алардын бөлүмдөрү жана өкүлчүлүктөрү, эл аралык уюмдар, катышуучусу чет өлкөлүк жарандар жана

¹⁵⁵ “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзамдын 8-, 9-, 17-20-беренелери.

юридикалык жактар болуп саналган Кыргыз Республикасында катталган чет өлкөлүк юридикалык жактар;

- 2) жарандыгы жок адамдар;
- 3) мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары;
- 4) мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер жана ишканалар;
- 5) уставдык капиталында мамлекеттик же муниципалдык үлүш бар, ошондой эле салыктар, жыйымдар жана башка милдеттүү төлөмдөр боюнча жеңилдиктерден пайдаланган юридикалык жактар;
- 6) аскер бөлүктөрү, аскердик мекемелер жана уюмдар;
- 7) укук коргоо органдары, соттор;
- 8) кайрымдуулук менен алектенген уюмдар;
- 9) диний уюмдар;
- 10) атын атабай кайрымдуулук кылуучулар.

Мыйзам ошондой эле саясий партиялардын шайлоо фонддоруна жеке жана юридикалык жактардын төгүмдөрүнүн жана кайрымдуулуктарынын чектик өлчөмүн белгилеген. Мисалы, жеке жактардын кайрымдуулуктары 200 000 (эки жүз миң) сомдон, юридикалык жактардыкы – 3 000 000 (үч миллион) сомдон ашпашы керек. Жалпысынан Жогорку Кеңешке шайлоого саясий партиянын шайлоо фондунун каражаттарынын эсебинен чыгымдар 300 000 000 (үч жүз миллион) сомдон ашпоого тийиш.¹⁵⁶

Шайлоо фонддорунун каражаттары максаттуу багытка ээ. Алар шайлоо өнөктүгүн жүргүзүүгө байланыштуу чыгымдарды жабуу үчүн гана колдонулушу мүмкүн, атап айтканда:

- 1) шайлоо алдындагы үгүткө, талапкерди колдоо үчүн кол чогултууга багытталган уюштуруу-техникалык чараларды финансылык камсыздоого;
- 2) шайлоо күрөөсүн төлөөгө;
- 3) шайлоо өнөктүгүн өткөрүү менен түздөн-түз байланышкан жумуштарды аткарууга, кызмат көрсөтүүлөргө төлөөгө, атап айтканда, үгүт материалдарын чыгарууга жана таратууга, жайларды, жабдууларды ижарага алууга, транспорттук жана иш сапар чыгымдарын жабууга ж.б.¹⁵⁷

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине (парламентке) шайлоого кагышкан саясий партиялар Борбордук шайлоо комиссиясынын атайын фондуна 1 000 000 (бир миллион) сом өлчөмүндө шайлоо күрөөсүн төгүүгө тийиш.¹⁵⁸

¹⁵⁶ “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзамдын 62-беренеси.

¹⁵⁷ “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзамдын 41-беренеси.

¹⁵⁸ “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзамдын 61-беренеси.

Шайлоо күрөөсү төмөнкү саясий партияларга кайтарылып берилет:

- 1) добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын 5 пайыздан кем эмес добушун алгандарга өз фондунун өлчөмү жана аны түзгөн бардык булактар, ошондой эле бардык жүргүзүлгөн чыгымдар жөнүндө отчет бергенден кийин;
- 2) саясий партиянын талапкерлеринин тизмесин каттоодон баш тартуу жөнүндө чечим кабыл алынса;
- 3) шайлоо бюллетенинин тексти жана формасы бекитилгенге чейин шайлоого андан ары катышуудан баш тарткандарга¹⁵⁹.

§ 5. Корутунду

Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары жалпысынан биригүү эркиндигине жана мамлекеттик иштерди башкарууга катышууга адам укуктары боюнча эл аралык стандарттардын талаптарына жооп берет. Кыргызстанда саясий партияларды түзүү, каттоо жана алардын иш-аракеттери аркылуу аталган укуктарды иш жүзүндө ишке ашыруу үчүн жагымдуу шарттар түзүлгөн. Ошону менен бирге, партиялардын иш-аракетин жөнгө салуучу негизги документ болуп саналган “Саясий партиялар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 1999-жылы кабыл алынган жана ошондон бери эч кандай өзгөртүүлөр киргизилген эмес. Бирок бул мезгил аралыгында Кыргыз Республикасынын Конституциясына бир нече жолу ар кандай түзөтүүлөр киргизилген, анын ичинде шайлоо системасында олуттуу реформалар, мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосунда ыйгарым укуктарды бөлүштүрүү орун алган. Ошондой эле аталган Мыйзамда саясий партияларды жоопкерчиликке тартуунун негиздери жана тартиби боюнча өтө кенен, бүдөмүк жана түшүнүксүз туюндурмалар бар болгонун белгилей кетүү керек. Мисалы, партия Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнө карама-каршы келген жана эл аралык укуктун жалпы таанылган ченемдерине шайкеш келбеген башка жосундарды жасаган учурда Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин демилгеси боюнча мажбурлап жоюлушу мүмкүн. Көрсөтүлгөн аныктамаларды чечмелөө боюнча көптөгөн суроолор пайда болот, алар өз кезегинде укуктук мамлекетте жол берилгис болуп саналган укукту өзүм билемдик менен колдонуу практикасына алып келиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу азыркы учурда¹⁶⁰ Кыргыз Республикасындагы саясий партиялардын ишин жөнгө салуучу мыйзамдарды жаңылоого жана өркүндөтүүгө жүйөлүү зарылчылык бар.

¹⁵⁹ “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” конституциялык Мыйзамдын 41-беренеси.

¹⁶⁰ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата.

17-бап. Диний уюмдар

§ 1. Мамлекеттин диний уюмдар менен өз ара мамилесинин тарыхый тажрыйбасы

Мамлекеттик-диний мамилелердин тарыхында атаандаштыктын жана ачык тирешүүнүн драмага толгон беттери, диний лидерлердин өзүнө мамлекеттерди баш ийдирүүгө умтулуусу жана мамлекеттердин диндин таасиринен чыгуу үчүн күрөшү аз эмес. Мамлекеттик жана диний лидерлердин атаандаштыгы кызыл тесме сыяктуу өткөн учурлар көптөгөн мамлекеттердин тарыхында бар. Ушул сыяктуу факторлор ар кандай теорияларды иштеп чыгууга, диндин социалдык функциялары жана диний уюмдардын коомдогу ролу жөнүндө коомдук түшүнүктөрдү өзгөртүүгө негиз болуп берди.

Байыркы дүйнөнүн мамлекеттеринде коомдун саясий жана укуктук абалы жана мамлекеттик бийликти ишке ашыруу диний негизде жүргүзүлгөн. Чексиз бийлигинин жардамы менен жол башчылар падышалык бийликти Кудай берген деп ырастап, монарх “Кудай адам”, ал кудайлар дүйнөсүнө жакын жана кудайлар менен адамдардын ортосунда ортомчулук вазыйпаны аткарып жатат деген ишенимди жайылтып келишкен.

Буга карабастан, ушул мезгилде эки башка мамиленин кандайдыр бир тиреши байкалган: коомдун бир бөлүгү диний каада-салттарды жана ырым-жырымдарды милдеттүү түрдө сактоону жактаса, экинчи бөлүгү буга ишенбей, ал тургай диндин коомдогу жана мамлекеттеги маанисин четке каккан. Бул факторлор байыркы мамлекеттерде эле коомдун жана мамлекеттин саясий-укуктук абалын калыптандырууда диндин ордун жана ролун аныктоодо ар кандай мамилелер түзүлүп калганын ырастап турат.

Феодалдык Европада чиркөө ишмерлери өлкөнүн бардык жашоо чөйрөлөрүнө олуттуу түрдө таасирин тийгизип турган, мындай көрүнүш мамлекеттик түзүлүштүн өзгөрүшүнө – диндин негизинде мамлекет курууга алып келген. Саясат, маданият, илим, анын ичинде юриспруденция теологиянын кадыресе тармактарына айланган жана аларга карата да ошол мезгилде өкүм сүргөн принциптер колдонулган. Диний окуулар саясий аксиомаларга айланган, ал эми Библиядагы тексттер соттордо мыйзам катары күчкө ээ болгон.

Мамлекеттин жана укуктун теологиялык жана абсолютисттик концепциясынын идеологдору мамлекеттин келип чыгышын Кудайдын эрки менен байланыштырышкан. Муну менен алар Кудайдын аброю менен адилетсиз феодалдык-абсолютисттик мамилелерди актоого жана бекемдөөгө аракет кылышкан, киргизилген тартиптерге каршы сын-пикирлерди айтып, нааразы болуп чыккан-

дарды айыпташкан: монархтын бийлиги Кудайдан болгондуктан, ага каршы ар кандай нааразычылык акарат келтирүү болуп саналат деп ырасташкан.

Бирок, баарына эле мамлекеттик-диний мамилелердин мындай көрүнүшү жага берген эмес, ошондуктан кийин мамлекеттин жана укуктун теологиялык жана абсолютисттик концепциясын өз эмгектеринде европалык агартуучулар сынга алышкан.

Америкалык коомдук жана мамлекеттик ишмер, атактуу окумуштуу Томас Жефферсон 1777-жылы Вирджиниянын англис колониясынан Америка Кошмо Штаттарынын курамындагы штатка айлануусу учурунда Вирджиния өзүнүн расмий чиркөөсүн расмий эмес деп жарыялашы керек деп билдирген. “Вирджиниядагы дин эркиндигин орнотуу Статутунда” төмөнкүлөр жарыяланган: *“Эч ким кандайдыр бир диний ишенимге үгүттөөгө, катышууга же кандайдыр бир диний ишенимге ээ болууга мажбурланбайт, бардык адамдар дин маселелери боюнча өз көз караштарын жүйөлөрдүн негизинде эркин таанууга же карманууга укуктуу жана бул алардын жарандык укуктарын азайтпайт, кеңейтпейт же кайсы бир жол менен козгобойт”*¹⁶¹. Табигый укук идеяларынын таасири астында АКШнын башка штаттарында да ушундай чечимдер кабыл алынган.

Бир жагынан ар бир жаранга каалаган динди эркин тутунууга мүмкүндүк берип, дин эркиндигин адамдын табигый укугу катары бекитүү, ошондой эле Укуктар жөнүндө Билде (1789) бардык диндердин тең укуктуулук принцибин орнотуу бир диндин толук үстөмдүгүнө каршы көп жылдык идеялык-теориялык күрөштүн акыркы жыйынтыгы болуп калды.

Кийинчерээк Европанын көптөгөн өлкөлөрү абийир жана дин тутуу эркиндиги принцибин бекитишкен. Алсак, Франциянын Адамдын жана жарандын укуктарынын декларациясынын 10-пунктунда (1789) мындай деп айтылат: *“Эч ким өз пикирин, атүгүл диний пикирин айтканы үчүн кысымга алынбашы керек, себеби бул пикир мыйзамда белгиленген коомдук тартипти бузбайт”*. Дин тутуу эркиндиги жөнүндө мыйзамдын киргизилиши демократиялык мамлекеттердин конституцияларында динди мамлекеттен бөлүү, диний уюмдардын укуктук теңдиги жана жарандардын динге болгон мамилесине жараша алардын саясий укуктарын чектөөгө жол бербөө идеяларынын так жазылышына алып келди.

Мамлекеттик-диний мамилелерге принципалдуу түрдө жаңы, цивилизациялуу жана демократиялык мамиле Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин жүзөгө ашырыла баштаган. Ошол эле учурда аны иштеп чыгууга расмий мамлекеттик органдардын өкүлдөрү гана эмес, дин ишмерлери да катышканын баса белгилеп

¹⁶¹ Сюил Е. Коомдо туруктуулукту түзүү жана диний чыр-чатактарды болтурбоо // “Борбор Азия өлкөлөрүндө дин тутуу эркиндиги жана диндердин ортосунда өз ара түшүнүшүнү камсыз кылуу” аттуу конференциянын материалдары.- Бишкек, 2004. – 88-бет.

кетүү маанилүү. Бул жерде эл аралык уюмдар, биринчи кезекте Бириккен Улуттар Уюму (мындан ары – БУУ) өзгөчө ролду ойногон.

1966-жылдын 18-декабрында БУУнун Башкы Ассамблеясы жактырган Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын 18-беренесинде төмөнкүлөр бекитилген:

«1. Ар бир адам ой жүгүртүү, абийир жана дин эркиндигине укуктуу. Бул укукка өзү тандаган динге же ишенимге ээ болуу же кабыл алуу эркиндиги жана өз динин жана ишенимин жалгыз да, башкалар менен биргеликте да, коомдук же жеке тартипте, сыйынуу, диний жана ырым-жырымдарды аткаруу жана окутуу эркиндиги кирет.

2. Эч ким эркиндигин азайткан мажбурлоого дуушар болбошу керек, динди жана ишенимди өз ыктыяры менен кабыл алууга тийиш.

3. Динди же ишенимди тутуу эркиндиги коомдук коопсуздукту, тартипти, ден соолукту жана адеп-ахлакты, ошондой эле башка адамдардын негизги укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн зарыл болгон учурларда гана чектелет жана бул чектөөлөр мыйзам менен белгиленет.

4. Бул Пактыга катышкан Мамлекеттер ата-энелердин жана тиешелүү учурларда мыйзамдуу камкорчулардын эркиндигин урматтоого, алардын өз ишенимдерине ылайык балдарын диний жана адеп-ахлактык тарбиялоо эркиндигин камсыз кылууга милдеттенишет”.

Ошентип, бул документте жарандардын дин тутуу эркиндигин жүзөгө ашыруунун маанилүүлүгү өзгөчө белгиленет. Мамлекеттик-конфессиялык мамилелердин ар кандай моделдерине карабастан, ар кандай эл аралык актылар мамлекеттик-диний мамилелердин жаңы концепциясын – мамлекетте жана коомдо “дин эркиндиги” концепциясын түзүүгө таасирин тийгизди. “Дин эркиндиги” – бул диний көз карашка карабастан жарандардын мыйзам алдындагы теңдигине жана диндердин мыйзам алдындагы теңдигине негизделген мамлекеттик саясаттын принциби. Мамлекеттин жана анын институттарынын иши дүйнө тааным жагынан бейтарап болууга жана кандайдыр бир диний концепцияга басым жасабоого тийиш. Ал тургай мамлекет бардык диндердин өз ара түшүнүшүүсү жана өз ара кызматташуусу үчүн шарттарды түзүшү керек.

Ошондой эле диний уюмдар инсандын диний муктаждыктарын канааттандырса жана бул иш өлкөнүн мыйзамдарына каршы келбесе, мамлекеттик органдар диний уюмдардын ишине кийлигишпеш керек. Диний уюмдар коомдун ичинде өзүн-өзү башкаруучу уюмдар болуп саналат.

Мамлекеттик органдар диний уюмдардын иш-аракетинин мыйзамдуулугун көзөмөлдөө укугуна ээ болушат жана алардын иш-аракети белгиленген ченемдерге карама-каршы келген же белгиленген чектен чыккан же коомдун моралдык-адеп-ахлактык абалына зыян келтирген жана мамлекеттин бүтүндүгүнө жана

коопсуздугуна ачык коркунуч келтирген учурларда гана алардын ишине кийлигишүүгө укуктуу.

Динди мамлекеттен бөлүү диний уюмдар мамлекеттин ишине кайдыгер болушу мүмкүн дегенди билдирбейт. Алар өз көз карашынан алып караганда мамлекеттик бийлик жасаган зыяндуу иш-аракеттерди ачык эле айыптап чыгууга жана муну менен коомдук пикирди калыптандырууга жана мыйзамдарга таасир этүүгө укуктуу.

Диний уюмдардын укуктук абалы белгиленген жол-жобонун негизинде кабыл алынган эл аралык укуктун актылары, улуттук мыйзамдар жана мамлекеттин башка укуктук актылары менен аныкталат. Мында мамлекет диний уюмдардын укуктук статусун гана эмес, диний уюмдарга карата мамлекеттин жана мамлекеттик институттардын укуктук ыйгарым укуктарын да аныктайт жана колдонуудагы укуктук ченемдерди ишке ашырууда укуктук мамилелердин тең укуктуу субъектиси болуп калат.

Диндин мамлекеттен бөлүнүшү ошондой эле диний уюмдар күнүмдүк ишинде мамлекеттик органдардын, мамлекеттик мекемелердин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын функцияларын аткарбай жаткандыгын билдирет. Бүгүнкү күндө динди мамлекеттен бөлүү принциби азыркы маанисинде алып караганда мамлекеттик-конфессиялык мамилелерди тең салмактоого жана аларды биринчи кезекте кайрымдуулук жана калкты социалдык жактан колдоо чөйрөлөрүнө тиешелүү социалдык маселелерди биргелешип чечүүгө багытталган кызматташтык мамилелерине которууга мүмкүндүк берет.

§ 2. Кыргызстанда мамлекеттин диний уюмдар менен өз ара мамилесинин өнүгүүсүнүн тарыхый мезгилдери

Тарыхый жактан алып караганда, Борбор Азия чөлкөмү илгертен бери эле ар кандай диндердин өкүлдөрүнүн өзгөчө жери болуп келген. Алгачкы түрктөр доорунда эле бул жерге ар кандай дүйнөлүк диндердин диниятчылары өтүп кирген: буддисттер, христиандар-несториандар, суфий мусулмандар.

Борбор Азия калкынын басымдуу бөлүгү ишенген ислам дини VIII кылымда, араб басып алуулары учурунда калктын отурукташкан бөлүгүнүн арасында кеңири жайылган. Ислам дининин таралуу процессинин өзү Борбор Азиянын отурукташкан калкынын арасында караганда XVII-XVIII кылымдары көчмөн кыргыздардын арасында жай ыргак менен ишке ашканын белгилей кетүү керек. Байыркы диний ишенимдер бара-бара элдин руханий муктаждыктарын канааттандырбай калганы буга себеп болгон. Жаңы дин акырындык менен көчмөн калктын арасында да

жайылган. Мында исламды биринчи болуп кабыл алган жана аны урууларынын арасында жайылта баштаган кыргыз коомундагы төбөсү көрүнгөн адамдар маанилүү роль ойногон. Убакыттын өтүшү менен кыргыз коомунун жогорку катмары өз балдарын Кокондогу, Бухарадагы, Самарканддагы жана Кашкардагы медреселерге бергени жакшы көрүнүш катары баалана баштаган. Араб тилин үйрөнүү менен кыргыздар ислам дининин, анын руханий жана маданий баалуулуктарынын түздөн-түз таасир чөйрөсүнө барабара кире беришкен.

XIX кылымдын биринчи чейрегинде азыркы Кыргызстандын аймагын басып алган Кокон хандары исламды өлкөдөгү үстөмдүгү үчүн негизги таяныч катары көрүшкөн. Алар Кыргызстанда исламды мүмкүн болушунча кеңири жана терең жайылтуу үчүн чараларды көрүшкөн. Бул максатты көздөп, алар молдолорду, имамдарды, хожаларды жана дааватчыларды диний окуунун жарчылары катары ошол аймактарга жиберип турушкан. Ошол эле учурда Пишпек, Кара-Балта, Токмок өңдүү ири күчөтүлүп корголгон пункттарда жана башка калктуу конуштарда мечиттердин ири масштабдуу курулушу башталган.

Кокон хандыгынын тушунда диниятчылар хандык бийликтин курамдык бөлүгү болгон жана аны жүзөгө ашыруу үчүн күчтүү идеологиялык таяныч кызматын аткарган. Диний институттардын укуктук абалы диний осуяттар менен гана эмес, хандын жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн өзүнчө буйруктары менен да жөнгө салынгандыктан, диниятчылардын функциясы толук аныкталган эмес жана анын укуктук абалы көбүрөөк хандыктын саясий лидерлерине көз каранды болчу деп ишенимдүү айтууга болот. Кыргыздардын арасында ислам дининин терең сүнгүп кириши турукташтыруучу саясий күчкө ээ болгон, ал андан ары кыргыздардын Борбор Азиянын башка коңшу элдери менен жакындашуусуна өбөлгө болуп берген.

Кыргыздардын Орус империясына кошулуусу менен мамлекеттик-диний мамилелердин жаңы этабы башталган, себеби Падышалык Орусиядагы диний уюмдарды укуктук жөнгө салуунун таасири Борбор Азияны, анын ичинде Кыргызстанды да камтыган.

Орус империясында чиркөө маңызы боюнча адамдардын мамлекеттик, коомдук ишине жана жеке жашоосуна чоң таасирин тийгизген православдык диндин мамлекеттик бөлүмү болгон. Мунун бир мисалы: чиркөөнүн аппаратын кармоого мамлекеттик казынадан жыл сайын 36 миллион рублга чейин бөлүнүп турган – болжол менен ушундай эле сумма элди агартууга кеткен чыгымдарга бөлүнгөн. Орус империясында бардык диндер расмий түрдө үч категорияга бөлүнгөн: үстөмдүк кылуучу (православие), сабырдуу мамиле жасалган (мусулманчылык, лютеранизм, католицизм) жана куугунтукталган (эски динчилдер, баптисттер, адвентисттер).

Падыша өкмөтүнүн мусулман диниятчыларына болгон мамилеси достук кызматташтыктын тегиздигинде өнүгүүнү уланткан. Орусиянын өкмөтү ислам (дин катары) Орус империясынын пайдасына кызмат кылаарын жакшы түшүнүп, муну бекем өздөштүргөн. Орус өкмөтү мусулман диниятчыларынын экономикалык кызыкчылыктарын коргогон. Натыйжада, диниятчылар кенен жерлерге ээлик кылып, көп киреше алып турушкан. Орус өкмөтү мусулмандардын ыйык шаарларына – Меккеге жана Мединага зыяраттарга каршы чыккан эмес. Өкмөт ажылыкка барууну каалагандарга эч кандай тоскоолдук жараткан эмес. Мындай шарттарда кыргыз калкынын арасында да ажылык кеңири жайылган. Көптөгөн молдолор өздөрүн мамлекеттик аткаминер деп эсептешкен жана иш сапарларында мамлекеттик казынадан тийиштүү акча алып турушкан.

XIX кылымдын аягында азыркы Кыргызстандын аймагында Орус империясынын диндеринин бардык типтери болгон: үстөмдүк кылуучу (православие), сабырдуу мамиле жасалган (мусулманчылык, лютеранизм, католицизм) жана куугунтукталган (эски динчилдер, баптисттер, адвентисттер). Диниятчыларды дайындоо жана аларды кызматтан бошотуу губернатордун милдеттерине кирген, мусулмандардын руханий башкармалыктарынын төрагалары Падышанын жарлыгы менен дайындалган. Жалпысынан мамлекеттин диний жамааттарга болгон мамилеси диний активдүүлүктү, диний уюмдарды толук башкарууну жана көзөмөлдөөнү камтыган жалпы империялык административдик башкаруунун алкагында түптөлгөн.

Ошону менен бирге жергиликтүү башкаруу органдары жаңы диний мекемелерди ачуу менен жигердүү алектенип келишкен. Мисалы, 1899-жылдан 1908-жылга чейинки мезгил аралыгында ар кайсы райондордо (азыркы Кыргызстандын аймагында) мечиттердин саны 2,5 эсе көбөйгөн. Алардын өсүшү 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин уланган.

Совет мамлекетинде юридикалык жактын укугуна ээ болгон коомдук уюмдар жана бирикмелер Коммунисттик партиянын көмөкчү звеносу деп эсептелген. Эки идея (атеисттик жана теологиялык) бири-бирине карата оппозицияда турганда, диний уюмдардын мамлекетте салмагы болбогону талашсыз.

Мамлекеттик-диний мамилелерди өнүктүрүүнүн совет мезгилинин өзгөчөлүгү – бир жагынан баштапкы баскычында дин тутуу эркиндигин камсыз кылуу менен байланышкан укуктук кепилдиктердин көлөмүн акырындык менен кеңейтип, динди мамлекеттен бөлүү режимин орнотуу, б.а. светтик мамлекетти түзүү процесси жүргөн. Экинчи жагынан совет мамлекетинин саясатынын негизги милдети атеисттик мамлекетти түзүү болгон, атеисттик пропаганда жана динди коомдун бардык чөйрөлөрүнөн сүрүп чыгаруу ошол саясаттын маңызы болгон.

§ 3. Кыргыз Республикасында дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдардын ишин жөнгө салуунун принциптери

90-жылдардын башына чейин Кыргыз Республикасы мамлекеттик-конфессиялык мамилелер чөйрөсүндө өз алдынча саясат жүргүзгөн эмес, себеби Кыргызстан эгемен мамлекет боло элек эле жана СССРдин курамына кирген. 1991-жылы эгемендүүлүк алгандан кийин Кыргыз Республикасы жарандардын дин тутуусу жана диний уюмдардын иши боюнча мамилелерди өз алдынча жөнгө сала баштаган.

Диний уюмдардын иш-аракети Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 34-беренесинде диний укуктардын жана эркиндиктердин конституциялык бекемделиши менен түздөн-түз байланышкан:

1. *Ар бир адамга абийир жана дин тутуу эркиндиги кепилденет.*
2. *Ар бир адам өзүнчө же башкалар менен бирге каалаган динин тутууга же эч бир динди тутпоого укуктуу.*
3. *Ар бир адам диний жана башка ынанымдарды эркин тандоого жана тутууга укуктуу.*
4. *Эч ким өзүнүн диний жана башка ынанымдарын билдирүүгө же алардан баш тартууга мажбурланышы мүмкүн эмес.*

Жогоруда баяндалган укуктар жана эркиндиктер Кыргыз Республикасынын жарандары менен бирдей эле чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга да жайылтылат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 1-беренесинде Кыргыз Республикасынын светтик мүнөзүн мамлекетти куруунун негизги принциптеринин бири катары бекемделген. Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана 2008-жылдын 31-декабрында кабыл алынган №282 “Кыргыз Республикасында дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында (мындан ары – Диний уюмдар жөнүндө Мыйзам) мамлекеттик-конфессиялык мамилелердин негиз болуучу принциптери аныкталган:

- дин, бардык культтар мамлекеттен бөлүнгөн;
- саясий партияларды диний негизде түзүүгө жол берилбейт;
- диний уюмдар саясий максаттарды жана маселелерди көздөбөшү керек; диний уюмдардын жана дин кызматкерлеринин мамлекеттик органдардын ишине кийлигишүүсүнө тыюу салынат.
- мамлекет мамлекеттик мекемелердин жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мамлекеттик органдарынын функцияларын аткарууну диний уюмдарга жүктөбөйт;
- эгерде өлкөнүн мыйзамдарына каршы келбесе мамлекет диний уюмдардын ишине кийлигишпейт;
- диний уюмдар өздөрүнүн иерархиялык жана институционалдык түзүмдөрүнө ылайык түзүлөт жана өз ишин жүзөгө ашырат;

– мамлекет жана мамлекеттик институттар расмий мамлекеттик символдордо, ошондой эле мамлекеттик мекемелерде, мектептерде, ооруканаларда сыйынуу символдорун жана принциптерин колдонбошу керек.

Адамдын дин тандоо жана дин тутуу эркиндиги Кыргыз Республикасынын Конституциясынын башка ченемдери менен да камсыз кылынат. Атап айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 23-беренесинин 1-бөлүгүндө *адам укуктары жана эркиндиктери ажыратылгыс жана алар ар бир адамга төрөлгөндөн баштап таандык* деп айтылат. Алар абсолюттук, ажыратылгыс жана кимдир бирөөнүн кол салуусунан мыйзам жана сот аркылуу корголгон деп таанылат. Албетте, бул ченем дин тутуу эркиндигине да жайылтылат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 23-беренесине ылайык *адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын жогорку баалуулуктарына кирет. Алар түздөн-түз колдонулат, бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишинин мааниси менен мазмунун аныктайт.* Бул жоболор диний конфессиялар үчүн зор мааниге ээ жана бийликтин бардык укук ченемдери жана аракеттери башкалардын катарында динге ишенгендердин кызыкчылыктарын да эске алууга тийиш экендигин так белгилейт. Мамлекеттик органдар жана кызмат адамдары динге ишенгендердин укуктары бузулган учурда диний уюмдардын мыйзамдуу кызыкчылыктарын калыбына келтирүү үчүн зарыл чараларды көрүүгө милдеттүү.

Мамлекеттик-конфессиялык мамилелердин светтик тартибин реалдуу түрдө ишке ашыруу жана сактоо бейтараптуулук принцибин, паритет принцибин жана толеранттуулук принцибин белгилөө менен камсыз кылынаарын кошумчалай кетүү маанилүү.

Диний уюмдардын ички иштерине кийлигишпөөнү, ошондой эле өлкөдө иштеп жаткан бардык диний уюмдарга бирдей укуктук мүмкүнчүлүктөрдү берүүнү камтыган диний уюмдарга карата **мамлекеттик бейтараптуулук принциби** үстөмдүк кылуучу орунду ээлейт. Ошондуктан ачык жарандык коомду куруу максатын көздөгөн демократиялык укуктук мамлекеттин диний уюмдар менен мамилелери биринчи кезекте башка коомдук коммерциялык эмес бирикмелер менен жалпы укуктук негиздерде түзүлүшү керек.

Паритет принциби жарандарга дин тутууда тең укуктарды жана бирдей мүмкүнчүлүктөрдү берет дегенди билдирет. Динге ишенген жарандарга мамлекеттик кызматка кирүүгө уруксат берүү маселесин чечүүдө мамлекет бул принципти бузбашы керек. Мындай учурда сөз жеке паритет жөнүндө жүрүп жатат. Эгерде кеп уюштуруучулук паритет жөнүндө болсо, мамлекет бардык диний уюмдардын диний жана диний эмес иштерди жүзөгө ашыруусунда укуктук теңчиликти камсыз кылат.

Артыкчылыктуу принциптердин бири – **толеранттуулук принциби**, бул сабырдуулук менен кошо, башкалардыкынан айырмаланган диний ишенимдерди урматтоо дегенди да билдирет. Бул принципти ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн коомдун, инсандын укуктук жана саясий аң-сезими, бирдиктүү мамлекеттик тартиптин алкагында ар кандай диний конфессиялардын өкүлдөрүнүн өз ара макулдугу жана өз ара кызматташуусу чоң мааниге ээ.

Конституциянын 53-беренесинин 3-бөлүгүнө ылайык, ар бир адам республиканын Конституциясын жана мыйзамдарын сактоого, *башка адамдардын укуктарын, эркиндиктерин, ар-намысын жана кадыр-баркын урматтоого милдеттүү*. Бул ченемге ылайык иш алып баруу менен мамлекет тигил же бул динди тутунган жарандардын, ар кандай диндерди тутунган диний уюмдардын, ошондой эле алардын жолдоочуларынын ортосунда өз ара сабырдуулук жана сый мамиле түзүүгө көмөктөшөт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик диний саясатынын негизги милдеттеринин бири – динге болгон мамилесине карабастан мамлекет жарандардын укуктарынын жана эркиндиктеринин теңдигин кепилдейт жана коомдо ар кандай конфессиялардагы динге ишенгендердин, ошондой эле динге ишенгендер менен динге ишенбегендердин ортосундагы мамилелерде өз ара сый-урматты жана диалогду сактоого көмөк көрсөтөт.

§ 4. Диний уюмдардын ишмердиги

Диний уюмдардын ишмердигинин жана иштөөсүнүн чөйрөсү тигил же бул деңгээлде алардын укуктук жөндөмдүүлүгүнө жараша болот, б.а. алар өздөрүнүн уюштуруучулук-укуктук формасынын чегинен чыкпаган функцияларды жана иш-аракеттерди гана жүзөгө ашырууга укуктуу.

Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 3-беренесине ылайык, **“диний иш-аракет** – динге ишенгендердин диний муктаждыктарын канааттандырууга багытталган иш-аракет, диндерди жайылтуу, диний таалим-тарбия, кудайга табынуу иштерин, дуба кылуу жыйындарын өткөрүү, үгүт-насыят окуу, дин адистерин, дин кызматкерлерин окутуу, миссионерчилик, ошондой эле диний уюмдун табынуу ишин уюштуруучулук жана материалдык жактан камсыз кылууга багытталган дагы башка иш (диний адабиятты басып чыгаруу жана жайылтуу, табынуу буюмдарын жасоо жана жайылтуу, диний кызматчылар жана дин кызматкерлери үчүн тиешелүү кийим-кечек чыгаруу, дагы башка иш-аракеттер).

Диний иш-аракеттердин эки түрү бар: культтук жана табынуунун тышындагы руханий.

Кыргыз Республикасындагы диний уюмдар Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 21-беренесине ылайык **культтук иш-аракеттерди** төмөнкүчө жүзөгө ашырат:

– Кудайга табынуулар, диний каадалар, ырым-жырымдар жана аземдер табынуу имараттарында, курулуштарында жана аларга таандык аймактарда, зыярат жайларында, көрүстөндөрдө өткөрүлөт.

– Диний сыйынууларды жана чогулуштарды өткөрүү үчүн диний уюмдар буга жарактуу жайларды карап-күтүүгө, ошондой эле бул же тигил дин үчүн ыйык деп эсептелген зыярат жайларына камкордук кылууга жана аларды пайдаланууга укуктуу.

– Карылар жана майыптар үйлөрүндө, алдын ала камоо жана жазаны өтөө жайларында диний каадалар, ырым-жырымдар жана аземдер аларда турган жарандардын өтүнүчү боюнча жана администрация бул максат үчүн атайын бөлүп берген жайда өткөрүлөт.

– Мусулмандар үчүн мусулманчылыктын байыркы каадасына – сүннөткө отургузууга жана мусулманчылык адаты боюнча мечитте, үй-бүлөдө нике кыюуга, ошондой эле христиандар үчүн крещениеге, жарандык каттоого алуу менен чиркөөдө нике кыюуга жол берилет.

Руханий табынуунун тышындагы иш-аракеттерди диний идеяларды ойлоп табуу, теологиянын догмаларын системага салуу жана чечмелөө, теологиялык чыгармаларды жазуу түзөт.

Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 22-беренесине ылайык:

– *Диний уюмдар диний адабияттарды, башка басма, аудио, видео материалдарды, ошондой эле диний арналыштагы башка буюмдарды Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте чыгарууга, сатып алууга, Кыргыз Республикасынан чыгарып кетүүгө, Кыргыз Республикасына алып келүүгө, сактоого жана жайылтууга укуктуу;*

– *Диний уюмдар чыгарган адабияттарда, башка басма, аудио, видео материалдарда алардын толук аталышын жана конфессиялык тийиштүүлүгүн камтыган маркировка болушу керек;*

– *Жарандар жана диний уюмдар өздөрү тандаган тилдеги диний адабияттарды, ошого тете эле диний арналыштагы башка предметтерди жана материалдарды кудайга табынуу жайларында жана атайын дүкөндөрдө гана сатып алууга жана пайдаланууга укуктуу.*

Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 22-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык, *Конституциялык түзүлүштү, коомдун адеп-ахлактык негиздерин өзгөртүүгө, диний өгөйлөнүүгө чакырыктар камтылган диний адабияттарды, башка басма, аудио, видео материалдарды алып келүүгө, даярдоого, сактоого, ташууга жана жайылтууга тыюу салынат.*

Диний уюмдарга эл аралык байланыштарды сактоо үчүн кеңири укуктар берилген. Диний уюмдар зыярат кылуу же башка диний иш-чараларга катышуу

максаттарында, диний билим алуу үчүн эл аралык байланыштарды жана карым-катыштарды түзүүгө жана алып барууга, ошондой эле бул максаттарда чет өлкөлүк жарандарды чакырууга укуктуу (Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 23-беренесинин 1-бөлүгү).

Диний табынуу каражаттарын өндүрүү, миссионерлик иш-аракет, жыйындардын ишине катышуу, окуу жайларында теологиялык сабактарды окутуу, басма сөз, радио, телевидение аркылуу диний көз караштарга үгүттөө *табынуунун тышындагы* практикалык иш-аракеттин түрлөрү болуп саналат.

Диний уюмдар ошондой эле турмуштук оор шарттарда жашаган адамдарга материалдык жардам көрсөтүү, кары-картандарды жана алсыздарды багуу үчүн кайрымдуулук иштерин жасашат. Бул үчүн диний уюмдар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык чарбакер субъекттерди, ошондой эле кайрымдуулук мекемелерин (баш калкалоочу жайларды, интернаттарды, ооруканаларды) жана башка уюмдарды уюштурууга укуктуу.

Көптөгөн өлкөлөрдүн, анын ичинде Батыш Европа өлкөлөрүнүн практикасы, жарандык коомдун башка институттары сыяктуу эле диний уюмдар да социалдык жардам көрсөтүү жана калкты колдоо чөйрөсүндө эбегейсиз зор функцияларды аткарып көрсөтүп турат. Бара-бара диний уюмдардын иши жалаң гана табынуу мүнөзүндө болбой калат жана алар социалдык функцияларды жүзөгө ашырууда мамлекеттин башкы өнөктөштөрүнүн бирине айланышат.

§ 5. Диний уюмдарды түзүүнүн жана ишмердигин токтотуунун тартиби

Диний уюмдарды каттоону ченемдик жөнгө салууну камсыз кылуучу колдоонуудагы жоболордун өзгөчөлүгү – юридикалык жактын статусун алуу үчүн диний уюмдар юстиция органдарында (башка бардык юридикалык жактар сыяктуу эле) мамлекеттик каттоодон өтүүгө жана дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органда милдеттүү түрдө эсептик каттоодон өтүүгө тийиш.

Белгилей кетсек, бир катар уюмдар ар кандай себептер менен диний жүйөлөр боюнча мамлекеттик каттоодон өтүүдөн качышат, бир катар башка уюмдар каттала алышпайт, себеби диний уюмдарды каттоо тартибин жөнгө салган Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын ченемдери азырынча бир топ татаал жол-жоболорду камтыйт¹⁶². Ошол эле учурда көптөгөн диний уюмдар юридикалык жак статусун алууга кызыкдар. Себеби каттоодон өтпөсө, банк эсебин ачуу, кеңсени ижарага алуу же чогулуштар үчүн бөлмө алуу, басылмаларды жарыялоо же сыйынуу жана

¹⁶² Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата.

табынуу үчүн зарыл болгон материалдарды жана буюмдарды өндүрүү сыяктуу кадыресе укуктук иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу кыйын болот.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында диний уюмдардан мамлекеттик каттоодон өтүүнү талап кылган бир катар кошумча өңүттөр да камтылган. Мисалы, “диний уюм” катары мамлекеттик каттоо көп учурда төмөнкүлөр үчүн жетиштүү шарт болуп саналат:

- КР Салык кодексинде диний уюмдар үчүн бир катар салыктардан бошотуу каралган;
- кайрымдуулук салымдарынан чегерүүлөрдү алуу үчүн;
- диний багыттагы окуу жайларын ачуу үчүн;
- мүлктү уюмдун атына сатып алуу үчүн;
- чет өлкөдөн диний миссионерлерди чакыруу үчүн;
- ооруканаларга, түрмөлөргө, карылар жана майыптар үйлөрүнө жана башка ушул өңдүү мекемелерге барууну жана миссияларды уюштуруу үчүн.

Диний уюм дин иштери боюнча мамлекеттик орган тарабынан берилүүчү эсептик каттоого алуу (кайра каттоого алуу) жөнүндө күбөлүк берилген учурдан тартып дин иш-аракетин жүзөгө ашырууга укук алат.

Диний уюм жашы жеткен жана Кыргыз Республикасынын аймагында туруктуу жашаган Кыргыз Республикасынын эки жүздөн кем болбогон жаранынын демилгеси боюнча түзүлөт.

Диний уюмду эсепке алуу үчүн уюмдаштыруучулар төмөндөгүдөй документтерди (мамлекеттик жана расмий тилде) дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органга тапшырышат:

- эсептик каттоого алуу жөнүндө арызды;
- диний уюмду жана миссияны түзүүнүн демилгечилеринен болуп эсептелишкен жана уставдын алкагында мыйзам алдында жоопкерчиликтүү жарандардын, уюштуруу кеңешинин мүчөлөрүнүн нотариалдык күбөлөндүрүлгөн (алардын фамилиясын, атын, атасынын атын, туулган датасын, жарандыгын, турган жерин, паспортунун номерин жана сериясын, качан жана кайдан берилгендигин көрсөтүү менен) тизмесин;
- төрт нускада мамлекеттик жана расмий тилдерде түзүлгөн диний уюмдун уставын;
- чогулуштун төрагасы жана катчысы тарабынан кол коюлган уюмдаштыруу чогулушунун (конференциялардын, курултайлардын ж.б.) протоколу;
- динге ишенүүнүн негиздери тууралуу жана ага шайкеш келүүчү тажрыйба, анын ичинде диндин келип чыгыш тарыхы тууралуу, анын ишинин формалары жана методдору жөнүндө, үй-бүлөгө жана никеге, билим берүүгө мамилеси жөнүндө, ушул динди жактоочулардын ден соолугуна жасалуучу мамиленин өзгөчөлүктөрү,

жарандык укуктар жана милдеттерге байланыштуу уюмдун мүчөлөрү жана кызматчылары үчүн чектөөлөр тууралуу маалыматтар;

- түзүлүп жаткан диний уюмдун толук аталышы жөнүндө маалымат;
- тиешелүү аймакта түзүлүп жаткан диний уюмдун жайгашкан жерин (юрдикалык дарегин) ырастоочу документ (өзүнүн имарат-жайын сатып алуу-сатуу келишими, ижара келишими, имарат-жайды акысыз берүү келишими, расмий кат ж.б.) (Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 10-беренесинин 2-бөлүгү).

Диний уюмдарды, ошондой эле миссияларды эсепке алуу каттоосу арыз берилген күндөн тартып отуз күндөн кечиктирилбестен зарыл документтерин тиркөө жана алардын Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарында шайкеш келишин текшерүү менен жүргүзүлүшү мүмкүн (Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 10-беренесинин 3-бөлүгү).

Эсептик каттоону дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган жүзөгө ашырат¹⁶³. Эсептик каттоо жөнүндө документ болуп Эсептик каттоо жөнүндө күбөлүк эсептелет. Күбөлүк берүү боюнча кызмат көрсөтүүнүн наркы 250 сомду түзөт¹⁶⁴.

Эсептик каттоого алуунун жыйынтыктары боюнча арыз ээсине белгиленген үлгүдөгү күбөлүк берилет. Диний уюм эсептик каттоого алуу жөнүндө күбөлүк берилген учурдан тартып дин ишин жүзөгө ашырууга укук алат.

Диний окуу жайлар дин иштери боюнча мамлекеттик органда милдеттүү түрдө эсептик каттоого алынууга жатат. Кыргыз Республикасынын аймагында белгиленген тартипте эсептик каттоодон өтпөй туруп диний окутууга тыюу салынат.

Диний уюмдардын эсепке алуу каттоосунан баш тартышы Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жоопкерчиликке кириптер кылат.

Эсептик каттоодон өткөн диний уюм гана юстиция органдарында юридикалык жак катары катталууга укуктуу. Юридикалык жактарды, мамлекеттик каттоо жөнүндө КР мыйзамдарына ылайык диний уюмду юридикалык жак катары мамлекеттик каттоодо (кайра каттоодо) диний уюмдун дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органда эсептик каттоодон өткөндүгүн ырастаган документтин көчүрмөсү каттоо арызына тиркелет.

Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамга ылайык, чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар диний уюмдардын уюмдаштыруучулары жана катышуучулары боло алышпайт; алар диний муктаждыктарын жекече же иштеп жаткан

¹⁶³ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабры айы чыккан учурга карата – дин иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органы – Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссия.

¹⁶⁴ Эсептик каттоо жөнүндө күбөлүктөрдүн наркынын преysкуранты (КР Монополияга каршы саясат боюнча мамлекеттик комиссиясынын 2001-жылдын 6-декабрындагы №279 буйругу менен макулдашылган).

храмдарда канааттандыра алышат. Ошондуктан чет өлкөлүк жарандар түзүлүп калган диний уюмдарда диний иш-аракетин жигердүү жүргүзүп жатышат.

Диний бирикмелер бирдиктүү дин туткан ондон кем эмес диний уюм болгондо түзүлөт, алардын ичинен жок дегенде бирөө Кыргыз Республикасынын аймагында 15 жылдан кем эмес иш-аракет жүргүзүүгө тийиш.

Чет өлкөлүк диний уюмдун миссиясы деп Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары жетектөөчү борборлору бар же жетекчилигинин курамында чет өлкөлүк жарандар бар уюм аталат.

Белгиленген тартипте эсептик каттоодон өтпөстөн Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк диний уюмдардын миссияларынын ишине жол берилбейт.

Диний уюмду жоюу

КР Граждандык кодексинин 96-беренесинде бекитилген юридикалык жакты жоюу жөнүндө жалпы жоболор диний уюмдарды жоюуда да колдонулат. Юридикалык жакты жоюу анын укуктарын жана милдеттерин укук мурастоо тартибинде башка юридикалык жактарга өткөрбөстөн токтотулушуна алып келет. Юридикалык жакты жоюу аяктаган учурда анын укук жөндөмдүүлүгү да токтотулат (КР Граждандык кодексинин 84-беренесинин 3-пункту).

Диний уюмдар ыктыярдуу же мажбурлоо жолу менен жоюлушу мүмкүн.

Ыктыярдуу жоюу диний уюмдун уюмдаштыруучусунун же диний уюмдун уставы менен ыйгарым укук берилген органдын чечими боюнча жүзөгө ашырылат. Ар кандай жагдайлар, мисалы, уюм түзүлгөн мөөнөттүн бүтүшү, максатка жетиши жана башкалар ыктыярдуу жоюу үчүн негиз болушу мүмкүн.

Сот тартибинде диний уюмду жоюу, диний уюмдун, миссиянын иш-аракетине тыюу салуу үчүн негиздер болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- коомдук коопсуздукту жана коомдук тартипти бузуу, мамлекеттин коопсуздугуна зыян келтирүү;
- Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүш негиздерин күч менен өзгөртүүгө жана мамлекеттин бүтүндүгүн бузууга багытталган аракеттер;
- куралданган топторду түзүү;
- согушту пропагандалоо, социалдык, расалык, улуттук же диний араздашуулары көкүтүү, адамзатты жектөөгө чакыруу;
- үй-бүлөнү бузууга мажбурлоо жана мунун натыйжасында үй-бүлөнүн бузулушу;

– адамдын керт башына, жарандардын укуктарына жана эркиндиктерине асылуу;

– жарандардын адеп-ахлагына, саламаттыгына мыйзамда каралган залалдарды келтирүү, анын ичинде алардын диний иш-аракетине байланышта баңги жана психотроптук каражаттарды, гипнозду колдонуу менен залал келтирүү, жосунсуз жана башка укукка каршы аракеттерди жасоо;

– өзүн өзү өлтүрүүгө же болбосо өмүрү жана ден соолугу кооптуу абалда турган адамдарга медициналык жардам көрсөтүүдөн диний жүйө менен баш тартууга үгүттөө;

– милдеттүү билим алууга тоскоолдук кылуу;

– диний уюмдун мүчөлөрүн жана диний уюмдун жолун жолдоочуларды жана башка адамдарды өздөрүнө таандык мүлктөрдү диний уюмдун пайдасына ажыратып берүүгө мажбурлоо;

– жарандын өмүрүн, ден соолугун, мүлкүн зыянга учуратабыз деп коркутуу, эгерде аны жүзөгө ашыруунун чыныгы кооптуулугу болсо же күч колдонуу, башка укукка каршы аракеттер аркылуу анын диний уюмдан чыгуусуна тоскоолдук кылуу;

– жарандарды мыйзамдарда белгиленген жарандык милдеттерин аткаруудан баш тартууга жана башка укукка каршы аракеттерди жасоого үгүттөө (Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 14-беренесинин 2-бөлүгү).

Диний уюмдарды эсептик каттоого алууну жүзөгө ашыруучу дин иштери боюнча мамлекеттик орган жана прокуратура органдары диний уюмду жоюу же болбосо диний уюмдун иш-аракетине тыюу салуу жөнүндө сунушту сотко киргизүүгө укуктуу (Диний уюмдар жөнүндө Мыйзамдын 14-беренесинин 3-бөлүгү).

Бүгүнкү күнгө чейин сот практикасында диний уюмду сот тартибинде мажбурлап жоюунун бир дагы мисалы болбогонун белгилей кетүү керек.

Ошол эле учурда соттордун тажрыйбасында коммерциялык эмес уюмдардын же башка уюштуруучулук-укуктук формалардын атын жамынып алып, иш жүзүндө диний иш-аракетти жүзөгө ашырган уюмдарды мажбурлап жоюу учурлары бар. Мисалы, сот “Коусар” Коомдук маданий-агартуу фондун жоюу жөнүндө чечим кабыл алган, себеби фонддун уставынын жоболоруна карабастан, ал иш жүзүндө диний иш-аракетти жүргүзүп келген. Сот өз чечиминде КР Граждандык кодексинин 163-беренесинин 2-пунктуна шилтеме жасаган, ага ылайык фонд өз иш-аракетинде уставда каралган максаттардан четтеген учурда, соттун чечими менен жоюлушу мүмкүн.

18-БАП. ФОНДДОР

§ 1. Кириш сөз

Адамдар “фонд” түшүнүгүнүн мазмунун ар башкача түшүнүшөт. Көпчүлүк адамдар үчүн “фонд” деген сөз акча менен байланыштуу болсо, башкалары мамлекеттик фонддорго (пенсия, медициналык камсыздандыруу жана башкалар) туш болушкан, ал эми юристтер үчүн бул биринчи кезекте өлкөнүн Граждандык кодексинде белгиленген коммерциялык эмес уюмдун (КЭУ) уюштуруучулук-укуктук формасы.

Бул бап Кыргыз Республикасында КЭУнун уюштуруучулук-укуктук формасы катары фонддорго гана арналган.

Тилекке каршы, Кыргыз Республикасынын фонддорду жөнгө салууга тиешелүү мыйзамдарына көз чаптырсак, алар фонддор эмне үчүн керек экендиги жана алардын иш-аракети кантип жөнгө салынаары жөнүндө так түшүнүк алууга мүмкүндүк бербейт. Себеби, биринчи кезекте Кыргыз Республикасы – бул 1991-жылы СССР кулагандан кийин пайда болгон жаш мамлекет жана азыркы этапта дагы деле болсо өзүнүн мыйзамдарын түптөп келатат. Мурдагы СССРде фонд сыяктуу уюмдар болгон эмес, ал эми өлкөнүн постсоветтик тажрыйбасы дагы эле бир кыйла карама-каршылыктуу жана фонддорду доктриналык түшүнүүдөгү жана практикалык жөнгө салуудагы боштуктарды толуктоо үчүн жетишсиз болуп жатат.

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө фонддордун саны ар кандай ассоциациялардын (бирикмелердин) санына караганда адатта 50-100 эсе аз болот.

Фонддордун укуктук статусунун жана укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн жакшыраак түшүнүү үчүн адегенде фонддор 500 жылдан ашуун убакыттан бери иштеп келе жаткан дүйнөлүк тажрыйбага кайрылуу зарыл.

§ 2. Дүйнөлүк практикада фонддор

Фонддор – бул, мисалы, мүчөлүккө негизделген жана жеке жактардын бирикмелери болгон (*universitas personarum*) коомдук бирикмелерден жана юридикалык жактардын бирикмелеринен айырмаланып, мүлктү бириктирүүнүн (*universitas rerum*) негизинде түзүлгөн мүчөлүгү жок уюмдар.

Ошентип, адатта, фонддор конкреттүү бир максатка жетүү үчүн белгилүү бир мүлктүн бар болушун талап кылышат. Бир катар өлкөлөрдө фонддор жеке максаттарга жетүү үчүн түзүлүшү мүмкүн, бирок көпчүлүк өлкөлөрдө (алардын ичинде

Кыргызстанда да) фонддор коомго пайдалуу максаттарга жетүү үчүн гана түзүлүшү мүмкүн (КР Граждандык кодексинин 162-беренесинин 1-бөлүгү).

Фонд өз максатына жетүү үчүн уюмдаштыруучулардын салымдарынын эсебинен да, ошондой эле уюмдаштыруучулар уставда бекиткен шарттарга жараша коомчулуктан каражат чогултуу аркылуу да иш-чараларды каржылай алат.

Фонддорго да КЭУнун башка уюштуруучулук-укуктук формаларына мыйзамдарда белгиленген, “пайданы бөлүштүрбөө” принциби колдонулат, башкача айтканда, фонддорго кирешени өзүнүн уюмдаштыруучуларына, кызмат адамдарына жана башка кызматкерлерине өткөрүп берүүгө же алардын арасында бөлүштүрүүгө мыйзам менен тыюу салынат. Фонддорго тапкан кирешени өздөрүнүн уставындагы коомго пайдалуу максаттарына жетүү үчүн гана чыгымдоого уруксат берилет.

Фонддор эмне үчүн керек жана алар коомдо кандай ролду ойношот?

Дүйнөнүн көпчүлүк демократиялык мамлекеттеринде фонддор миңдеген жарандык коомдун уюмдарын (ЖКУ) – ар кандай коомдук бирикмелерди, ассоциацияларды каржылоодо абдан маанилүү ролду ойнойт, ошондой эле мамлекеттик эмес КЭУлар (же өкмөттүк эмес уюмдар – ӨЭУ/ЖКУлар) ишке ашырган ар кандай маанилүү социалдык программаларды жана изилдөөлөрдү каржылашат.

Фонддор чечүүгө мүмкүндүк берген эң маанилүү милдеттердин бири – бул кайрымдуулук, коомго пайдалуу иштерди институционалдык жактан камсыздоо. ЖКУнун иш-аракетин колдоого багытталган олуттуу финансылык ресурстарды топтой ала турган мындай атайын институттар түзүлбөсө, тигил же бул өлкөдө кайрымдуулуктун кеңири өнүгүшүнө үмүт артуу мүмкүн болбойт.

Эмне үчүн фонддор коомдук уюмдардын ишин каржылоо маселесин чечүүгө жардам берет жана алар мүчөлүк уюмдардан, мисалы, коомдук бирикмелерден эмнеси менен айырмаланат?

Фондду түзүү идеясы кыйла жөнөкөй жана түшүнүктүү. Фонд коомго маанилүү кандайдыр бир маселени чечүүгө же коомго пайдалуу максатка жетүүгө кызыкдар болгон адам же адамдардын тобу (жеке жана/же юридикалык жактар) тарабынан түзүлөт, алар бул максатка жетүү үчүн акча же башка өтүмдүү мүлктү берүүгө даяр болушат.

Андан ары алар төмөнкүлөрдү билиши керек:

- 1) Бул максатка жетүү үчүн ким же кайсы уюм иш жүргүзөт?
- 2) Бул максатка жетүү үчүн кандай сумма талап кылынат?
- 3) Бул субъекттерге каражаттарды кантип өткөрүп берүүгө болот жана берилген каражаттын максаттуу пайдаланылышына көзөмөлдү кантип жүзөгө ашырыш керек?

Белгиленген максатка жетүү үчүн фондго административдик штат керек болушу мүмкүн, мындан улам аны кармоого кошумча чыгымдар да талап кылынат. Ошондуктан, фондду түзүүдө уюмдаштыруучулар фондго өткөрүп берген мүлктүн негизинде уюм – фонд түзүлөт, ал уюмдаштыруучулар аныктаган максаттарга жетүү үчүн бул каражаттарды же мүлктү пайдалануу милдетин өзүнө алат. Мүлк натыйжасыз же өтө тез пайдаланылбашы үчүн бул уюмда (фонддо) көз карандысыз коллегиялдуу башкаруу органы түзүлөт, уюмдун өзү болсо киреше алып келүүчү экономикалык иш-аракеттерди жүргүзүү укугуна ээ болот. Алынган кирешелер фондду түзүү, административдик чыгымдарды каржылоо, ошондой эле анын активдерин толуктоо максаттарына жетүү үчүн пайдаланылат.

Каражаттарды кайрымдуулукка (коомго пайдалуу иш-аракеттерге) жумшоону чечкен адам ал берген каражат белгиленген максаттарга жумшалды деген ишенимде болгону фондду түзүү боюнча жана анын ишине байланыштуу мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдардын өзгөчө максаты болуп саналат. Мында ал адам бул каражаттарды узак убакыттын ичинде башкарууга жана анын пайдаланылышын көзөмөлдөөгө катышпайт. Фонддорду каттоо тартиби жөнүндө, мамлекеттик органдардын жана фонддордун башкаруу органдарынын мүчөлөрүнүн ыйгарым укуктары жөнүндө, фонддордун мүлктүн тескөө жөнүндө бардык мыйзамдар биринчи кезекте фонддордун иш-аракети үчүн жогоруда баяндалган шарттарды түзүүгө багытталууга тийиш.

Иштин мындай схемасын камсыз кылуу менен фонд кыйла узак убакыт иштей алат, ал эми билгичтик менен башкарылса, анын активдери олуттуу көлөмгө жетиши мүмкүн, бул ЖКУларды жана ар кандай социалдык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгүн көбөйтүүгө мүмкүндүк берет. Нобель фонду, Мотт фонду, Форд фонду жана башка дүйнөгө белгилүү фонддор дал ушундай жол менен түзүлгөн.

Экинчи жагынан, олуттуу финансылык ресурстарга ээ болбогон чакан жергиликтүү өз ара колдоо фонддорунун болушу да жокко чыгарылбайт, бирок алар өз капиталын көп сандаган майда кайрымдуулуктардын негизинде түзүшөт, бул каражатты ЖКУларга жардам берүү жана жер-жерлерде коомго пайдалуу долбоорлорду каржылоо үчүн колдонулат.

Бул мисалдар көрсөтүп тургандай, өнүккөн өлкөлөрдө фонддор кайсы бир деңгээлде “коомдук Финансы министрлигинин” ролун аткарышат, анын жардамы менен мамлекеттен көз каранды болбой иштеген жарандык демилгелерди коомдук каржылоо системасын түзүү мүмкүнчүлүгү пайда болот.

Белгилүү бир максатка жетүү үчүн ресурстарды топтоо жана көбөйтүү аспабы түрүндө түзүлгөн фонддун табиятына жасалган жогорудагы кыска сереп фонддун укуктук статусунун башка КЭУлардан айырмасын түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы, коомдук бирикмелер да, эреже катары, коомго пайдалуу максаттарга жетүү

үчүн түзүлөт. Алар өз максаттарына социалдык долбоорлорду каржылоо аркылуу да, өз мүчөлөрүнүн активдүүлүгү жана иш-аракети аркылуу да жетише алышат.

Коомдук бирикмелердин (эл аралык терминологияда – “ассоциациялардын”) фонддордон принципиалдуу айырмачылыктары эмнеде? Бул суроого жоопту төмөнкү таблицадан тапса болот.

Критерийлери	АССОЦИАЦИЯ	Фонд
Эл аралык укук менен корголушу	Биригүү эркиндиктерине укукту коргоо бар	Анык эмес (Адам укуктары боюнча Европа сотунун алкагында прецеденттер жок)
Түзүү тартиби	Жеке жана юридикалык жактар	Ошол эле, буга кошумча керээз боюнча да түзүлүшү мүмкүн
Уюмдаштыруучулардын саны	Эреже катары, бирден ашык жак болот	Бир же андан ашык жак
Каттоо тартиби	Жөнөкөй	Татаалыраак
Каттоого коюлган талаптар	Арыз, устав жана башка документтер	Ошол эле нерселер, буга кошумча мүлк салымы тууралуу талап болушу мүмкүн
Башкаруу органдары	Мүчөлөрдүн жалпы чогулушу, Директорлор кеңеши (Башкармачылык) жана башка	Байкоочу кеңеш, Директорлор кеңеши (Башкармачылык) жана башка
Уюмдаштыруучулардын ролу	Алар катталгандан кийин мүчө болушат жана кийинчерээк уюмга кошулган бардык башка мүчөлөр менен тең укукта мүчөлөрдүн жалпы чогулушуна катышышат	Адатта алар башкарууга такыр катышпайт. Башкаруунун ар кайсы органынын мүчөсү боло алат, бирок ошол башкаруу органынын башка мүчөлөрү менен бирдей укукта болушат
Коомго пайдалуу уюмдар үчүн салыктан бошотуу статусу жана жеңилдиктер	Адатта коомго пайдалуу уюм статусун атайын жол-жобо боюнча кошумча арыз менен алат	Адатта юридикалык жакты каттоо менен дал келет (Евробиримдиктин 15 өлкөсүнүн ичинен 8 мамлекетинде гана коомго пайдалуу фондду түзсө болот)
Экономикалык иш-аракет жүргүзүү укугу	Укугу бар	Укугу бар (Улуу Британия менен Испаниядан башка, бул эки өлкөдө укугу бар, бирок тикелей эмес, туунду коммерциялык уюм түзүү аркылуу)

Жоюуну ким демилгелей алат?	Уставга ылайык мүчөлөрдүн чогулушу, соттун чечими боюнча кредиторлор, сот аркылуу ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар	Байкоочу кеңеш, Директорлор кеңеши, сот аркылуу мамлекеттик ыйгарым укуктуу органдар
------------------------------------	--	--

§ 3. Кыргыз Республикасындагы фонддор

Кыргыз Республикасындагы фонддордун укуктук абалы 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган №15 Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин (мындан ары – КР Граждандык кодекси же КР ГК) ченемдери, ошондой эле “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын (мындан ары – КЭУ жөнүндө Мыйзам) 1- жана 3-главалары менен жөнгө салынат.

Терминология

Улуттук мыйзамдарда “фонд” түшүнүгүнө тиешелүү терминология бир түрдүү колдонулган эмес: КР Граждандык кодексинде (162-163-беренелер) “коомдук фонд” түшүнүгү жана анын “фонд” деп кыскартылышы, ал эми КЭУ жөнүндө Мыйзамда “фонд” термини колдонулат.

КР Граждандык кодексинин 162-беренеси төмөнкүдөй аныктаманы камтыйт: *“Социалдык, кайрымдуулук, маданий, билим берүү жана башка коомго пайдалуу максаттарды көздөгөн ыктыярдуу мамлекеттик эмес мүлктүк салымдардын негизинде жарандар жана (же) юридикалык жактар тарабынан уюштурулган мүчөлүгү жок коммерциялык эмес уюм **коомдук фонд** катары таанылат”.*

КЭУ жөнүндө Мыйзам болжол менен ушул өңдүү аныктаманы камтыйт: *“**Фонд** – ыктыярдуу мүлктүк салымдардын негизинде жана социалдык, кайрымдуулук, маданий, билим берүү же башка коомго пайдалуу максаттарды көздөгөн жеке жана (же) юридикалык жактар тарабынан уюштурулган мүчөлүгү жок уюм”.*

КЭУ жөнүндө Мыйзамдагы “фонд” түшүнүгүнүн аныктамасы КР ГКдагы “коомдук фонд” түшүнүгүнүн аныктамасына көп жагынан дал келгенине карабастан, бир суроо ачык бойдон калууда: “фондду” жана “коомдук фондду” бир эле уюштуруучулук-укуктук форма деп эсептеш керекпи же бул эки башка формабы? Бул бир эле форма деген жоопту эң акылга сыярлык жана логикалуу деп эсептесе болот. Бирок бул аныксыздыктын айланасындагы талаш-тартыштарды жокко чыгаруу үчүн ушул эки ченемдик укуктук актынын терминологиясын өз ара толук шайкеш келтирүү зарыл.

Муну бир нерседен улам жасоо маанилүү – дүйнөлүк практикада айрым бир фонддор коомго пайдалуу максаттар үчүн түзүлгөнүнөн улам алар “коомдук” деп аталат. Ошол эле маалда дүйнөлүк практикада коомго пайда алып келүү үчүн эмес, тар чөйрөнүн пайдасы үчүн түзүлгөн фонддор да бар.

Мындан ары ушул БАПТЫН текстинде “фонд” жана “коомдук фонд” деп КЭУнун бир эле уюштуруучулук-укуктук формасын түшүнүү керек.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык фонддун төмөнкүдөй маанилүү белгилерин бөлүп көрсөтүүгө болот, алар жыйындысында аны юридикалык жактардын бардык башка формаларынан бөлүп алууга мүмкүндүк берет:

- 1) бул коммерциялык эмес уюм;
- 2) уюмдаштыруучулар: бир же андан көп, укукка жөндөмдүү жеке жана/же юридикалык жактар;
- 3) мүчөлүктүн жоктугу;
- 4) негиз: ыктыярдуу мамлекеттик эмес мүлктүк салымдар;
- 5) иштин максаты: социалдык, кайрымдуулук, маданий, билим берүү же башка коомго пайдалуу максаттар;
- 6) анын уюмдаштыруучулары (уюмдаштыруучусу) тарабынан фондго берилген мүлк фонддун менчиги болуп саналат;
- 7) уюмдаштыруучулар фонддун милдеттенмелери боюнча, ал эми фонд уюмдаштыруучулардын милдеттенмелери боюнча жооп бербейт;
- 8) фонддун уставдагы максаттарында көрсөтүлгөн нукта гана мүлктү пайдаланууга жана ишкердик менен алектенүүгө жол берилет;
- 9) фонддун уставын анын уюмдаштыруучусу (уюмдаштыруучулары) бекитет.

Фонддун ишкердик иш-аракети

Башка бардык КЭУлар сыяктуу эле фонддорго туунду компанияларды түзбөстөн же аффилирленген (катышуусу бар) түзүмдөр аркылуу башка жол менен ишкердик иш-аракет жүргүзүүгө уруксат берилет (КР Граждандык кодексинин 162-беренесинин 2-бөлүгү, КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 12-беренеси). Бирок, мыйзам чыгаруучу мамлекеттик орган фонддор жүргүзө турган иш-аракеттин конкреттүү түрлөрүн тандоо мүмкүнчүлүгүнө чектөө койгон. Тактап айтканда, мындай иш-аракет фонд түзүлгөн коомго пайдалуу максаттарга жетүү үчүн зарыл болушу керек жана бул максаттарга карама-каршы келбеши керек. Ошол эле маалда фондду түзүүнүн максаттарына карама-каршы келбегенин аныктай турган кандайдыр бир критерийлер белгиленген эмес.

Фонддун ишкердик иш-аракети максаттарга шайкеш келбейт деп таанылган учурда дүйнөлүк практикада мындай кирешелерге салык салуунун жалпы тартибин

колдонуу, башкача айтканда, мындай фонддорду бул кирешелер боюнча салыктык жеңилдиктерден ажыратуу негизги санкция болуп саналат. Ошол эле маалда эгерде ишкердик иш-аракет фонддун максаттарына шайкеш келбейт деп таанылса жана мындан тышкары шайкеш келбеген фактыны аныктоого ыйгарым укуктуу орган аныкталбаса, укуктук кесепеттери кандай болору анык эмес. Атайын ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган көрсөтүлбөсө, мыйзамдардын жалпы логикасынан улам мындай орган сот гана боло алат. Бирок сот мындай чечимди кандай максатта кабыл алары да анык эмес. Ошентип, талаштуу жана ырааттуу эмес болгонуна карабастан, бул ченем олуттуу даражада декларативдүү болуп саналат жана иш жүзүндө фонддун мыйзамда тыюу салынбаган ар кандай ишмердик менен алектенүү мүмкүнчүлүгүн эч кандай чектебейт.

Дүйнөлүк практикада фонддун ишмердиги боюнча чектөөлөр биринчи кезекте мындай ишмердиктен фонд алган кирешелерге карата салыктык жеңилдиктерди берүүгө байланыштуу колдонулат. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында фонддун ишмердик кирешесине карата эч кандай салыктык жеңилдиктер каралган эмес. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында кайрымдуулук уюмдары үчүн салыктык жеңилдиктер каралган, ал эми кайрымдуулук уюмунун статусун коомдук бирикмелер, фонддор жана жеке мекемелер ала алышат¹⁶⁵.

Фонддун жана анын уюмдаштыруучуларынын жоопкерчилиги

Коомдук бирикмелердегидей эле фонддордо да уюмдаштыруучулар фонддун милдеттенмелери боюнча жоопкерчилик тартышпайт, ал эми фонд өзүнүн уюмдаштыруучуларынын милдеттенмелери боюнча жоопкерчилик тартпайт (КР ГКнын 162-беренесинин 1-бөлүгү).

Фонддорду кайра уюштуруу

Фонддорду кайра уюштуруу маселеси Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында эч бир жол менен жөнгө салынган эмес. Мындай жөнгө салуунун маанилүүлүгү кайра түзүү сыяктуу кайра уюштуруунун түрлөрү, ошондой эле бөлүү жана бөлүп чыгаруу (майдалоо) фонддун мүлкүн максатсыз пайдалануу үчүн жол ачкандыгы менен шартталган. Дүйнөлүк практикада, адатта, кайра уюштуруунун мындай түрлөрүнө мыйзам менен түздөн-түз тыюу салынат, ал эми биригүү жана кошулуу биригип жаткан фонддордун максатына шайкеш келген же абдан окшош болгон учурда гана мүмкүн болот. Фонддордун укук субъективдүүлүгүн жөнгө салуучу мыйзамдардын жоболорун тиешелүү тыюу салуу менен толуктап, ушул кемчиликти четтетүү керек.

¹⁶⁵ Кайрымдуулук уюмдары жөнүндө кененирээк ушул окуу китебинин 21-бабында жазылган.

Фонддун максаттарын өзгөртүү

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары фонддун башкаруу органдары тарабынан фондду түзүү максаттарын өзгөртүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө маселеге кыйла салттуу мамиле кылат. Максатты уюмдаштыруучу өзү өзгөртө алат. Фонддун башкаруу органдары фонддун уставына өзгөртүүлөрдү киргизүү укугу берилген учурда гана фондду түзүү максатын өзгөртө алышат (КР ГКнын 163-беренеси). Ошондуктан, кийинчерээк фондду түзүү максаттары анын башкаруу органдары тарабынан өзгөртүлсө, фондду түзүүдө белгилүү бир максаттарга берилген мүлк натыйжада такыр башка максаттарга пайдаланылбай тургандыгына кепилдик берүү үчүн фонддун уставына фонддун башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарын туура жазуу абдан маанилүү. Болбосо, адамдар фонддорго ишенбей, ошого жараша кандайдыр бир маанилүү мүлкүн алардын башкаруусуна өткөрбөй калышат.

Фондду өзгөрүлбөгөн түрүндө сактап калуу фондду түзүүдө божомолдоого мүмкүн болгон кесепеттерге алып келиши ыктымал кырдаал орун алышы мүмкүн. Мындай учурларда, эгерде уставды өзгөртүү мүмкүнчүлүгү каралбаса же уставды фонддун башкаруу органдары өзгөртө албаса, өзгөртүү киргизүү укугу фонддун башкаруу органдарынын – байкоочу кеңештин же фонддун ишмердигине көзөмөл жүргүзүүгө ыйгарым укук алган башка органдын арызы боюнча сотко таандык болот (КР ГКнын 163-беренесинин 1-бөлүгүнүн 2-абзацы).

§ 4. Фондду түзүү

Уюмдаштыруучулар

Фонд бир же андан көп жеке жана/же юридикалык жактар тарабынан аныкталган же аныкталбаган мөөнөткө түзүлөт (КР ГКнын 162-беренесинин 1-бөлүгү, КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 23-беренеси).

КЭУ жөнүндө Мыйзамда (25-беренедө) фондду түзүү жөнүндө чечимге карата талаптар белгиленген, анда төмөнкү маалыматтар камтылууга тийиш:

- фонддун аталышы, юридикалык дарегин;
- уюмдаштыруучулардын – жеке жактардын фамилиясы, аты-жөнү, туулган жылы, дареги, үй жана жумушчу телефондору көрсөтүлгөн тизме, ошондой эле уюмдаштыруучулардын – юридикалык жактардын аталышы, юридикалык дареги, орду, мамлекеттик каттоонун датасы менен номери жана байланыш телефондору көрсөтүлгөн тизме;
- уюмдаштыруучулар фондго өткөрүп берүүчү мүлктүн акчалай жана (же) башка түрдөгү жалпы наркы жана аны өткөрүп берүүнүн тартиби;
- фонддун уставын бекитүү жөнүндө;
- фонддун Башкармачылыгынын жана Байкоочу кеңешинин мүчөлөрүнүн аты-жөнү жана даректери.

Бардык уюмдаштыруучулар фондду уюштуруу жөнүндө чечимге кол коюуга жана өздөрү койгон колдорун нотариаттан ырастоого тийиш.

Фондду мамлекеттик каттоонун тартиби жана мөөнөттөрү – Кыргыз Республикасындагы бардык башка КЭУлар үчүн белгиленгендей эле болот.

Фондду керээз боюнча түзүү

Фонд нотариалдык жактан күбөлөндүрүлгөн керээздин негизинде түзүлүшү мүмкүн, анда КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 9-беренесинин жоболоруна ылайык фондду түзүү жөнүндө чечим жана башка документтер камтылышы керек.

Эгерде керээзде фондду каттоо үчүн документтерди даярдап, бул документтерди каттоо үчүн ыйгарым укуктуу мамлекеттик органга берүүгө тийиш болгон атайын аткаруучу көрсөтүлбөсө, керээз катталган нотариалдык кеңсе керээзди аткаруу боюнча укуктарга жана милдеттерге ээ болгон аткаруучуну дайындоого тийиш.

Эгерде керээзде фондду түзүү жөнүндө чечим КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 25-беренесинин талаптарына жооп бербесе (фондду түзүү жөнүндө чечимдин мазмуну тууралуу), керээз боюнча аткаруучу зарыл болсо фонддун Башкармачылыгынын жана Байкоочу кеңешинин мүчөлөрүн дайындай алат жана фондду түзүү жөнүндө чечимдин керээзде көрсөтүлбөгөн башка шарттарын аныктай алат.

Башкармачылыктын жана Байкоочу кеңештин мүчөлөрүн дайындаганга чейин керээзди аткаруучу фондду түзүү жөнүндө чечимден келип чыгуучу укуктарга жана фонддун уставына ылайык фондго берилген мүлктү башкаруу укугуна ээ болот.

Керээзди аткаруучу керээздин тапшырмасын жүзөгө ашырууга байланыштуу келип чыккан зарыл чыгымдарды, эгерде керээзде башкача белгиленбесе, иш жүзүндө жасалган негиздүү чыгымдардын суммасынын өлчөмүндө ордун толуктоону талап кылууга укуктуу.

Керээзди аткаруучунун ыйгарым укуктары фонд катталгандан кийин же фондду каттоого мүмкүн болбогондон кийин токтотулат.

Баштапкы капитал

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, фондду түзүү жөнүндө чечимде уюмдаштыруучулар фондго өткөрүп берген мүлктүн жалпы наркын көрсөтүү зарыл. Бирок, мыйзамдар мындай мүлктүн минималдуу өлчөмүнө жана

аны киргизүүнүн тартиби менен мөөнөтүнө карата кандайдыр бир талаптарды белгилебейт. Иш жүзүндө капиталы 1 сом болгон фонд түзсө болот же салым кошуу мөөнөтү чектелбестигин аныктаса болот, бул капиталсыз фондду түзүүгө барабар.

Бул жагдай КЭУнун өнүгүү этабында анчалык чоң көйгөй эмес, себеби улуттук мыйзамдар менен фонддорго атайын салык жеңилдиктери берилбейт. Ал эми калыптанып келе жаткан маданият жана кайрымдуулук инфраструктурасынын шартында бул мүмкүнчүлүк – нөлдөн баштап, акырындык менен капиталды топтоо – фонддун уюмдаштыруучулары үчүн да, коом үчүн да чоң пайда. Убакыттын өтүшү менен бул маселе мыйзамдык жөнгө салууну талап кылат деп болжолдонууда. Мисалы, Францияда кайрымдуулук (коомго пайдалуу) фонддун уюмдаштыруу капиталы 762 000 евродон кем болбошу керек.

§ 5. Фондду башкаруу

Фонддун башкаруу органдары

Фонддун башкаруу түзүмү кыйла татаал. Башкаруу чечимдерин уюмдаштыруучу же/жана Байкоочу кеңеш, ошондой эле Башкармачылык кабыл алышы мүмкүн.

Башкаруунун негизги органдары болуп Байкоочу кеңеш жана Башкармачылык саналат.

Байкоочу кеңеш – фонддун ишине, анын башкаруу органдары тарабынан чечимдерди кабыл алышына жана алардын аткарылышын камсыз кылууга, фонддун каражаттарынын пайдаланылышына, фонд тарабынан мыйзамдардын жана уставдын сакталышына көзөмөл жүргүзүүчү, ошондой эле фонддун ишине ички көзөмөл жүргүзүүчү фонддун жогорку башкаруу органы болуп саналат (КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 28-беренеси).

Мыйзамда фонддун Байкоочу кеңеши өз ишин коомдук башталышта жүргүзөөрү белгиленген. Ошол эле учурда мындай “башталыш” конкреттүү түрдө эмнеде билинери мыйзамда аныкталган эмес. Салт боюнча “коомдук башталышта” деп кайсы бир ишти ыктыярдуу жана акысыз негизде аткарууну түшүнүш керек, бирок Кыргыз Республикасынын мыйзамдары бул шарттарды эч жерде так аныктаган эмес. Мыйзамдарда “коомдук башталыштын” аныктамасы жок болгон учурда, бул ченем декларативдүү болуп саналат, башкача айтканда, эч нерсеге милдеттендирбейт.

КЭУ жөнүндө Мыйзамга ылайык (29-берене) *“эгерде уставда мүчөлөрдүн андан көп саны каралбаса, фонддун Байкоочу кеңешинин курамында үч мүчө болууга тий-*

иш. Укукка жөндөмдүү жеке жактар фонддун Байкоочу кеңешинин мүчөлөрү болушу мүмкүн”.

Байкоочу кеңештин мүчөлөрүн дайындоонун жана чакыртып алуунун жол-жобосу фонддун уставында белгиленүүгө тийиш.

Фонддун Байкоочу кеңешинин компетенциясына төмөнкүлөр кирет:

- фонддун ишине көзөмөл жүргүзүү жана ишинин багыттары менен саясатын аныктоо;
- уставга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү;
- фондду кайра уюштуруу жөнүндө чечим кабыл алуу;
- фонддун Башкармачылыгынын мүчөлөрүн дайындоо жана чакыртып алуу;
- наркы уставда аныкталгандан жогору болгон бүтүмдөрдү, ошондой эле уставда аныкталган мүлктүн айрым түрлөрү менен бүтүмдөрдү түзүү жөнүндө фонддун Башкармачылыгынын чечимдерин бекитүү;
- кызыкчылыктардын кагылышы болжолдонуп жаткан бүтүмдөрдү бекитүү;
- фонддун Башкармачылыгы даярдаган фонддун иши жөнүндө жылдык отчетту бекитүү;
- коммерциялык ишканаларга катышуу же катышууну токтотуу жөнүндө фонддун Башкармачылыгынын чечимдерин бекитүү;
- уставга ылайык башка маселелерди чечүү.

Башкармачылык – фондду башкаруунун аткаруучу органы болуп саналат, ал фондду башкарат жана үчүнчү жактар менен болгон мамилелерде анын кызыкчылыгын сүрөйт (КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 26-беренесинин 1-бөлүгү). Башкармачылык бир (жеке орган) жана андан көп (коллегиялдуу орган) мүчөлөрдөн – укукка жөндөмдүү жеке жактардан турушу мүмкүн.

Фондду башкаруунун жүрүшүндө Башкармачылык фонддун Байкоочу кеңешинин мыйзамдуу тескемелерин аткарууга тийиш.

Эгерде уставда же фонддун Байкоочу кеңешинин чечиминде каралбаса, фонддун Башкармачылыгынын мүчөлөрү өз милдеттерин үчүнчү жактарга өткөрүп бере алышпайт.

Уюмдаштыруучулар мыйзам менен фондду башкаруунун өзүнчө органы катары бөлүп каралбайт. Бирок, КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 28-беренесинин 5-бөлүгүнүн жоболоруна ылайык, “Фонддун Байкоочу кеңешинин ушул беренедө саналып өткөн компетенциясынын маселелерин кошуп алганда, фонддун ишинин ар кандай маселелерин чечүү устав тарабынан фондду уюмдаштыруучулардын компетенциясына таандык кылынышы мүмкүн”. Бул ченем уюмдаштыруучуга (уюмдаштыруучуларга) фонддун жогорку башкаруу органынын укуктарын ыктыярына жараша резервге

коюуга же фонддун уставында фонддун эки жогорку башкаруу органын жазууга мүмкүндүк берет:

1) Байкоочу кеңеш – бардык фонддор үчүн милдеттүү болгон жогорку башкаруу органы;

2) Уюмдаштыруучу – фонддор үчүн милдеттүү болбогон кошумча, резервдик башкаруу органы, ал фондду түзүүдө уюмдаштыруучулардын каалоосу боюнча уставда жазылышы мүмкүн, мында уюмдаштыруучулардын ыктыярына жараша аныкталган ыйгарым укуктары болот.

Мындан тышкары, эгерде уставда башкача белгиленбесе, эгерде фонддун уставында уюмдаштыруучу сыяктуу башкаруу органы сакталып калса, КЭУ жөнүндө Мыйзам (28-берененин 5-бөлүгү) уюмдаштыруучуга Байкоочу кеңештин каалаган чечимине veto коюу укугун берет (бир нече уюмдаштыруучу болсо, veto коюу үчүн алардын бир добуштан макулдугу талап кылынат).

Кворум

Фондду түзүүдө жана аларды фонддун Уставында бекитүүдө фонддун башкаруу органдарынын ишин уюштуруу боюнча маселелердин көпчүлүгүн уюмдаштыруучулардын кароосуна берүү менен, мыйзам чыгаруучу фонддун Башкармачылыгынын жана Байкоочу кеңешинин отурумдарынын кворуму боюнча талаптарды да бекем аныктаган. *Байкоочу кеңештин мүчөлөрүнүн жарымы отурумга катышса, отурумдун кворуму болот, ал эми анын мүчөлөрүнүн жарымынан кем эмес отурумга катышса, Башкармачылыгынын кворуму болот.*

Мындай маселелерди императивдик жөнгө салуу диспозитивдүүлүк принцибинен алыстоонун мисалы болуп саналат. Адатта, мындай ченемдер диспозитивдүү жөнгө салуу үчүн “эгерде уставда башкача белгиленбесе” деген салттуу сүйлөм менен башталат же аяктайт. Ошентип, фонд уставга өзгөртүүлөрдү киргизүү же фонддун максаттарын өзгөртүү сыяктуу фонддун тагдырын чечкен маселелерди кароодо көбүрөөк кворум чогултуу же фонддун башкаруу органдарынын мүчөлөрүнүн 100% катышуусу жөнүндө талапты кое албайт.

КЭУ жөнүндө Мыйзамдын (28-берененин 4-бөлүгү) фонддун Байкоочу кеңешинин отурумдарында кворум жөнүндө ченемди “анын мүчөлөрүнүн жарымынан көбү” деген туюндурмага өзгөртүү туура болмок. Антпесе, фонддун Байкоочу кеңешинин мүчөлөрүнүн жарымы бир отурумду, ал эми экинчи жарымы башка отурумду өткөрүп, бул отурумдарда (КЭУ жөнүндө Мыйзамдын кворум боюнча талаптарын сактоо менен өткөрүлгөн отурумдарда) кабыл алынган чечимдер бири-бирине карама-каршы келген туңгуюк абалга туш болушу мүмкүн.

Башкаруу органдарынын чечимдерин соттук аткаруу

КР Граждандык кодекси (163-берене) сотко фонддун уставына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча чечимдерди кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет. Ошону менен бирге мыйзамдарда зарыл болгон учурда фонддун жогорку коллегиялуу башкаруу органы катары Байкоочу кеңештин жаңы курамын түзүү боюнча соттун ыйгарым укуктары каралган эмес. Байкоочу кеңештин бардык мүчөлөрү кандайдыр бир себептерден улам өз милдеттерин аткара албай, ал эми уюмдаштыруучунун (уюмдаштыруучулардын) көзү тирүү болбосо, же фонд керээз боюнча түзүлсө, фонддун мындан аркы ишин токтотууга алып келиши мүмкүн болгон жана соттун жогоруда көрсөтүлгөн ыйгарым укугу зарыл болгон эң кеңири таралган учур. Ошондо фонддун Байкоочу кеңешинин жаңы мүчөлөрүн уюмдаштыруучу (же фонддун иштебей калган Байкоочу кеңеши) шайлай албай калгандыктан мындай ыйгарым укукту (фонддун Байкоочу кеңешинин жаңы мүчөлөрүн дайындоо боюнча) кызыкдар жактардын арызы боюнча сотко өткөрүп берүү туура болмок, ошондо фонд андан ары өз ишин уланта алмак.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарындагы бул боштукту туура толтуруп, эгерде бул орган башка жол менен түзүлбөсө, фонддун Байкоочу кеңешинин жаңы курамын түзүү боюнча укукту сотко өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгүн караштыруу туура болмок.

§ 6. Фонддун ишин токтотуу

Фонд бардык юридикалык жактар үчүн белгиленген жалпы тартипте жоюлушу мүмкүн (КР ГКнын 163-беренеси).

Фонд төмөнкүдөй учурларда ишин токтотушу мүмкүн:

- 1) ыктыярдуу тартипте, анын ыйгарым укуктуу башкаруу органдарынын тиешелүү чечими боюнча, же
- 2) бардык юридикалык жактар үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда мажбурлоо тартибинде.

Фонддун иши ыктыярдуу тартипте токтотулган учурда фондду жоюу жөнүндө чечимди фонддун уставы менен ыйгарым укук берилген анын тиешелүү башкаруу органдары – фонддун уюмдаштыруучусу же Байкоочу кеңеши кабыл алса болот.

Фондду жоюу КР Граждандык кодексинин 98-беренесинде каралган тартипте жүзөгө ашырылат. Фонд жоюлган учурда кредиторлордун талаптары канааттандырылгандан кийин калган анын мүлкү уставда каралган максаттарга жумшалат (КР ГКнын 163-беренеси жана КЭУ жөнүндө Мыйзамдын 16-беренеси).

19-бап. Мекемелер

§ 1. Мекеме түшүнүгү

Мекеме коммерциялык эмес уюмдардын (КЭУ) бир түрү болуп саналат, алар коммерциялык уюмдар менен катар экономикалык иш-аракеттерге да катышышат.

Түзүү ыкмалары, мүлктүн укуктук абалы, уюмдун укукка жөндөмдүүлүгү, жарамдуулугу, мекеменин уюмдаштыруучуларынын башкаруу органдарын түзүү тартиби жана өз милдеттенмелери боюнча жарандык-укуктук жоопкерчилиги КЭУнун башка формаларынан жана башка юридикалык жактардан олуттуу айырмаланат.

Азыркы учурда мекемелердин санына төмөнкү уюмдар кирет:

- 1) төмөнкү чөйрөлөрдө калкка кызмат көрсөтүүчү уюмдар:
  - билим берүү (бала бакчалар, мектептер, университеттер),
  - саламаттыкты сактоо (бейтапканалар, ооруканалар),
  - маданият жана искусство (музейлер, театрлар),
  - изилдөө борборлору жана институттары;
  - жана башка уюмдар,

- 2) мамлекеттик органдар (парламент, президент, өкмөт, министрликтер жана административдик ведомстволор, соттор) жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, - үчүнчү жактар менен мүлктүк мамилелерде мекеме макамы бар уюм катары таанылышат.

Менчик формасы боюнча мекемелер мамлекеттик, муниципалдык жана жеке болушу мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинде “менчик ээси тарабынан башкаруучу, социалдык-маданий же коммерциялык эмес башка функцияларды ишке ашыруу үчүн түзүлгөн жана ал тарабынан толук же жарым-жартылай каржылануучу мамлекеттик же башка уюм мекеме катары таанылат” деп аныкталган (КР Граждандык кодексинин 164-беренеси).

Мекемелердин ӨЭУга (өкмөттүк эмес уюмдарга) тийиштүүлүгү боюнча. ӨЭУга мамлекеттик жана муниципалдык мекемелер, ошондой эле мамлекеттик жана муниципалдык органдар кирбейт. ӨЭУга калкка кызмат көрсөтүүчү, социалдык-маданий же коммерциялык эмес мүнөздөгү башка функцияларды ишке ашырууда коомго көмөк көрсөтүүчү жеке менчик мекемелерди гана киргизүүгө болот.

Адатта мекемелер менчигинин түрүнө карабастан (мамлекеттик, муниципалдык же жеке) калкка саламаттыкты сактоо, билим берүү, маданият жаатында жана башка багыттарда кызмат көрсөтүшөт. Мисалы, медициналык клиника, мектеп же университет бир нече максаттарда жана формаларда түзүлүшү мүмкүн:

- 1) Калкка кызмат көрсөтүү үчүн *мамлекеттик же муниципалдык мекеме* (КЭУ) катары;
- 2) Эгерде жеке жактар – мекеменин уюмдаштыруучулары коомго пайда алып келүүнү каалашса жана мында пайда алуу максатын көздөбөсө, *жеке мекеме* (КЭУ);
- 3) Эгерде жеке жактар – коммерциялык уюмдун уюмдаштыруучулары пайда алууну, медициналык, билим берүү, маданий же башка кызматтарды көрсөтүүдөн акча тапкысы келсе, *жеке коммерциялык уюм* (жоопкерчилиги чектелген коом, акционердик коом же коммерциялык уюмдун башка формасында).

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жарандарга жана юридикалык жактарга ар кандай формада ушундай түрдөгү тейлөөчү уюмдарды өз ыктыярына жараша түзүүгө укук берет:

- 1) коммерциялык же коммерциялык эмес;
- 2) мамлекеттик же жеке.

Мамлекеттик органдардын – мекемелердин укуктук статусунда өзгөчөлүктөр бар, алар өздөрүнүн укуктук мамилелеринде ар кандай укуктук статуска ээ болушат. Алсак, министрликтер жана административдик ведомстволор өздөрүнүн уюштуруучулук-укуктук формасы боюнча мекемелер болуп саналышат, ал эми административдик-укуктук статусу боюнча алар бийлик ыйгарым укуктары бар мамлекеттик органдарга кирет. Башкача айтканда, министрликтер жана административдик ведомстволор мекеме катары укуктун башка субъектери менен жарандык-укуктук мамилелерге киргенде (мисалы, аларга таандык имаратты оңдоо жөнүндө келишим түзгөндө) – алар башка тарапта бар болгон укуктар менен милдеттерге ээ болушат (мисалы, мекеме ремонт иштери жөнүндө келишим түзгөн жеке курулуш компаниясы менен) жана бул келишимдин тараптары тең укуктуу болушат. Келишим бузулган учурда, келишимдин эки тарабы тең сотко бере алат, сот алардын ортосундагы талашты тең укуктуу тараптар катары карайт. Бирок, министрлик же административдик ведомство укуктун башка субъектери менен административдик-укуктук өз ара мамилелерди түзгөндө (мисалы, алар башка уюмга карата административдик укук бузуу жөнүндө ишти караганда), алар укук бузуучуну жоопкерчиликке тартуу боюнча ыйгарым укуктарга ээ мамлекеттик орган катары иш алып барышат, бул жерде укуктук мамилелердин тараптарынын ортосунда теңчилик болбойт.

§ 2. Мекеменин укуктук статусу

Мекемени каттоо, кайра каттоо жана жоюу тартиби

Мекемелердин иши 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган КР Граждандык кодекси, 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамы, ошондой эле башка ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салынат.

КР Граждандык кодексинин 164-беренесине ылайык мекеме “... үчүн менчик ээси мамлекеттик жана башка уюм тарабынан түзүлгөн...” болуп саналаарын эске алып, бул ченемди окуп жатканда мекеме бир гана менчик ээси (уюмдаштыруучу) тарабынан түзүлүшү мүмкүн деген пикир калыптанышы ыктымал. Бирок атайын ченемдик укуктук актынын – “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын ченемдеринде *мекеме бир же андан ашык укукка жөндөмдүү жеке же (жана) юридикалык жактар тарабынан белгисиз же белгилүү мөөнөткө түзүлүшү мүмкүн экендиги* түздөн-түз каралган.

Мекеме менчик ээсинин же менчик ээлеринин чечими боюнча түзүлүп, анда төмөнкү маалыматтар камтылышы керек:

- мекеменин аталышы, юридикалык дарегин;
- менчик ээсинин – жеке жактардын фамилиясын, аты-жөнүн, туулган жылын, дарегин, үйүнүн жана жумушчу телефонун көрсөтүү менен тизмесин, ошондой эле уюмдаштыруучулардын – юридикалык жактардын аталышын, юридикалык дарегин, ордун, мамлекеттик каттоонун датасы менен номерин жана байланыш телефондорун көрсөтүү менен тизмесин;
- менчик ээси (менчик ээлери) мекемеге өткөрүп берүүчү мүлктүн акчалай жана (же) башка түрдөгү жалпы наркын жана аны өткөрүп берүүнүн тартибин;
- мекеменин уставын бекитүү жөнүндө;
- мекеменин Башкармачылыгынын жана мекеменин Байкоочу кеңешинин мүчөлөрүнүн аттарын жана даректерин.

Бардык менчик ээлери мекемени түзүү жөнүндө чечимге кол коюуга жана өздөрү койгон колдорду нотариаттан ырастатууга тийиш (“Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын 32-беренеси).

Мекеменин уюмдаштыруучусу юридикалык жак болгон учурда, чечимге ошол юридикалык жактын жетекчиси кол коет жана анын колтамгасы ошол юридикалык жактын мөөрү менен ырасталат же нотариатта күбөлөндүрүлөт.

Мекеменин уюмдаштыруу документтери болуп устав (же жобо), ошондой эле мекемени түзүү жөнүндө уюмдаштыруучунун (же уюмдаштыруучулардын) чечими саналат.

Уставда мекеменин уюштуруу жана иштөө принциптери, максаттары жана милдеттери, ошондой эле негизги иш багыттары; анын органдарынын укуктук абалы, аны түзүүнүн, кайра уюштуруунун жана жоюунун тартиби; иш мөөнөтү, чечимдерди кабыл алуу тартиби; ошондой эле мекеменин мүлкүн жана финансылык каражаттарын сатып алуу, пайдалануу, тескөө тартиби камтылат.

Мекемелердин айрым түрлөрү үчүн мыйзамдарда уставда чагылдырылууга тийиш болгон атайын, кошумча талаптар белгиленген. Мисалы, “Билим берүү жөнүндө” КР Мыйзамынын 10-беренесине ылайык *билим берүү уюмунун уставында төмөнкүдөй милдеттүү бөлүмдөр көрсөтүлөт:*

- аталышы, жайгашкан жери (юримдикалык дареги) жана уюмдаштыруучу (уюмдаштыруучулар);
- ишинин предмети жана максаты;
- билим берүү жана башка кызмат көрсөтүүлөрдүн тизмеси, кызмат көрсөтүүлөрдүн тартиби;
- билим берүү уюмуна кабыл алуунун тартиби;
- окуп жаткандарды чыгарып жиберүү тартиби;
- окуу процессин, анын ичинен окутуунун жана тарбиялоонун тилин (тилдерди), окуп жаткандарга сабак берүү режимин, окуучулардын кийиминин формасын уюштуруу;
- билим берүү уюмунун кызматкерлеринин штатын түзүүнүн тартиби, эмгекке акы төлөөнүн шарты жана тартиби, алардын укуктары жана милдеттери;
- каржылоонун, чарбалык иштин түзүмү жана тартиби, билим берүү уюмунун ишин финансылык, материалдык-техникалык жактан камсыз кылуунун булактары;
- билим берүү уюмунун органдары, алардын компетенциясы жана башкаруу тартиби;
- уставын өзгөртүүнүн тартиби;
- билим берүү уюмун кайра уюштуруунун жана жоюунун тартиби.

Башка бардык юридикалык жактар сыяктуу эле мекемелер да юридикалык жактын статусун ала алышат, бул үчүн алар КР Юстиция министрлигинде (эгерде чет өлкөлүк уюмдаштыруучулар болсо) же юридикалык жактын жайгашкан жери боюнча анын облустук башкармалыктарында (каттоочу орган) мамлекеттик каттоодон өтүүгө тийиш.

Мекемени каттоо үчүн тийиштүү каттоочу органга төмөнкүлөр берилет:

- мекемени каттоо жөнүндө арыз;
- мекемени түзүү жөнүндө чечим;
- мекеменин жетекчиси кол койгон уставдын эки нускасы;
- фамилиясын, атын, атасынын атын, туулган жылын, шайлануучу кызматын көрсөтүү менен мекеменин жетектөөчү органдарынын мүчөлөрүнүн тизмеси;
- фамилиясын, атын, атасынын атын, туулган жылын жана дарегин көрсөтүү менен мекемени түзгөн уюмдаштыруучулардын тизмеси.

Зарыл документтер тиркелеген арыз берилген күндөн тартып 5 күндөн кечиктирбестен мекемени каттоо каттоочу органдын милдети болуп саналат. Арыз берилген күн болуп документтердин толук пакети түшкөн күн эсептелет.

Бардык юридикалык жактар сыяктуу эле мекемени мамлекеттик каттоонун датасы болуп каттоочу орган тиешелүү буйрукту чыгарган күн эсептелет.

Берилген уюмдаштыруу документтери Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында көрсөтүлгөн талаптарга шайкеш келбегендиги мекемени мамлекеттик каттоодон баш тартуунун себеби болушу мүмкүн. Эгерде каттоодон баш тартылса, анда каттоочу орган конкреттүү мыйзамды бузууга шилтемени камтыган жүйөлүү баш тартууну арыз берилген күндөн тартып 5 күндүн ичинде мекемеге жазуу жүзүндө берүүгө милдеттүү.

Мекеме төмөнкү учурларда мамлекеттик кайра каттоо жол-жобосунан өтүүгө милдеттүү:

- өзгөртүп түзүү, бөлүп чыгаруу, кошуу формасында кайра уюштурулганда;
- фирмалык аталышы өзгөртүлгөндө;
- уюмдаштыруу документтерине өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилгенде же уюмдаштыруу документтери жаңы редакцияда бекитилгенде;
- мекеменин уюмдаштыруучуларынын курамы өзгөргөндө;
- жайгашкан жерине карабастан каттоочу органда катталууга тийиш болгон мекемелерди кошпогондо, юридикалык жактардын жайгашкан жери өзгөргөндө (бир облустан экинчи облуска, же болбосо облустан Бишкек (Ош) шаарына жана тескерисинче);
- юридикалык жактын органы же сот тарабынан аны кайра каттоодон өткөрүү жөнүндө чечим кабыл алынганда.

Катышуучу катышуучулардын курамынан чыккандыгына байланыштуу мекемени кайра каттоодо курамдан чыгуу жөнүндө кошумча арыз берилет. Катышуучунун – жеке жактын курамдан чыгуу жөнүндө арызына жеке адам кол коет жана анын колтамгасы нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт. Катышуучунун – юридикалык жактын чыгуу жөнүндө арызына жетекчи кол коет, юридикалык жактын мөөрү менен ырасталат же анын колтамгасы нотариалдык жол менен күбөлөндүрүлөт.

Уюмдаштыруучулардын курамына жаңы уюмдаштыруучунун киргизилгендигине байланыштуу мекемени кайра каттоодо жаңы катышуучуну киргизүү жөнүндө кошумча чечим берилет, ал чечимди уюмдаштыруучулар бир добуштан кабыл алууга тийиш.

Мекемелерди жоюу тартиби банкроттук жөнүндө жоболорду кошпогондо, башка юридикалык жактарды жоюу тартибине окшош болот. Жалпы эреже боюнча,

эгерде кредиторлордун талаптарын канааттандыруу үчүн жоюлуп жаткан юридикалык жактын акча каражаты жетишсиз болсо, анда ал банкроттук жолу менен жоюлушу мүмкүн. Бирок мекемелерге карата бир эреже белгиленген: жоюлуп жаткан мекеменин акча каражаттары кредиторлордун талаптарын канааттандыруу үчүн жетишсиз болгон учурда кредиторлор талаптардын калган бөлүгүн ошол мекеменин мүлкүнүн менчик ээсинин эсебинен канааттандыруу жөнүндө доо менен сотко кайрылууга укуктуу.

Мекеменин укуктары жана милдеттери

Мекеме мамлекеттик каттоодон өткөндөн кийин юридикалык жактын статусуна ээ болот, мындан улам юридикалык жактарга таандык болгон укуктардын жана милдеттердин жыйындысын кошо алат. Алар: укукка жөндөмдүүлүк жана аракетке жөндөмдүүлүк, өзүнүн атынан мүлктүк жана мүлктүк эмес укуктарды алуу жана жүзөгө ашыруу укуктары, сотто доогер жана жоопкер болуу укугу. Мындай уюм өзүнүн уставдык максаттарына жетүүгө багытталган юридикалык аракеттерди жүзөгө ашырууга укуктуу. Мекемелерге экономикалык (анын ичинде ишкердик) ишти жүзөгө ашырууга мекемени түзүүнүн максаттарына жетүү үчүн гана жол берилет. Мында, эреже катары, кеп билим берүү, илимий-изилдөө, маданий, тарбиялык, медициналык, спорттук жана башка кызматтарды акынын негизинде көрсөтүү жөнүндө болууда (өздүк наркы боюнча же өздүк наркынан жогору).

Мекеменин иш-аракеттин тигил же бул түрүн жүзөгө ашыруусунун укук ченемдүүлүгү, биринчи кезекте, анын укуктук жөндөмдүүлүгү менен аныкталат. Мекемелердин укуктук жөндөмдүүлүгү ар түрдүү жана мекеме кандай иш жүргүзгөнүнө жараша болот. Мекемелердин укуктук жөндөмдүүлүгү, биринчи кезекте, аларды түзүү максаты менен аныкталат. Ушундан улам, уюмдун тигил же бул иш-аракетти жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгү уюмдун укуктук жөндөмдүүлүгүнүн тиби менен аныкталат: *жалпы же атайын*.

Иш-аракеттердин лицензиялануучу түрлөрүн жүргүзбөгөн мекемелер (мисалы, изилдөө институттары, музейлер же театрлар) жалпы укук жөндөмдүүлүгүнө ээ, башкача айтканда, алар юстиция органдарында юридикалык жак катары катталгандан кийин өз ишин жүзөгө ашырууга кошумча уруксат албаса болот.

Кыргыз Республикасынын лицензиялоо жөнүндө мыйзамдарында саналган иш-аракеттердин айрым түрлөрүн жүзөгө ашыруу үчүн бул иш-аракеттерди кандай уюм жасаарына карабастан - жеке мекемелер, коммерциялык компаниялар же мамлекеттик мекемелер – алар лицензия алуусу зарыл. Башкача айтканда иш-аракеттердин бул түрлөрүн жүзөгө ашыруу үчүн атайын укук жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу

зарыл. Мисалы, Кыргыз Республикасында билим берүү же медициналык иш менен алектенүүгө иштин ушул түрлөрүн жүзөгө ашырууга лицензия алган юридикалык жактар гана укуктуу. Билим берүү же медициналык ишти жүзөгө ашыруу үчүн түзүлгөн мекемелер юстиция органдарында юридикалык жак катары катталгандан кийин бул лицензияларды берүү боюнча тиешелүү ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардан да лицензия алууга тийиш:

- билим берүү иш-аракетине лицензияны Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги берет,
- медициналык иш-аракетке лицензияны Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлиги берет.

Билим берүү же медициналык ишти жүзөгө ашырууга лицензия алуу үчүн мекемелер бул үчүн мыйзамда белгиленген бардык талаптарга шайкеш келиши керек: тиешелүү имараты, квалификациялуу кызматкерлери, керектүү жабдуулары жана башкалар болууга тийиш.

Бардык мекемелер ар кандай экономикалык (анын ичинде – ишкердик) иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн түзүлөт. Алар түзүлгөн максаттарына, уюмдаштыруучу тарабынан каржылоонун көлөмүнө жана өзүнүн уставдары менен жоболорунда жазылган экономикалык иш-аракеттин режимине жараша:

1) акысыз кызматтарды көрсөтө алат. Мисалы, (а) мамлекеттик мектептер, ооруканалар, бала бакчалар жана башка мекемелер, (б) жеке коомго пайдалуу / кайрымдуулук мекемелери;

2) калктын бир аз кошо каржылоосу менен арзан кызматтарды көрсөтө алат (өздүк наркта же андан төмөн баа боюнча). Мисалы, (а) мамлекеттик ооруканалар, бала бакчалар жана башка мекемелер, (б) жеке коомго пайдалуу / кайрымдуулук мекемелери;

3) өздүк наркы боюнча же өздүк наркынан жогору акынын негизинде кызматтарды көрсөтө алат. Мисалы, жеке мекемелер.

Уставда көрсөтүлгөн максаттарга жетүү үчүн мекеме төмөнкүлөргө укуктуу:

- өз иши жөнүндө маалыматты эркин таратууга;
- мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын чечимдерин иштеп чыгууга катышууга;
- жалпыга маалымдоо каражаттарын түзүүгө жана басма ишин жүзөгө ашырууга;
- мамлекеттик органдарда, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында жана коомдук бирикмелерде өз укуктарын, мыйзамдуу кызыкчылыктарын сүрөөгө жана коргоого;
- коомдук турмушка тиешелүү ар кандай маселелер боюнча демилгелерди көтөрүүгө, мамлекеттик органдарга сунуштарды киргизүүгө;
- өз ишин пландаштырууга жана аткарылып жаткан иштерге, көрсөтүлүүчү кызматтарга, өндүрүлүүчү продукцияга болгон суроо-талапка жараша өнүгүү келечегин аныктоого;

- эмгек акысын аныктоого жана анын формасы менен системасын, уюштуруу түзүмүн жана штаттык ырааттамасын белгилөөгө;
- өзүндө болгон финансылык ресурстардын, насыялардын, ссудалардын жана башка каржылоо булактарынын эсебинен негизги жана жүгүртүүдөгү каражаттарды сатып алууга же ижарага алууга,
- башка иш-аракеттерди жүзөгө ашырууга.

Мекемелердин укуктарындагы айрым чектөөлөр Кыргыз Республикасынын жарандык мыйзамдарында тикелей каралган, атап айтканда мекеменин менчик ээлери тарабынан каржыланган мекемелер менчик ээсинин уруксаты менен гана чарбалык коомдордун катышуучусу жана командиттик шериктиктердин салым кошуучулары боло алышат.

Укуктар менен катар мекемелерде милдеттердин белгилүү бир көлөмү да бар. Бул төмөнкүлөрдү камтыйт: мыйзамдарды, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптерин жана ченемдерин, өзүнүн уставын сактоо; бухгалтердик эсепти жүргүзүү, статистикалык отчеттуулукту жүргүзүү жана башка милдеттерди аткаруу. Башка бардык юридикалык жактар сыяктуу эле мекемелер белгиленген мөөнөттө тиешелүү мамлекеттик органдарга салыктарды жана камсыздандыруу төгүмдөрүн төлөө жөнүндө отчет берүүгө, ошондой эле статистика органдарына өз иштери жөнүндө маалымат берүүгө тийиш.

Мекеменин мүлкү

Бекитилип берилген мүлккө ээлик кылуу, пайдалануу жана тескөө боюнча мекемелердин укуктары бири-биринен айырмаланат жана мекеменин түрүнө (мамлекеттик же жеке менчик болгонуна), ошондой эле уюмдаштыруучулардын мүлктү түзүлүп жаткан мекемеге өткөрүп берүү жөнүндө чечимине (менчик укугунда же оперативдүү башкаруу укугунда) жараша болот.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык мамлекеттик жана муниципалдык мекемелерге мүлк *оперативдүү башкаруу* укугунда бекитилип берилет.

Мүлктү *оперативдүү башкаруу* укугу – бул жарандык мыйзамдардагы мүлктүк укуктардын өзгөчө түрү. КР Граждандык кодексинин 231-беренесинин 3-бөлүгүнө ылайык оперативдүү башкаруу укугу төмөнкүнү билдирет: “*мекеме өзүнө бекитилген мүлктү жана ага смета боюнча бөлүнүп берилген каражаттын эсебинен сатылып алынган мүлктү, ошол мүлктүн менчик ээсинин макулдугу боюнча гана ажыратып алууга же башка жол менен тескөөгө укуктуу. Ошол мекеменин кирешесин бөлүштүрүү тартиби анын мүлкүнүн менчик ээси тарабынан аныкталат*”.

Жеке менчик мекемелерге келсек, мекемени түзүүдө уюмдаштыруучулар өздөрү мүлктү бекитүү режимин тандап алышат. Алар мүлктү мекемеге *менчик укугу же оперативдүү башкаруу укугу* менен өткөрүп бере алышат (ыктыярына жараша).

Эгерде мекемени бир нече уюмдаштыруучулар түзсө, алардын ар бири мекемеге өткөрүп берген мүлккө менчик укугунда ээ болот, башкача айтканда, мекеменин мүлкү аларга үлүштүк менчик укугунда таандык болот жана андан ары мекеме сатып алган мүлк да мекеменин мүлкүндөгү үлүштөргө өлчөмдөш үлүштүк менчик укугунда таандык болот.

Менчик ээсинин укуктары менчик ээсинин укук мураскорлоруна өткөрүлүп берилиши мүмкүн. Бирок ал түзүлгөндөн кийин мүлктү мекемеге өткөрүп берген адам, эгерде ал мекемеге ушул фактыны юстиция органдарында тариздөө менен кошо уюмдаштыруучу катары кабыл алынбаса, мекеменин менчик ээсинин укугуна ээ болбойт.

КР Граждандык кодексинин 231-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык, *мекемеге оперативдүү башкаруу укугунда бекитилген мүлктүн менчик ээси ашыкча, пайдаланылбаган же болбосо багытына жараша пайдаланылбаган мүлктү алып коюуга жана аны өз билгениндей пайдаланууга укуктуу.*

Эгерде уюмдаштыруу документтерине ылайык мекемеге киреше берүүчү иш жүргүзүү укугу берилсе, анда мындай иш жүргүзүүдөн түшкөн киреше жана ошол кирешенин эсебинен сатылып алынган мүлк мекеменин өз алдынча башкаруусуна алынат жана өзүнчө баланстагы эсепте болот (КР ГКнын 231-беренесинин 3-бөлүгүнүн 2-пункту).

§ 3. Мекеменин башкаруу органдары

Мекеме – бул мүчөлүк уюм эмес, ошондуктан бул юридикалык жактардын аткаруу органдарын түзүүдө жана алардын укуктук абалында менчик ээсинин жана мекемени башкарууну жүзөгө ашыруучу жактардын кызыкчылыктары бири-бири менен тыгыз байланышта.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары уюмдаштыруучуларга алардын башкаруу органдарын түзүүгө эркиндик берет.

Иш жүзүндө мекемени башкаруу төмөндөгү мүмкүн болгон үч ыкманын бири боюнча жүзөгө ашырылат:

1) Менчик ээси (уюмдаштыруучу) мекемени башкарууну түздөн-түз ишке ашырат, ошол эле учурда жогорку да, аткаруучу да органдын функцияларын аткарат

(мисалы, өзүн директордун кызмат ордуна дайындоо менен);

2) Менчик ээси (уюмдаштыруучу) мекеменин жогорку башкаруу органы болуп саналат, ал аткаруу органын (коллегиалдуу же жеке) түзөт (жалдайт);

3) Менчик ээси (уюмдаштыруучу) мекемени башкарууга түздөн-түз катышпастан, мекемени башкаруунун жогорку (мисалы, Байкоочу кеңеш) жана аткаруучу (коллегиалдуу же жеке) органдарын түзөт.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык мекеменин башкаруу органдарынын түзүмүн, аны түзүүнүн жана ишинин тартибин, ошондой эле ыйгарым укуктарын мекеменин уставында менчик ээси аныктайт.

Юридикалык жактын органдары катары жетектөөчү жана көзөмөлдөөчү органдар чыгат, КР Граждандык кодексинин 88-беренесине ылайык, алар аркылуу мекеме жарандык укуктарга ээ болот жана жарандык милдеттерди өзүнө алат.

Эреже катары, мекеменин жогорку органы болуп Уюмдаштыруучу (эгерде мекеме бир адам тарабынан түзүлсө) же Уюмдаштыруучулардын чогулушу (эгерде мекеме бир нече адам тарабынан түзүлсө) саналат.

Жогорку органдын компетенциясына уставда чагылдырылууга тийиш болгон мекеменин ишинин эң маанилүү маселелери кирет:

- уставга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү;
- мекеменин ишинин артыкчылыктуу багыттарын, анын мүлкүн пайдалануунун тартибин аныктоо;
- жаңы катышуучуларды кабыл алуу жана катышуучулардын санынан чыгаруу (эгерде уставда башкача аныкталбаса);
- башкаруу органдарын түзүүнүн тартиби;
- иш-аракети жөнүндө жылдык отчетту жана жылдык балансты бекитүү;
- филиалдарды жана өкүлчүлүктөрдү түзүү жөнүндө чечим;
- башка юридикалык жактардын ишине катышуу;
- кайра уюштуруу жана жоюу;
- устав менен мекеменин башка органдарынын компетенциясына киргизилгендерин кошпогондо, башка маселелер.

Мекеме башка башкаруу органдарын да түзө алат. Мисалы, мекеменин аткаруу органы коллегиалдуу да, жеке да аткаруу органы болушу мүмкүн (башкармачылык, директор, президент ж.б.). Мекеменин аткаруу органдарынын компетенциясына анын жогорку органынын компетенциясына кирбеген бардык башка маселелерди чечүү кирет.

Уюмдаштыруучулардын каалоосу боюнча мекемеде байкоочу орган (байкоочу кеңеш, кеңеш ж.б.) түзүлүшү мүмкүн.

§ 4. Мекеменин жоопкерчилиги

Мыйзамдар бузулган учурда мекемелер белгиленген жоопкерчиликке тартылышат.

КР Граждандык кодексинин 164-беренесинин 4- бөлүгүнө ылайык, мекеме өзүнүн милдеттенмелери боюнча карамагындагы акча каражаттары менен жооп берет. Алар жетишсиз болсо, мекеменин милдеттенмелери боюнча субсидиардык жоопкерчиликти менчик ээси тартат.

Субсидиардык жоопкерчилик – бул мыйзамга же милдеттенменин шартына ылайык негизги карызкор болгон башка жактын жоопкерчилигине кошумча жоопкерчиликти көтөргөн жактын жоопкерчилиги. Мекемелерге карата менчик ээлеринин субсидиардык жоопкерчилиги жарандык-укуктук милдеттенмелердин шарттарынын (мисалы, кепилдиктин алкагында) негизинде эмес, мыйзамдын ченемдеринин, атап айтканда, КР Граждандык кодексинин жана “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” КР Мыйзамынын жоболорунун негизинде келип чыгат.

КР Граждандык кодексинин талаптарына ылайык субсидиардык жоопкерчилиги бар жакка талап койгонго чейин кредитор негизги карызкорго талап коюуга тийиш.

Жалпы эреже боюнча, эгерде негизги карызкор кредитордун талабын канааттандыруудан баш тартса же канааттандыруудан четтесе, бул талап субсидиардык жоопкерчилиги бар жакка коюлушу мүмкүн. Бирок мекемелерге карата атайын эреже бар, ага ылайык кредитордун талаптарын канааттандыруу үчүн мекеменин акча каражаттары жетишсиз болгон учурда мекеменин менчик ээсине талаптар коюлушу мүмкүн.

Ошентип, мекеменин ишкердикти жүзөгө ашыруу тобокелдигинин өз алдынчалыгы мекеменин акча каражаттарынын жетишсиздигинен келип чыккан мекеменин менчик ээсинин субсидиардык жоопкерчилиги менен чектелет. Мында мекеменин кредиторлоруна карызды төлөө үчүн менчик ээсинин мүлкү жетишсиз болуп калышы мүмкүн. Мындай учурлар мыйзамдар менен түздөн-түз жөнгө салынган эмес, бирок юридикалык жактардын жоопкерчилиги жөнүндө жалпы эрежелер боюнча, мындай кырдаал мекеменин ээсинин банкроттугуна алып келет.

20-бап. Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу (АКӨБ) органдары

§1. АКӨБ түшүнүгү жана анын пайда болгон тарыхы

Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары (АКӨБ) жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын (ЖӨБ) түзүмүнө кирбейт, бирок жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү боюнча жарандык катышуу институту катары ЖӨБдүн жалпы системасынын бир бөлүгү болуп саналат.

АКӨБдүн пайда болуу жана өнүгүү тарыхы

Белгилүү болгондой, ЖӨБ жамааттык өз алдынча башкаруунун алгачкы формаларынан өнүккөн. Жашоонун катаал шарттарынан улам адамдар чогуу тамак-аш табууга жана башка бир катар милдеттерди аткарууга аргасыз болушкан. Мына ушундан жалпы, топтук кызыкчылыктардын атынан ар бир адамдын кызыкчылыгын чектеген, чогуу жашоону уюштуруунун белгилүү эрежелери пайда болгон. Адамдардын бул уюшкандыгы жергиликтүү АКӨБдүн баштапкы бүчүрү болуп саналат.

Адамдын жашоосунун өнүгүшү менен алардын өзүн-өзү уюштуруусунун формалары да татаалдашкан. Заманбап мааниде ЖӨБ XVIII-XIX кылымдарда түптөлө баштаган. Бул маалга карата Европа өлкөлөрүндө “*өлкөнүн борбордук бийлик органдарынын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын күнүмдүк жашоосуна кийлигишүүсүн чектөө, мамлекеттик кызматкерлер тарабынан алардын мүлкүн жана чарбасын башкарууга кийлигишүүсүнө жол бербөө*” концепциясы калыптанып калган. Ошол учурда ЖӨБ жөнүндө алгачкы теориялар жана жергиликтүү аймактык коомдук өз алдынча башкаруунун ишин жөнгө салуучу биринчи мамлекеттик мыйзамдар пайда болгон (Англияда, Францияда, Пруссияда). Мисалы, Пруссиянын шаардык уставында (1808-жылы) жарандардын ЖӨБ органдарын түзүү укугу, демек, жарандардын жергиликтүү маанидеги иштерди башкарууга тикелей катышуу укугу жарыяланган. ЖӨБгө, жергиликтүү жамааттарга болгон укуктун мыйзам менен бекемделиши Бельгиянын 1831-жылдагы Конституциясында көбүрөөк чагылдырылган, бул Баш мыйзам Европа өлкөлөрүндө ЖӨБ идеясын жайылтууда маанилүү ролду ойногон.

XX кылымдын башында Европанын көпчүлүк өлкөлөрүндө, ошондой эле Америка менен Азиянын айрым мамлекеттеринде ЖӨБдүн ар кандай формалары негизинен калыптанып бүтүп калган. Акыркы ондогон жылдар аралыгында ЖӨБ жөнүндө мыйзамдардагы негизги өзгөрүүлөр калктын ЖӨБдү жүзөгө ашырууга катышуусунун айрым формаларын демократиялаштыруу менен байланыштуу

болгон. Кеп жарандардын жергиликтүү деңгээлде шайлоо укугун ишке ашыруусу, жергиликтүү маанидеги иштерди чечүүдө өз алдынчалуулук принцибин сактоо жана өнүктүрүү, алардын ишинин көбүрөөк социалдык багыты, экономикалык жана социалдык маанилүү маселелерди чечүүдө тургундардын тикелей катышуусунун башка формалары жөнүндө болуп жатат. Алсак, мисалы, Порту-Алегре шаарынын (Бразилия) Жарандык бюджеттик кеңеши шаардык бюджеттин каржылоосун, кирешелерин жана чыгымдарын пландоого коомчулуктун тикелей катышуу органы болуп саналат. Кеңеш шаардын өкмөтүнүн бюджет жана инвестиция маселелери боюнча иш планына баа берет жана өз пикирин айтат, шаар бийлигинин каржы саясатына жарым-жартылай же толугу менен өзгөртүүлөрдү киргизүүгө, Кеңештин ыйгарым укуктарын натыйжалуу ишке ашыруу үчүн зарыл болгон маалыматты шаардык бийликтин бардык органдарынан талап кылууга укуктуу. Боливиянын 1994-жылдын 20-апрелиндеги коомдук катышуу жөнүндө мыйзамы түпкү жана элеттик жамааттарды, шаардык кошуналыктарды өлкөнүн юридикалык, саясий жана экономикалык турмушуна киргизген коомдук катышуу процессин тааныт, буга көмөктөшөт жана бириктирет. Мыйзамдын жогорудагы жобосун аткаруу үчүн юридикалык жактын жаңы түрү түзүлөт: ошол аймактык бирдиктин калкынын кызыкчылыгын көздөгөн жарандардын аймактык уюмдары (ЖАУ). Бул уюмдарды саламаттыкты сактоо, билим берүү, спорт, санитария, микроиригация, жергиликтүү жолдор, шаарды жана айылды өнүктүрүү тармактарында мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштап, башкарууга катышуу жана көзөмөлдөө максатында жергиликтүү калк түзөт. Муниципалитет тарабынан көрсөтүлүүчү бардык кызматтар ЖАУ аныктаган артыкчылыктарды камтышы керек¹⁶⁶.

Ошентип, АКӨБ институтунун пайда болушу жана өнүгүшү ЖӨБдүн келип чыгышы жана эволюциясы, жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө жарандык катышуунун механизмдерин ЖӨБ системасына киргизүү менен байланышкан.

АКӨБ түшүнүгү

2021-жылдын 20-октябрында кабыл алынган №123 “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” КР Мыйзамынын (мындан ары – ЖӨБ жөнүндө Мыйзам) 57-беренесинин 1-бөлүгүнө ылайык, **АКӨБ деп жашаган жери боюнча жарандардын жергиликтүү маанидеги маселелерде өз демилгелерин өз алдынча чечүү жана өзүнүн жоопкерчилиги менен ишке ашыруу үчүн айыл аймагынын, шаардын бир бөлүгүндө өз алдынча уюму түшүнүлөт.**

ЖӨБдүн өкүлчүлүктүү жана аткаруучу-тескөөчү органдарынан айырмаланып, АКӨБ:

¹⁶⁶ Каролина Ньюман. Социалдык өнөктөштүк маселелери боюнча салыштырма изилдөөлөр жана мыйзамдар. – Алматы: ЭКЭУБ, 2001. – 30–31-беттер.

1) бийлик ыйгарым укуктарына ээ эмес (коомдук өз алдынча башкаруу), бирок муниципалдык органдардын чечими боюнча өзүнчө тескөөчү ыйгарым укуктарга ээ болушу мүмкүн;

2) милдеттүү түрдө түзүлбөйт (айылдын же шаардын аймагынын белгилүү бир бөлүгүндө – жарандар мындай уюмду түзүүнү каалаган жерде ал болушу мүмкүн, ал эми жарандар мындай уюмду түзүү демилгесин көтөрбөгөн башка аймакта ал болбошу мүмкүн);

3) уюштурулушунун (түзүлүшүнүн) өзгөчө тартиби бар - жергиликтүү жамааттардын мүчөлөрүнүн чогулуштарында түзүлөт;

4) экономикалык иш-аракет менен алектениши же алектенбеши мүмкүн жана мындан улам юридикалык жактын статусуна ээ болушу же болбошу ыктымал.

АКӨБ органы юридикалык жактын статусун алууга укуктуу, бирок мындай түзүлүштүн иш-аракетинин чөйрөсү аймактык жактан чектелген. Ошондуктан, башка коомдук бирикмелерден айырмаланып, АКӨБ органдары муниципалдык түзүлүштү аймагынын бир бөлүгүнүн чегинде, калктуу конуштун аймагында гана иш алып барышат.

АКӨБ органдары коомдук, коммерциялык эмес уюм, демек өз алдынча чарба жүргүзүүчү субъект катары чыга алат жана ошол эле учурда аны менен келишим боюнча ЖӨБ органынын функцияларынын бир бөлүгүн аткара алат. Бул мындай органга жергиликтүү маанидеги иштерди чечүү боюнча конкреттүү ыйгарым укуктары бар коомдук уюм катары, ошондой эле тургундар менен жергиликтүү бийликтин ортосундагы ортомчунун функцияларын аткаруу сыяктуу уникалдуу статус берет.

АКӨБ органдарынын ролдорунун жана функцияларынын мындай көп түрдүү сүрөтү бул органдардын статусун ар кандай ченемдик укуктук актылар менен жөнгө салууну болжолдойт. Мындай актылардын катарына төмөнкүлөр кирет: ЖӨБ жөнүндө Мыйзам, 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (мындан ары – КЭУ жөнүндө Мыйзам), 1999-жылдын 8-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси (мындан ары – КР Граждандык кодекси же КР ГК), 2001-жылдын 10-октябрында кабыл алынган “Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” Жобо (мындан ары – АКӨБ жөнүндө Жобо) жана башка ченемдик укуктук актылар.

§ 2. АКӨБ органдарын түзүүнүн тартиби

АКӨБ органдары ЖӨБ органдарынын системасына кирбегендиктен, бирок ЖӨБ системасынын курамдык бөлүгү (жергиликтүү өз алдынча башкарууга жарандык, коомдук катышуу механизми катары) болуп эсептелгендиктен, ЖӨБдүн өкүлчүлүктүү жана аткаруучу-тескөөчү органдарынан айырмаланып, өлкөнүн тигил же бул аймагында АКӨБ органдарын уюштуруу милдеттүү мүнөзгө ээ эмес.

АКӨБ органдары жарандар аларды түзүү боюнча демилге көтөргөн жана жергиликтүү жамааттын жашоосун жакшыртуу үчүн ыктыярдуу негизде ыктыярчылык башталышта иштөөгө даяр болгон аймактарда гана түзүлөт.

Демилгелчи топту түзүү

АКӨБ органдары жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн демилгеси боюнча, алар жашаган аймактарда гана алардын ыктыярдуу эрк-ниетинин негизинде түзүлүшү мүмкүн. АКӨБ органын түзүү боюнча демилгечи топ тиешелүү аймакта жашаган тургундарга жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн жалпы чогулушун (жыйынын), конференциясын өткөрүү мөөнөтү, орду, жергиликтүү тургундардын санына, жергиликтүү шарттарга жараша ЖӨБдүн өкүлчүлүктүү органы (мындан ары – жергиликтүү кеңеш) белгилеген уюмдаштыруу форумуна катышуу ченеми жөнүндө маалымдайт.

Жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн жалпы чогулушу (жыйыны) же конференциясы АКӨБ органдарынын жогорку башкаруу органдары болуп саналат. Ошондуктан АКӨБ органдарын түзүү боюнча жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн жалпы уюмдаштыруу форумун даярдоо жана өткөрүү, ошондой эле АКӨБ органдарынын шайлануучу адамдарын шайлоо ачык-айкын жүргүзүлөт.

АКӨБдүн бардык органдары жергиликтүү кеңеште эсептик каттоодон өткөн же юстиция органдарында белгиленген тартипте юридикалык жак катары мамлекеттик каттоодон өткөн учурдан тарта расмий статуска ээ болот. АКӨБ өз ишинде аларды шайлаган жарандардын чогулушуна (жыйынына), конференциясына жана аларды каттаган жергиликтүү кеңешке отчет берет. АКӨБ органдарынын ишинин аймагынын чегин тургундардын сунуштарын эске алуу менен тиешелүү жергиликтүү кеңеш белгилейт. Төмөндөгү таблицаларда АКӨБ органын түзүү үчүн уюмдаштыруу чогулушун демилгелеп, өткөрүү боюнча кадамдар көрсөтүлгөн.

1-кадам. Демилгечи топту түзүү

Демилгечи топ: (1) АКӨБ ишин жүзөгө ашыра турган тиешелүү аймактын тургундарына АКӨБ түзүлгөндүгү жөнүндө маалымдайт, (2) уюмдаштыруу чогулушуна даярдык көрөт, (3) АКӨБдүн уставынын долбоорун даярдайт.

2-кадам. Алдын ала уюштуруу чараларын жүргүзүү

Демилгечи топ: (1) АКӨБдүн иш-аракети жүзөгө ашырыла турган аймактын болжолдуу чек араларын аныктайт, (2) АКӨБ чек араларын белгилөө жөнүндө Арыз даярдайт, (3) АКӨБ органдарынын ишинин чек араларын белгилөө жөнүндө жергиликтүү кеңештин чечимин алат.

3-кадам. АКӨБ органдарынын - катышуучуларынын уюмдаштыруу чогулушун (конференциясын) уюштуруу жана өткөрүү

Демилгечи топ: (1) уюмдаштыруу чогулушун (конференциясын) өткөрөт, ал протокол менен таризделет, (2) АКӨБ органдарын түзүү боюнча уюмдаштыруу чогулушун (конференциясын) өткөрүү жөнүндө 16 жашка чыккан ар бир тургунга маалымат жеткирет.

АКӨБдү уюштуруу жана жүзөгө ашыруу маселелери боюнча **жарандардын чогулушуна** тиешелүү аймактагы 16 жашка толгон жашоочуларынын үчтөн бири катышса, мыйзам чегинде өттү деп эсептелет. АКӨБдү уюштуруу маселелери боюнча **жарандардын конференциясына** тиешелүү аймактын тургундарынын үчтөн биринин кызыкчылыгын көздөгөн, 16 жашка толгон, шайланган делегаттардын бери дегенде үчтөн экиси катышса мыйзам чегинде өттү деп эсептелет.

АКӨБдү каттоо

АКӨБ органдары өз ишин жүзөгө ашыруу үчүн юридикалык жактын статусун алуу менен же албастан расмий каттоонун жол-жобосунан өтүүгө тийиш. АКӨБ органдары жергиликтүү кеңеште эсептик каттоодон өткөн учурдан тарта өз статусуна ээ болот, мындай учурда алар өз ишин юридикалык жактын статусун албастан эле жүзөгө ашырышат. АКӨБ органдары ошондой эле юстиция органдарында белгиленген тартипте юридикалык жактын статусун алууга укуктуу.

Эгерде АКӨБ органдарын түзүүнүн демилгечилери АКӨБдү юридикалык жак катары каттоо вариантын тандап алышса, анда алар АКӨБ органынын уставын иштеп чыгышат. Бул устав коммерциялык эмес уюмдардын уюмдаштыруу документтерине коюлуучу бардык талаптарга шайкеш келүүгө тийиш.

Төмөндөгү таблицада АКӨБ органын жергиликтүү кеңеште (юридикалык жактын статусу жок) жана аймактык юстиция органында (юридикалык жактын статусу менен) каттоонун этаптары көрсөтүлгөн.

4-кадам. АКӨБ органын тиешелүү органда каттоо

Жергиликтүү кеңеш АКӨБдү юридикалык жактын статусу жок каттайт	Аймактык юстиция органы АКӨБдү юридикалык жактын статусу менен каттайт
1) демилгечи топтун өкүлү АКӨБдү эсептик каттоо үчүн жазуу жүзүндө арыз берет;	1) демилгечи топтун өкүлү белгиленген үлгүдө жазылган арызды берет;
2) жалпы чогулуштун (жыйындын), уюмдаштыруу чогулушунун конференциясынын чечими (протоколу) даярдалат;	2) АКӨБдү каттоо үчүн уюмдаштыруу документтеринин пакети менен устав иштелип чыгат;
3) АКӨБ органынын ишинин аймагынын чектерин белгилөө жөнүндө жергиликтүү кеңештин чечимин алат;	3) АКӨБ органынын ишинин чектерин белгилөө жөнүндө жергиликтүү кеңештин чечимин каттоо учурунда юстиция органдарына өткөрүп берет;
4) АКӨБ органын эсептик каттоо жөнүндө жергиликтүү кеңештин чечимин алат.	4) АКӨБ органынын Мамлекеттик каттоо жөнүндө маалымкат (күбөлүгүн) алат.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары АКӨБ органын КЭУнун өзүнчө уюштуруучулук-укуктук формасы катары аныктабайт. Бирок, КР Юстиция министрлиги АКӨБ органдарын КЭУнун өзүнчө уюштуруучулук-укуктук формасы катары каттайт¹⁶⁷.

§ 3. АКӨБ органдарынын укуктук статусу

АКӨБ органдарынын укуктары жана милдеттери

Азыркы учурда АКӨБ органы өз алдынча (өзүн-өзү) башкаруу органынын статусуна ээ – *“аймактык коомдук өз алдынча (өзүн-өзү) башкаруу деп жашаган жери боюнча айыл аймагынын же шаардын бир бөлүгүндө жарандардын жергиликтүү маанидеги маселелерде өз демилгелерин өз алдынча чечүү жана өзүнүн жоопкерчилиги менен ишке ашыруу үчүн түзүлгөн уюм”*¹⁶⁸.

АКӨБ органдары кичи райондордун, турак жай комплекстеринин, үй, көчө, кварталдык комитеттердин, жамааттардын кеңештери жана комитеттери түрүндө

¹⁶⁷ Муну КР Юстиция министрлигинин сайтынан көрүүгө болот: <https://register.minjust.gov.kg/register>.

¹⁶⁸ ЖӨБ жөнүндө Мыйзамдын 57-беренеси.

жана Кыргыз Республикасынын Конституциясына, ЖӨБ жөнүндө Мыйзамга жана башка мыйзамдарына карама-каршы келбеген башка формаларда ишин жүргүзөт.

АКӨБ органдарынын укуктары, ыйгарым укуктары жана жоопкерчилиги Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, АКӨБ жөнүндө жобо, тиешелүү жергиликтүү кеңештердин чечимдери менен, ал эми юридикалык жактын статусун алган учурда АКӨБ органдарынын уставы менен аныкталат.

Коомдук уюм катары АКӨБ органы жарандардын социалдык жактан аяруу категорияларына жардам көрсөтүп, кайрымдуулук иш-чараларын уюштуруп, коомго пайдалуу башка иштерди жасай алат.

Чарбакер субъект катары АКӨБ органы турак жай фондун тейлөөгө жана оңдоого, аймактарды көрктөндүрүүгө жана курууга катыша алат, соода жана курулуш иштери менен алектене алат, өзүнө таандык болгон жер участкаларын, турак эмес жайларды, жарнама аянттарын ижарага бере алат же мыйзамда тыюу салынбаган ар кандай экономикалык иш-аракетти жүргүзүүгө укуктуу.

Жергиликтүү тургундар менен жергиликтүү бийликтин ортосундагы ортомчу катары АКӨБ органы ошол аймакта жашаган жарандардын кызыкчылыгын көздөйт жана коргойт.

АКӨБ органдарынын функциялары ар кандай болушу мүмкүн:

- маалыматтык (калкты маалымдоо, сурамжылоолорду жүргүзүү, сунуштарды чогултуп, аларды ЖӨБ органдарына берүү ж.б.);
- өкүлчүлүктүү (калктын атынан ЖӨБдүн өнүктүрүү пландарын жана ЖӨБ органдарынын башка маанилүү чечимдерин макулдашуу);
- аткаруучу (көрктөндүрүү, коомдук тартипти сактоо, турак жайды тейлөө ж.б. жумуштарды уюштуруу);
- башкаруучу (аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө каралган каражаттарды чыгымдоонун багыттарын аныктоо);
- контролдук (жергиликтүү бюджеттин каражаттарынын максаттуу багыты боюнча чыгымдалышын көзөмөлдөө).

ЖӨБ жөнүндө Мыйзамдын 59-беренесине ылайык өзүнүн ыйгарым укуктуу органдары же өкүлдөрү аркылуу төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) ушул аймактын маселелерин талкуулоо учурунда жергиликтүү кеңештердин ишине катышууга;
- 2) аймакты көрктөндүрүү, оңдоо, санитардык тазалоо боюнча ишке катышууга;
- 3) жергиликтүү кеңештердин, алардын аткаруу органдарынын чечимдерин аткарууга көмөк көрсөтүүгө;
- 4) жарандардын курултайларынын, жыйындарынын (чогулуштарынын) чечимдеринин аткарылышын уюштурууга.

Эгерде АКӨБ юридикалык жактын статусу менен түзүлсө, анда ал төмөнкүлөргө укуктуу:

- 1) банк мекемелеринде эсептерди ачууга;
- 2) тиешелүү жергиликтүү кеңештер жана аткаруу органдары, ошондой эле ишканалар, мекемелер, уюмдар, кооперативдер жана башка чарбакер субъекттер менен келишимдик негизде эриш-аркак иштешүүгө;
- 3) өз аймагын көрктөндүрүү, турак жай фондун жана социалдык-маданий, турмуш-тиричилик жана чарбалык багыттагы объекттерди куруу жана оңдоо боюнча жумуштарды аткарууга жергиликтүү бюджеттин ушул максаттарга каралган каражаттарын жана өздүк финансылык ресурстарды пайдалануу менен заказчы катары чыгууга;
- 4) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбеген башка ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырууга.

АКӨБ жөнүндө Жобонун 16.1-пунктуна ылайык, АКӨБ уставда, программалык документтерде жана башка актыларда аныкталган максаттарга жана милдеттерге карама-каршы келбеген, мыйзамда тыюу салынбаган экономикалык иш-аракеттин ар кандай түрлөрү менен алектенүүгө укуктуу. АКӨБ алынган пайданы уюмдаштыруучуларынын, мүчөлөрүнүн, кызмат адамдарынын, башка кызматкерлеринин жана башкаруу органдарынын мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрбөстөн чарбалык, анын ичинде өндүрүштүк ишмердик жана ишкердиктин башка түрлөрү менен алектенүүгө укуктуу.

АКӨБ органдары өз органдары аркылуу ЖӨБдүн өкүлчүлүктүү органдарында укуктук ченемдерди жаратуу демилгесин көтөрүүгө укуктуу. АКӨБ органдары киргизген ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун ЖӨБдүн өкүлчүлүктүү органдары милдеттүү түрдө карап чыгууга тийиш, ал эми кароонун жыйынтыктары АКӨБ органдарына билдирилет.

АКӨБ органдары АКӨБ жөнүндө Жобонун 13-пунктуна ылайык өз милдеттерин жана милдеттенмелерин аткаруу үчүн төмөнкүдөй укуктарга жана ыйгарым укуктарга ээ:

- мамлекеттик бийликтин жана ЖӨБ органдарында, соттордо жана башка мамлекеттик жана мамлекеттик эмес мекемелерде коомдун кызыкчылыктарын, өздөрүнүн укуктарын, ал аймакта жашаган жарандардын мыйзамдуу таламдарынын коргоо жана сүрөө үчүн өз атынан чыгууга;
- тийиштүү аймактын тургундарынын кызыкчылыктарына тиешелүү маселелерди талкуулоодо жергиликтүү кеңештердин иштерине кеңеш берүү укугу менен катышууга;
- тийиштүү аймакты өнүктүрүүнүн пландары менен программаларын түзүүгө, ЖӨБ органдарына жана алардын кызмат адамдарына кароого берүүгө;

– мыйзамдарда белгиленген талаптарга ылайык калктын товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө керектөөлөрүн канааттандыруучу кооперативдерди, ишканаларды жана уюмдарды түзүүгө;

– социалдык чөйрөнүн объекттерин, аймакты көрктөндүрүү, оңдоо, санитардык тазалоо боюнча жумуштарды кабыл алууга катышууга;

– ЖӨБ органдарынын жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын чечимдеринин аткарылышына көмөктөшүүгө;

– жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн чогулуштарынын (конференцияларынын) чечимдерин аткарууну уюштурууга;

– сунуштамаларды даярдоого жана тийиштүү жергиликтүү кеңештерге, алардын аткаруучу-тескөөчү органдарына жана жергиликтүү мамлекеттик администрацияларга, ошондой эле АКӨБ органдары тейлеген маселелер боюнча мамлекеттик органдарга, ишканаларга, мекемелерге, уюмдарга өтүнүч менен кирүүгө;

– АКӨБ органынын аймагында ишканаларды, өндүрүштүк жана социалдык-маданий багыттагы башка объекттерди куруу жана кеңейтүү, соода, коомдук тамактануу, тиричилик тейлөө ишканаларын жана башка социалдык-маданий мекемелерди жайгаштыруу үчүн жер бөлүү маселесинде, алардын иштөө режимдери боюнча маселелерде ЖӨБ органдарына көмөктөшүүгө;

– курулуш куруунун, турак жайларды пайдалануунун, турак үйлөрдү жана үйдүн жанындагы аймактарды тейлөөнүн, өрт коопсуздугунун эрежелеринин жана санитардык нормалардын сакталышына, жердин, суунун жана башка табигый ресурстардын сарамжалдуу пайдаланылганына, тарыхый жана маданий эстеликтердин корголушуна коомдук көзөмөл жүргүзүүгө, тийиштүү органдарга аныкталган кемчиликтерди жоюу жөнүндө сунуштарды киргизүүгө;

– жергиликтүү жамааттын аймагында тийиштүү мамлекеттик органдарга жана башка уюмдарга санитардык, эпидимиологиялык, экологиялык жана өрт көзөмөлүнүн жана коопсуздугунун чараларын жүргүзүүгө көмөктөшүүгө;

– укук коргоо органдарына коомдук тартипти сактоого көмөктөшүүгө;

– өз уставына ылайык өзүнүн штатын жана кызматкерлерине эмгек акы төлөөнүн тартибин аныктоого;

– коомдук турмуштун ар кыл маселелери боюнча демилге көтөрүүгө, мамлекеттик бийликтин жана ЖӨБ органдарына сунуштарды киргизүүгө;

– калкка ЖӨБ органдарынын АКӨБ органынын сунушу боюнча же анын катышуусу менен кабыл алынган чечимдери жөнүндө кабарлоого;

– жергиликтүү жамааттардын кызыкчылыгына тикелей таасир тийгизген маселелер боюнча чечимдерди даярдоодо жана кабыл алууда мамлекеттик бийлик органдары жүргүзгөн консультацияларга жана талкууларга катышууга.

АКӨБ органдары өз иш-аракетинин жыйынтыктары үчүн тийиштүү аймактын, ЖӨБ органдарынын жана мамлекеттин алдында Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жоопкерчиликте болушат¹⁶⁹.

¹⁶⁹ АКӨБ жөнүндө Жобонун 14-пункту.

Тийиштүү аймактын калкынын кызыкчылыгына тиешелүү маселелерди чечүүдө өзүнүн атайын укуктарынын чегинен чыгып кеткен учурларда АКӨБ органына жергиликтүү кеңеш жана анын аткаруучу-тескөөчү органдары жазуу жүзүндөгү эскертүү бериши мүмкүн.

АКӨБ органы жергиликтүү жамааттын жалпы чогулушунун (жыйынынын), конференциясынын же соттун чечими боюнча, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган тартипте жоюлушу мүмкүн.

АКӨБ органдарынын ЖӨБ органдары, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жана башка уюмдар менен өз ара мамилелери

АКӨБ органдары эриш-аркак иштешүү, жергиликтүү маанидеги турак жай-тиричилик, социалдык, экономикалык жана маданий маселелерди биргелешип чечүү максатында, жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн укуктарын жана кызыкчылыктарын кыйла натыйжалуу жүзөгө ашыруу үчүн ЖӨБ органдары, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жана башка уюмдар менен иштешүүгө тийиш.

Жергиликтүү кеңештер, алардын аткаруучу-тескөөчү органдары жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар¹⁷⁰ өз компетенцияларынын чектеринде:

- АКӨБ органдарынын калыптанышы жана өнүгүүсү үчүн зарыл шарттарды түзүшөт;
- жарандардын демилгечи топторуна жалпы чогулуштарды (жыйындарды), конференцияларды өткөрүүгө жардам көрсөтүшөт жана аларга катышышат;
- АКӨБ органдары үчүн нормативдик документтерди иштеп чыгышат;
- АКӨБ органдарынын өз менчиктерин түзүшүнө, өз алдынча экономикалык жана финансылык ишкердик жүргүзүүлөрүнө зарыл шарттарды түзүшөт;
- келишимдик негизде АКӨБ органдарына аймактарды социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн айрым функцияларын аткарууну өткөрүп бере алышат;
- АКӨБ органдарына чарбалык объекттерди, турак жайлык жана турак жай эмес фонддорду менчикке өткөрүп берүүгө укуктуу;
- өзүнүн финансылык, материалдык жана башка ресурстарын өткөрүп берүүгө жана алардын пайдаланылышы жөнүндө отчет суроого укуктуу;
- АКӨБдүн органдарынын иштерин координациялашат;
- АКӨБ органдары өз компетенцияларынын чектеринде чыгарышкан чечимдердин аткарылышына көмөк көрсөтүшөт;
- АКӨБ органдарынын иш программаларын, пландарын суроого, алардын тийиштүү мезгилде жасаган иштери жөнүндө отчетторун суроого укуктуу;
- АКӨБ органдары менен өз ара байланышта иштөө боюнча башка милдеттерди аткарышат.

¹⁷⁰ АКӨБ жөнүндө Жобонун 15-пункту.

АКӨБ органынын аймакты өнүктүрүү планы берилгенде тийиштүү жергиликтүү кеңеш АКӨБ органынын өкүлдөрүнүн катышуусу менен аны эки айдын ичинде кароого жана жүйөлүү жооп берүүгө милдеттүү.

Жергиликтүү кеңештер жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар, ошондой эле ишканалар, мекемелер, уюмдар АКӨБ органдарынын чечимдери менен сунуштарынын ишке ашырылышына Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген мөөнөттөрдө жардам көрсөтүшөт, алардын сунуштарын карашат жана жүйөлүү жоопторду беришет.

ЖӨБ жөнүндө Мыйзамдын 58-беренесине ылайык АКӨБ органдарына келишимдик негизде жергиликтүү маанидеги айрым маселелер ушул мыйзамда каралган тартипте өткөрүлүп берилиши мүмкүн. Ошондой эле ЖӨБ органдары аларга келишимдик негизде чарбалык объекттерди, турак жай жана турак жай эмес фондду, ошондой эле өзүнүн материалдык жана башка ресурстарынын бир бөлүгүн өткөрүп берүүгө укуктуу.

Жергиликтүү кеңештер жана алардын тиешелүү аймактын аткаруучу-тескөөчү органдары жана жарандар АКӨБ органынын мүлктүк жана финансылык милдеттенмелери боюнча жоопкерчилик тартпайт.

АКӨБ органдары өздөрүнүн карамагындагы финансылык жана материалдык ресурстарды тийиштүү аймактардын уставдык максаттарына жана социалдык-экономикалык өнүктүрүү программаларына ылайык өз алдынча пайдаланат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылдын 10-октябрында кабыл алынган №625 “Кыргыз Республикасындагы аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдарынын ишин жөнгө салуучу жоболорду бекитүү жөнүндө” токтому менен мамлекеттик органдар жана ЖӨБ органдары АКӨБ органдары менен алдын ала макулдашпастан кабыл алууга болбой турган маселелердин тизмеги бекитилген. Бул тизме төмөнкү маселелерди камтыйт:

- ошол аймакта ишканаларды, өндүрүштүк жана социалдык-маданий багыттагы башка объекттерди куруу жана кеңейтүү үчүн тиешелүү АКӨБдүн аймагынан жер бөлүп берүүгө уруксат берүү;
- соода, коомдук тамактануу, турмуш-тиричилик жактан тейлөө ишканаларын жана башка социалдык-маданий мекемелерди жайгаштыруу;
- АКӨБ органынын аймагында жерди, сууну жана башка жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу;
- өрт коопсуздугунун эрежелерин, санитардык ченемдерди, экологиялык жана эпидемиологиялык көзөмөлдү сактоо;
- микроучастоктун аймагында мелиоративдик иштерди жүргүзүү мөөнөттөрүн макулдашуу;

- тиешелүү аймакты көрктөндүрүү, санитардык тазалоо боюнча иштерди жүргүзүү мөөнөттөрүн макулдашуу;
- республиканын мыйзамдарына ылайык жерди, башка жаратылыш ресурстарын пайдалануунун тартибин жана шарттарын аныктоо;
- тийиштүү АКӨБ органынын аймагында орун алган шаардык жерлерди сарамжалдуу пайдалануу;
- АКӨБ органынын аймагында орун алган коммуналдык менчикти башкаруу, тиричиликти камсыз кылган объекттерди оңдоо;
- камкорчуларды жана көзөмөлчүлөрдү дайындоо;
- сарамжалдуу эмес, мыйзамсыз пайдаланылган жерлерди алып коюу;
- гуманитардык жардамды бөлүштүрүү. Тийиштүү аймактагы АКӨБ органдарынын пикири социалдык паспортторду түзүүдө эске алынышы керек;
- АКӨБдүн жетекчилери менен тийиштүү микроучастоктордун аймагында чогулуштарды, митингдерди жана жүрүштөрдү өткөрүү маселелерин макулдашуу;
- көп батирлүү үйлөрдөгү турак жайларды кайра пландаштырууну макулдашуу.

§ 4. АКӨБдүн башкаруу органдары

Жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн жалпы чогулуштары (жыйындары), конференциялары АКӨБ органдарынын жогорку башкаруу органдары болуп саналат, бирок зарыл болгондо жогоруда аталган форумдардын ортосунда ыкчам жетекчиликти жүзөгө ашыруучу башка башкаруу органдары да түзүлүшү мүмкүн.

АКӨБ органдарына кичи райондордун, турак жай комплекстеринин кеңештери жана комитеттери, үй, көчө, кварталдык комитеттер жана ушул аймактын жашоочулары жергиликтүү шарттарга жана салттарга негизденүү менен түзгөн башка органдар кирет. Практика көрсөткөндөй, АКӨБ органдарынын курамы коллегиялдуу жана жекече болушу мүмкүн. Коллегиялдуу органдар аларды уюштуруу принциптерине, ошондой эле калктын санына жана курамына жараша калктуу конуштардын, кичи райондордун кеңештерине же комитеттерине, көп батирлүү үйлөрдүн кеңештерине ж.б. орган түрүндө түзүлүшү мүмкүн. Шайлануучу кызмат адамдары: администратор, староста, төрага ж.б. жеке органдар болушу мүмкүн.

ЖӨБ жөнүндө Мыйзамда “чогулуш” жана “жыйын” деген түшүнүктөрдүн ортосунда чектөө коюуга мүмкүн болгон белгилер көрсөтүлгөн эмес. Бул мыйзамда “чогулуш” жана “жыйын” бул жергиликтүү маанидеги маселелерди талкуулоо жолу менен чечүүдө жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн эрк-ниетин тикелей билдирүү формалары экендиги көрсөтүлгөн¹⁷¹. АКӨБ жөнүндө Жободо тексттин башынан аягына чейин “конференция” түшүнүгү “жалпы чогулуш” жана “жыйын” түшүнүктөрү менен бирдикте пайдаланылат, бул болсо алар укуктук жактан тең болгону жөнүндө

¹⁷¹ ЖӨБ жөнүндө Мыйзамдын 61- жана 63-беренелери.

тыянакка алып келет. Бирок, юридикалык адабияттарда алардын мазмундук айырмачылыгы жөнүндө пикирлерди кездештирүүгө болот, айрыкча, чогулуш – бул кимдир бирөө уюштурган адамдардын чогулушунун формасы, ал эми жыйын – бул жалпы көйгөйү бар тургундардын алдын ала пландабастан чогулуусу. Конференциялар – бул уюмдаштыруу документтеринде белгиленген, өкүлчүлүк ченемине ылайык жашоочулардын өкүлдөрүнүн чогулушу. Алар тургундардын көптүгүнөн кадыресе чогулуштарды (жыйындарды) уюштуруу татаал болгон учурда өткөрүлөт.

Жалпы чогулуштардын (жыйындардын), конференциялардын ишине жергиликтүү жамааттын 16 жашка толгон, тийиштүү аймакта туруктуу жашаган мүчөлөрү жана тийиштүү жергиликтүү кеңештин өкүлдөрү жана тийиштүү аймакта жашабаган, бирок АКӨБ органынын аймагында менчик укугунда таандык кыймылсыз мүлкү бар жана кеңеш берүүчү добуш укугуна ээ болгон, жергиликтүү бюджетке салык төлөгөн Кыргызстандын жарандары катышууга укуктуу.

Жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн жалпы чогулуштарын (жыйындарын), конференцияларын АКӨБ органдары, тургундардын демилгечи топтору зарылдыгына жараша, бирок жылына бир жолудан кем эмес, жергиликтүү кеңештин сунушу боюнча чакырышат.

Тийиштүү аймактагы жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн жалпы чогулушта (жыйындары), конференциялары төмөнкүдөй маселелерди чечүүгө укуктуу:

- АКӨБ органдарынын уставдарын кабыл алуу жана өзгөртүү;
- АКӨБдүн аткаруучу органдарын шайлоо;
- АКӨБ органдарынын атайын укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуу;
- АКӨБ органдарынын иш-аракетинин программаларын бекитүү;
- финансылык планды бекитүү жана ага өзгөртүүлөрдү киргизүү;
- АКӨБ органдарынын ишин алардын отчеттору боюнча баалоо;
- жылдык бухгалтердик балансты бекитүү;
- мүлктү түзүүнүн жана пайдалануунун принциптерин бекитүү;
- АКӨБ органдарынын текшерүү комиссиясын шайлоо;
- АКӨБ органдарын жоюу жана кайра өзгөртүп уюштуруу;
- тийиштүү аймактын тургундарынын кызыкчылыктарына тиешелүү башка маселелерди чечүү.

Жергиликтүү жамааттын мүчөлөрүнүн жалпы чогулуштарынын (жыйындарынын), конференцияларынын чечимдери добуштардын көпчүлүгү менен кабыл алынат жана протокол менен тастыкталат.

Жалпы чогулуштардын (жыйындардын), конференциялардын чечимдери ачык (жашыруун) добуш менен кабыл алынат. Жалпы чогулуштардын (жыйындардын), конференциялардын чечимдери маалымат тартибинде тийиштүү жергиликтүү

кеңешке, анын аткаруучу-тескөөчү органына, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдарына жиберилиши мүмкүн.

Добуш берүүгө катышкан шайлоочулардын санынын жөнөкөй көпчүлүк добушун алган жарандар АКӨБ органдарынын жетектөөчү курамына шайланды деп эсептелет.

АКӨБ органдары өздөрүнүн шайлануучу кызмат адамдары жана/же башкаруунун ыйгарым укуктуу аппараты (кеңеш, комитет жана башка орган) аркылуу ЖӨБдүн өкүлчүлүктүү органдарында укуктук ченемдерди жаратуу демилгесин ишке ашырууга укуктуу. АКӨБ органдары киргизген ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун ЖӨБдүн өкүлчүлүктүү органдары милдеттүү түрдө карап чыгууга тийиш, ал эми кароонун жыйынтыктары АКӨБ органдарына берилет¹⁷².

АКӨБ органдарына өткөрүлүп берилген ыйгарым укуктарына карата ишин көзөмөлдөөнү жергиликтүү кеңеш жана ЖӨБдүн аткаруучу-тескөөчү органы жүзөгө ашырат. Зарыл болгон учурда АКӨБ органдары өткөрүлүп жаткан иш-чаралар жана кабыл алынган чечимдер жөнүндө жергиликтүү кеңешке жана өз депутаттарына, ЖӨБдүн аткаруучу органдарына маалымдоого укуктуу. Мындан тышкары, АКӨБ органдарында ревизиялык комиссиялар түзүлөт, алар АКӨБ органынын жана анын түзүмдөрүнүн финансылык-чарбалык ишин көзөмөлдөп турат¹⁷³.

§ 5. АКӨБ органдарынын мүлкү жана каржылоо булактары

АКӨБ органынын мүлкүн жана финансы каражаттарын төмөнкү каражаттар түзөт:

- АКӨБ органынын каражаттарынын жана чарбалык демилгесинин эсебинен, жарандардын – АКӨБ мүчөлөрүнүн - эмгектик катышуусунан алынган,
- АКӨБ органынын экономикалык иш-аракетинин эсебинен алынган,
- ЖӨБ органдары өткөрүп берген,
- жарандардан жана юридикалык жактардан ыктыярдуу төгүмдөр жана кайрымдуулук катары түшкөн каражаттар,
- ЖӨБ органдарынын өзүнчө буйругу менен жер салыгынан бөлүнүп берилген чегерүүлөр.

АКӨБ органынын мүлкү жана финансы каражаттары тиешелүү аймактын АКӨБ органынын менчиги болуп саналат жана тургундардын ортосунда бөлүштүрүлбөйт.

¹⁷² АКӨБ жөнүндө Жобонун 12-пункту.

¹⁷³ Ошол эле Жобонун 17-18-пункттары.

АКӨБдүн менчигине ээлик кылуунун, тескөөнүн тартибин эгер келишимдерде же Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында башкача каралбаса, жарандардын жалпы чогулушу (жыйыны), конференциясы аныктайт.

АКӨБ жөнүндө Жобо АКӨБ кайра түзүлгөн же анын иши токтотулган учурда мүлктөрдүн жана финансылык ресурстардын тагдырын жөнгө салат:

– АКӨБ органы жоюлган учурда кредиторлордун талаптарын канааттандыргандан кийин калган уюмдун мүлкү жана финансы ресурстары жарандардын жалпы чогулушунун (жыйындарынын), конференцияларынын чечимине ылайык башында көздөп түзүлгөн максаттарга жана (же) кайрымдуулук максаттарына багытталат;

– АКӨБ органы кайра уюштурулган учурда уюмдун мүлкү жана финансы ресурстары жарандардын жалпы чогулушунда (жыйынында), конференцияларында аныкталган максаттарды жүзөгө ашырууга укуктарды жана милдеттерди өткөрүп-берүү тартибинде өткөрүлүп берилет;

– АКӨБ органдары кошулганда жана бириккенде алардын ар биринин бардык укуктары жана милдеттенмелери жаңы түзүлгөн АКӨБ органына өткөрүлүп берилет;

– АКӨБ органын бөлүүдө жана ажыратууда мүлк Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жана соттук тартипте бөлүштүрүлөт.

АКӨБ органы мүлктү жана финансы каражаттарын тескөөнү өзүнүн уставына ылайык жүзөгө ашырат. Сметанын аткарылышы жөнүндө жылдык отчеттор жарандардын жалпы чогулуштарында (жыйындарында), конференцияларында каралат жана бекитилет.

Жергиликтүү кеңештер жана алардын тийиштүү аймактын аткаруучу-тескөөчү органдары жана алардын жарандары АКӨБ органынын мүлктүк жана финансылык милдеттенмелери боюнча жооп беришпейт.

21-бап. Кайрымдуулук уюмдар

§ 1. Кайрымдуулук уюмдарынын пайда болуу тарыхы

Кайрымдуулук маданиятынын тамыры өтө терең. Кайрымдуулуктун алгачкы мисалдарынын бири Академия – бул ыктыярчылар бардык каалоочуларды акысыз окуткан мектеп.¹⁷⁴ Академияны биздин заманга чейинки 300-жылдары улуу грек философу Платон негиздеген¹⁷⁵.

Коомго пайдалуу иштерди жасоо салты Рим империясында да уланып, Император Октавиан Август 200 миң муктаж адамга жардам берүү үчүн каражат бөлгөн. Рим империясында ошондой эле илимди, маданиятты жана искусствону колдоо үчүн кайрымдуулук иштери да өнүгүп турган. Рим дипломаты, мамлекеттик ишмер жана императордун кеңешчиси Гай Цильний Меценат (биздин заманга чейинки 70-80-жылдары) искусствонун белгилүү колдоочусу болгон¹⁷⁶. Бүгүнкү күндө анын ысымы жалпы колдонгон термин болуп калды, себеби ошондон бери искусство, илим, маданият, билим берүү жана агартуу тармагында чын жүрөктөн, кайтарымысыз жардам көрсөткөн адамдарды “меценаттар” деп атап калышты.

Кайрымдуулук көптөгөн диний ишенимдердин өзөгүн түзөт. Ырайымдуулук жана муктаж болгондорго жардам берүү ислам, христиан, буддист, иудей жана башка диндердин эң маанилүү принциптери болуп саналат. Бул диндердин көз карашы боюнча, муктаж болгондорго жардам берүү садака эмес, бул ар бир динзар адам аткарууга тийиш диний милдеттенме. Бул милдеттенме динге ишенген ар бир адамга күнөөлөрүн жууп, акыретте сооп алышы үчүн керек деп эсептелет.

Биздин заманга чейинки II миңинчи жылдары эле Израилдин жөөттөрү өз жамаатындагы жакырларга жардам берүү үчүн кирешелеринин ондон бир бөлүгүн (кайрымдуулук салыгы – “цдака”¹⁷⁷) төлөй башташкан. Жакырлар, оорулуулар жана алсыздар үчүн алгачкы баш калкалоочу жайлар монастырларга караштуу түзүлүп, чиркөө салыктарынын (ондон бир бөлүгү) жана кайрымдуулуктун эсебинен иштеп келген¹⁷⁸.

Орто кылымдагы мусулман ооруканалары, баш калкалоочу жайлар жана акысыз мектептер христиан кайрымдуулук уюмдары менен катар кайрымдуулуктун өнүгүү тарыхынын маанилүү элементи болуп саналат. Садаканын жана адамдарга жан аябастан жардам берүүнүн маанилүүлүгү Курандын¹⁷⁹, башынан аягына чей-

¹⁷⁴ Бул бапта “кайрымдуулук” түшүнүгү сөздүн тар маанисинде (муктаж болгон адамдарга жардам берүү) эмес, сөздүн кенен (коомго пайдалуу иштерди аткаруу) маанисинде колдонулат.

¹⁷⁵ Ruth, Michael. 2020. “Foundation (Nonprofit).” Salem Press Encyclopedia.

¹⁷⁶ Британ энциклопедиясы: <https://www.britannica.com/biography/Gaius-Maecenas>.

¹⁷⁷ Акча жана кайрымдуулук, №73, 2010, CAF Россия. 35-бет. <http://www.cafussia.ru/attachments/download/431>.

¹⁷⁸ Ruth, Michael. 2020. “Foundation (Nonprofit).” Salem Press Encyclopedia.

¹⁷⁹ Караңыз: Ыйык Куран. 2:1-5, 2:192, 2:215, 25:67, 51:19 жана башка аяттар. <https://quran-online.ru/>.

инки көңүл чордонундагы идея болуп саналат. Ислам кайрымдуулугу Курандын өзөгүн түзөт жана анда муктаж болгондорго жардам берүү үчүн мусулмандардын “зекет” жана “садака” төлөө милдети каралган¹⁸⁰.

Исламдын пайда болушу менен “вакф” – ислам кайрымдуулук фонддору да түптөлө баштады. Вакфты түзүп, жеке донорлор баалуу мүлктү (жерди, кыймылсыз мүлктү ж.б.) тигил же бул кайрымдуулук иштерин колдоо үчүн өткөрүп берип турушкан. Вакф жазуу жүзүндөгү документтин негизинде түзүлөт, анда бул фонд кандай иштеши керектиги жөнүндө абдан толук көрсөтмөлөр камтылат. Мусулман кайрымдуулук фонддору ооруканалардын жана китепканалардын кем каржысын төлөп, ичүүчү суу менен камсыз кылып, шаарларда ичүүчү суу фонтандарын орнотуп, Меккеге, Мединага жана Иерусалимге келген зыяратчыларга тамак-аш жана башпаанек беришкен. XII кылымдан тарта көптөгөн вакфтар жетим жана жакыр балдар үчүн билим берүү мекемелерин (медреселерди) колдой башташкан. Бул мектептерде балдар Куранды үйрөнүп, ал эми улуураактары ислам мыйзамдарын өздөштүрүшкөн¹⁸¹. Бүгүнкү күнгө чейин диний кайрымдуулук уюмдары кайрымдуулук иштерине каражат чогултуу көз карашынан алып караганда ийгиликтүү иш алып барышууда.

XVI-XVII кылымдарда соопчулук иштери жана кайрымдуулук каражаттарын чогултуу кыйла ырааттуу жана уюшкан мүнөзгө ээ боло баштаган. Кайрымдуулук ишин мыйзам менен жөнгө салуунун алгачкы аракеттеринин бири – соопчулук максаттарынын тизмесин камтыган, 1601-жылы кабыл алынган Англиянын Жакырларга жардам берүү жөнүндө Мыйзамы¹⁸². Бул мыйзамга ылайык, ар бир чиркөө элден салык чогултууга милдеттүү болгон. Бул каражат балдарга, кары-картандарга, оорулууларга жана майыптарга жардам берип, ошондой эле эмгекке жарамдуу муктаж болгондорду ишке орноштурууга жумшалган.

XIX-XX кылымда кайрымдуулук иштерин секуляризациялоо процесси башталып, дүйнө жүзү боюнча көптөгөн диний эмес жеке кайрымдуулук фонддору пайда болгон¹⁸³. Ошентип кайрымдуулук диний уюмдардын өзгөчө артыкчылыгы болбой калган.

Европадагы шаарлардын өсүшү менен ар кандай маданияттагы жана диндеги адамдар биригип, жакырларга жардам берүү үчүн уюмдарды түзө баштаган¹⁸⁴. Шаарлардагы жакырлардын абалы оор болгондуктан бул кайрымдуулук уюмдары

¹⁸⁰ “Зекет” – мусулмандын белгилүү өлчөмдө жыл сайын берүүчү милдеттүү кайрымдуулугу, ал эми “садака” – кайрымдуулук жасаган адамдын ыктыярына жараша аныкталбаган өлчөмдө берген ыктыярдуу кайрымдуулугу.

¹⁸¹ Вакфтардын иш-аракеттерин сүрөттөө үчүн төмөнкү макала колдонулду: Miller, T. S. (2007). [Charity, Endowments, and Charitable Institutions in Medieval Islam]. *Catholic Historical Review*, 93(1), 148–150.

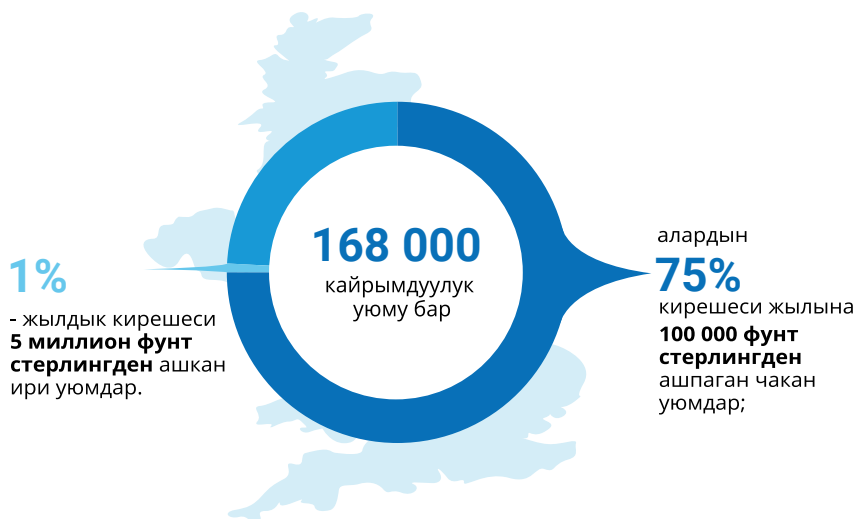
¹⁸² Караңыз: 1601-жылы кабыл алынган Жакырларга жардам берүү жөнүндө Мыйзам (1601 Poor Law). <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/2015-parliament-in-the-making/get-involved/2015-banners-exhibition/rachel-gadsden/1601-poor-law-gallery/>.

¹⁸³ *Creative Philanthropy: Toward a New Philanthropy for the Twenty-First Century*, by Helmut K. Anheier and Diana Leat. London: Routledge, 2006. P. 18.

¹⁸⁴ Ruth, Michael. 2020. “Foundation (Nonprofit).” *Salem Press Encyclopedia*.

шаарларда түзүлгөн. Жылдар өткөн сайын бул кайрымдуулук уюмдары бекемделип, өзүнүн натыйжалуу ишин далилдеп, калктын ишенимине ээ болушкан.

Кызыктуу фактылар – Улуу Британия

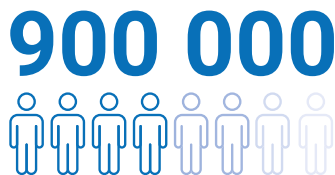

Кайрымдуулук уюмдары ишинин басымдуу бөлүгүн аткаруу үчүн ыктыярчыларды тартышат. Улуу Британиянын дээрлик ар бир экинчи тургуну айына жок дегенде бир жолу ыктыярчылык менен алектенет, бул, демек, төмөнкүлөргө барабар:

- = жыл сайын 2 миллиард иш сааты же
- = толук жумуш күнүн иштеген 1.15 миллион кызматкер же
- = өндүрүш, курулуш жана кыймылсыз мүлк секторлорунда иштегендердин саны.

Кайрымдуулук уюмдарынын сектору 900 000 жумуш ордун түзөт жана бул тармактын Улуу Британиянын экономикасына кошкон салымы жылына 15 миллиард фунт стерлингден ашат¹⁸⁵.

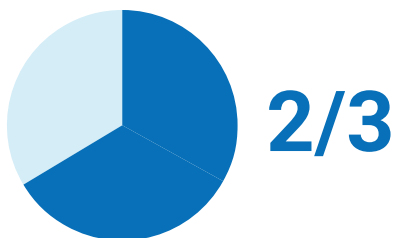
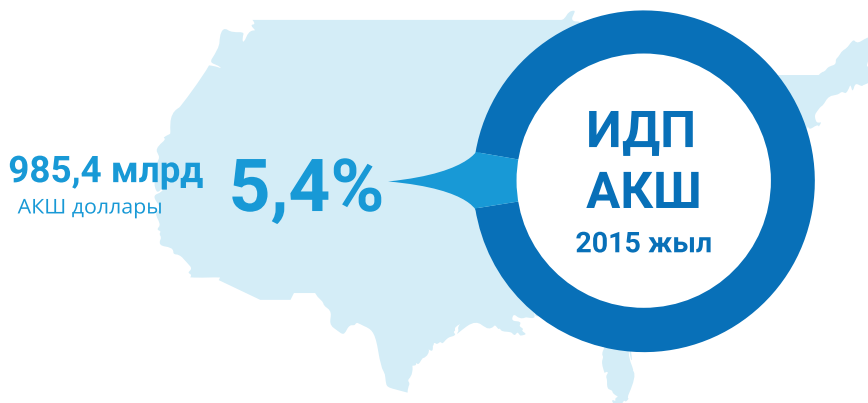

¹⁸⁵ The value of the charity sector: an overview, Charity Commission for England and Wales, September 2019. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/835686/Value_of_Charity_-_Oct_19_-_published.pdf.

АКШда кайрымдуулук иши 1900-жылы жөнгө салына баштаган.¹⁸⁶ 1913-жылы Кирешелер жөнүндө Мыйзам кабыл алынып, аны менен кайрымдуулук уюмдары салык төлөөдөн бошотулган. 1914-жылы Огайо штатында Кливленд фонду түзүлгөн – бул жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү үчүн кайрымдуулук каражаттарын топтогон дүйнөдөгү биринчи жергиликтүү жамааттын фонду¹⁸⁷. 1935-жылы АКШ Конгресси корпорацияларга (ишмердик иш-аракетин жүргүзгөн ишканаларга) салык салынуучу кирешесинен кайрымдуулукка чегерүүлөрдү жасоого уруксат берген.

Кызыктуу фактылар – АКШ

2015-жылы АКШнын коммерциялык эмес секторунун өлкөнүн экономикасына кошкон салымы 985,4 миллиард АКШ долларын, ИДПнын 5,4% түзгөн¹⁸⁸.

АКШда катталган бардык коммерциялык эмес уюмдардын үчтөн экиси атайын кайрымдуулук статусуна ээ (донорлору өз кайрымдуулуктарынын эсебинен салыктык жеңилдиктерди алган 1,09 миллион кайрымдуулук уюму бар).

¹⁸⁶ Кошмо Штаттарда кайрымдуулук уюмдарынын өнүгүү тарыхын сүрөттөө үчүн бул макала колдонулган: Рут, Майкл. 2020. "Фонд (коммерциялык эмес)." Салем Пресс энциклопедиясы.

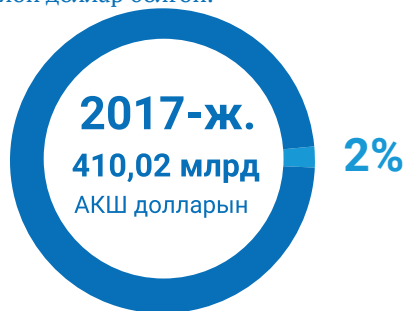
¹⁸⁷ Кливленд фондунун расмий сайты: <http://www.clevelandfoundation100.org/>.

¹⁸⁸ The Nonprofit Sector in Brief 2018: Public Charities, Giving, and Volunteering, by Brice S. McKeever, Urban Institute, November 2018. Отчетту бул жерде окуса болот: <https://nccs.urban.org/publication/nonprofit-sector-brief-2018#the-nonprofit-sector-in-brief-2018-public-charities-giving-and-volunteering>.

АКШнын Салык башкармалыгынын маалыматы боюнча, 2015-жылы кайрымдуулук уюмдарынын кирешеси 1,98 триллион долларды, ал эми чыгашалары 1,84 триллион долларды түзгөн; мында кайрымдуулук уюмдарынын активдери 3,67 триллион доллар болгон.

2017-жылы жеке кайрымдуулук каражаттарынын жалпы көлөмү 410,02 миллиард АКШ долларын түзгөн. Бул кайрымдуулуктардын 2 пайыздан азы түздөн-түз муктаж адамдарга берилген, калган бардык кайрымдуулукту ар кандай кайрымдуулук уюмдары беришкен¹⁸⁹, бул АКШда калк кайрымдуулук уюмдарына ишеним артаарынан кабар берет.

Бир гана “Тартуулоо анты” аттуу кайрымдуулук кыймылын алсак, бул кыймыл бүгүнкү күндө ар кандай максаттарга эбегейсиз чоң көлөмдө кайрымдуулук кылган 231 миллиардердин башын бириктирет¹⁹⁰. Мисалы, Билл Гейтс саламаттыкты сактоо, билим берүү, жакырчылык менен күрөшүү жана башка маселелерге байланыштуу программаларга 36 миллиард АКШ долларынан ашык каражат бөлгөн¹⁹¹. Эбола вирусу менен күрөшүү, Африкадагы балдарга азык-түлүк жеткирүү, балдардын өлүмүн азайтуу боюнча изилдөөлөр, полиомиелитке каршы арзан вакцинаны иштеп чыгуу – мунун баары Гейтс фонду чечип келген көйгөйлөрдүн аз гана бөлүгү. “Фейсбук” социалдык тармагынын негиздөөчүсү Марк Цукерберг өмүрүнүн аягына чейин “Фейсбуктун” акцияларынын 99% (баасы 45 миллиард АКШ долларынан ашат) билим берүү жана медициналык изилдөөлөр тармагындагы максаттарга кайрымдуулук иштерине жумшайм деп ант берген.

¹⁸⁹ The Nonprofit Sector in Brief 2018: Public Charities, Giving, and Volunteering, by Brice S. McKeever, Urban Institute, November 2018. Отчетту бул жерде окуса болот: <https://nccs.urban.org/publication/nonprofit-sector-brief-2018#the-nonprofit-sector-in-brief-2018-public-charities-giving-and-volunteering>. Америкалыктардын кайрымдуулук уюмдарына жана КЭУларга болгон ишенимин GALLUP изилдөөлөрү да тастыктайт. Караңыз <https://news.gallup.com/businessjournal/192689/charitable-giving-donors-focus-one-two-organizations.aspx>.

¹⁹⁰ 2010-жылы америкалык миллиардерлер Билл жана Мелинда Гейтс жана Уоррен Баффет негиздеген филантропиялык кыймыл. “Тартуулоо антынын” (The Giving Pledge) расмий сайты: <https://givingpledge.org>.

¹⁹¹ Tech titans like Mark Zuckerberg and Bill Gates have pledged to give away billions through the ‘Giving Pledge’ – here’s where the money is going, by Peter Kotecki, Business Insider, July 30, 2018. <https://www.businessinsider.com/how-tech-billionaires-who-signed-giving-pledge-donating-money-2018-7#bill-and-melinda-gates-have-donated-billions-since-launching-the-giving-pledge-1>.

АКШда жана Европа өлкөлөрүндө жарандар кайрымдуулук уюмдарынын пайдасына акча которсо, аларга салык салынуучу кирешеден кайрымдуулукка берилген акчаларды алып салуу белгиленген. Кайрымдуулук уюмдары ошондой эле кайрымдуулук иштерин каржылоо максатында каражат таба алышы үчүн ишкердик иш-аракеттерин жүргүзүүдө айрым салыктардан бошотулган.

Кайрымдуулук уюмдарына карата мамлекеттик жөнгө салуунун мына ушундай шыктандыруучу чараларынын жардамы менен бүгүнкү күндө кайрымдуулук уюмдары дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө ийгиликтүү иштеп жатышат жана миллиарддаган долларларды кайрымдуулукка багыттаган уюмдарга айланды. Ушул күнгө чейин иштеп келе жаткан Рокфеллер фонду, Карнеги эл аралык тынчтык фонду, Форд фонду сыяктуу ири фонддор ошол мезгилде түзүлгөн.

Орусияда кайрымдуулук фонддору XVIII-XIX кылымдары мамлекеттик-жеке гибридик фонддор түрүндө пайда боло баштаган, аларды императордун үй-бүлөсү каржылап, башкарып турган¹⁹². XIX кылымдын экинчи жарымында көптөгөн бай адамдардын пайда болушу менен, мамлекет менен түздөн-түз байланышпаган кайрымдуулук уюмдары да кошо ачыла баштаган.

1917-жылдагы ыңкылаптан кийин совет бийлиги жеке мамлекеттик эмес уюмдарды түзүүгө тыюу салган. Кайрымдуулук идеясын совет бийлиги буржуазиянын экономикалык жана социалдык маселелерде абсолюттук мамлекеттик монополияга каршы чакырыгы катары кабылдаган. Кырдаал Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде, мамлекет аскердик жабдууларды өндүрүүнү каржылоо жана армияга каражат чогултуу үчүн жеке кайрымдуулукка уруксат бергенде өзгөргөн. Согуш аяктагандан кийин мамлекет формалдуу түрдө мамлекеттик эмес уюмдар болгон атайын фонддорду түзгөн, бирок иш жүзүндө аларды мамлекеттик органдар көзөмөлдөп, башкарып турушкан. Өлкөнүн бийлиги фонддун жетекчилерин дайындап, мамлекеттик ишканаларды алардын пайдасына каражат чегерүүгө шыктандырып келген.

СССР кулагандан кийин гана коммерциялык эмес жана кайрымдуулук уюмдары жөнүндө мыйзамдардын пайда болушу менен Орусиянын кайрымдуулук уюмдары автономдуу өзүн-өзү башкаруучу уюм статусуна ээ болушкан. 90-жылдардын аягында ири жеке компаниялардын пайда болушу менен Орусиянын жаңы тарыхында биринчи жолу жеке кайрымдуулук фонддору да негизделе баштаган.

1991-жылдын 31-августуна чейин Кыргызстандагы кайрымдуулук уюмдарынын абалы Орусиядагыдай эле болгон, себеби буга чейин эки өлкө 70 жылдан ашык убакыт СССРдин курамында болгон. 1991-жылдын августунда эгемендикке жеткенден кийин Кыргыз Республикасы кайрымдуулук уюмдарынын ишин жөнгө салуу үчүн өзүнүн мыйзамдык базасын түзө баштаган. Өлкөдө кайрымдуулук уюмдарын

¹⁹² Орусияда кайрымдуулук уюмдарынын өнүгүү тарыхын сүрөттөө үчүн төмөнкү макала колдонулду: Jakobson, L. I., Toepler, S., & Mersianova, I. V. (2018). Foundations in Russia: Evolving Approaches to Philanthropy. *American Behavioral Scientist*, 62(13), 1844–1868. <https://doi.org/10.1177/0002764218778089>.

түзүүнүн жана анын иш-аракетинин тартибин жөнгө салуучу кайрымдуулук иш-аракети жөнүндө атайын мыйзам кабыл алынган, Кыргыз Республикасынын Салык кодексине кайрымдуулук уюмдары жана алардын донорлору үчүн жеңилдиктер киргизилген. Азыркы учурда¹⁹³ Кыргыз Республикасында кайрымдуулук уюмдарынын иш-аракетин жөнгө салуу боюнча мыйзам чыгаруу базасын түзүү жана өркүндөтүү процесси уланууда.

§ 2. Дүйнөлүк практикада кайрымдуулук уюмдары¹⁹⁴

Кайрымдуулук уюму – бул коомго пайдалуу максаттар үчүн түзүлгөн, белгилүү критерийлерге жооп берген жана мамлекеттен колдоону жана жеңилдиктерди алууга укуктуу өзгөчө статусу бар мамлекеттик эмес коммерциялык эмес өз алдынча башкарылуучу уюм.

Ар бир мамлекет кайрымдуулук уюмдарына карата өзүнүн критерийлерин белгилейт жана аларга, ошондой эле бул уюмдарга материалдык колдоо көрсөткөн жарандарга жана юридикалык жактарга, кандай жеңилдиктерди берүү керектигин аныктайт.

Мындай уюмдардын өзгөчө статусун белгилөө үчүн ар кайсы мамлекеттерде ар кандай түшүнүктөр колдонулат:

- кайрымдуулук уюмдары – Европа өлкөлөрүнүн бир бөлүгүндө, КМШ өлкөлөрүнүн басымдуу бөлүгүндө, анын ичинде Кыргызстанда да;
- коомго пайдалуу уюмдар – Европа Биримдигине кирген 12ге жакын өлкөдө – Польша, Франция, Хорватия, Чехия, Швеция жана башка;
- салыктан бошотулган уюмдар – АКШда.

Иш жүзүндө бул түшүнүктөрдүн бардыгы бир эле нерсени билдирет¹⁹⁵.

“Кайрымдуулук уюму” деген түшүнүктүн синоними – “филантропиялык¹⁹⁶ уюм”. Иш жүзүндө бул түшүнүктөрдүн ортосунда чоң деле айырма жок. Бирок, теория боюнча, филантропиялык уюмдун иш-аракеттери кайрымдуулуктан айырмаланып, кыйла системалуу болуп, көйгөйдүн белгилерин эмес, анын себептерин издөөгө жана аны менен күрөшүүгө багытталган деп эсептелет¹⁹⁷. Ошентип,

¹⁹³ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата алынган маалымат.

¹⁹⁴ Чет өлкөлөрдөгү кайрымдуулук уюмдарын жөнгө салууну сүрөттөө үчүн материалдардын жыйнагы колдонулду: Уюмдарга кайрымдуулук, коомго пайдалуу жана салыктан бошотулган деген статусу берүүнүн тартиби жөнүндө дүйнөлүк практикадан тандалып алынган жоболор. - Алматы, Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2008.

¹⁹⁵ Мындан ары бул бапта “кайрымдуулук уюму” түшүнүгү колдонулат, себеби ал Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында колдонулуп келет.

¹⁹⁶ Филантропия (грек сөзүнөн алынган: “phileo” - сүйөм жана “anthropos” – адам) - адамгерчилик.

¹⁹⁷ Creative Philanthropy: Toward a New Philanthropy for the Twenty-First Century, by Helmut K. Anheier and Diana Leat. London: Routledge, 2006. P. 20.

филантропиянын негизги милдети – оорулууларды дары-дармек менен камсыз кылуу эмес, оорунун себептерин аныктап, ага каршы күрөшүү. Мисалы, эл сууну жергиликтүү көлмөдөн алгандыктан, ичеги-карын же мите оорулары жайылса, бирок адамдарда таза суунун башка булактары болбосо, анда ичүүчү таза сууга жетүүнү камсыз кылуу негизги милдет болот.

Дүйнө жүзүндөгү кайрымдуулук уюмдары жардам берип, адамдардын жашоосун жакшы жагына өзгөртүүдө. Алар социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүүдө мамлекеттин өнөктөштөрү болуп саналат жана мамлекетти кайрымдуулук уюмдары жок болгон учурда коомдогу тигил же бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн мамлекет көтөрө турган олуттуу финансылык чыгымдардан бошотот.

Ири кайрымдуулук уюмдары илимий-техникалык жетишкендиктердин негизги кыймылдаткычтары, глобалдык көйгөйлөр жана Жердеги көп бакубат эмес аймактарындагы көйгөйлөр менен күрөштө салым кошуп келишет.

Кайрымдуулук уюмдары ыкчам иш алып барышат, аларда бюрократия азыраак, ошондуктан алар мамлекеттик органдарда чечүүгө ресурстары болбогон көйгөйлөрдү тез убакытта чече алышат.

Бул өз ара пайдалуу кызматташтыкта кайрымдуулук уюмдарынын ишмердиги үчүн жагымдуу шарттарды түзүү мамлекеттин ролу болуп саналат. Прогрессивдүү мыйзамдарды иштеп чыгып, кабыл алуу – кайрымдуулукту өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүдөгү маанилүү кадам болуп саналат:

1. Коомдук пайданын кеңири концепциясынын болушу.
2. Кайрымдуулук статусун алуу үчүн түшүнүктүү, жөнөкөй жана адилеттүү жол-жобосу.
3. Кайрымдуулук уюмдары жана алардын донорлору үчүн мамлекеттик стимулдардын, анын ичинде салыктык жеңилдиктердин болушу.
4. Кайрымдуулук статусун алуу менен уюмда пайда болгон жеңилдиктердин жана кошумча милдеттенмелердин өлчөмдөштүгү.

Кайрымдуулук уюмдарынын иш-аракетин жөнгө салуунун бардык өлкөлөргө туура келе тургандай стандарттуу, универсалдуу эрежелери жок.

Бүгүнкү күндө дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө кайрымдуулук иштерин тартипке салууга жана дем берүүгө багытталган ар кандай ченемдик укуктук актылар кабыл алынган жана ар бир учурда мамлекеттер жергиликтүү кырдаалга жана артыкчылыктарга жараша чечим кабыл алып келишкен.

Бүткүл дүйнөлүк кайрымдуулук индекси: өлкөлөрдүн рейтингги¹⁹⁸

▲ 1 АКШ	▼ 117 Орусия
▲ 2 Мьянма	▼ 118 Хорватия
▲ 3 Жаңы Зеландия	▼ 119 Черногория
▲ 4 Австралия	▼ 120 Болгария
▲ 5 Ирландия	▼ 121 Литва
▲ 6 Канада	▼ 122 Палестина
▲ 7 Улуу Британия	▼ 123 Сербия
▲ 8 Нидерланддар	▼ 124 Йемен
▲ 9 Шри-Ланка	▼ 125 Греция
▲ 10 Индонезия	▼ 126 Кытай

Кайрымдуулукту колдоо фондунун (CAF - Charities Aid Foundation) маалыматы боюнча өлкөлөрдүн кайрымдуулук активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн кандайдыр бир жашыруун сыры деле жок. Жогорудагы рейтингден көрүнүп тургандай, кайрымдуулук жагынан эң “берешен” он өлкөнүн катарына өнүгүү деңгээли ар кандай, дини жана башка мүнөздөмөлөрү үстөмдүк кылган өлкөлөр кирген.

“Берешен эмес” өлкөлөрдүн тизмесинде да ар кандай өлкөлөр бар. Бирок, CAF фондунун маалыматы боюнча, тизменин аягында турган бул өлкөлөрдүн басымдуу бөлүгү олуттуу экономикалык кризисте башынан өткөрүүдө же алар согушуп жаткан жакыр өлкөлөр, ошондой эле жарандык коому өнүкпөгөн же мамлекет менен жарандык коомдун мамилеси көп жакшы эмес өлкөлөр.

¹⁹⁸ CAF World Giving Index: Ten Years of Giving Trends, 10th edition, 2019. P. 7–8. https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi_10th_edition_report_2712a_web_101019.pdf.

Коомдук пайданын концепциясы

Эреже катары, мамлекеттер бардык коммерциялык эмес уюмдарга жеңилдиктерди берүүгө жана колдоо көрсөтүүгө кызыкдар эмес жана муну жасоого чамасы да жетпейт. Мамлекеттик колдоо иштин айрым бир түрүнө дем берип, мамлекеттик артыкчылыктарга, баалуулуктарга жана каада-салттарга ылайык коомго пайдалуу максаттарга жетүү үчүн көрсөтүлөт. Ар бир мамлекет бул артыкчылыктуу багыттарды өз алдынча аныктайт жана жалгыз гана туура ыкма азырынча жок.

Ошондой эле жалпы кабыл алынган чектөөлөр да бар – кайрымдуулук уюмдары үчүн жасоого тыюу салынган иш-аракеттер төмөнкүлөр:

- 1) саясий (саясий партияларды же шайлоо өнөктүгүнүн талапкерлерин колдоо) жана лоббисттик иш-аракеттер;
- 2) акциздик товарларды өндүрүү жана сатуу, букмекердик кеңселердин, тотализаторлордун жана кумар оюндарын уюштуруу боюнча иш-аракеттер;
- 3) кайрымдуулук уюмун түзүп жатканда аныкталган максаттарга карама-каршы келген иштин түрлөрүн жүзөгө ашыруу.

Кайрымдуулук уюмунун статусун алуу

Дүйнөлүк практикада коомго пайдалуу иш-аракеттерге дем берүүнүн ар кандай ыкмалары бар. Айрым бир учурларда жеңилдиктерди алуу үчүн атайын статусу алуу талап кылынбашы мүмкүн, болгону айрым бир чөйрөлөрдө ишти уюштуруу гана жетиштүү¹⁹⁹. Бирок мамлекет кайсы бир органга кайрымдуулук статусун берүү (сертификациялоо) боюнча ыйгарым укуктуу ыйгарган практика эң кеңири таралган.

Кайрымдуулук уюмдарын мамлекеттик сертификациялоонун максатка ылайыктуулугунун бир себеби бар: сертификациялоо уюмга анын иши бардык мыйзамдардын талаптарына, анын ачык-айкындуулугуна жана отчеттуулугуна шайкештигин тастыктоого мүмкүндүк берет. Бул кайрымдуулук уюмдарына донорлор менен ишенимге негизделген мамилелерди түзүүгө жардам берет, ал эми донорлорго кайрымдуулук уюмунун пайдасына чындап кайрымдуулук кылганын салык органдарынын алдында далилдөөгө (мамлекеттик сертификат түрүндө) жардам берет.

Коммерциялык эмес уюмдарга кайрымдуулук статусун кайсы орган жана кандай тартипте берүү керектиги боюнча ар кандай тажрыйбалар бар. Мисалы,

¹⁹⁹ Мисалы, АКШда чиркөөлөр, синагогалар, мечиттер жана башка диний уюмдар салыктан бошотулган. Мындай уюмдардын салыктык жеңилдиктерди алуусу үчүн атайын каттоо (сертификациялоо) талап кылынбайт. Караңыз: Charitable Contributions: for use in preparing 2019 Returns, Publication 526, Cat. No. 15050A, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA. <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p526.pdf>.

- кайрымдуулук статусун берүү жөнүндө чечимди төмөнкү органдар кабыл алышат:
- салык органдары (АКШ, Дания, Финляндия, Германия, Швеция, Швейцария, Эстония, Нидерланддар),
  - сот органдары (Греция, Венгрия, Польша),
  - кайрымдуулук маселелери боюнча көз карандысыз комиссия (Англия, Молдова),
  - өкмөт (Франциянын Мамлекеттик кеңеши),
  - Юстиция министрлиги (Болгария),
  - профилдик министрликтер (Румыния)²⁰⁰.

Бул ыкмалардын ар биринин артыкчылыктары жана кемчиликтери бар, алар төмөнкү таблицادا чагылдырылган.

Сертификат берген орган	Артыкчылыктар	Кемчиликтер/тобокелдиктер
Профилдик министрликтер ²⁰¹	сертификациялоодон өтүп жаткан уюмдун ишмердигин кесипкөй баалоо мүмкүнчүлүгү бар	<ul style="list-style-type: none"> – ар кандай министрликтердин чечим кабыл алуусунда бир тартиптин жоктугу; – иш-аракетин бир нече министрликтер жөнгө салган мамилелерди камтыган уюмду кайсы министрлик сетификациялоодон өткөрүшү керек же тийиштүү министрлик жок болсо эмне кылыш керек деген талаш-тартыштар бар; – саясий себептер боюнча статус берүүдө жүйөсүз баш тартуу көрүнүшү бар.²⁰²
Айрым министрликтер	кабыл алынган чечимдер бирдей болот деген ыктымалдуулук жогору	сертификациялоодон өткөн уюмдун иш чөйрөсүндө адистештирилген билимдердин жетишсиздиги

²⁰⁰ Уюмдарга кайрымдуулук, коомго пайдалуу жана салыктан бошотулган деген статусу берүүнүн тартиби жөнүндө дүйнөлүк практикадан тандалып алынган жоболор: материалдардын жыйнагы. - Алматы, Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2008. 17-22-беттер.

²⁰¹ Мисалы, Билим берүү министрлиги билим берүү чөйрөсүндө иштеген уюмдарды; Саламаттыкты сактоо министрлиги – саламаттыкты сактоо чөйрөсүндөгү уюмдарды сертификациялоодон өткөрөт ж. б.

²⁰² Мисалы, эгерде коомдук саламаттыкты сактоо уюму Саламаттыкты сактоо министрлиги жүргүзгөн саясатты сынга алса, анда министрлик мындай уюмга статус берүүдөн баш тартууга себеп табышы мүмкүн.

Сот органдары	<p>– объективдүү жана саясатташпаган чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүгү;</p> <p>– соттордун физикалык жеткиликтүүлүгү алыскы аймактардагы уюмдардын статус алуу процессин жеңилдетет.</p>	<p>– соттордун ишинин көптүгү сертификациялоо процессин жайлатышы мүмкүн;</p> <p>– сертификациялоодон өтө турган уюмдун иш чөйрөсүндө атайын билимдердин чабалдыгы;</p> <p>– ар кандай соттордо статус берүүгө бирдей мамиленин жоктугу.</p>
Салык органдары	<p>кайрымдуулук статусу, биринчи кезекте, салык жеңилдиктерин алуу менен байланышкан – эгерде сертификациялоо салык мыйзамдарынын сакталышын көзөмөлдөө боюнча функцияны аткарган органда жүргүзүлсө, анда бул логикалуу болмок.</p>	<p>кызыкчылыктардын кагылышуусу бар – салык чогултууну камсыз кылган орган эч кимди салык салуудан бошотууга жана салык салынуучу базаны азайтууга кызыкдар болбошу мүмкүн</p>
Көз карандысыз комиссия²⁰³	<p>комиссия кайрымдуулук уюмдарынын иштери менен гана алектенип, адистешкендигин эске алып, бул чөйрөдө билим жана тажрыйба топтойт.</p>	<p>комиссияны түзүү жана анын иш-аракетин камсыз кылуунун баасы жогору, бирок бул каражаттарды сертификация үчүн орнотулган төлөмдөр аркылуу тапса болот</p>

²⁰³ Мисалы, Англия жана Уэлстин Кайрымдуулук боюнча комиссиясы 5 комиссардан турат. Комиссиянын ыйгарым укуктары прогрессивдүү мыйзам менен бекитилген, бул анын саясий көз карандысыздыгын камсыз кылат. Караңыз: Англиянын жана Уэльстин Кайрымдуулук боюнча комиссиясынын расмий баракчасы: <https://www.gov.uk/government/organisations/charity-commission>. Молдованын тажрыйбасы кызыктуу. Караңыз: Public Benefit Organizations: Moldovan Certification Commission. The International Journal of Not-for-Profit Law, Volume 8, Issue 2, November 2005: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/moldovan-certification-commission>.

Сертификациялоо тартиби так, түшүнүктүү жана татаал болбошу керек. Статус берүү жөнүндө арыздарды кароонун мөөнөттөрү жана статус берүүдөн баш тартылган учурда чечимге даттануу мүмкүнчүлүгү белгиленүүгө тийиш. Венгрияда арызды кароо мөөнөтү 45 күнгө чейин; Польшада 3 айга чейин; Болгарияда – эгерде статус 14 күндүн ичинде берилбесе, анда ал статусту берүүдөн баш тартуу деп эсептелет. Грецияда, Венгрияда жана Косоводо кайрымдуулук статусу уюмдун баштапкы каттоосу менен бир убакта алынат.

Кайрымдуулук уюмдарына мамлекеттик колдоо көрсөтүү

Кайрымдуулук ишинин коомдук мааниси жана пайдасы мамлекетти кайрымдуулук уюмдарын ар тараптан колдоого жана өнүктүрүүгө, алардын мамлекеттик ресурстарга жана каржылоого жетүүсүн камсыз кылууга түрткү берет. Жеңилдиктерди жана башка колдоолорду көрсөтүү менен мамлекет коомдогу көйгөйлөрдү чечүүгө жана коомго пайдалуу максаттарга жетишүүгө мамлекеттик эмес ресурстарды тартууга шыктандырат.

Мамлекеттик колдоо жана жеңилдиктер болбосо, кайрымдуулук статусун алуунун эч кандай мааниси деле болбойт.

Кайрымдуулук иштерин мамлекеттик колдоонун негизги түрлөрү төмөнкүлөрдү камтыйт:

- 1) кайрымдуулук уюмдары үчүн салыктык жеңилдиктер;
- 2) кайрымдуулук уюмунун донорлору үчүн салыктык жеңилдиктер;
- 3) субсидиялар, гранттар, мамлекеттик заказдар жана кайрымдуулук уюмдарына мамлекеттик финансылык колдоонун башка механизмдери же болбосо коомго пайдалуу долбоорлорду биргелешип ишке ашыруу, мында мамлекет аларды каржылайт, ал эми кайрымдуулук уюму долбоорду аткарат.

Кайрымдуулук уюмдарына жана алардын донорлоруна мамлекеттик стимулдар, анын ичинде салыктык жеңилдиктер мыйзамдар менен бекитилиши керек. Мында мамлекеттик колдоого укук алуу үчүн административдик тоскоолдуктар минималдуу болууга тийиш. Жеңилдиктерди алуунун эсептери жана жол-жоболору ачык-айкын жана түшүнүктүү болушу керек. Жеңилдиктер жеке эмес, жалпы критерийлер боюнча берилүүгө тийиш.

Кайрымдуулук уюмдары жана алардын донорлору үчүн салыктык жеңилдиктер мамлекет берген стимулдардын эң маанилүүсү болуп саналат. Эреже катары, кирешелердин айрым түрлөрү (гранттар, кайрымдуулуктар, мүчөлүк акылар, кайрымдуулук иш-чараларынан алынган кирешелер, бири-бири менен байланыштагы экономикалык иш-аракеттерден түшкөн кирешелер) жана кайрымдуулук уюмда-

рынын мүлкү (анын ичинде кайрымдуулук уюму коомго пайдалуу максаттарда пайдаланса, белекке берүү же мурастоо тартибинде алган мүлк) салыктан бошотулат же төмөндөтүлгөн ставка боюнча салык салынат²⁰⁴.

Жеке кайрымдуулукка дем берүү максатында мамлекеттер кайрымдуулук уюмдарынын донорлору үчүн салык салынуучу базадан кайрымдуулуктарга сарпталган акчаны алып салууга укук беришет, муну менен кайрымдуулук кылган жарандарга жана уюмдарга алардын салыктарын азайтып беришет.

Төмөндө ар кайсы өлкөлөрдөгү салыктык жеңилдиктердин мисалдары келтирилген:

1. *Экономикалык иштерди уюштуруу максаттары менен байланышкан жана байланышпаган кирешелерге салык салуу.* АКШда кайрымдуулук уюмдарынын уставында көрсөтүлгөн коомго пайдалуу максаттары менен байланышкан экономикалык иш-аракеттерден түшкөн бардык кирешелери федералдык жана штаттык (жергиликтүү) салыктардан бошотулат²⁰⁵. Мисалы, атайын статуска ээ болгон жана акынын негизинде билим берүү кызматтарын көрсөткөн мектеп корпоративдик киреше салыгын төлөөдөн бошотулат, себеби билим берүү мыйзам тарабынан таанылган жана мектептин уставында көрсөтүлгөн коомго пайдалуу максат болуп саналат. Ошол эле учурда анын өз ара байланыштагы экономикалык ишмердигине карата эч кандай чектөөлөр жок.

Эгерде уюм өзүнүн уставында көрсөтүлгөн коомго пайдалуу максаттары менен байланышпаган экономикалык иш менен алектенсе (байланышы болбогон экономикалык ишмердик), анда байланышы жок экономикалык ишмердиктен түшкөн кирешелерге атайын салык салынат.²⁰⁶ Бирок, бир катар өзгөчө учурлар бар. Өзгөчө учурлардын бири – мисалы, оорукананын ашканасы же кардарларына ыңгайлуу болуш үчүн колдонулган унаа токтотуучу жай болсо, оорукананын экономикалык ишине байланышы жок деп эсептелбейт²⁰⁷. Бирок, эгерде бул ашкана жана унаа токтотуучу жайлар ооруканага келгендер үчүн гана эмес, коомдук болуп калса, анда алардан түшкөн кирешеге экономикалык иш-аракетке байланышы жок деп салык салынат.

Улуу Британияда кайрымдуулук уюмдары экономикалык иш-аракетке байланышкан иштерден түшкөн киреше анын жалпы кирешесинин 25% ашпаса салык төлөшпөйт²⁰⁸.

²⁰⁴ Байланыштагы экономикалык иш – бул кайрымдуулук уюмунун уставында көрсөтүлгөн коомго пайдалуу максаттарга байланыштуу киреше алып келүүчү иш-аракет.

²⁰⁵ Tax on Unrelated Business Income of Tax-Exempt Organizations, Publication 598, Cat. No. 46598X, February 26, 2019, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA. <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p598.pdf>.

²⁰⁶ Tax on Unrelated Business Income of Tax-Exempt Organizations, Publication 598, Cat. No. 46598X, February 26, 2019, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA. <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p598.pdf>.

²⁰⁷ Judah I. Kupfer, Does My Nonprofit Need to Pay Tax? Understanding Unrelated Business Income Tax. Nonprofit Quarterly, December 25, 2011. <https://nonprofitquarterly.org/does-my-nonprofit-need-to-pay-tax-understanding-unrelated-business-income-tax/>.

²⁰⁸ Коомго пайдалуу уюмдар жана донорлор үчүн салыктык стимулдар: Европа өлкөлөрүнүн тажрыйбасы. Александр Винников, Украинанын Салык консультанттарынын палатасы, 2017-жыл. “КЭУнун финансылык туруктуулугунун укуктук өнүгүшү” эл аралык конференциясында колдонулган материалдар, Алматы, Казакстан, 2017-жылдын 4-декабры.

Румынияда жеңилдиктерди алуу үчүн экономикалык иш-аракетке байланышкан иштен түшкөн киреше 15 000 евродон ашпашы керек²⁰⁹.

2. *Кошумча нарк салыгы (КНС)*. Көптөгөн Европа өлкөлөрүндө кайрымдуулук уюмдарына карата КНС төлөө боюнча атайын шарттар түзүлгөн:

– Европанын көптөгөн өлкөлөрүндө кайрымдуулук уюмдары майыптар, илимий изилдөөлөр жана башка коомго пайдалуу максаттар үчүн товарларды импорттоодо КНСтин төмөндөтүлгөн ставкасын колдонууга же КНСтен жана бажы төлөмдөрүнөн бошотулууга укуктуу.

– Улуу Британияда жашаган жери менен социалдык кызмат көрсөтүүлөргө КНСтин ставкасы 0 пайыздан 5 пайызды түзөт жана сатуу же кайрымдуулук иш-чараларында колдонуу үчүн товарларды импорттоо 0 пайызды түзөт.

– Финляндияда жана Эстонияда кайрымдуулук максаттары үчүн онлайн жарнамага жана сатууга ставкалар 0-5% түзөт.

– Швейцарияда кайрымдуулук уюмдары үчүн салык салынбаган минимум 150 000 франкты, ал эми калган бардык уюмдар үчүн 100 000 франкты түзөт.

3. *Кайрымдуулук уюмдарынын донорлорунун киреше салыгы боюнча чегерүүлөр:*

– АКШда жеке жактар-кайрымдуулук уюмдарынын донорлору кирешеден 50 пайызга чейин²¹⁰, ал эми корпоративдик донорлор киреше салыгы (же корпорациялардын пайдасына салык) боюнча салык салынуучу базадан 10 пайызга чейин сумманы салык салынуучу базанын эсебинен чыгаруу жеңилдигин ала алышат²¹¹. Мында пайыздардагы чектөөлөрдөн улам учурдагы жылы чыгарып салууга болбой калган кайрымдуулуктун калган суммасын кийинки 5 жылга которуп бул салык жеңилдигин пайдаланууга уруксат берилет²¹²;

– Германияда эгерде кайрымдуулук уюмдары “Германияда туруктуу жашаган адамдарга жардам берсе же Германиянын кадыр-баркын көтөрсө”, Евробиримдиктин башка өлкөлөрүнөн келген кайрымдуулук уюмдарынын донорлоруна салыктык жеңилдиктерди алууга уруксат берилет²¹³;

– АКШда, Германияда, Италияда жана Францияда салык келишимдери бар үчүнчү өлкөлөрдүн кайрымдуулук уюмдарынын донорлору салыктык жеңилдиктерге ээ болушат (мисалы, АКШ Мексика, Израиль жана Канада менен ушундай келишимдерди түзгөн²¹⁴).

²⁰⁹ Ошол эле жерде.

²¹⁰ Charitable Contribution Deduction, IRS: <https://www.irs.gov/charities-non-profits/charitable-organizations/charitable-contribution-deductions>.

²¹¹ Key Elements of the US Tax System: Briefing Book, What is the tax treatment of charitable contributions?, The Tax Policy Center. <https://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/what-tax-treatment-charitable-contributions>.

²¹² Charitable Contributions: for use in preparing 2019 Returns, Publication 526 Cat. No. 15050A, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA. <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p526.pdf>

²¹³ Коомго пайдалуу уюмдар жана донорлор үчүн салыктык стимулдар: Европа өлкөлөрүнүн тажрыйбасы. Александр Винников, Украинанын Салык консультанттарынын палатасы, 2017-жыл. “КЭУнун финансылык туруктуулугунун укуктук өнүгтөрү” эл аралык конференциясында колдонулган материалдар, Алматы, Казакстан, 2017-жылдын 4-декабры.

²¹⁴ Charitable Contributions: for use in preparing 2019 Returns, Publication 526 Cat. No. 15050A, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA. <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p526.pdf>

4. *Пайыздык салык субсидия*. Европа өлкөлөрүндө популярдуу болгон дагы бир салык стимулу бар – кайрымдуулук уюмуна “пайыздык салык субсидиясын” алуу укугун берүү. Бул донордун (адатта, жеке адамдын) киреше салыгынын бир бөлүгүн кайрымдуулук уюмуна багыттоо механизми. Ал жеке жактарга-салык төлөөчүлөргө (ал эми айрым бир өлкөлөрдө юридикалык жактарга да) киреше салыгынын суммасынын белгилүү бир пайызын (адатта 1-2%) кайрымдуулук уюмунун пайдасына багыттоого мүмкүндүк берет. Венгрия 1997-жылы Европада мындай механизмди киргизген биринчи өлкө болуп калган²¹⁵. Бүгүнкү күнгө карата кайрымдуулукту колдоонун бул механизми Венгрияда ($\leq 1\%$), Испанияда ($\leq 0,5\%$), Италияда ($\leq 0,5\%$), Польшада ($\leq 1\%$), Литвада ($\leq 2\%$), Португалияда ($\leq 0,5\%$), Румынияда ($\leq 2\%$), Словакияда ($\leq 2\%$), Молдовада ($\leq 2\%$) иштеп жатат²¹⁶.

Польшада жеке жактар-салык төлөөчүлөр киреше салыгынан $\leq 1\%$ өз ыктыярына карап бир же бир нече кайрымдуулук уюмдарына багыттай алышат²¹⁷. Бул үчүн кайрымдуулук уюму Улуттук сот реестринде каттоодон өтүшү керек, алардын тизмеси онлайн режиминде жеткиликтүү жана кайрымдуулук уюмдарына коюлган бардык талаптарга шайкеш келүүгө тийиш. Португалияда пайыздык салык субсидиясын алуучулар түз мамлекеттик колдоо алуунун жол-жоболоруна ылайык конкурс аркылуу тандалып алынат²¹⁸. Словакияда кайрымдуулук уюмдарынын корпоративдик донорлору үчүн түз салык стимулдары каралган эмес, бирок аларга кайрымдуулук уюмуна “пайыздык салык субсидиясын” – донор иш жүзүндө төлөгөн киреше салыгынан $\leq 2\%$ берүүгө уруксат бар.

Кайрымдуулук уюмдарын каржылоонун мындай механизмдин киргизүү кайрымдуулук уюмдарынын арасында жеке жана юридикалык жактардын ресурстары үчүн сергек атаандаштыкты жаратат. Адамдардын көңүлү жана ишеними үчүн күрөштө кайрымдуулук уюмдары ачык-айкын, отчеттуу болуп, калктын муктаждыктарына көбүрөөк көңүл бура башташат.

*Кайрымдуулук уюмдарына мамлекеттик колдоонун башка түрлөрү*²¹⁹:

– Улуу Британияда гранттардын басымдуу бөлүгү, мисалы, улуттук лотереядан түшкөн киреше кайрымдуулук уюмдарына гана берилет.

²¹⁵ Молдованын Юридикалык ресурстар борбору: <http://crjm.org/legea-2-pe-intelesul-tutoror/>.

²¹⁶ Коомго пайдалуу уюмдар жана донорлор үчүн салыктык стимулдар: Европа өлкөлөрүнүн тажрыйбасы. Александр Винников, Украинанын Салык консультанттарынын палатасы, 2017-жыл.

²¹⁷ Польшанын Экономика, эмгек жана социалдык саясат министрлигинин Коомдук пайда департаменти: <https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/How,to,donate,1,559.html>. Ошондой эле дагы караңыз: Альтернативалык каржылоо: коммерциялык эмес уюмдардын туруктуу каржылоонун моделдери. Кейстердин жыйнагы. Зьянды азайтуу боюнча Евразиялык Ассоциация, 2019. 16-17-беттер. https://harmreductioneurasia.org/wp-content/uploads/2020/01/Alternative_Financing_RU.pdf.

²¹⁸ Коомго пайдалуу уюмдар жана донорлор үчүн салыктык стимулдар: Европа өлкөлөрүнүн тажрыйбасы. Александр Винников, Украинанын Салык консультанттарынын палатасы, 2017-жыл. “КЭУнун финансылык туруктуулугунун укуктук өңүттөрү” эл аралык конференциясында колдонулган материалдар, Алматы, Казакстан, 2017-жылдын 4-декабры.

²¹⁹ Уюмдарга кайрымдуулук, коомго пайдалуу жана салыктан бошотулган деген статусу берүүнүн тартиби жөнүндө дүйнөлүк практикадан тандалып алынган жоболор: материалдардын жыйнагы. - Алматы, Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2008. 25-26-беттер.

– Польшада кайрымдуулук уюмдары мамлекеттик же муниципалдык мүлктү жана андан түшкөн кирешелерди пайдалануу укугун ала алышат.

– Венгрияда жана Польшада кайрымдуулук уюмдары мамлекеттик заказдарды алуу үчүн конкурстарга катышууга укуктуу.

– Венгрияда кайрымдуулук уюму альтернативалык жарандык кызматты өтөчү жер да болуп бере алат, ошондой эле кайрымдуулук уюмунан жардам алгандар ошол жардамдын наркынын көлөмүндө киреше салыгынан бошотулат.

Тигил же бул социалдык көйгөйлөрдү чечүү үчүн мамлекеттик бюджеттен түз каражат бөлгөнгө караганда кайрымдуулук уюмдарына кыйыр субсидияларды салык жеңилдиктери түрүндө берүү мамлекетке пайдалуу болот. Мамлекет, мисалы, карылар үйүн куруп, тейлегенде, бюджетте болгон каражатты коротот. Бирок, кайрымдуулук уюмдарынын экономикалык иш-аракетине жана жеке кайрымдуулуктарга салык жеңилдиктерин берүү менен шыктандырып, мамлекеттик бюджет “реалдуу” (“колдо болгон”) акчаны жоготпойт. Мамлекет бюджеттен акча бөлүүнүн ордуна жеке секторго социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө жана коомго пайдалуу максаттарга жетишүүгө кошумча каражаттарды тартууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Изилдөөлөр тастыктагандай, жеке донорлорго салык жеңилдиктерин берүү мамлекет үчүн пайдалуу болот. Мисалы, АКШда 2018-жылы бюджет жарандардын кайрымдуулукка иштеткен чыгымдары боюнча алган салыктык жеңилдиктердин эсебинен 44 миллиард АКШ долларын мамлекеттик бюджетке аз алган²²⁰. Ошол эле учурда жарандар кайрымдуулукка 299 миллиард АКШ долларын жумшашкан²²¹. Башкача айтканда, 44 миллиард сарптап, мамлекет социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүүгө жана коомго пайдалуу максаттарга жетүүгө 299 миллиард доллар жарандардан алган.

Кайрымдуулук уюмдарына кошумча талаптар

Оң дүйнөлүк практикага ылайык, мамлекеттик субсидияларды жана жеңилдиктерди алуучулар катары кайрымдуулук уюмдарына карата мыйзамдарда жөнөкөй КЭУларга караганда отчеттуулук жана ачыктык боюнча катуураак талаптар коюлушу мүмкүн. Мындай көбүрөөк көзөмөл салык салуудан качуу үчүн өз статусун колдонушу ыктымал уюм тарабынан мүмкүн болгон кыянаттыктын алдын алуу жана мамлекеттик ресурстарды пайдаланууну жана коомдук байгерликке жетүү максатында колдоону камсыз кылуу үчүн зарыл. Мында кайрымдуулук уюмдарына коюлуучу кошумча талаптар мамлекеттен алган колдоого жана жеңилдиктерге өлчөмдөш болууга тийиш экендигин унутпоо зарыл. Символи-

²²⁰ Key Elements of the US Tax System: Briefing Book, How large are individual income tax incentives for charitable organizations?, The Tax Policy Center. <https://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/how-large-are-individual-income-tax-incentives-charitable-giving>.

²²¹ Ошол эле жерде.

калык колдоо көрсөтүү ашыкча оор талаптарды орнотууга алып келбеши керек. Мамлекеттик ресурстарды пайдалануунун ачыктыгын камсыз кылуу үчүн олуттуу жеңилдиктер берилген учурда кайрымдуулук уюмдары үчүн иш-аракетинин жана отчеттуулуктун ачыктыгы боюнча өзгөчө катуу талаптар белгилениши мүмкүн. Бирок, кандай болгон күндө да *бул талаптарды аткарууга мүмкүн болуп, алар өтө оор болбоого тийиш.*

Кайрымдуулук уюмдарынын ишине кошумча талаптар жана чектөөлөр уюмдун көз карандысыздыгын алсыратпашы керек. Кайрымдуулук уюму тышкы саясий кысымдардан, негизсиз чектөөчү мыйзам ченемдеринен жана жеке кызыкчылыктардан эркин болушу керек. Бул ага натыйжалуу бойдон кала берүүгө, инновациянын кыймылдаткычы болууга, көз карандысыз болууга жана баары эле макул болбогон маселелерди көтөрүүгө жардам берет (мисалы, тоо-кен компаниялары экологиялык кайрымдуулук уюмдарынын ишине терс көз карашта болушу мүмкүн). Кайрымдуулук уюмдарынын ишин кошумча көзөмөлдөөнүн жалгыз максаты – кайрымдуулук уюмунун кирешеси анын мүчөлөрүн, жетекчилерин же кызматкерлерин байытууга эмес, коомго пайдалуу максаттарга жумшалышын камсыз кылуу.

Эреже катары, мамлекет кайрымдуулук уюмдарынын ишин көзөмөлдөөчү органы аныктайт. Адатта, мындай орган болуп кайрымдуулук уюмдарын сертификациялоодон өткөргөн орган (мисалы, Англиядагы Кайрымдуулук боюнча комиссиясы же Болгариядагы Юстиция министрлигине караштуу Борбордук каттоо палатасы) болуп саналат, бирок өзгөчө учурлар да бар. Мисалы, Венгриядагы кайрымдуулук уюмдарынын бюджеттик каражаттарды пайдаланышына көзөмөлдү Мамлекеттик аудит агенттиги жүргүзөт, ал эми кайрымдуулук уюмдары сертификациялоодон сот органдарында өтүшөт; Румынияда көзөмөлдү атайын өкмөттүк орган жүргүзөт, бирок сертификациялоону профилдик министрликтер жүргүзүшөт²²².

Төмөндө кайрымдуулук уюмдарынын ачыктыгы жана отчеттуулугу боюнча кошумча талаптар, ошондой эле дүйнөлүк практикада алардын иш-аракеттерин чектөө учурлары баяндалат:

1. Ачыктык жана отчеттуулук боюнча талаптар. Башка КЭУлардан айырмаланып, кайрымдуулук уюмдары тийиштүү мамлекеттик органдарга кошумча отчетторду жөнөтүү жана/же аларды жарыялоо аркылуу кирешелери, чыгымдары жана иш-аракеттери жөнүндө маалыматты ачыкка чыгарууга милдеттүү. Польшада отчет Социалдык камсыздоо министрлигине жөнөтүлөт, ал эми Венгрияда отчет жөн гана Интернетте жарыяланат. Англияда жана Уэльсте маалыматты ачыкка чыгаруу боюнча талап кайрымдуулук уюмунун көлөмүнө жараша болот:

²²² Уюмдарга кайрымдуулук, коомго пайдалуу жана салыктан бошотулган деген статусу берүүнүн тартиби жөнүндө дүйнөлүк практикандан тандалып алынган жоболор: материалдардын жыйнагы. - Алматы, Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2008. 26-30-беттер.

эгерде уюмдун кирешеси жылына 10 000 фунт стерлингден аз болсо, анда негизги маалыматтар гана ачыкка чыгат; ал эми киреше көрсөтүлгөн суммадан ашып кетсе, анда толук отчет талап кылынат.

2. *Кайрымдуулук уюмдарын текшерүү.* Отчетторго кошумча, кайрымдуулук уюмдарын мамлекеттик органдар да текшерishi мүмкүн. Текшерүү жүргүзүү үчүн негиздер жана анын тартиби мыйзамдарда так сүрөттөлүүгө тийиш. Текшерүүлөрдүн максаты мыйзам бузуулар үчүн жазалоо гана эмес, көбүрөөк деңгээлде аларга кеңеш жана консультация берүү аркылуу уюмду башкаруунун ак ниет тажрыйбасына шыктандыруу болушу керек. Англияда текшерүүнүн тартиби жана масштабы уюмдун кирешесине жараша болот. Эгерде уюмдун жылдык кирешеси 10 000 фунт стерлингден аз болсо, анда комиссия уюмдун ишин текшербейт, тескерисинче, анын иши менен таанышуу үчүн уюмга барат. Текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча мыйзамдын талаптарын бузган уюмдарга карата айып салуудан тартып кайрымдуулук статусун алып коюуга чейинки ар кандай санкциялар колдонулушу мүмкүн.

3. *Кайрымдуулук уюмунун чыгымдары боюнча чектөөлөр.* Кайрымдуулук уюмдарынын административдик чыгымдарына (кеңсенин ижара акысы, кызматкерлердин эмгек акысы жана башкалар) айрым бир чектөөлөр коюлушу мүмкүн, себеби административдик чыгымдар да салыктан бошотулган кирешелердин эсебинен жабылат. Мисалы, Нидерланддарда кайрымдуулук уюмунун кирешесинин 90% коомго пайдалуу максаттарга жумшалууга тийиш²²³. Италияда кызматкерлердин сый акысы коомдук компаниялардын аудиторлору үчүн белгиленген сый акыдан ашпашы керек. Польшада кайрымдуулук уюмунун башкаруу органдарынын мүчөлөрүнө сый акы төлөөгө жол берилбейт. Испанияда жана Латвияда кызматкерлердин эмгек акысы кайрымдуулук уюмунун жылдык кирешесинин 20% же активдеринин наркынын 5% ашпоого тийиш.

4. *Экономикалык ишмердик боюнча чектөөлөр. Киреше алуу жөндөмдүүлүгү, анын ичинде экономикалык ишинен киреше алуу ар кандай КЭУлар, анын ичинде кайрымдуулук уюмдары үчүн өтө маанилүү жана биригүү эркиндигинин негизги принциптеринин бири болуп саналат*²²⁴. Бирок, мамлекет берген жеңилдиктер кайрымдуулук уюмдарына эреже катары салык төлөбөстөн экономикалык иш-аракеттерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Ошондуктан, кайрымдуулук уюмдары коммерциялык уюмдарга салыштырмалуу адилетсиз атаандаштык артыкчылыгына ээ болбошу үчүн жана кайрымдуулук уюмдары коомго пайдалуу иш-аракеттеринин

²²³ Коомго пайдалуу уюмдар жана донорлор үчүн салыктык стимулдар: Европа өлкөлөрүнүн тажрыйбасы. Александр Винников, Украинанын Салык консультанттарынын палатасы, 2017-жыл. “КЭУнун финансылык туруктуулугунун укуктук өнүктөрү” эл аралык конференциясында колдонулган материалдар, Алматы, Казакстан, 2017-жылдын 4-декабры.

²²⁴ 7-принцип. Ресурстарды эркин издөө, алуу жана пайдалануу укугу. ЕККУ/ДИАУБдун Бирикмелердин эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптери, 2016, 23-бет. <https://www.osce.org/ru/odihr/160961?download=true>.

тышында экономикалык иш-аракеттер менен алектенсе, салык төлөшү үчүн көптөгөн өлкөлөрдө алардын экономикалык иш-аракеттерине карата айрым бир чектөөлөр киргизилген.

Мисалы, Венгрияда кайрымдуулук уюмунун экономикалык иштен түшкөн кирешеси 60 пайыздан, Испанияда – 40%, ал эми Словенияда²²⁵ уюмдун кирешесинин жалпы көлөмүнөн 30% ашпоого тийиш. Чехияда кайрымдуулук уюмдары экономикалык иштин чектелген түрлөрү менен гана алектене алышат (мисалы, мүлктү ижарага берүү, изилдөөлөрдү жүргүзүү ж.б.). Кайрымдуулук уюмдарынын экономикалык иш-аракеттерин мамлекет колдоого алган АКШнын тажрыйбасы да кызыктуу. АКШнын мыйзамдары кайрымдуулук уюмдарынын экономикалык ишмердигин уюмду түзүү максаты менен байланышкан жана байланышпаган деп бөлөт²²⁶. Кайрымдуулук уюмунун байланышкан экономикалык иши боюнча эч кандай чектөөлөр жок, ал эми байланышпаган экономикалык иштин көлөмү олуттуу болбошу керек²²⁷. Мыйзамдарда “олуттуу” деген эмнени билдирери так аныкталган эмес, бирок практиктер бул байланышпаган экономикалык иш-аракеттерден түшкөн кирешенин көлөмү 20 пайыздан ашпашы керек дегенди билдирет деп эсептешет. Эгерде кайрымдуулук уюмунун байланышы жок экономикалык иш-аракеттерден түшкөн кирешеси “олуттуу” болуп калса (эгерде уюм алган бардык кирешелерди өзүнүн коомго пайдалуу максаттарына багыттаса дагы), анда мындай уюм кайрымдуулук статусун жоготуп алуу тобокелдигине туш болот.

Бирок, мыйзамдар байланышпаган экономикалык иш-аракеттер үчүн көптөгөн жеңилдиктерди караштырат. Мисалы, кайрымдуулук уюмунун бенефициарларынын (жардам алгандардын) ыңгайлуулугу үчүн жүргүзүлгөн экономикалык иш уставдык максаттар менен түздөн-түз байланышпаса, анда мындай иш-аракет байланышпаган деп эсептелбейт (эгерде мектептеги ашкана, ооруканадагы кир жуучу жай ж.б бардык каалоочулар эмес, студенттердин, бейтаптардын ыңгайлуулугу үчүн иштесе). Башка өзгөчөлүктөргө кайрымдуулукка берилген мүлктү сатуу, пассивдүү инвестициялардан түшкөн кирешелер, акысыз ыктыярдуу эмгектин эсебинен жасалган жумуштар кирет.

§ 3. Кыргыз Республикасындагы кайрымдуулук уюмдар

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын кайрымдуулук уюмдары жөнүндө

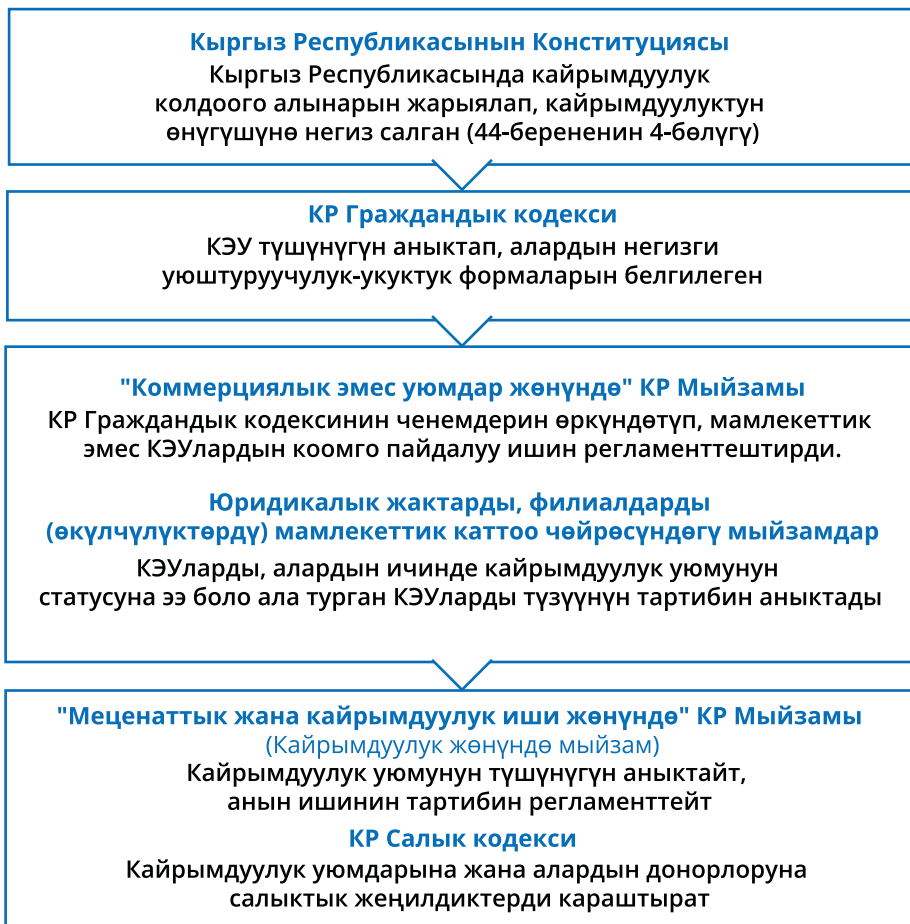
²²⁵ Коомго пайдалуу уюмдар жана донорлор үчүн салыктык стимулдар: Европа өлкөлөрүнүн тажрыйбасы. Александр Винников, Украинанын Салык консультанттарынын палатасы, 2017-жыл. “КЭУнун финансылык туруктуулугунун укуктук өңүттөрү” эл аралык конференциясында колдонулган материалдар, Алматы, Казакстан, 2017-жылдын 4-декабры.

²²⁶ Байланышкан ишкердик – бул кайрымдуулук уюмунун уставдык максаттары менен түздөн-түз байланышкан ишкердик иш. Мисалы, кайрымдуулук статусу бар окуу мекемеси акынын негизинде билим берүү кызматтарын көрсөтсө, ишкердикке байланыштуу деп, ал эми юридикалык кызматтарды көрсөтсө байланышы жок деп эсептелет.

²²⁷ Judah I. Kupfer, Does My Nonprofit Need to Pay Tax? Understanding Unrelated Business Income Tax. Nonprofit Quarterly, December 25, 2011. <https://nonprofitquarterly.org/does-my-nonprofit-need-to-pay-tax-understanding-unrelated-business-income-tax/>.

мыйзамдары реформалоо баскычында турат. Ушуга байланыштуу ушул параграфтын 3.1-бөлүмүндө ушул тапта Кыргыз Республикасынын кайрымдуулук уюмдары жөнүндө колдонуудагы мыйзамдары, ал эми 3.2-бөлүмдө кайрымдуулук уюмдары жөнүндө жаңы Мыйзамдын долбоорунун негизги жоболору баяндалат.

Төмөндөгү диаграммада Кыргыз Республикасындагы кайрымдуулук уюмдарынын ишин укуктук жөнгө салуунун негиздери чагылдырылган.

3.1. Кыргыз Республикасындагы кайрымдуулук уюмдарын 1999-жылдагы Мыйзамга ылайык укуктук жөнгө салуу

Кайрымдуулук уюмунун түшүнүгү

1999-жылдын 6-ноябрында кабыл алынган №119 “Меценаттык жана кайрымдуулук иш-аракети жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамына (мындан ары – Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам) ылайык, **кайрымдуулук уюму** – бул кайрымдуулук максаттарын ишке ашыруу үчүн түзүлгөн, бүтүндөй коомдун же айрым категориядагы адамдардын кызыкчылыгында иш жүргүзгөн мамлекеттик эмес КЭУ (5-берене).

Кайрымдуулук уюму – бул юридикалык жактын өз алдынча уюштуруучулук-укуктук формасы эмес, бул кайрымдуулук иши менен алектенген жана Кайрымдуулук жөнүндө мыйзамдын талаптарына жооп берген КЭУ алала турган атайын макам (статус).

Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам “меценаттык” жана “кайрымдуулук иши” деген түшүнүктөрдү айырмалайт.

Кайрымдуулук иши – бул жарандарга же юридикалык жактарга мүлктү, анын ичинде акча каражаттарын пайда көздөбөстөн (акысыз же жеңилдетилген шарттарда) берүү, пайда көздөбөй иштерди аткаруу, кызматтарды көрсөтүү, башка колдоо көрсөтүү боюнча кайрымдуулук максаттарын ишке ашырууга багытталган ыктыярдуу иш (1-берене).

Меценаттык – бул искусствону, илимди, маданиятты, билим берүүнү жана агартууну колдоого мүлктү, анын ичинде акча каражаттарын кайтарымызсыз жана акысыз шартта өткөрүп берүү менен билинген кайрымдуулук ишинин өзгөчө формасы (1-берене).

Кайрымдуулук уюмунун статусун алуу

Кайрымдуулук статусун алуу үчүн КЭУ коомдук бирикменин, фонддун же мекеменин уюштуруучулук-укуктук формасында катталууга тийиш (6-берене). Мында жеке мекеме анын менчик ээси кайрымдуулук уюму болгон учурда гана кайрымдуулук уюму статусун ала алат (6-берене).

1996-жылдын 26-июнунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин эски редакциясына ылайык, мыйзамда аныкталган талаптарга жооп берген КЭУ салыктарды чогултуу боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын тийиштүү райондук бөлүмүнө (мындан ары – салык органы) арыз менен кайрылып, анын

кайрымдуулук статусун жана салык жеңилдиктерине болгон укуктарын тастыктаган документти (салык жеңилдиктерине укугу жөнүндө кат же Күбөлүк) алып турган²²⁸.

Бүгүнкү күндө колдонулуп келаткан 2022-жылдын 18-январында кабыл алынган №3 Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин редакциясы (мындан ары – Салык кодекси) 2022-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирген, анда салык органынын жазуу жүзүндөгү тастыктамасын алуу же кайрымдуулук уюмдарын сертификациялоо боюнча талаптар камтылган эмес.

Кайрымдуулук жөнүндө мыйзамда да, Салык кодексинде да статусту же кайрымдуулук статусун жана жеңилдиктерге укукту тастыктаган атайын документ алуу тартиби жөнүндө айтылбагандыгын эске алганда, бүгүнкү күндө КЭУ каалаган күнү өзүн кайрымдуулук уюму деп жарыялай алат, мисалы, бул жөнүндө ички буйрук чыгарып, ошол күндөн баштап тиешелүү салык жеңилдиктеринен пайдалана баштайт. Бирок, ушул күндөн баштап, ал уюм Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам менен кайрымдуулук уюмдары үчүн белгиленген бардык талаптарга толук жооп бериши керек. Бул талаптарды сактабаса, салык органы кайрымдуулук статусун тааныбай коюшу ыктымал. Натыйжада, салык органы салыктарды чегерип (кайрымдуулук уюмдары үчүн каралган жеңилдиктерди колдонуу менен уюм төлөбөгөн салыктарды төлөөнү талап кыла алат), салык санкцияларын жана төлөнбөгөн салыктар боюнча туумдарды колдоно алат.

Кайрымдуулук уюмдарына мамлекеттик колдоо көрсөтүү

Салык кодексинде кайрымдуулук уюмдары үчүн олуттуу жеңилдиктер каралган. Атап айтканда, кайрымдуулук уюмдары үч негизги салыктан бошотулган. Алар: киреше салыгы (239-берене), кошумча нарк салыгы (281-берене) жана мүлк салыгы (409-берененин 1-бөлүгүнүн 4-пункту). Кайрымдуулук уюмдарынын донорлоруна (юридикалык жактарга жана жеке ишкерлерге) Салык кодекси жылдык жыйынды кирешесинен киреше салыгы боюнча салык салынуучу кирешеден 10% ашпаган өлчөмдө кайрымдуулук чыгымдары боюнча үлүштү чыгарып салууга мүмкүндүк берет (234-берене). *Кайрымдуулук уюмдарына салык салуу жөнүндө кененирээк маалыматты ушул окуу китебинин 6-багынан таба аласыз.*

Мындан тышкары, Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам кайрымдуулук ишин мамлекеттик колдоого кепилдик берет, мында аларга ар кандай жеңилдиктерди, субсидияларды берүү (мисалы, мамлекеттик уюмдар көрсөткөн коммуналдык кызматтарга акы төлөөдөн бошотуу), алардын кайрымдуулук программаларын каржылоо, мамлекеттик мүлктү менчикке өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгү бар (11-берененин 4-бөлүгү).

²²⁸ 1996-жылдын 26-июнунда кабыл алынган №25 Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 9-берененин 4-бөлүгүнүн 3-пункту.

Кайрымдуулук уюмдары үчүн чектөөлөр

1. Ачыктык жана отчеттуулук боюнча талаптар.

Кайрымдуулук уюмдары өздөрүнүн жылдык отчетторуна жана кирешелери, чыгымдары, мүлкү, кызматкерлеринин саны жана алардын эмгек акысы жөнүндө маалыматтарга жалпыга маалымдоо каражаттарын кошкондо, ачык жеткилик-түүлүктү камсыз кылууга тийиш (12-берене).

Краудфандинг²²⁹, менен алектенген кайрымдуулук уюму тартылган кайрымдуулук каражаттарынын көлөмү жана алардын колдонулушу жөнүндө отчетту расмий басылмаларда кошумча жарыялоого милдеттүү (13-берененин 4-бөлүгү).

2. Чыгашалар боюнча чектөөлөр.

Кайрымдуулук жөнүндө мыйзамда кайрымдуулук уюмдарынын административдик чыгымдарын чектөө каралган. Алсак, кайрымдуулук уюму өз кирешесинин кеминде 98 пайызын кайрымдуулук максаттарына жумшашы керек (9-берененин 3-4-бөлүктөрү).

Демек, уюмдун административдик чыгымдарын жабууга кирешесинин 2 пайыздан ашпаган бөлүгү калат. Бул, мисалы, кайрымдуулук уюмунун жылдык кирешеси 1 миллион сомду түзсө, ал кеңсенин ижарасына, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө, канцтоварларды сатып алууга, кызматкерлердин эмгек акысына жана ишин жүргүзүү үчүн зарыл болгон башка административдик чыгымдарга жылына 20 миң сомго чейин гана корото алат дегенди билдирет. Албетте, эч бир уюм мындай шарттарда иштей албайт жана бул чектөөнүн шарттарын аткаруу мүмкүн эмес.

Ушул себептен улам учурда²³⁰ Кыргызстанда мындай кырдаал түзүлдү: 24 жылдан көбүрөөк жыл мурун кабыл алынган Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам колдонулуп жаткан чакта, кайрымдуулук уюмдары үчүн Салык кодексинде олуттуу жеңилдиктер каралган, бирок иш жүзүндө өлкөдө өзүн кайрымдуулук деп жарыялаган жана салык жеңилдиктеринен пайдаланган бир дагы уюм жок.

3. Экономикалык ишмердик.

Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам кайрымдуулук уюмдарынын ишкердик ишин чектейт. Мыйзамда кайрымдуулук уюмунун ишкердик иши аны түзүүнүн максаттарына шайкеш келиши керек деген ченем камтылган (7-берене). Бул бир нерсени билдирет: үй-бүлөлүк зомбулуктан жабыр тарткан аялдарды колдоо боюнча кайрымдуулук уюму, мисалы, үй-бүлөлүк маселелер боюнча акынын негизинде юридикалык жана психологиялык кеңештерди бере алат. Бирок, уюм эмгек маселелери боюнча юридикалык кеңеш бере албайт же персоналды башкаруу маселелери боюнча психологиялык консультацияларды өткөрө албайт, антпесе кайрымдуулук статусун жана тиешелүү салык жеңилдиктерин алууга болгон укугун жоготуп алуу коркунучу бар, себеби анын ишкердик иши башында түзүлгөн максаттарга жооп бербей калат.

²²⁹ Краудфандинг – бул коомчулуктан кайрымдуулук каражаттарын чогултуу боюнча коомдук өнөктүк.

²³⁰ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата алынган маалымат.

3.2. Кыргыз Республикасында кайрымдуулукту өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү

Кыргыз Республикасында кайрымдуулук уюмдарын түзүү жана алардын иши үчүн ченемдик база мындан 24 жылдан көбүрөөк жыл түзүлгөнүнө карабастан, иш жүзүндө бүгүнкү күндө²³¹ бир дагы уюм кайрымдуулук статусун алган эмес жана Салык кодексинде каралган жеңилдиктерден пайдаланбай келет. Себеби, 1999-жылы кабыл алынган Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам аны ишке ашырууга мүмкүн кылбай жаткан көптөгөн кемчиликтерди камтыйт.

Бул кемчиликтерди жоюуп, кайрымдуулукту өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү үчүн Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарынын тобу жана жарандык коомдун уюмдарынын өкүлдөрү “Кайрымдуулук уюмдары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын жаңы Мыйзам долбоорун (мындан ары – мыйзам долбоору) иштеп чыгышкан. Мыйзам долбоору жакын арада өлкөнүн парламентинде демилгеленет.

Мыйзам долбоору алдыңкы дүйнөлүк тажрыйбанын негизинде иштелип чыккан. Мыйзам долбоорунун кабыл алынышы Кайрымдуулук жөнүндө мыйзамдагы кемчиликтерди жоюуга жана кайрымдуулукту өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө жардам бере турган жаңы прогрессивдүү механизмдерди киргизүүгө жардам берет. Мыйзам долбоору кабыл алынгандан кийин, КЭУлар кайрымдуулук статусун ала алышат жана Салык кодексинде камтылган олуттуу салык жеңилдиктеринен пайдалана алышат. Мыйзам долбоорунун негизги жоболору төмөндө берилди.

Коомдук пайданын концепциясы

1999-жылы кабыл алынган Кайрымдуулук жөнүндө мыйзамдан айырмаланып, мыйзам долбоорунда коомго пайдалуу ишмердиктин чөйрөлөрүнүн тизмеси кыйла көбөйгөн. Мыйзам долбооруна киргизилген тизме *Европа өлкөлөрүнүн коомго пайдалуу уюмдары жөнүндө моделдик жоболорунан* алынган. Мыйзам долбоорунда “коомго пайда алып келет деп эсептелген башка чөйрөлөрдөгү иш” деген кошумча категориянын болушу өлкөдөгү социалдык шарттар өзгөргөн учурда коомдук байгерлик концепциясынын ийкемдүүлүгүн камсыз кылат жана зарыл болгон учурда коомго пайдалуу иштин кеңири өңүтүн шыктандырууга мүмкүндүк берет. Төмөндөгү салыштырма таблицадан 1999-жылы кабыл алынган Кайрымдуулук жөнүндө мыйзамда бекитилген жана мыйзам долбоорунда сунушталган кайрымдуулук (коомго пайдалуу) иштин чөйрөлөрүнүн тизмесин көрүүгө болот.

²³¹ 2023-жылдын декабрь айы.

Кайрымдуулук ишинин чөйрөлөрү	
1999-жылы кабыл алынган Кайрымдуулук жөнүндө мыйзам	Сунушталып жаткан мыйзам долбоору
<p>(1) ар кандай жагдайлардан улам өз укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын өз алдынча ишке ашырууга жөндөмсүз жарандарды социалдык жактан колдоо жана коргоо;</p> <p>(2) табигый кырсыктардын, экологиялык, өнөр жайлык же башка алааматтардын, социалдык, улуттук, диний чыр-чатактардын кесепетинен жабыр тарткандарга жана аргасыз жер которгондорго жардам көрсөтүү;</p> <p>(3) элдердин ортосундагы тынчтыкты, достукту жана ынтымакты чыңдоо, социалдык, улуттук, диний чыр-чатактарды болтурбоо;</p> <p>(4) билим берүү, илим, маданият, искусство, агартуу, инсанды руханий жактан өнүктүрүү чөйрөсүндөгү ишмердик;</p> <p>(5) энеликти жана балалыкты коргоо;</p> <p>(6) жарандардын саламаттыгын алдын алуу жана коргоо, сергек жашоо образына үгүттөө, ошондой эле жарандардын моралдык-психологиялык абалын жакшыртуу;</p> <p>(7) дене тарбия жана массалык спорт чөйрөсүндөгү иштерди колдоо;</p> <p>(8) курчап турган жаратылыш чөйрөсүн сактоо жана жаныбарларды коргоо;</p> <p>(9) тарыхый, табынуу, маданий же жаратылышты коргоо мааниси бар объекттерди жана көмүлгөн жерлерди коргоо.</p>	<p>(1) Ышкыбоздордун спорту;</p> <p>(2) искусство;</p> <p>(3) адабият;</p> <p>(4) маданият;</p> <p>(5) илим;</p> <p>(6) ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдарга жардам берүү;</p> <p>(7) мигранттарга, аргасыз жер которгондорго жана качкындарга жардам берүү;</p> <p>(8) коррупцияга каршы туруу;</p> <p>(9) жарандык укуктар же адам укуктары;</p> <p>(10) керектөөчүлөрдү коргоо;</p> <p>(11) демократияны өнүктүрүү;</p> <p>(12) экология же айлана-чөйрөнү коргоо, анын ичинде жоголуп бара жаткан өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды коргоо;</p> <p>(13) билим берүү, окутуу жана агартуу;</p> <p>(14) расалык, этностук, диний, гендердик же басмырлоонун башка мыйзамсыз түрлөрүн жоюу;</p> <p>(15) жакырчылыкты жоюу;</p> <p>(16) саламаттык жана дене-бой бакубаттуулугу;</p> <p>(17) тарыхый эстеликтерди коргоо;</p> <p>(18) гуманитардык жардам, анын ичинде кырсык учурларда;</p> <p>(19) медициналык жардам;</p> <p>(20) балдарды, жаштарды, улгайган адамдарды жана башка социалдык жактан аялуу калкты коргоо жана жардам берүү;</p> <p>(21) жарадар болгон жана жолбун жаныбарларды коргоо же жардам берүү;</p> <p>(22) коомдук макулдук;</p> <p>(23) социалдык-экономикалык өнүгүү;</p> <p>(24) социалдык камсыздоо;</p> <p>(25) коомго пайдалуу деп эсептелген башка чөйрөлөрдөгү иш-аракеттер.</p>

Кайрымдуулук уюмунун статусун алуу

Мыйзам долбоорунда кайрымдуулук уюмдарынын коомго пайдалуу статусун тастыктоо үчүн мамлекеттик сертификациялоону кайтарып келүү каралган. Бул кайрымдуулук уюмдарына донорлор менен ишенимге негизделген мамилелерди түзүүгө жардам берет, ал эми донорлорго кайрымдуулук уюмунун пайдасына чындап кайрымдуулук кылганын салык органдарынын алдында далилдөөгө жардам берет. Натыйжада, кайрымдуулук уюму көбүрөөк каражаттарды топтоп, көбүрөөк адамдарга жардам бере алат.

Оң дүйнөлүк тажрыйбаны эске алуу менен мыйзам долбоору ыйгарым укуктуу салык органына караштуу “Кайрымдуулук боюнча комиссияны” (мындан ары – Комиссия) түзүүнү сунуштайт, ал кайрымдуулук уюмдарын сертификациялоодон өткөрөт, ишин контролдойт жана негиздер болсо статусунан ажыратат. Комиссиянын максималдуу объективдүүлүгүн жана калыстыгын камсыз кылуу үчүн мыйзам долбоору Комиссиянын курамына ар кандай профилдик мамлекеттик органдардын²³² он өкүлүн жана жарандык коомдун уюмдарынын он өкүлүн киргизүүнү сунуштайт. Мында мыйзам долбоору жарандык коомдон Комиссиянын мүчөлөрүн тандоого мамлекеттик органдардын таасир этүү мүмкүнчүлүгүн азайтат, аларды мамлекеттик органдардын түздөн-түз катышуусуз жарандык коомдон Комиссияга мүчөлөрдү шайлоо үчүн көрсөтүлгөн талапкерлер өздөрү тандап алышат. Ошону менен бул секторлор аралык органда жарандык коомдун чыныгы өкүлдөрү болот.

Кайрымдуулук уюмдарына мамлекеттик колдоо көрсөтүү

Мыйзам долбоорунда мамлекет кайрымдуулук ишине шыктандыруунун жана дем берүүнүн төмөнкүдөй чараларын белгилөөгө тийиш экендиги каралган: (1) кайрымдуулук уюмдарынын пайдасына жеке кайрымдуулуктардын жана гранттардын бөлүнүшүнө шыктандырган чаралар; (2) кайрымдуулук уюмдарына, анын ичинде экономикалык иш-аракетти жүзөгө ашыргандарга салыктык жана башка жеңилдиктер; (3) кайрымдуулук уюмдарынан жардам алуучуларды салыктардан жана башка милдеттүү төлөмдөрдөн бошотуу; жана башкалар.

---

²³² Юридикалык жактарды каттоо, салык салуу, билим берүү жана илим, саламаттык сактоо, айлана-чөйрөнү коргоо, маданият жана искусство, дене тарбия жана спорт, коомдук тартипти сактоо, жаштар саясаты, ошондой эле эмгек жана социалдык өнүктүрүү жаатындагы ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардан бирден өкүл (мыйзам долбоорунун 33-беренеси).

Кайрымдуулук уюмдарына коюлган талаптар

1. Ачык-айкындуулук жана отчеттуулук боюнча талаптар.

Мыйзам долбоору кайрымдуулук уюмдарынын ишмердиги үчүн ачык-айкын режимди белгилейт. Атап айтканда, ыйгарым укуктуу салык органынын сайтында төмөнкүлөр жайгаштырылат:

- Финансылык жана программалык отчеттор, ошондой эле кайрымдуулук уюмунун финансылык ишине жылдык көз карандысыз аудиттин корутундулары.

- Кайрымдуулук уюмдарынын краудфандинг иш-чарасынын натыйжасында алынган кирешелери жана чогултулган каражаттардын чыгымдары жөнүндө (чогултулган каражаттар кандай максаттарга жана кандай өлчөмдө жумшалганы жана/же жумшала тургандыгы жөнүндө) отчеттор.

- Кайрымдуулук статусу токтотулган кайрымдуулук уюмдары жана КЭУлар жөнүндө толук маалымат камтылган кайрымдуулук уюмдарынын Реестри.

Ошентип, коом кайрымдуулук уюмдарынын отчетторун окуп чыгып, алар чогулткан каражаттар канчалык натыйжалуу сарпталып жатканын баалагандан кийин алардын ишине жүргүзүлгөн мониторинг жана текшерүүлөрдүн жыйынтыктары менен таанышып, тигил же бул кайрымдуулук уюмун колдоо же колдобоо чечимин кабыл ала алат.

2. Кайрымдуулук уюмдарын текшерүү.

Кайрымдуулук боюнча комиссия кайрымдуулук уюмдарынын ишине мониторинг жүргүзүү жана көзөмөлдөө боюнча кеңири ыйгарым укуктарга ээ болот. Комиссия кайрымдуулук уюмдары тийиштүү мыйзамдардын канчалык сактап жатканын үч жылда бир жолудан кем эмес текшерип турушу керек. Мындан тышкары, кайрымдуулук уюмунун ишиндеги мыйзам бузуулар жөнүндө ар кандай адамдын арызы боюнча, Комиссия кайрымдуулук уюмуна кезексиз текшерүү жүргүзө алат.

3. Чыгымдар боюнча чектөөлөр.

Мыйзам долбоору кайрымдуулук уюмдарынын административдик чыгымдарын азыркы 2 пайыздан кирешенин 1/3 бөлүгүнө чейин көбөйтүүнү сунуштап жатат. Ошентип, кайрымдуулук уюму кирешесинин кеминде 2/3 бөлүгүн кайрымдуулук иштерине жумшоого тийиш болот.

4. Ишкердик ишти чектөө.

1999-жылы кабыл алынган Кайрымдуулук жөнүндө мыйзамдагыдай эле, мыйзам долбоору кайрымдуулук уюмунун башында түзүлгөн максаттарга шайкеш келген ишкердик иштерин гана жүргүзүү укугун бекемдейт.

Мыйзам долбоорун кабыл алуу жана мыйзам чыгаруу чөйрөсүн андан ары өркүндөтүү Кыргыз Республикасында кайрымдуулукту өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзөт, коомго пайдалуу иштер менен алектенген уюмдардын, ошондой эле аларды колдогон адамдардын катары калыңдап, саны көбөйөт. Экономикалык ишмердикти жүргүзүү жана кайрымдуулуктарды тартуу Кыргызстандын КЭУларына каржылоонун тышкы булактарынан көз каранды болбоого мүмкүндүк берет. Жыйынтыгында бул жеке кайрымдуулуктун потенциалын ачып, өнүктүрөт жана коомдогу көйгөйлөрдү чечүүгө мамлекеттик эмес ресурстарды тартат, мамлекеттин социалдык көйгөйлөрдү чечүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатат жана өлкөдө жашаган элдин турмуш шарттарын оңдойт.

II Бөлүм. Жарандык катышуу институттары

22-бап. Жарандык катышуу институттары

§ 1. “Жарандык катышуу” түшүнүгү

Белгилүү болгондой, ушул тапта дүйнөдө 230га жакын өлкө бар. Алардын арасында демократиялык да, тоталитардык да өлкөлөр бар. “Башкарууда жарандык катышууга” же “мамлекеттик органдардын чечим кабыл алуусуна жарандык катышууга” карата өлкөлөрдүн бул эки тобу таптакыр карама-каршы көз карашта:

1. Тоталитардык өлкөлөрдө:

- 1) бийлик жарандар жана жарандык коомдун уюмдары (ЖКУ) саясатка кийлигишпеши керек деп эсептейт;
- 2) жарандардын өз жашоо шарттарын жакшыртуу үчүн биргелешип аракеттенүү мүмкүнчүлүгү четке кагылат;
- 3) бийлик жарандар жана ЖКУлар менен башкаруу боюнча ыйгарым укуктарын бөлүшкүсү келбейт, себеби ыйгарым укуктар менен бөлүшүү бийликти кооптондурут;
- 4) өлкө жетекчилиги бийликти өз колунда топтоого, көз карандысыз үндөрдү басып, сынчыл маанайда ой жүргүрткөндөрдү токтотууга умтулат.

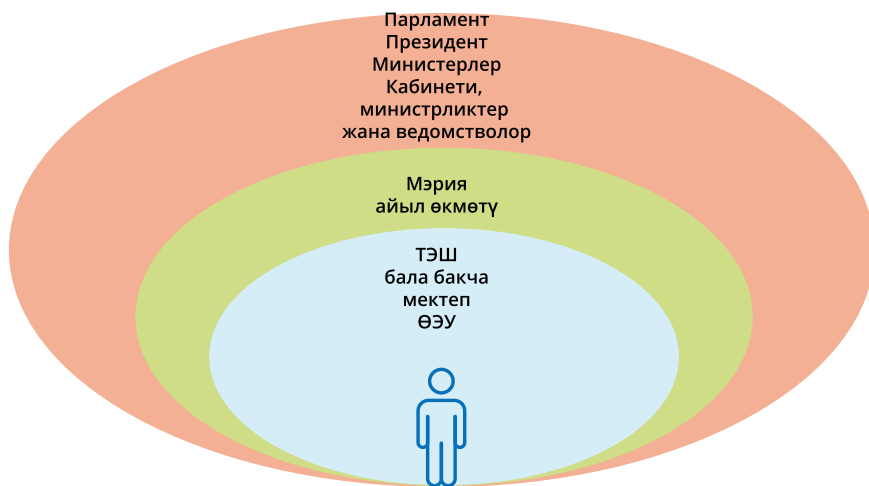
2. Демократиялык өлкөлөрдө:

- 1) өлкөнү башкарууда жарандык катышууну колдошот, шыктандырышат жана катышуунун механизмдери жылдан жылга өркүндөтүлөт;
- 2) жарандар төмөнкүлөрдү жасай алышы үчүн шарттар түзүлөт:
  - а) адамдар күнүмдүк турмушундагы көйгөйлөрдү чечүү жана коомго пайдалуу максаттарга жетүү үчүн умтулган пикирлеш башка адамдар менен биригип, коомго пайдалуу коммерциялык эмес уюмдарды түзүүсүнө;
  - б) мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу (ЖӨБ) органдарынын чечим кабыл алуу процесстерине катышуусуна;
- 3) өз жашоосун, өз жамаатынын жана жалпысынан өлкөнүн турмушун жакшыртууга жарандык катышуунун механизмдери мыйзам менен бекемделет.

“Жарандык катышуу” деген эмне?

Жашоодо ар бир адамды ар кандай уюмдар курчап турат, алардын негизгилерин төмөнкү сүрөттөн көрүүгө болот.

Ар бир жаран мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө **тикелей да**, эркин шайланган өкүлдөрү аркылуу да катышууга укуктуу (ЖСУЭПтин 25-беренеси жана КР Конституциясынын 37-беренесинин 2-бөлүгү)

Жаран үчүн уюмдардын эң жакын чөйрөсү – бул анын балдары барган мектеп же бала бакча; балким, ӨЭУ (ал аркылуу коомго пайдалуу иш-аракеттерди жүргүзсө) жана турак жай ээлеринин шериктештиги (ТЭШ, эгерде жаран көп батирлүү үйдө жашаса). Жарандар үчүн бул уюмдарда бардыгы жакшы уюштурулуп, кыянаттык менен пайдалануу көрүнүшү болбой, бул уюмдардын жетекчилери натыйжалуу жана рационалдуу чечимдерди кабыл алганы маанилүү. Ушул себептен улам жарандар бул уюмдардын тиешелүү башкаруу органдары (ата-энелер комитеттери, мүчөлөрдүн жалпы чогулуштары, байкоочу кеңештер жана башкалар) аркылуу бул уюмдарды башкарууга катышат: алардын ишиндеги кемчиликтерди аныкташат (эгер кемчиликтер бар болсо), кемчиликтерди жоюу жана алардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча чараларды сунушташат.

Жаранды курчап турган уюмдардын кийинки чөйрөсү – бул шаардын (шаардык кеңештер жана шаарлардын мэриялары) жана айылдын (айылдык кеңештер жана айыл өкмөтү) ЖӨБ органдары, алар бир катар функцияларды ишке ашырышат, анын ичинде калктуу конуштун инфраструктурасы үчүн: жолдордун сапаты,

коомдук транспорттун, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдүн иши, архитектура, жашылдандыруу ж.б. үчүн жооп беришет. Жарандар үчүн ЖӨБ органдарында коррупциянын болбогону, жергиликтүү бюджетке төлөнгөн салыктар сарамжалдуу чыгымдалганы, ЖӨБ органдары күнүмдүк көйгөйлөрдү натыйжалуу чечип, коомго пайдалуу максаттарга жетип турганы маанилүү. Бул үчүн жарандар алардын иш-аракетине көз салып, жарандык катышуунун бар болгон институттары аркылуу бул органдарды түзүүгө жана чечим кабыл алуусуна катышат. Бул үчүн жарандар органдардын ишине тиешелүү сунуштарды берип, пикирлерин айтып турушат, алардын чечимдеринин жана ченемдик укуктук актыларынын (ЧУА) долбоорлорун талкуулоого катышат.

Жаранды курчап турган уюмдардын кийинки чөйрөсү – бул республикалык (улуттук) масштабдагы мамлекеттик органдар – парламент, президент, Министрлер Кабинети, министрликтер жана административдик ведомстволор. Белгилүү болгондой, парламент жана президент өлкөдөгү коомдук мамилелерди жөнгө салуу максатында кабыл алынган мыйзамдардын сапаты үчүн жооптуу: билим берүү, саламаттыкты сактоо, айлана-чөйрөнү коргоо жана башка чөйрөлөрдө мамилелер жөнгө салынат; ишкердикти жүзөгө ашыруунун эрежелери белгиленет; жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө көптөгөн башка коомдук мамилелер жөнгө салынат. Министрликтер жана административдик ведомстволор ошондой эле жарандарга ар кандай чөйрөлөрдө, мисалы, билим берүү, саламаттыкты сактоо, айлана-чөйрөнү коргоо, жарандардын укуктарын коргоо жана башка көптөгөн чөйрөлөрдө кызмат көрсөтүүнү уюштурушат. Жарандар мамлекеттик органдардын ишин жакшыртууга катышууга укуктуу болушу керек. Жарандар мамлекеттик органдардын иши, анын ичинде алардын ишиндеги кемчиликтер жөнүндө өз пикирлерин ар кандай жолдор менен билдирүүгө укуктуу. Бул үчүн коомдук кеңештердин ишине, коомдук угууларга катышып, ар кандай чөйрөдөгү саясатты жакшыртуу боюнча ЖМКларда макалаларды жарыялап, мамлекеттик органдарга алардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча өз сунуштарын берип, айтор мыйзамда тыюу салынбаган башка жолдор менен катыша алышат.

Мисалы, эгерде жаран анын өлкөсү билим деңгээли боюнча дүйнөлүк рейтингде акыркы орунду ээлегенин көрсө, анда ал (эгерде каалоосу бар болсо) бул чөйрөдөгү мыкты дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөөгө, өлкөдөгү билим берүү системасынын кемчиликтерине талдоо жүргүзүүгө, бул системаны жакшыртуу үчүн сунуштарды даярдап, аларды тиешелүү мамлекеттик органдарга өткөрүп берүүгө укуктуу болушу керек. Муну менен, эгерде жаран билим берүү системасын жакшыртуунун натыйжалуу жолдорун тапса жана анын өлкөсү билим деңгээли боюнча дүйнөлүк рейтингде алдыңкы сапка көтөрүлсө, анда жаран өз өлкөсүнүн билим берүү системасын оңдоого, өз балдарынын жана өлкөдөгү бардык балдардын билим деңгээлин жогорулатууга катышкан болот.

§ 2. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында бекитилген жарандык катышуу институттары

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жарандык катышуу институттарынын комплекси бекитилген. Төмөндө бул институттардын ар биринин кыскача сүрөттөлүшү берилет, анда алардын айрым кемчиликтери (ушул окуу китеби чыккан учурда аныкталган кемчиликтер) жана ошол кемчиликтерди жоюп, бул институттарды өркүндөтүү боюнча болжолдуу багыттар көрсөтүлөт.

Тынч чогулуштар

Тынч чогулуштар жарандык катышуунун маанилүү институту болуп саналат. Тынч чогулуштарды (митингдерди, пикеттерди, көчө жүрүштөрүн жана ушул сыяктуу башка коомдук иш-чараларды) өткөрүү жолу менен жарандар өлкөнүн жетекчилигине жана башка субъекттерге тигил же бул маселелер боюнча өз пикирин жеткире алышат. Белгилүү болгондой, адатта бир адамдын үнү угулбай кала берет, ал эми жарандардын бирикмесинин үнү ар дайым угулат жана канчалык көп адамдар бириксе, алардын үнү ошончолук катуу жаңырат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 39-беренесинде төмөнкүдөй жоболор бекитилген:

- «1. Ар бир адам тынч чогулуштар эркиндигине укуктуу. Эч ким чогулушка катышууга мажбурланышы мүмкүн эмес.*
- 2. Тынч чогулушту өткөрүүнү камсыз кылуу максатында ар бир адам мамлекеттик органдарга же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына кабарлама берүүгө укуктуу.*
- 3. Тынч чогулуштардын уюштуруучулары жана катышуучулары тынч чогулуш өткөрүү жөнүндө кабарламанын жоктугу, кабарламанын түрү, мазмуну жана берүү мөөнөтү сакталбагандыгы үчүн жоопкерчилик тартпайт.*
- 4. Тынч чогулуштардын уюштурулушу жана өткөрүү тартиби мыйзам менен аныкталат.»*

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жогоруда келтирилген жоболору 2012-жылы кабыл алынган “Тынч чогулуштар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында да орун алган, бул мыйзам жалпысынан тынч чогулуштардын эркиндигин кепилдеген эл аралык стандарттарга шайкеш келет. Бирок, тилекке каршы, бүгүнкү күндө²³⁵ укук колдонуу практикасында көйгөйлөр бар экендигин белгилөөгө болот: жаңылыктар сайттарында Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин (ИИМ) кызматкерлери митинг өткөрүүгө уруксаттын жоктугуна

²³⁵ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан мезгилде.

же “уруксат алынбаган” тынч чогулушту өткөрүүгө байланыштуу тынч чогулуштардын тигил же бул катышуучусун кармап кеткендиги жөнүндө маалыматтар көп жарыяланып келүүдө. Муну менен ИИМдин кызматкерлери Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жогоруда келтирилген ченемдерин бузушууда, себеби Кыргыз Республикасынын Конституциясында тынч чогулуштарды бийликти алдын ала кабарландырбастан өткөрүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө жоболор камтылган.

2020-жылдын 23-июлунда БУУнун Адам укуктары боюнча комитети (БУУ АУК) №37 Жалпы түшүндүрмөлөрүн (мындан ары – БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрү)²³⁴ кабыл алган. Алар Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө Эл аралык пактынын (ЖСУЭП) тынч чогулуштардын эркиндигине болгон укукка арналган 21-беренесине беренелүү пикирлердин топтому болуп саналат. Бул ЖСУЭПке кошулган өлкөлөрдө тынч чогулуштарды жөнгө салуунун бардык өңүттөрү боюнча деталдуу жоболорду камтыган мыкты документ. БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүн кабыл алгандан кийин ЖСУЭПке кошулган өлкөлөргө тынч чогулуштар боюнча эл аралык демократиялык стандарттарды бузуу оной болбойт. Ошондой эле ЖСУЭПке кошулган өлкөлөр (анын ичинде Кыргыз Республикасы) өз мыйзамдарын БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнө шайкеш келтирет деген үмүт бар²³⁵.

Жарандардын мамлекеттик органдарга кайрылууга, ошондой эле мамлекеттик органдардын карамагында болгон маалыматтарга жетүү укугу

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 37-беренесинин 5-бөлүгүндө төмөнкүдөй ченем камтылган: *“Мыйзамда белгиленген мөөнөттө негиздүү жооп берүүгө милдеттүү болгон мамлекеттик органдарга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жана алардын кызмат адамдарына ар бир адам кайрылууга укуктуу”*. Жарандардын бул конституциялык укуктарын ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн 2007-жылдын 4-майындагы №67 “Жарандардын кайрылууларын кароо тартиби жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. Бул Мыйзамда мамлекеттик органдардын (анын ичинде ЖӨБ органдарынын) жарандардын кайрылууларын кароо тартиби белгиленген. Бул Мыйзамга ылайык жарандардан жазуу жүзүндө (анын ичинде электрондук) кайрылуу катталган күндөн тартып 14 жумушчу күндүн ичинде мамлекеттик органдар кайрылууну карап чыгууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 33-беренесинин 4-бөлүгүндө төмөнкү ченем камтылган: *“Ар бир адамга мамлекеттик органдардын, жергиликтүү*

²³⁴ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрү, БУУ АУК 2020-жылдын 23-июлунда кабыл алган (CCPR/C/GC/37) https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fGC%2f37&Lang=en.

²³⁵ Тынч чогулуштар жөнүндө кененирээк ушул окуу китебинин “Тынч чогулуштар” деп аталган 23-бабында баяндалган.

өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын карамагында болгон маалыматка жеткиликтүүлүк кепилденет. Маалымат берүү тартиби мыйзам менен аныкталат”. Жарандардын бул конституциялык укуктарын камсыз кылуу үчүн 2006-жылдын 28-декабрында кабыл алынган №213 “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагында турган маалыматтарга жетүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. Бул Мыйзамга ылайык мамлекеттик органдар (анын ичинде ЖӨБ органдары) жеке жана юридикалык жактардан суроо-талап түшкөн күндөн тартып эки жуманын ичинде өз карамагында турган маалыматты берүүгө милдеттүү.

Иш жүзүндө мамлекеттик органдар көп учурда жарандардын кайрылууларынын кароонун жана мамлекеттик органдардын карамагындагы маалыматтарга жетүүнүн тартиби жөнүндө жогоруда аталган мыйзамдардын жоболорун бузуп келишет: жарандардын жана уюмдардын кайрылууларына жана суроо-талаптарына жооп берүү үчүн белгиленген убакыттан кечирээк жооп кайтарышат же аларды таптакыр жоопсуз калтырышат же болбосо куру кат жазышат (кайрылуунун маани-маңызы боюнча жооп беришпейт).

Мамлекеттик органдардын жарандардын кайрылууларын кароо жол-жобосун өркүндөтүү максатында www.kattar.kg деп аталган атайын портал түзүлгөн. Бул портал жарандардын мамлекеттик органдарга кайрылууларды жиберүү ишин жеңилдетүү максатында түзүлгөн. Портал аркылуу каалаган мамлекеттик органга – Министрлер Кабинетинин Төрагасына, министрликтердин, административдик ведомстволордун жана ЖӨБ органдарынын жетекчилерине кайрылууга болот. Бирок, бул портал аркылуу мамлекеттик органдарга кайрылганда да жарандар жогоруда сөз болгон көйгөйлөргө туш болушат (кайрылуулар кароосуз калууда, кароо мөөнөттөрүн өткөрүп жиберүү, куру жооп кайтаруу өңдүү көрүнүштөр болот). Ушуга байланыштуу азыркы учурда²³⁶ ЖКУ өкүлдөрү бул порталды төмөнкүдөй жолдор менен өркүндөтүүнү сунуштап жатышат:

1) Жарандарга ачык же болбосо жашыруун кайрылуу жасоого мүмкүнчүлүк берүү. Коомчулукка кайрылуу жана мындай кайрылууга кайтарылган жооп баарына көрүнүп турат. Жашыруун кайрылуунун мазмунун жана ага жоопту мамлекеттик органга кайрылган адам гана көрө алат.

2) Порталда жарандын мамлекеттик органдан өзүнүн кайрылуусуна алган жообуна канааттануусуна баа берүү мүмкүндүгүн түзүү: жооп алгандан кийин жаран порталда жооп аны канааттандырганы же андай болбогону жөнүндө пикирин калтыра алгыдай болушу керек.

3) Эгерде жаран өзүнүн кайрылуусуна мамлекеттик органдан алган жоопко канааттанбаса, анда ал жоопко эмне үчүн канааттанбагандыгы жөнүндө порталга пикирин жаза алышы керек.

²³⁶ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан мезгилде.

4) Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу ЖКУ өкүлдөрүнүн катышуусу менен түзүлгөн атайын комиссия ар бир жылдын этегинде жарандар жазган пикирлерди карап чыгып, “жарандын пикирине кошулам” же “жарандын пикирине кошулбайм” деп порталдагы ар бир пикир боюнча өз корутундусун берүүгө тийиш, ошондой эле эмне себептен макул болбогонун чечмелеп бериши керек.

5) Портал ар бир мамлекеттик органдын жарандардын кайрылууларын караган статистикасын автоматтык түрдө эсептеп чыгып, көрсөтүүгө тийиш. Мисалы, Экономика жана коммерция министрлигине 100 адам кайрылды дейли, алардын 50сү боюнча жооптор өз убагында берилген, 20 кайрылуу жоопсуз калган, 60 кайрылуунун жообу жарандарды канааттандырса, 40 жооп канааттандырган эмес. Жарандардын кайрылуулары боюнча Комиссия мамлекеттик орган 30 кайрылуу боюнча чындыгында эле куру жооп кайтарган деп эсептейт. Ошентип, Комиссия Экономика министрлиги “Жарандардын кайрылууларын кароо тартиби жөнүндө” Мыйзамды 60 пайызга же “канааттандырууларлык” деген баага аткарып жатат деген бүтүмгө келди.

6) Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети, Президент жана Парламент жарым жылдын жана календардык жылдын жыйынтыктары боюнча жарандардын кайрылууларын кароо тартиби жөнүндө мыйзамдарды бузган мамлекеттик органдар боюнча чараларды көрүүгө тийиш.

Жарандардын кайрылууларын кароо тартиби жана мамлекеттик органдардын карамагында турган маалыматтарга жеткиликтүүлүк жөнүндө мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылуу максатында мыйзамдардын талаптарын бузгандыгы үчүн жоопкерчилик чараларын күчөтүү туура болмок. Мисалы, административдик жоопкерчиликти белгилөө, ошондой эле тартиптик жоопкерчиликтин катуу чараларын, анын ичинде мамлекеттик кызматчыларды ээлеген кызматынан бошотуу өңдүү чараларын колдонсо болот.

Мыйзам долбоорлору жана кабыл алынып жаткан чечимдер боюнча коомдук талкуулар

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жарандарга мыйзам чыгаруу процесине кайсы бир деңгээлде катышууга мүмкүндүк берет. Атап айтканда, “Ченемдик укуктук актылар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын (мындан ары – ЧУА жөнүндө Мыйзам) 22-беренесинде жарандардын жана юридикалык жактардын кызыкчылыктарына тикелей тиешеси болгон ченемдик укуктук актылардын долбоорлору, ошондой эле ишкердикти жөнгө салуучу ЧУАлардын долбоорлору ченем чыгаруучу органдын расмий сайтына жайгаштыруу жолу менен коомдук талкуулоого жатат деген ченем бекитилген.

Анткен менен, мыйзамдардын долбоорлору, башка ЧУАлардын долбоорлору жана мамлекеттик органдар кабыл алган чечимдер боюнча коомдук талкууларды өткөрүүнүн азыркы учурдагы (ушул окуу китеби чыккан мезгилде) жол-жоболорунда олуттуу кемчиликтер бар:

1) Парламенттин сайтында мыйзам долбоорлору жайгаштырылганы менен, жарандар жана ЖКУ ал жерде өз сунуштарын жана пикирлерин жарыялай албайт;

2) мыйзам долбоорлору жана чечимдер боюнча коомдук угуулар (тегерек столдор, семинарлар жана башка иш-чаралар) өтө сейрек өткөрүлөт. Анын үстүнө алар өткөрүлгөн күндө да, бардык кызыкдар тараптар катыша албайт. Буга алардын ачык мейкиндикте өтчү жери жана убактысы жөнүндө маалыматтын жоктугу себеп болууда. Мунун кесепетинен мамлекеттик органдар бардык кызыкдар тараптардын пикирин эске албаган сапатсыз мыйзамдарды жана чечимдерди кабыл алууда.

Мыйзамдардын, башка ЧУАлардын жана кабыл алынып жаткан чечимдердин долбоорлорун коомдук талкуулоо жол-жоболорун өркүндөтүү максатында ЖКУлардын өкүлдөрү²³⁷ ЧУА жөнүндө Мыйзамга түзөтүүлөрдү киргизүүнү жана төмөндө келтирилген жакшыраак тартипти бекитүүнү сунушташууда²³⁸:

1) Бардык мыйзам долбоорлорун, Ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун коомдук талкуулоонун бирдиктүү порталына (мындан ары – Бирдиктүү портал) милдеттүү түрдө жайгаштыруу. Коомдук талкуулоо үчүн белгиленген убакыт өткөндөн кийин мыйзам долбоорунун авторлору келип түшкөн ар бир сунуш жана пикирлер боюнча өздөрүнүн жүйөлүү жоопторун милдеттүү түрдө Бирдиктүү порталга жайгаштырышы керек.

2) Мыйзам долбоорунун авторлору жана демилгечилери мыйзамдардын жана чечимдердин долбоорлору боюнча коомдук угууларды (тегерек столдорду, чогулуштарды же башка иш-чараларды) милдеттүү түрдө өткөрүшү керек. Мында бардык кызыкдар тараптардын аларга катышуусу үчүн шарттарды түзүү максатында аларды өткөрүүнүн төмөнкүдөй тартибин белгилөө сунушталат:

а) Бирдиктүү порталда коомдук талкуулоо үчүн мыйзам долбоорун жарыялоо менен бир эле учурда ошол эле жерде (ошол эле баракчада) ушул Мыйзам долбоору боюнча бир айдан кийин коомдук угуулар өткөрүлө тургандыгы жөнүндө кулактандыруу жарыяланат;

б) кулактандырууда кызыкдар жактар коомдук угууларга катышуу үчүн каттала турган телефон номери жана электрондук дарек көрсөтүлөт;

в) каттоо үчүн белгиленген мөөнөттүн ичинде кызыкдар жактар (жарандар, бизнестин жана ЖКУнун өкүлдөрү) коомдук угууларга катышуу үчүн катталышат, ошол эле учурда уюштуруучуларга өздөрү жөнүндө маалыматтарды – аты-жөнүн, кайсы уюмдун атынан катышары жатканын (эгерде уюмдун атынан чыкса), ошон-

²³⁷ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан мезгилде.

²³⁸ ЧУА долбоорлору боюнча коомдук талкууларды өткөрүү боюнча өнүккөн демократиялык өлкөлөрдүн тажрыйбасын колдонуу сунушталууда.

дой эле өздөрүнүн байланыш маалыматтарын (телефон номерин жана электрондук дарегин) билдиришет;

г) каттоо мөөнөтү аяктагандан кийин уюштуруучулар катталган катышуучулардын санына жараша баары баткыдай жайды тандайт жана ар бир каттоодон өткөн катышуучуга коомдук угуулар өтчү жери жана убактысы жөнүндө кабарлайт, ошондой эле бул тууралуу маалыматты Бирдиктүү порталга жарыялайт;

д) коомдук угуулар төмөнкүдөй тартипте өткөрүлөт:

- мыйзам долбоорунун демилгечилери же алардын өкүлдөрү мыйзам долбоору менен тааныштырышат жана катышуучулардын суроолоруна жооп беришет;
- ар бир катышуучу мыйзам долбоору боюнча өз пикирин айта алат, өз сунуштарын жана комментарийлерин оозеки жана/же жазуу жүзүндө бере алат, ошондой эле башка катышуучулардын сунуштары менен пикирлерин талкуулоого катыша алат;
- угуулардын жүрүшүндө протокол же стенограмма жүргүзүлөт;

е) коомдук угуулардын протоколу же стенограммасы мыйзам долбоору жарыяланган Бирдиктүү порталдын баракчасында жарыяланып, анда катышуучулардын тизмеси, ошондой эле коомдук угуулардын катышуучуларынан түшкөн жазуу жүзүндөгү сунуштардын көчүрмөлөрү, кабыл алынбаган сунуштар боюнча жүйө келтирилген жооптор менен кошо тиркелет.

Бул чаралар мыйзамдардын жана чечимдердин долбоорлорун коомдук талкуулоо механизмдерин олуттуу жакшыртууга мүмкүндүк берет, бул өз кезегинде кабыл алынган мыйзамдардын жана чечимдердин сапатын жакшыртууга жол ачат.

Мамлекеттик социалдык заказ

Мамлекеттик социалдык заказ (МСЗ) өнүккөн демократиялык өлкөлөрдө көп жылдардан бери кеңири колдонулуп келатат. 2004-жылдан баштап КМШ өлкөлөрү – Орусия, Казакстан, Украина, Молдова, Грузия жана башкалар алардан тажрыйбаны өздөштүрүп, өз өлкөлөрүндө да МСЗны киргизе башташты.

МСЗ – бул социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө жана коомго пайдалуу максаттарга жетүүдө КМШ өлкөлөрү үчүн салыштырмалуу жаңы механизмдердин бири. Буга чейин мамлекет өлкөдөгү социалдык көйгөйлөрдү совет мезгилинен бери колдонулуп келе жаткан салттуу ыкма менен гана чечип келген (кызматкерлери, тиешелүү жайлары бар мамлекеттик мекемелерди түзүп, мамлекеттик бюджеттен туруктуу каржылоо ж.б. жол менен). МСЗ киргизилгенден тарта мамлекеттик органдарда айрым социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө жана коомго пайдалуу максаттарга башка жол менен жетүүгө мүмкүнчүлүк пайда болду. Кыйла ийкемдүү жана жөнөкөй жол

менен: мамлекеттик мекемелерди түзбөстөн, жеке жактардан (коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардан жана жеке ишкерлерден) конкурстун негизинде калкка социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу аркылуу, ошондой эле КЭУлардын коомго пайдалуу долбоорлорун каржылоо жолу менен.

2017-жылдын 24-майында кабыл алынган “Мамлекеттик социалдык заказ жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамында МСЗнын үч формасы каралган. Алар: мамлекеттик сатып алуулар, КЭУнун коомго пайдалуу долбоорлоруна гранттар жана социалдык талондор аркылуу калкка социалдык кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу. Кыргызстанда жыл өткөн сайын МСЗны ишке ашырган мамлекеттик органдардын (анын ичинде ЖӨБ органдарынын) саны да, ошондой эле МСЗны каржылоого мамлекеттик бюджеттен бөлүнгөн каражаттардын көлөмү да көбөйүүдө²³⁹. МСЗ мамлекеттик органдардын, коммерциялык жана коммерциялык эмес секторлордун кызматташуусунун мыкты мисалы болуп саналат. Мында алар өз күч-аракеттерин коомго пайдалуу максаттар үчүн бириктиришет.

Коомдук кеңештер

Коомдук кеңештер жарандык катышуунун натыйжалуу механизмдеринин бири болуп саналат²⁴⁰. Алар тигил же бул формада дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндө бар. Айрым өлкөлөрдө коомдук кеңештер реалдуу күч болуп саналат, алар коомчулуктун үнүн жеткирип, мамлекеттик органдардын ишинин ачык-айкындыгын камсыз кылып, мамлекеттик органдардын ишин натыйжалуу кылат, мамлекеттик органдар менен ЖӨБ органдарынын ишине жарандардын көбүрөөк тартылышына өбөлгө түзүп турушат.

Кыргызстанда коомдук кеңештер алгач 2010-жылдын 7-апрелиндеги ыңкылаптан кийин өлкө Президентинин 2010-жылдын 29-сентябрында кабыл алган Жарлыгынын негизинде түзүлгөн жана өз ишин ушул эле Жарлык менен бекитилген Жобого ылайык жүргүзүп келген. 2011-2013-жылдары коомдук кеңештердин жигердүү мүчөлөрүнүн демилгелүү жумушчу тобу аталган институттун туруктуулугун камсыз кылуу максатында “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” Мыйзам долбоорун иштеп чыгып, ал 2014-жылы кабыл алынган.

2014-жылдын 24-майында кабыл алынган “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы (мындан ары – МОКК жөнүндө Мыйзам) КМШ өлкөлөрүнүн аймагында кабыл алынган коомдук кеңештер жөнүндө алгачкы мыйзам болгон. Азыркы учурда коомдук кеңештер

²³⁹ МСЗ жөнүндө кененирээк ушул окуу китебинин “КЭУларды каржылоо” деп аталган 5-бабында баяндалган.

²⁴⁰ Коомдук кеңештер жөнүндө кененирээк ушул окуу китебинин “Коомдук кеңештер” деп аталган 24-бабында баяндалган.

Кыргыз Республикасынын министрликтеринде жана административдик мекемелеринде түзүлгөн, алардын курамына ЖКУнун, бизнес секторунун, илимий чөйрөнүн жана эксперттик коомчулуктун 7ден 15ке чейинки өкүлү кирет. Коомдук кеңештер түзүлгөн максаттарын актап, өлкөдөгү туруктуу жарандык катышуу институтуна айланды. Азыркы учурда²⁴¹ өлкөдө экономикалык катуу өсүш же коррупциянын деңгээлинин олуттуу төмөндөшү байкалбаганы менен, коомдук кеңештер өлкөнү өнүктүрүү үчүн, атап айтканда коррупциянын деңгээлин төмөндөтүп, билим берүү системасын, салык системасын реформалоо, экономиканы өнүктүрүү жана башка багыттар боюнча натыйжалуу жолдорду сунуштай алышты.²⁴² Тилекке каршы, азырынча (ушул окуу китеби басылып чыккан мезгилге карата) коомдук кеңештердин үнү көпчүлүк учурда бийликке жетпей калууда. Анткен менен, коомдук кеңештин сунуштары алардын өз сайтында (www.osgo.kg) жана башка маалымат сайттарында үзгүлтүксүз жарыяланып турат жана алар келечекте өлкөнүн өнүгүшү үчүн пайдалуу болору талашсыз.

2014-жылдын 24-майында кабыл алынган МОКК жөнүндө Мыйзамга ылайык, мамлекеттик органдардын коомдук кеңештеринин эки функциясы бар:

1. **Консультациялык:** (1) мамлекеттик органга ишин өркүндүтүү боюнча сунуштамаларды берет; (2) көйгөйлөрдү чечүүнүн альтернативалык жолдорун сунуштайт (3) ЧУАлардын жана башка чечимдердин долбоорлору боюнча коомдук угууларды өткөрөт.
2. **Байкоочулук:** (1) мамлекеттик органдын бюджеттик жана башка каражаттарды максаттуу пайдаланышына; (2) тендерлердин, конкурстаодын, башка иш-чаралардын өткөрүлүшүнө; (3) мамлекеттик органдын өз ишинде мыйзамдардын сакташына - байкоо салып турушат.

²⁴¹ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан мезгилде.

²⁴² <http://osgo.kg/index.php?act=blogs>.

Ошондой эле МОКК жөнүндө Мыйзамда ЖӨБ органдарынын коомдук кеңештерин түзүү каралбагандыгын белгилей кетүү керек, себеби ошол мезгилде (2011-2013-жылдары) ушул Мыйзамдын долбоору даярдалып жатканда (1) коомдо ЖӨБ органдарынын коомдук кеңештеринин зарылдыгына байланышкан талаш-тартыштар болгон, – жарандардын бир бөлүгү алар зарыл деп эсептешсе, башкалары карама-каршы пикирде болгон; (2) ошондой эле мыйзам долбоорун иштеп чыгуучуларда аларды кантип түзүү керектиги – аларды кайсы орган түзүп, аларга кандай функциялар берилиши керектиги жөнүндө ачык-айкын көз карашы болгон эмес. Ушуга байланыштуу ошол мезгилде ЖӨБ органдарынын коомдук кеңештерин түзүү маселеси келечекке калтырылган. Бул маселени көп жолу талкуулап, дүйнөлүк тажрыйбаны изилдегенден кийин ЖКУ өкүлдөрүнүн көпчүлүгүндө ЖӨБ органдарынын коомдук кеңештери жөнүндө мыйзамды иштеп чыгып, кабыл алуу зарыл деген пикирлер пайда болду. Ошол эле учурда ЖӨБ органдарынын коомдук кеңештери ыктыярдуу негизде гана, жергиликтүү жамааттын өкүлдөрү коомдук кеңешти түзүүнү каалаган жана ошол ЖӨБ органынын аймагында жарандардын жашоосун жакшыртуу үчүн өзүнүн ЖӨБ органынын коомдук кеңешинин курамында иштөөгө даяр болгон ЖӨБ органдарында гана түзүлүүгө тийиш.

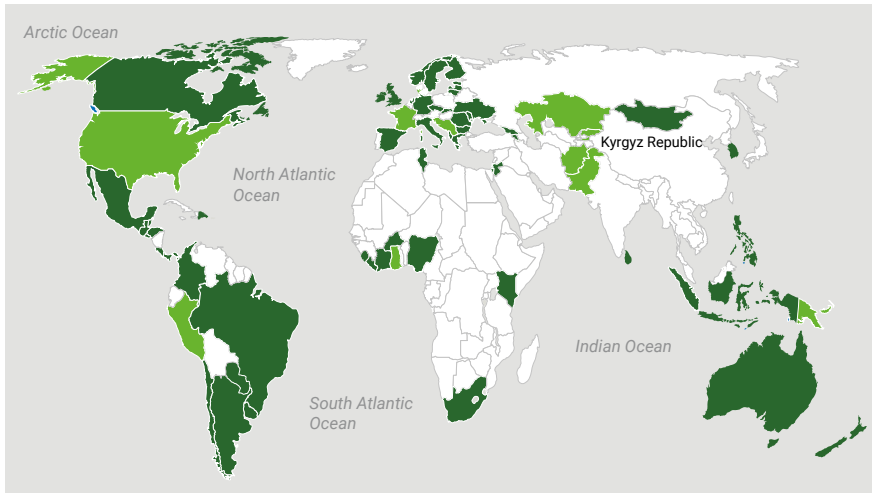
Коомчулуктун бюджеттик процесске катышуусу

Бюджеттик процесстин ачыктыгы жана бул процесске бардык кызыкдар жактарды тартуу жарандык коомго да, мамлекеттик органдарга да чогуу жасаган ишинде жардам берет. КР Бюджеттик кодексинин 126-беренесинде жарандык бюджетти түзүү жана аны КР Финансы министрлигинин сайтына жайгаштыруу каралган. Жарандык бюджет республикалык бюджет жөнүндө мыйзамда жана башка мыйзам чыгаруу актыларында камтылган маалыматтарды (бюджеттик параметрлер, белгилүү бир финансы мезгилине карата артыкчылыктар жана чечимдер жөнүндө) түшүнүктүү жана жөнөкөйлөтүлгөн формада баяндоону билдирет. Жарандык бюджет жарандарга (алардын ичинде атайын билими жокторго) мамлекеттик каржылар жөнүндө маалымат алууга мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, КР Бюджеттик кодекси коомдук пикирди иликтөө, сунуштарды, сунуштамаларды алуу жана калктын кызыкчылыктарын эске алуу менен чечимдерди кабыл алуу үчүн мамлекеттик органдарды коомдук бюджеттик угууларды өткөрүүгө милдеттендирет. Коомдук бюджеттик угууларга даярдалган материалдар мамлекеттик органдын (министрликтердин, ведомстволордун) расмий сайтында коомдук бюджеттик угуулар өткөрүлгөнгө чейин 10 күн мурда жарыяланууга тийиш. Мамлекеттик орган коомдук бюджеттик угуулардын катышуучуларынан түшкөн сунуштарын жалпылайт, сунуштарды кароонун жыйынтыгы боюнча кабыл алынган чечимдер жөнүндө аларга жоопторду жиберет.

“Ачык өкмөт” өнөктөштүгү

Дүйнөнүн бир катар өлкөлөрү жарандык катышуунун механизмдерин өркүндөтүү үчүн ЖКУ өкүлдөрү менен биргеликте Open Government Partnership (OGP) аттуу эл аралык уюмду (мындан ары – OGP)²⁴³ же “Ачык өкмөт” өнөктөштүгүн түзүшкөн. Учурда²⁴⁴ OGP Норвегия, АКШ, Армения, Грузия, Монголия, Түркия жана башка өлкөлөрдү кошкондо дүйнөнүн 79 өлкөсүн²⁴⁵ бириктирет. Дүйнөнүн карта-сында төмөндө жашыл түс менен OGP уюмуна мүчө өлкөлөр көрсөтүлгөн.

OGP Декларациясына ылайык, катышуучу өлкөлөр өздөрүнө төмөнкүдөй милдеттенмелерди алышат:

- 1) Мамлекеттик органдардын иши жөнүндө маалыматтардын жарандык коомго жеткиликтүүлүгүн жогорулатууга.
- 2) Мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуусуна жарандык катышууну колдоого.
- 3) Мамлекеттик бийликтин бардык деңгээлдеринде кесиптик чынчылдыктын жогорку стандарттарын киргизүүгө.
- 4) Бийликтин жарандык коом алдындагы ачык-айкындуулугун жана отчеттуулугун камсыз кылуу үчүн жаңы технологияларга жеткиликтүүлүктү кеңейтүүгө.

Кыргызстан 2017-жылдын ноябрында (Өкмөт колдоого алып, өлкөнүн ЖКУ өкүлдөрүнүн сунушу боюнча) OGP уюмуна кирген. Муну менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өлкөдө ачык, жарандарга отчет берүүчү өкмөттү түзүп, башкарууга жарандык катышуу институттарын бекемдөө боюнча өзүнө милдеттенмелерди алган.

²⁴³ OGP жөнүндө толук маалымат ушул окуу китебинин «“Ачык өкмөт” Өнөктөштүгү» деп аталган 25-бабында баяндалган.

²⁴⁴ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан мезгилде.

²⁴⁵ <https://www.opengovpartnership.org/about/>.

2018-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү ЖКУнун өкүлдөрүнүн катышуусу менен өзүнүн алгачкы эки жылдык OGP боюнча Улуттук иш-аракеттер планын (УИП) иштеп чыгып, бекитип, аны ишке ашыра баштаган. Ар бир эки жылдык УИПти ишке ашыруу мөөнөтү аяктагандан кийин Кыргыз Республикасынын бийлиги OGP уюмуна расмий отчет жөнөтүп турат, ал эми ЖКУлар УИПти ишке ашыруу жөнүндө өзүнүн альтернативалык отчетун жиберешет. УИП эки жылда бир иштелип чыгат, ЖКУнун жана мамлекеттик органдардын өкүлдөрү УИПке жарандардын жашоосун жакшыртуу үчүн ар кандай чөйрөлөрдө реформалоо боюнча дымактуу пландарын кошуп, мындан ары аларды биргелешип ишке ашырат. OGP көптөгөн мамлекеттерде өлкөнү өнүктүрүү максатында ЖКУ менен бийликтин кызматташуусу үчүн эң сонун институтка айлана алды.

§ 3. Жарандык катышуу институттары эмне үчүн керек?

Жашоо жана тажрыйба дүйнөдө төмөнкүдөй социалдык-экономикалык мыйзам ченемдүүлүк бар болгонун көрсөттү: *жарандык катышуу институттары бар өлкөлөрдө жарандардын бакубатчылыгы жогору деңгээлде*. Бул өлкөлөрдө өтө жакырчылык, көп жылдык сенектик жана экономиканын стагнациясы жок; бул өлкөлөр тезирээк өнүгүп, аларда реформалар ийгиликтүү жүргүзүлүп турат. Бул фактыны тааныган өлкөлөр азыркы замандагы эң ири көйгөйлөрдү (мисалы, жакырчылык, коррупция, климаттын өзгөрүшү, эпидемия, баңгилик жана башкалар) жалгыз, жарандардын колдоосуз жана катышуусуз чечүү дүйнөдөгү бир дагы өкмөттүн колунан келбей турганын түшүнүштү; бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн өкмөттөр жалпы коомду тартууга тийиш.

Ошол эле учурда жарандык катышуу институттары калктын орто билим деңгээли анчалык төмөн болбогон өлкөлөрдө гана оң жыйынтыктарын берерин эстен чыгарбоо керек. Себеби, мамлекеттик органдарга өлкөнү өнүктүрүүгө билимдүү жарандар гана жардам бере алышат: алардын билим деңгээли канчалык жогору болсо, алардын сунуштары да ошончолук сапаттуу болот.

Дүйнөдө дагы бир олуттуу социалдык-экономикалык мыйзам ченемдүүлүк бар:

- 1) тигил же бул мамлекетте калктын билиминин орточо деңгээли канчалык төмөн болсо, ошол мамлекетте коррупциянын деңгээли да ошончолук жогору болуп, элдин жашоо деңгээли төмөн болот;
жана тескерисинче
- 2) тигил же бул мамлекетте калктын билиминин орточо деңгээли канчалык жогору болсо, ал өлкөдө коррупциянын деңгээли да ошончолук төмөн болуп, элдин жашоо деңгээли жогору болот.

Дүйнөнүн болжол менен 230 өлкөсүнүн өнүгүүсү боюнча социалдык-экономикалык мыйзам ченемдүүлүктөр

Тигил же бул мамлекетте калктын билиминин орточо деңгээли канчалык төмөн болсо, ошол өлкөдө коррупциянын деңгээли да ошончолук жогору болуп, адамдардын жашоо шартынын деңгээли төмөн болот (жана тескерисинче болот).

Билим деңгээли төмөн өлкөлөрдө коррупция, жакырчылык, адилетсиздик жана кылмыштуулук өкүм сүрөт.

Ошентип, эгерде тигил же бул өлкөнүн жарандары жана жетекчилери өз өлкөсүнүн өнүгүшүн каалашса, анда алар биринчи кезекте өз өлкөсүндөгү билим берүү системасын реформалоого жана өлкөдөгү билим берүү системасын кыйла натыйжалуу кылууга күч-аракетин жумшашы керек.

Кыргызстанда заманбап технологияларды колдонуу менен жарандык катышуунун механизмдери жылдан жылга өркүндөтүлүп келатканы да оң көрүнүш болуп саналат. Мисалы, Электрондук мамлекеттик сатып алуулар порталы (ЭМС) <http://www.zakupki.gov.kg/popp/> түзүлүп, өркүндөтүлүүдө. Мамлекеттик көзөмөлдөөчү органдар тарабынан чарбакер субъекттерди (коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдарды) текшерүүлөр боюнча портал түзүлгөн <http://www.proverka.gov.kg>. Ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун коомдук талкуулоонун Бирдиктүү порталы түзүлгөн <http://koomtalkuu.gov.kg/ru>. Электрондук өкмөт түзүлүүдө, мамлекеттик органдардын өлкөнүн жарандарына кызмат көрсөтүүсүндө санариптик технологиялар барган сайын кеңири колдонулууда.

23-бап. Тынч чогулуштар

§ 1. Тынч чогулуштарды жөнгө салуу боюнча эл аралык стандарттар

Тынч чогулуштар жөнүндө жалпы жоболор

Адам укуктары боюнча негизги эл аралык жана чөлкөмдүк документтердин негизги жоболору тынч чогулуштардын эркиндигине арналган. Тынч чогулуштардын эркиндигине эл аралык деңгээлде кепилдик берилет:

Адам укуктарынын Жалпы декларациясынын (АУЖД) 20 (1)-беренеси менен, ага ылайык²⁴⁶:

«1. Ар бир адам тынч чогулуштар менен ассоциациялар (биригүү) эркиндигине укуктуу».

АУЖДнын негизинде БУУнун Адам укуктары боюнча негизги келишимдери иштелип чыккан. Адам укуктары боюнча ар бир келишим боюнча милдеттенмелерди БУУга мүчө мамлекеттер тиешелүү келишимге кошулуу жолу менен ыктыярдуу түрдө кабыл алышат²⁴⁷.

Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө Эл аралык пакттын (ЖСУЭП) 21-беренесине ылайык²⁴⁸:

“Тынч чогулуштарга укук таанылат. Бул укукту пайдалануу мыйзамга ылайык салынган жана демократиялык коомдо мамлекеттик же коомдук коопсуздукту, коомдук тартипти, калктын саламаттыгын жана адеп-ахлагын сактоонун же башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун кызыкчылыгында зарыл болгон укуктардан башка эч кандай чектөөлөргө жатпайт”.

Баланын укуктары жөнүндө Конвенциянын (БУК) 15-беренеси, баланын тынч чогулуштарга укугун кепилдейт²⁴⁹.

²⁴⁶ АУЖД. БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1948-жылдын 10-декабрындагы 217 А (III) резолюциясы менен кабыл алынган. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

²⁴⁷ Кыргыз Республикасынын БУУнун негизги келишимдерине катышуусу жөнүндө маалыматты төмөнкү даректен караңыз http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=93&Lang=ru.

²⁴⁸ ЖСУЭП. Башкы ассамблеянын 1966-жылдын 16-декабрындагы 2200 А (XXI) резолюциясы менен кабыл алынган. КР Жогорку Кеңеши 1994-жылдын 12-январында кабыл алынган № 1406-ХII токтому менен кошулган: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.

²⁴⁹ БУК, Башкы ассамблеянын 1989-жылдын 20-ноябрындагы 44/25 резолюциясы менен кабыл алынган. КР Жогорку Кеңеши 1994-жылдын 12-январында кабыл алынган № 1402-ХII токтому менен кошулган: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml.

Расалык басмырлоонун бардык формаларын жоюу жөнүндө эл аралык конвенциянын (РБЭК) 5 (d)(ix)-беренеси. Ага катышкан мамлекеттер *расалык басмырлоонун бардык түрлөрүнө тыюу салууга жана жоюуга, ар бир адамдын расасына, терисинин түсүнө, улуттук же этностук тегине карабастан мыйзам алдында тең укуктуулугун камсыз кылууга, анын ичинде тынч чогулуштарга жана ассоциацияларга эркиндик укугун жүзөгө ашырууга милдеттенишет*²⁵⁰.

Айрым адамдардын, топтордун жана коомдун органдарынын жалпы таанылган адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин колдоого жана коргоого укуктары жана милдеттери жөнүндө Декларациянын (Укук коргоочулар жөнүндө Декларация) 5-беренесине ылайык, “адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин колдоо жана коргоо максатында ар бир адам жеке жана башкалар менен бирдикте улуттук жана эл аралык деңгээлде тынч жолугушууларды же чогулуштарды өткөрүүгө укуктуу”.

Чөлкөмдүн деңгээлинде тынч чогулуштарды өткөрүү эркиндигине болгон укук төмөнкүдөй документтерде бекитилген:

- Адам укуктары жөнүндө Америка конвенциясы (15-берене)²⁵¹;
- Адамдын жана элдердин укуктары боюнча Африка хартиясы (11-берене)²⁵²;
- Адам укуктары жана негизги эркиндиктер жөнүндө Европа конвенциясы (11-берене)²⁵³;
- КМШнын Адам укуктары жана негизги эркиндиктери жөнүндө конвенциясы (12-берене)²⁵⁴;
- ЕККУнун Адамдык өлчөм боюнча конференциясынын Копенгаген кеңеш-месинин документи (9.2-п.)²⁵⁵.

Ошентип, тынч чогулуштар эркиндиги универсалдуу жана чөлкөмдүк эл аралык-укуктук актыларда бекитилген адам укуктары менен эркиндиктеринин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ошого карабастан, жогоруда көрсөтүлгөн документтер мамлекеттердин мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарына тынч чогулуштардын эркиндигинин маңызын жана аны регламенттөөнүн жол берилген принциптерин түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү жоболорду камтыбайт. Мындан улам тынч чогулуштарга эркиндик укугун туура түшүнүү үчүн тынч чогулуштарга эркиндик

²⁵⁰ КЛРД. Башкы ассамблеянын 1965-жылдын 21-декабрындагы 2106 (XX) резолюциясы менен кабыл алынган. Кыргыз Республикасы 1996-жылдын 26-июлунда кабыл алынган №48 КР Мыйзамы менен кошулган. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/raceconv.shtml.

²⁵¹ Америка конвенциясы. 1969-жылдын 22-ноябрында Сан-Хоседе Адам укуктары боюнча Америка аралык конференцияда кабыл алынган, 1978-жылдын 18-июлунда күчүнө кирген, 15-берене. <http://hrlibrary.umn.edu/russian/institute/Rzoas3con.html>.

²⁵² Адамдын жана элдердин укуктарынын Африка хартиясы. 1981-жылдын 26-июнунда Найроби шаарында Африка биримдиги уюмуна мүчө мамлекеттердин башчыларынын жолугушуусунда кабыл алынган, 1986-жылдын 21-октябрында күчүнө кирген, 11-берене, <http://hrlibrary.umn.edu/russian/institute/Rz1afchar.html>.

²⁵³ Адам укуктары жана негизги эркиндиктери жөнүндө Европа конвенциясы. Рим, 1950-жылдын 4-ноябры, 11-берене, <http://www.echr.ru/documents/doc/2440800/2440800-002.htm>.

²⁵⁴ КМШнын Адам укуктары жана негизги эркиндиктери жөнүндө конвенциясы, Минск шаары, 1995-жылдын 26-майы. 2005-жылдын 1-августунда кабыл алынган №182 КР Мыйзамы менен ратификацияланган, 12-берене, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17309>.

²⁵⁵ СККУ/ЕККУ Копенгаген документи, 1990-жыл. <http://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304>.

укугун жөнгө салуу боюнча деталдаштырылган жоболорду камтыган эки эл аралык документке кайрылуу керек:

1) БУУнун Адам укуктары боюнча комитетинин №37 Жалпы тартиптеги түшүндүрмөлөрү (мындан ары – БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрү)²⁵⁶ алар ЖСУЭПтин тынч чогулуштардын эркиндигине тиешелүү 21-беренесине комментарий болуп саналат;

2) ДИАУБдун, ЕККУнун жана Европа Кеңешинин Венеция комиссиясынын 2010-жылдын 25-октябрындагы Тынч чогулуштардын эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптери (мындан ары – Тынч чогулуштардын эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптер)²⁵⁷.

БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнө ылайык, *тынч чогулуу укугу адамдарга өз пикирин жамааттык түрдө билдирүүгө жана өз коомун түптөөгө катышууга мүмкүндүк берет. Бул жамааттык түрдө жүзөгө ашырылган жеке укук. Башка чектеш укуктар менен бирге тынч чогулуу укугу демократияга, адам укуктарына, мыйзамдын үстөмдүгүнө жана плюрализмге негизделген коомдук башкаруу системасынын өзөгүн түзөт. Тынч чогулуштар пикир келишпестиктерди инклюзивдүү, биргелешип, тынч жол менен чечүү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү түзө алат, ошондой эле экономикалык, социалдык жана маданий укуктарды камтыган башка укуктардын кеңири чөйрөсүн таануу жана ишке ашыруу үчүн баалуу аспап болуп саналат*²⁵⁸. Тынч чогулуу эркиндигине болгон укукту таануу мамлекетти аны урматтоого жана басмырлоосуз, адамдардын жарандыгынын бар экендигине карабастан камсыз кылууга милдеттендирет²⁵⁹.

Чогулушту уюштуруунун жана ага адамдардын катышуусунун максаты – өз пикирин көрсөтүү, кайсы бир маселе боюнча позициясын билдирүү же идея алмашуу, топтун тилектештигин же иденттүүлүгүн ырастоо же тастыктоо. Ошондой эле, чогулуштар эс алуу, маданий, диний же коммерциялык максаттар сыяктуу башка максаттарга же талаштуу идеяларга же максаттарга жетүү үчүн да колдонулушу ыктымал²⁶⁰. “Чогулуш” түшүнүгү чогулушка бирден ашык катышуучу катышаарын билдирет, ошого карабастан ЖСУЭПтин өз пикирин эркин билдирүү укугуна кепилдик берген 19-беренесине ылайык бир катышуучу да ушундай эле укуктар менен коргоо шарттарына ээ болот²⁶¹.

Тынч чогулуу укугу зомбулуксуз чогулуштарды гана коргой тургандыгын түшүнүү зарыл. Бул контексттен алып караганда “тынч” жана “зомбулуксуз” деген сөздөр синонимдер катары колдонулат.

²⁵⁶ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрү, БУУ АУК 2020-жылдын 23-июлунда кабыл алган (CCPR/C/GC/37). https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2fGC%2f37&Lang=en.

²⁵⁷ Тынч чогулуу эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптер. 2011-жылы документтин экинчи басылышы жарык көргөн. <https://www.osce.org/ru/odihr/85237>.

²⁵⁸ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 1-, 2-, 4-пункттары.

²⁵⁹ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 5-, 8-пункттары.

²⁶⁰ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 7-, 12-пункттары.

²⁶¹ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 13-пункту.

“Зордук-зомбулук” деп катышуучулардын жаракатка же өлүмгө алып келиши ыктымал, мүлккө олуттуу зыян келтириши мүмкүн болгон күч колдонуусун түшүнүү керек²⁶². Бирок, айрым бир катышуучулардын кандайдыр бир зомбулук аракеттерин уюштуруучуларга же жалпысынан эле чогулгандарга оодарбаш керек. Чогулуштун конкреттүү катышуучуларынын жүрүм-туруму төмөнкүдөй учурларда зордук-зомбулук катары бааланышы ыктымал: эгерде бийлик *дал ушул катышуучулар башкаларды зордук-зомбулукка үндөп жатканын жана мындай аракеттер зордук-зомбулукка алып келиши мүмкүн экенин далилдей алса; катышуучуларда зомбулук жасоо ниети бар болсо жана ошол ниетине жараша иш кылууну пландаса; же алар тараптан зомбулук сөзсүз болсо*. Мындай жүрүм-турумдун бирин-серин учурлары жалпы чогулушту тынч эмес деп таануу үчүн жетишсиз, ушундай жүрүм-турум чогулушта кеңири жайылганда гана тынч эмес деген бааны берүүгө болот. Ошондуктан, чогулуштарды, биринчи кезекте, тынч чогулуштар катары кароо пайдасына презумпция болушу керек²⁶³. Мындан тышкары, тынч чогулуштун катышуучуларына бийлик, чагымчылар, коомчулуктун өкүлдөрү же каршы чогулуштун катышуучулары тарабынан жасалган зомбулук – чогулушту тынч эмес катары таанууга жол бербейт²⁶⁴.

Тынч чогулуштарды өткөрүүнүн формалары ар кандай, анын ичинде демонстрациялар, нааразычылык акциялары, митингдер, жүрүштөр, бир орундан жылбай отуруп нааразылык билдирүү, флешмобдор жана башка түрүндө болушу ыктымал. Алар статикалык, башкача айтканда, бир жерде жана/же кыймылда өтүшү мүмкүн, ошондой эле көчөлөрдө, коомдук жана жеке жайларда, имараттарда жана Интернет тармагында өтүшү ыктымал²⁶⁵. Тынч чогулуштар адатта алдын ала уюштурулуп турса да, күнүмдүк окуяларга чукул жооп кайтарган күтүлбөгөн чогулуштарды, ошондой эле бир чогулуш экинчисине нааразычылык билдирүү үчүн өткөрүлгөн чогулуштарды да бийлик бирдей даражада коргошу керек²⁶⁶.

Ошого карабастан, башка чектеш укуктар, айрыкча пикирин билдирүү эркиндиги, биригүү эркиндиги жана саясий турмушка катышуу сыяктуу башка уйкалыш укуктар корголгондо гана тынч чогулуу укугун толук коргоо мүмкүн болот²⁶⁷.

Тынч чогулуш өткөрүү жөнүндө бийликке алдын ала кабарлоо боюнча талаптардын легитимдүүлүгү жөнүндө

БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнө ылайык, тынч чогулуш өткөрүүгө уруксат алуу үчүн бийликке кайрылуу талабынын зарылдыгы *тынч чогулуш* өткөрүү укугу - адамдын негизги укуктарынын бири деген идеяны жокко чыгарат.

²⁶² БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 4-, 15-пункттары.

²⁶³ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 17-, 19-пункттары.

²⁶⁴ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 18-пункту.

²⁶⁵ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 6-пункту.

²⁶⁶ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 14-пункту.

²⁶⁷ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 9-пункту.

Эгерде тынч чогулушту уюштурууга ниеттенген адамдардан пландалып жаткан чогулуш жөнүндө бийликке алдын ала маалымдоо талап кылынса, анда мындай талап өлкөнүн мыйзамдарында каралууга тийиш жана тынч чогулуштарды тоскоолдуксуз өткөрүүгө көмөктөшүүдө бийликке жардам көрсөтүү үчүн зарыл болгон өлчөмдө жол берилиши керек. Ошол эле учурда бийликти кабардар кылуунун жол-жоболору ашыкча бюрократиялык болбошу керек жана күтүүсүз тынч чогулуштарды өткөрүү үчүн кабарлама берүү талап коюлбоого тийиш. Кабарламаны кароонун жыйынтыгы боюнча тынч чогулушту өткөрүүгө чектөө киргизилген учурда, чогулуштун уюштуруучуларына бул чечим боюнча арызданууга жетиштүү убакыт берүү үчүн ал жөнүндө алдын ала уюштуруучуларга билдирүү керек²⁶⁸.

Бирок, өлкөнүн мыйзамдарында алдыда болчу чогулуш жөнүндө бийликке кабар берүү жөнүндө талап да, кабарламанын жоктугу да чогулушка катышуу мыйзамсыз экендигин билдирбеши керек жана чогулушту таркатуу же анын катышуучулары менен уюштуруучуларын кылмыш жоопкерчилигине тартуу жана камакка алуу үчүн негиз катары колдонулбашы керек. Кабарлама бербегендиги үчүн административдик санкцияларды колдонууну бийлик негиздеп берүүгө тийиш. Ошол эле учурда кабарламанын жоктугу бийликти чогулуш өткөрүүгө жана катышуучуларды коргоого көмөктөшүү милдетинен бошотпоого тийиш²⁶⁹.

Туура башкаруу жана укук коргоо органдарынын ыйгарым укуктары

Тынч чогулуштарды өткөрүүгө көмөктөшүү жана алардын катышуучуларын коргоо боюнча милдеттенмелер мамлекеттик органдардан тынч чогулуштарды өткөрүүгө чейин, чогулуш маалында жана андан кийин кээ бир милдеттерди аткарууну талап кылат.

Мамлекеттик органдарга жүйөлүү себептерсиз тынч чогулуштарды чектөөгө, тыюу салууга, бөгөт коюуга, таркатууга жана үзгүлтүккө учуратууга, ошондой эле мыйзамдуу негиздерсиз катышуучуларга же уюштуруучуларга санкцияларды колдонууга тыюу салынат. Мамлекеттик органдар катышуучуларга чогулуштун максаттарын жана өз мүдөөсүн эркин жеткирүү укугун берүүгө тийиш. Ошентип, тиешелүү мамлекеттик органдардын тынч чогулуштарга болгон мамилеси “бейтарап” болуп, катышуучулардын инсандыгына же алардын бийлик менен болгон мамилесине негизделбеши керек. Ал тургай, айрым бир учурларда чогулушту өткөрүүнүн “убактысы, орду жана тартиби” мыйзамдын негизинде кандайдыр бир чектелген жагдайда да, мамлекеттик органдар катышуучуларга максаттуу аудиториясынын көз алдында жана алар уга ала тургандай аралыкта чогулуш өткөрүлүшүн камсыз кылууга тийиш²⁷⁰.

Мындан тышкары, тынч чогулуштарды өткөрүүгө көмөктөшүү жана катышуучулардын өз максаттарына жетүүсү үчүн шарттарды түзүү боюнча мамлекеттик органдарга милдеттенмелер жүктөлөт, атап айтканда алар:

²⁶⁸ БУУ АУКгун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 70-, 72-пункттары.

²⁶⁹ БУУ АУКгун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 71-пункту.

²⁷⁰ БУУ АУКгун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 22-, 23-пункттары.

– кандайдыр бир басмырлоосуз²⁷¹ тынч чогулуштарга укукту ишке ашыруу үчүн жагымдуу шарттарды түзүүгө, ошондой эле тынч чогулуштарга укукту тең жана натыйжалуу колдоону жана коргоону камсыз кылууга²⁷²;

– катышуучуларды башка адамдардын, аларга каршы чогулуштардын катышуучуларынын жана жеке коргоо компанияларынын кийлигишүүсүнөн жана зомбулуктарынан коргоого²⁷³;

– каршы багытталган чогулуштарды бири-бирин көрүп, уга ала тургандай аймактын чегинде каршы чогулуштарды (контрчогулуштарды) өткөрүү укугун камсыз кылууга²⁷⁴;

– өлкөнүн мыйзамдарында тынч чогулуштарды өткөрүү укугу болушу, бул укукту камсыз кылууга тартылган бардык кызмат адамдарынын милдеттери жана жоопкерчиликти так аныкталышы боюнча чараларды көрүү. Тынч чогулуштарды өткөрүү укугун ишке ашырууга тиешелүү мыйзамдар жана бардык жол-жоболор жеткиликтүү жана ачык-айкын болууга тийиш²⁷⁵. Мамлекеттик органдар ошондой эле тынч чогулуштарды өткөрүү укугун камсыз кылуу жана алар боюнча чечим кабыл алууга катышкан кызмат адамдары үчүн талаптагыдай даярдыкты жана керектүү ресурстарды камсыз кылышы керек²⁷⁶;

– тынч чогулуштарга катышкан бардык адамдарга чогулушка чейин, чогулуш маалында жана андан кийин укуктарын коргоо максатында көз карандысыз жана ачык-айкын көзөмөл жүргүзүүгө, ошондой эле алардын натыйжалуу укук коргоо каражаттарына, айта кетсек сот органдарына жана улуттук укук коргоо мекемелерине, жетүүсүн камсыз кылууга²⁷⁷;

– чогулуштарды чагылдырууга катышкан журналисттердин, укук коргоочулардын, байкоочулардын өз ишин тоскоолдуксуз аткаруусун камсыз кылууга. Алар репрессияга жана куугунтукка алынбашы керек, алардын жабдууларына зыян келтирилбешы керек жана жабдуулар конфискацияланбоого тийиш. Чогулуш мыйзамсыз деп табылса же таркатылса дагы, бул журналисттердин окуяларга мониторинг жүргүзүп, чагылдыруу укугун токтотпойт²⁷⁸;

– мамлекеттик органдар тынч чогулуштарга байланыштуу Интернетти бөгөттөбөшү же ага кошулууга тоскоолдуктарды жаратпашы керек, анын ичинде Интернетке туташууга же кирүүгө тоскоолдук кылбоого тийиш. Интернет провайдерлердин иш-аракеттери чогулуштарды жана чогулуштун катышуучуларынын бири-бири менен байланышуусунун жашыруундуулугун чектебешы керек²⁷⁹.

Тынч чогулуштарга укук ошондой эле ресурстарды мобилизациялоо, пландоо, алдыда боло турган иш-чара жөнүндө маалыматты жайылтуу, иш-чарага даярдануу жана өтчү жерге баруу, чогулушка чейин, чогулуш учурунда жана андан кийин

²⁷¹ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 24-пункту.

²⁷² БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 25-пункту.

²⁷³ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 24-пункту.

²⁷⁴ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 26-пункту.

²⁷⁵ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 28-пункту.

²⁷⁶ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 35-пункту.

²⁷⁷ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 29-пункту.

²⁷⁸ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 30-пункту.

²⁷⁹ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 34-пункту.

катышуучулардын ортосунда байланышты, чогулушту теле аркылуу көрсөтүү сыяктуу башка иш-аракеттерге байланыштуу иш-чараларды да камтый тургандыгын белгилей кетүү керек. Мындан улам тынч чогулуштарды коргоо боюнча мамлекеттик органдардын жогоруда аталган милдеттенмелери ушундай коштоочу иш-чараларга да жайылтылат²⁸⁰.

БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүндө бүтүндөй бир глава укук коргоо органдарынын милдеттерине жана ыйгарым укуктарына арналган. Себеби укук коргоо органдары коомдук тартипти камсыз кылуу жана адамдарды коргоо боюнча аларга жүктөлгөн функцияларга байланыштуу тынч чогулуштарга укуктуу камсыз кылууда маанилүү ролду ойнойт. Тынч чогулуштарга байланыштуу укук коргоо органдарынын төмөндөгү милдеттерин бөлүп көрсөтүү керек:

– уюштуруучулардын жана катышуучулардын негизги укуктарын урматтоого жана аларды ишке ашырууну камсыз кылууга, журналисттерди, байкоочуларды, медициналык кызматкерлерди жана коомчулуктун башка өкүлдөрүн, ошондой эле мамлекеттик жана жеке менчикти коргоого;

– чогулушка чейин жана чогулуш маалында чыңалууну азайтып, талаш-тартыштарды чечүү максатында чогулушка катышкан ар кандай тараптардын ортосунда баарлашуу жана диалог жүргүзүү каналдарын түзүүнүн үстүнөн иштөөгө²⁸¹;

– чогулушка укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин катышуусу же алардын чогулушту коштоп жүрүүсү талап кылынган учурларда укук коргоо органдары өз иш-аракеттерин чогулуш ойдогудай өтүшү үчүн пландаштырышы керек жана ар бир адамга жана мүлккө зыян келтирүү ыктымалдуулугун мүмкүн болушунча азайтууга тийиш. Иш-аракеттер планы нускамалардын (кайсыл учурда кандай аракеттер көрүнүшү керетиги боюнча тапшырмалардын), зарыл болгон жабдуулардын жана бардык тиешелүү кызмат адамдарынын жана бөлүмдөрдүн жайгашуусунун толук сүрөттөлүшүн камтышы керек²⁸²;

– ошондой эле укук коргоо органдары өзгөчө жагдайларда көрүлчү иш-аракеттердин жалпы пландарын даярдап, кызматкерлерди окуудан өткөрүүгө тийиш. Ачык-айкындуулукту камсыз кылуу максатында, кызмат адамдарын идентификациялоону жана кандайдыр бир күч колдонулгандыгы жөнүндө кабарларды алып турууну камсыз кылуу үчүн так механизмдер жана окуяларды каттап, документ-тештирүү боюнча протоколдор болушу керек²⁸³;

– күч колдонуу зарылчылыгына алып келиши мүмкүн болгон кырдаалдарда, күч колдонуу зарыл болгон учурларда кырдаалдын курчуп кетүүсүнө жол бербөө үчүн укук коргоо органдары күч колдонбогон бардык чараларды алдын ала көрүүгө милдеттүү²⁸⁴.

²⁸⁰ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 33-пункту.

²⁸¹ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 75-пункту.

²⁸² БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 76-пункту.

²⁸³ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 77-пункту.

²⁸⁴ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 78-пункту.

Укук коргоо органдары мыйзамдуу укук коргоо максаттарына жетүү үчүн күч колдонуу боюнча ыйгарым укуктарга ээ. Бирок, ар кандай күч колдонуу мыйзамдуулук, зарылчылык, өлчөмдөштүк, сактык жана басмырлабоо принциптерине шайкеш келүүгө тийиш. Укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин күч колдонуу боюнча ички укуктук режимдери эл аралык укуктун талаптарына шайкеш келтирилиши керек²⁸⁵.

Тынч чогулуш учурунда минималдуу деңгээлде гана күч колдонулушу мүмкүн. Күч колдонууга зарылчылык болбой калгандан кийин (мисалы, зомбулук жасашы ыктымал адам кармалгандан кийин) андан ары күч колдонууга жол берилбейт²⁸⁶. Чогулуштардын катышуучуларын “токтотуу жана тинтүү” чогулуштардын катышуучулары олуттуу кылмыш жасагандыгы же ушундай кылмышты алар тараптан жасоого коркунуч бар экендигин тастыктаган жүйөлүү шектенүүнүн негизинде гана басмырлоосуз жол менен колдонулушу керек²⁸⁷. Укук коргоо органдарынын кызматкерлери катышуучулардын бир бөлүгүн курчап, ортого алуу (“тузакка түшүрүү”) сыяктуу иш-аракеттерди ошол катышуучулардан келип чыккан зордук-зомбулуктун же коркунучтун алдын алуу үчүн зарыл болгон учурда жана өлчөмдөш даражада гана колдонсо болот²⁸⁸.

Чогулуш тынч өтпөй калганда же камакка алуу сыяктуу чаралар менен чечилбей турган олуттуу зомбулук коркунучуна далил болгон өзгөчө учурларда гана чогулушту кууп таратууга уруксат берилет²⁸⁹. Көздөн жаш агызуучу газды жана суу аткычтарды колдонуу чечими кабыл алынганда адамдардын тепсендиде калуусу же чогулуштун жанынан өтүп бараткандарга зыян келтирүү өңдүү тобокелдиктерди чектөө үчүн бардык күч-аракеттерди көрүү керек. Мындай чаралар оозеки эскертүүдөн кийин жана чогулуштун катышуучуларына тарап кетүүгө жетиштүү мүмкүнчүлүк берилгенден кийин гана акыркы чара катары колдонулушу керек. Көздөн жаш агызуучу газды жабык жайларда колдонууга болбойт²⁹⁰. Ок атуучу куралды жөн гана чогулушту кууп таратуу үчүн колдонууга жол берилбейт²⁹¹.

Укук коргоо органдарынын кызматкерлери күч колдоно турган болсо, мунун баары катталып, ачык-айкын, баарына жеткиликтүү отчетто токтоосуз чагылдырылууга тийиш. Укук коргоо органдарынын күч колдонуусунун натыйжасында зыян келтирилген учурда отчетто төмөнкүлөрдү аныктоо үчүн жетиштүү маалымат камтылышы керек: укук коргоо органдары күчтү зарыл жана өлчөмдөш даражада колдондубу; жагдайды толук сүрөттөгөн маалымат, күч колдонуунун себептери,

²⁸⁵ Укук коргоо органдарынын кызматкерлери тарабынан күч жана ок атуучу куралды колдонуунун негизги принциптери жана Укук коргоо органдарында өмүргө азыраак коркунуч жараткан куралдар боюнча БУУнун Адам укуктары боюнча жетектөөчү принциптери.

²⁸⁶ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 79-пункту.

²⁸⁷ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 83-пункту.

²⁸⁸ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 84-пункту.

²⁸⁹ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 85-пункту.

²⁹⁰ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 87-пункту.

²⁹¹ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 88-пункту.

алардын натыйжалуулугу жана кесепеттери²⁹². Укук коргоо органдарынын кызматкерлери мыйзамсыз күч колдонууга же башка мыйзам бузууларга барганы тууралуу ар кандай дооматтар же негиздүү шектенүүлөр натыйжалуу, калыс жана өз убагында иликтениши керек, күнөөлүүлөр жоопко тартылып, укук бузуунун курмандыктарына укуктук жол менен коргонуунун бардык натыйжалуу каражаттары жеткиликтүү болууга тийиш²⁹³.

Тынч чогулуштарды басууга жана кууп таркатууга аскер кызматкерлери колдонулбашы керек, алар өзгөчө учурларда гана жана тиешелүү укук коргоо органдарына колдоо көрсөтүү үчүн убактылуу негизде гана тартылса болот. Мындай учурда алар адам укуктарын сактоо жана камсыз кылуу жаатында тиешелүү алдын ала даярдыктан (окутуудан) өтүшү керек, ошондой эле алар, укук коргоо органдарынын кызматкерлери сыяктуу эле, эл аралык эрежелерди жана стандарттарды сактоого тийиш²⁹⁴.

Тынч чогулуу укугун чектөө

ЖСУЭПтин 21-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык, тынч чогулуштар боюнча укукту пайдаланууда мыйзам бекитилген жана демократиялык коомдо зарыл болгондордон башка эч кандай чектөөлөр болбошу керек. Мындай чектөөлөр *мамлекеттик же коомдук коопсуздукту, коомдук тартипти, калктын саламаттыгын жана адеп-ахлагынын сактоо же башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо үчүн гана* киргизилиши мүмкүн. Ошентип, айрым бир учурларда тынч чогулуштарды өткөрүү укугу чектелиши мүмкүн, бирок чектөөлөрдү негиздөө үчүн жоопкерчилик бул чектөөлөрдү белгилеген тиешелүү мамлекеттик органдарга жүктөлөт. Бул маселе боюнча БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнө ылайык, өлкөнүн бийлиги ар кандай чектөөлөр *мыйзамдуулуктун талаптарына шайкеш келээрин, ошондой эле демократиялык коомдо* чектөөлөр үчүн жол берилген жүйөлөрдүн бирине зарыл жана өлчөмдөш экенин тастыктай алышы керек. Чектөөлөр басмырлоочу мүнөздө болбоого, укуктун маңызын кемсинтпөөгө, чогулуштарга катышууга тоскоолдук кылууга же ооздуктоочу эффектив жараатууга багытталбашы керек²⁹⁵. *Мыйзамдуулуктун талаптарына шайкеш келүү* деген чектөөлөр мыйзам же мыйзамга негизделген административдик чечимдер менен киргизилиши мүмкүн дегенди билдирет. “*Демократиялык коом*” түшүнүгү – демократия, мыйзам үстөмдүгү, саясий плюрализм жана адам укуктары принциптерине негизделген коомду билдирет. “*Зарыл*” деген түшүнүк чектөөлөр коомдун көйгөйлүү социалдык муктаждыгына жооп бериши керек дегенди билдирет. “Өлчөмдөш” деген чектөөлөр мындан келип чыккан пайдага салыштырмалуу укукту жүзөгө ашырууга терс таасирин тийгизбеши керек дегенди билдирет. Эгерде тийгизген зыяны пайдадан ашып кетсе, анда чектөө өлчөмдөш даражада болбойт, ошондуктан буга жол

²⁹² БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 91-пункту.

²⁹³ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 90-пункту.

²⁹⁴ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 80-пункту.

²⁹⁵ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 36-пункту.

берилбейт²⁹⁶.

Тынч чогулуштарга укук чектелиши мүмкүн болгон мыйзамдуу негиздер төмөнкүдөй тизмеден турат: *улуттук коопсуздуктун кызыкчылыктары; коомдук коопсуздук; коомдук тартип; калктын саламаттыгын же адеп-ахлагын сактоо; же башкалардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо*²⁹⁷. Тынч чогулуштар басмырлоону, кастыкты же зордук-зомбулукту козутуп, согушка, улуттук, расалык же диний кастыкка үгүттөө үчүн колдонулбашы керек. Мындай учурларда жалпысынан чогулушка эмес, ушундай укук бузууга күнөөлүүлөргө каршы чаралар көрүлүшү керек²⁹⁸.

Тынч чогулуштарды жөнгө салуу боюнча кайсы мамлекеттик орган ыйгарым укукка ээ экендиги жана бул жоопкерчилик мыйзамдарда так белгиленүүгө тийиш болгондугу тууралуу коомчулук маалыматка ээ болууга тийиш. Бул орган коомчулуктун өз иши жөнүндө толук жана ишенимдүү маалыматка жетишээрлик жеткиликтүүлүгүн камсыз кылып, анын чечим кабыл алуу жол-жоболору ачык-айкын болууга тийиш.

Административдик органдар өз милдеттерин аткарууга жана аларды аткарабагандыгы үчүн жоопкерчилик тартууга тийиш. Жоопкерчилик административдик укуктун жана соттук көзөмөлдүн принциптерине ылайык аныкталышы керек.

§ 2. Кыргыз Республикасында тынч чогулуштардын жөнгө салынуусу

Тынч чогулуштар жөнүндө жалпы жоболор

Адам укуктары жана эркиндиктери боюнча эл аралык стандарттар, анын ичинде тынч чогулуштарга эркиндик укугу Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-бөлүмүндө чагылдырылган.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 39-беренесинде тынч чогулуштарга эркиндик укугу бекитилген:

«1. Ар бир адам тынч чогулуштар эркиндигине укуктуу. Эч ким чогулушка катышууга мажбурланышы мүмкүн эмес.

2. Тынч чогулушту өткөрүүнү камсыз кылуу максатында ар бир адам мамлекеттик органдарга же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына кабарлама берүүгө укуктуу.

3. Тынч чогулуштардын уюштуруучулары жана катышуучулары тынч чогулуш өткөрүү жөнүндө кабарламанын жоктугу, кабарламанын түрү, мазмуну жана берүү мөөнөтү сакталбагандыгы үчүн жоопкерчилик тартпайт.

²⁹⁶ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 40-пункту.

²⁹⁷ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 41-пункту.

²⁹⁸ БУУ АУКтун №37 Түшүндүрмөлөрүнүн 50-пункту.

4. *Тынч чогулуштардын уюштурулушу жана өткөрүү тартиби мыйзам менен аныкталат».*

2012-жылдын 23-майында “Тынч чогулуштар жөнүндө” атайын Мыйзам (мындан ары – Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзам) кабыл алынган. Бул Мыйзамда тынч чогулуштарды өткөрүү тартиби бекитилген, кабарламаны берүү тартиби регламенттештирилген, чогулуштарды уюштуруучулардын жана катышуучулардын, мамлекеттик, анын ичинде укук коргоо жана сот органдарынын укуктары менен милдеттери белгиленген, чогулуштарды чектөө жана тыюу салуу үчүн жүйөлөр каралган. Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамга ошондой эле эл аралык келишимдерди жана эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери менен ченемдерин сактоо зарылдыгы жөнүндө жоболор киргизилген.

Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 3-беренесинде **тынч чогулуш** түшүнүгүнө аныктама берилген, ага ылайык, *тынч чогулуш – өзүнүн мүнөзү боюнча зомбулуксуз жана куралсыз болуп саналган чогулуш*. Ушул аныктаманы конкреттештирип, мыйзам чыгаруучу “чогулуш” терминине өзүнчө аныктама берет. *Чогулуш деп кайсы бир маселелер боюнча пикирлерди билдирүүнү кошуп алганда, мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын көңүлүн, коомдун назаарын бурдуруу максатында коомдук жеткиликтүүлүк үчүн ачык жерлерде бир катар адамдардын атайылап жана убактылуу болушун түшүнүү керек*. Бул аныктама Тынч чогулуштар эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптерде камтылган аныктамага шайкеш келет²⁹⁹.

Тынч чогулуштардын максаты өзгөчө мааниге ээ. Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамда чогулуштардын максаты коомчулуктун жана бийликтин назарын буруу, ошондой эле тигил же бул маселелер боюнча ой-пикирин билдирүү деп айтылат. Практика көрсөткөндөй, тынч чогулуштар аркылуу жарандар көйгөйлүү маселелерге жөн гана көңүл бурдурбастан, аларды чечүү боюнча талаптарды да коюшат. Бул өлкөдөгү саясий, социалдык же экономикалык кырдаалга байланыштуу маселелер, ошондой эле адамдардын кайсы бир тобуна тиешелүү конкреттүү темалар болушу мүмкүн. Мисалы, эмгек акыны жогорулатуу, пенсияларды көтөрүү, ЖМКнын укуктарын сактоо жана башка талаптар болушу ыктымал.

Адамдын негизги укуктарынын бири катары тынч чогулуштарды өткөрүү укугун мамлекет коргоп, камсыз кылат. Бул бийлик институттарынын ар бир адамдын тынч чогулуу эркиндигине болгон укугун урматтоо жана камсыз кылуу милдетин билдирет. Бул жерде жынысына, расасына, этностук таандыктыгына, саясий ишенимине же башка жагдайларга негизделген басмырлоонун эч кандай түрүнө жол берилбеши керек.

Жыйналышка катышуу ыктыярдуу болуп саналат. Эч ким мындай чогулушка катышууга же болбосо аны уюштурууга мажбурланбашы керек. Ошондой эле чо-

²⁹⁹ <https://www.osce.org/ru/odih/83237>.

гулушка катышууга мыйзамсыз тоскоолдук кылууга тыюу салынат, бул ар кандай жоопкерчилик чараларына алып келет.

Теорияда да, практикада да тынч чогулуштун уюштуруучулары менен катышуучуларын ажыратып кароо керек. Тынч чогулуштун уюштуруучулары бул тынч чогулушту өткөрүүнүн демилгечилери болуп саналган жана аны даярдоого жана катышуучулардын аракеттерине жетекчилик кылууга багытталган ишти жүзөгө ашырган адамдардын тобунун, саясий партиялардын, башка уюмдардын атынан чыккан адамдар. Чогулуштун катышуучусу ага катышкан ар бир адам боло алат.

Тынч чогулуштарды уюштуруу жана өткөрүү белгилүү бир талаптарга жооп берип, мыйзамда белгиленген чектерден чыкпашы керек.

Мыйзамдарга ылайык чогулуштун уюштуруучулары жана катышуучулары төмөнкүлөргө укуктуу:

- тынч чогулуштарды өткөрүүнү камсыз кылуу боюнча бийлик тарабынан көрүлүп жаткан чаралар жөнүндө маалыматтарды алууга;
- тынч чогулуштарды өткөрүүнү камсыз кылууга катышып жаткан кызмат адамдарынын фамилиясы, аты, атасынын аты, кызмат орду, иштеген жери жөнүндө маалыматтарды алууга;
- жалпыга маалымдоо каражаттарынын (ЖМК) өкүлдөрү менен байланышууну тоскоолдуксуз жүзөгө ашырууга;
- үн күчөтүүчү аппаратураларды колдонууга;
- бийлик органдарынын, коомчулуктун көңүлүн бурдуруунун формаларын жана үгүттөөнүн түрдүү каражаттарын колдонууга, анын ичинде кайсы бир маселе боюнча пикир билдирүүнү, кол топтоо боюнча акцияларды пайдаланууга;
- сунуштарды, арыздарды, даттанууларды жана кайрылуунун башка формаларын кабыл алууга жана мамлекеттик органдар менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына жиберүүгө;
- чогулушту ар кандай формада өткөрүүгө;
- чогулушту сүрөткө же видеого тартууга;
- үчүнчү жактардын укукка каршы кол салуулары болгон учурда ички иштер органдарынан коргоону талап кылууга, ошондой эле тынч чогулушту өткөрүүдө башка көмөк көрсөтүүлөрүн өтүнүү менен ички иштер органдарынын кызматкерлерине кайрылууга;
- медициналык жардам көрсөтүүнү жана тынч чогулуш өтүп жаткан жерден коопсуз эвакуациялоого көмөк көрсөтүүнү талап кылууга.

Укуктардын бул тизмеги толук болуп саналбайт, жарандар мыйзамдарда тыюу салынбаган же чектелбеген башка иш-аракеттерди да жасоого укуктуу. Бирок, тынч чогулушта колдонулган бардык каражаттар жана ыкмалар, ошондой эле катышуучулардын жана уюштуруучулардын иш-аракеттери тынч мүнөздө болуп, эч кандай мыйзамсыз максаттарды көздөбөшү керек.

Тынч чогулушту өткөрүү учурунда анын катышуучулары жана уюштуруучулары төмөнкүлөргө милдеттенишет:

– мыйзамдардын талаптарын, коомдук тартипти жана чогулуштун тынч мүнөзүн сактоого;

– бийлик өкүлдөрүнүн, анын ичинде ички иштер органдарынын мыйзамдуу талаптарын аткарууга;

– чогулушту өткөрүү процессинде санитардык-гигиеналык талаптарды сактоого;

– жайлардын, курулуштардын жана башка мүлктөрдүн, ошондой эле тынч чогулуштар өтчү жерлерде жашыл бак-дарактардын сакталышын камсыз кылууга милдеттүү;

– тынч чогулуштарга катышпаган жарандардын ары-бери эркин жүрүүсүнө тоскоол болбоого тийиш.

Жогоруда саналгандардан тышкары, уюштуруучуларга дагы бир катар милдеттер жүктөлгөн. Тынч чогулушту өткөрүүдө алар чогулуштун катышуучулары эгерде кабарлама берсе, ошол жерде аныкталган чогулушту өткөрүүнүн бардык шарттарынын сакталышын камсыз кылууга жана уюштурууга тийиш. Ушул максатта уюштуруучулар чогулуштун катышуучуларына тыюу салуулар же сакталууга тийиш болгон чектөөлөр жөнүндө бардык маалыматтарды жеткирүүгө милдеттенишет. Ошондой эле чогулушка тартылган адамдардын жана өткөрүлүп жаткан чогулушка тиешеси болбогондордун коопсуздугу үчүн уюштуруучулар катышуучулардын коомдук тартипти сактоосуна байланыштуу ички иштер органдары менен өз ара байланышта болууга милдеттүү. Чогулуштун уюштуруучуларына жана катышуучуларына адамдардын өмүрүнө, ден соолугуна каршы жана мүлккө зыян келтирүү үчүн пайдаланылышы мүмкүн болгон курал-жаракты, атайын даярдалган же ыңгайлаштырылган аспаптарды алып жүрүүгө, ошондой эле алкогольду, баңги заттарын, психотроптук же башка нес кылуучу заттарды таратуу же пайдалануу менен алектенүүгө тыюу салынат.

Тынч чогулуш өткөрүү жөнүндө бийликке алдын ала кабарлоонун зарылдыгы жөнүндө

Жогоруда белгиленгендей, Кыргыз Республикасынын Конституциясында пландалып жаткан тынч чогулуш жөнүндө бийлик органдарына алдын ала кабарлама берүү аны өткөрүүнүн милдеттүү шарты болуп саналбайт деп белгиленген. Алдын ала кабарлоо биринчи кезекте чогулушту өткөрүү үчүн зарыл шарттарды түзүүгө, анын катышуучуларын жана жакын жерде болгон башка адамдарды талаптагыдай деңгээлде коргоого жана алардын коопсуздугун камсыз кылууга, ошондой эле бийлик түзүмдөрү тарабынан тынч чогулушту өткөрүүнү камсыз кылуу менен байланышкан бир катар башка иш-чараларды өткөрүүгө багытталган. Тынч чогулуш өткөрүү жөнүндө кабарлама жарандардын милдети эмес, алардын укугу болуп саналат. Кабарламаны тынч чогулуштун уюштуруучулары жазуу жүзүндө ал өткөрүлгөн күнгө чейин 30 жумушчу күндөн эрте эмес жана өтчү күнгө чейин 2 жумушчу күн мурда беришет. Көрсөтүлгөн мөөнөт тынч

чогулуш өткөрүү үчүн зарыл шарттарды камсыз кылууга бийлик органдарын даярдоо үчүн жетиштүү деп эсептелет. Кабарлама кат, телеграмма, телефонограмма түрүндө, почта, факсимилдик, электрондук же башка ыкмалар аркылуу жиберилсе болот.

Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 11-беренесинде кабарламада чагылдырылууга тийиш болгон маалыматтардын минималдуу тизмеги белгиленген:

- 1) уюштуруучу жөнүндө маалымат, - анын жеке маалыматтары, дареги, телефон номери;
- 2) чогулуш өтчү жер жана (же) кыймылдын (жүрүштүн) каттамы жөнүндө дайындар;
- 3) күнү, башталуу жана аяктоо убактысы;
- 4) максаттары;
- 5) катышуучулардын болжолдуу саны;
- 6) тынч чогулуш өткөрүүдө үн күчөтүүчү аппаратураны же башка предметтерди жана каражаттарды пайдалануу тууралуу маалыматтар.

Бул тизме толук эмес жана тынч чогулуштун уюштуруучусу кабарламага башка маалыматтарды да киргизүүгө укуктуу. Мындан тышкары, зарыл болгон учурда кабарламага тиешелүү документтер да тиркелиши мүмкүн.

Чогулуш өтүүчү жер жана (же) кыймылдын (жүрүштүн) каттамы жөнүндө маалымат ошол жерди карап чыгууга, аны курчоого алууга жана тынч чогулуштун катышуучуларын коштоп жүрүүгө мүмкүндүк берет. Чогулуш өтчү жери жана убактысы жөнүндө алдын ала кабарлоо жолдордо коопсуздукту камсыз кылууга, анын ичинде кээ бир транспорт кыймылынын каттамдарын жабууга же өзгөртүүгө, жол белгилерин коюуга жана башка чараларды көрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Ошондой эле кабарлама коммуналдык жана башка кызматтардын (медициналык тез жардамдын, өрткө каршы кызматтын ж.б.) ишине тоскоолдуктарды болтурбоого мүмкүндүк берет. Алынган кабарламанын негизинде ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар чогулушка катышпаган адамдарды (аларды ЖМК аркылуу кабарлоону кошо алганда) транспорттун кыймылынын тосуу жана каттамдын багытын өзгөртүү менен байланышкан иш-чаралар жана башка жагдайлар жөнүндө алдын ала эскерте алат.

Бийликтин тиешелүү институттары ошол эле жерде жана ошол эле убакта башка тынч чогулуштарды өткөрүүгө тиешелүү ишенимдүү маалыматтар болгондо же жарандардын коопсуздугуна таасир этиши мүмкүн болгон башка жагдайлар болгондо уюштуруучуларга тынч чогулушту өткөрүү күнүн, ордун, ошондой эле кыймылдын каттамын өзгөртүүнү сунуштоого укуктуу.

Чогулуштун максаттары жөнүндө көп учурда кабардар болуу бийлик өкүлдөрүнө кырдаалга талаптагыдай баа берүүгө жана тынч чогулуштун катышуучуларынын жана башка адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн кошумча чараларды көрүүгө мүмкүндүк берет, бирок металл детекторлорду, тосмолорду

орнотуу менен чектелбестен, тынч чогулуштун убактысын, өтүүчү жерин жана (же) катышуучулардын кыймылынын каттамын өзгөртүү зарылдыгы менен чектелбейт.

Кабарламада баяндалган маалыматтарды талдоо тынч чогулушту камсыз кылуу боюнча зарыл күчтөрдү жана каражаттарды аныктоого, тынч чогулуштарды өткөрүүгө жана өз максаттарына жетишүүгө тоскоолдук кылууга жөндөмдүү чыр-чатактуу кырдаалдарга жол бербөөгө шарт түзөт.

Бийлик органдары уюштуруучулардын талабы боюнча аларга тынч чогулуш өткөрүү жөнүндө кабарлама алгандыгы жөнүндө жазуу жүзүндөгү ырастама берүүгө милдеттүү.

Мамлекеттик органдардын талаптагыдай иш-аракеттери жана ыйгарым укуктары

Тынч чогулуштар жөнүндө Мыйзамдын 8-беренесине ылайык, кабарлама болсо, тынч чогулуштарды өткөрүүнү камсыз кылуу боюнча иш-чаралар төмөнкүлөрдү караштырат:

– тынч чогулуштун максаты, өтчү жери жана датасы, катышуучулардын кыймылынын (жүрүшүнүн) каттамы, тынч чогулуш башталган жана аяктаган убакыт, катышуучулардын болжолдуу саны, үн күчөтүүчү аппаратураны пайдалануу жана башка факторлор жөнүндө маалыматтарды эсепке алууну;

– чогулуштун катышуучуларын жана башка адамдарды коргоо жана коопсуздугун камсыз кылуу, коммуналдык жана башка кызматтардын жеткиликтүүлүгүн камсыздоо максатында тынч чогулуштар өтчү жерлерди карап чыгууну;

– тосуу, тынч чогулуштун катышуучуларын коштоо, транспорттун кыймылынын каттамдарын жабуу же өзгөртүү, жол белгилерин коюу жол-жоболорунун зарылдыгын аныктоо максаттарындагы уюштуруу чараларын;

– кооптуу факторлорго баа берүү, тынч чогулуштун катышуучуларынын жана башка адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн кошумча чараларды көрүүнү;

– ошол эле убакытта жана ошол эле аймакта өткөрүлгөн башка чогулуштар жөнүндө маалыматтарды талдоо, алынган маалыматтарды салыштыруу, тынч чогулуштарды өткөрүүгө жана алардын максаттарына жетишүүгө тоскоолдук кылууга жөндөмдүү болгон чыр-чатактуу кырдаалдарга жол бербөө боюнча зарыл чараларды иштеп чыгууну (убактысы, өтчү жери жана (же) катышуучулардын кыймылынын (жүрүшүнүн) каттамы боюнча чектөөлөрдү киргизүү жана башкалар).

Ошону менен бирге тынч чогулуштарды өткөрүүнү камсыз кылуу боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырууда кызмат адамдарына аларды өткөрүүнүн максатка ылайыктуулугуна баа берүүгө, каршы чогулуштарды³⁰⁰, өткөргөн учурда кайсы бир тараптын колдоосуна чыгууга, өтчү жери, убактысы жана кыймылынын каттамы боюнча чектөөлөрдү аныктоого же белгилөөгө тыюу салынат (мындай чараларды көрбөө чогулушка катышпаган жарандардын укуктарынын бузулушуна алып келиши мүмкүн болгон учурларды кошпогондо).

³⁰⁰ Каршы чогулуш – ошол эле себеп боюнча, бирок бул чогулуштарды өткөрүүнүн ордуна жана убактысына карабастан карама-каршы көз караш жөнүндө билдирүү максаты менен өткөрүлүүчү чогулуш (Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 3-беренеси).

Бийлик өкүлдөрү тынч чогулуштардын максаттарына жетүүгө, каршы чогулуштарды уюштурууга жана өткөрүүгө тоскоолдук кыла албайт.

Тынч чогулушту өткөрүүнү камсыз кылуу боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана ички иштер органдары негизги мамлекеттик органдар болуп саналат. Ички иштер органдары коомдук тартипти, адамдын жана коомдун коопсуздугун камсыз кылуу боюнча функцияларды аткарган мамлекеттик укук коргоо органдары катары тынч чогулуштарды өткөрүүнү камсыз кылууда да өзгөчө ролду ойношот.

Тынч чогулуштарды өткөрүүнү камсыз кылуу боюнча чогулуштардын уюштуруучулары жана катышуучулары менен эриш-аркак иш алып баруу аталган бийлик институттарынын негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Иштеги мындай ырааттуулук чогулуштун максаттарына жетүүгө, ошондой эле аны чогулушка катышкан адамдардын да, жакын жерде жүргөн үчүнчү жактардын да коопсуздук талаптарын сактоо менен өткөрүүгө багытталган.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын милдеттеринин арасында төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

- чогулушту өткөрүү жөнүндө кабарламаны кабыл алууну камсыз кылуу;
- зарыл болгон учурда атайын кызматтардын (медициналык тез жардамдын, өрткө каршы кызматтын ж. б.) ишин уюштуруу;
- чогулуштар өтүп жаткан жерлерде алкогольду, баңги заттарды же маң кылуучу башка заттарды колдонуунун алдын алуу жана болтурбоо үчүн ички иштер органдарына көмөк көрсөтүү;
- чогулушту өткөрүүгө себеп болгон маселелер жөнүндө маалыматтар болгон учурда бул маселелер даректелген мамлекеттик органдарга маалымдоо, ошондой эле мыйзамдарда каралган башка милдеттерди аткаруу.

Өз кезегинде ички иштер органдары төмөнкүлөргө милдеттүү:

- тынч чогулуштардын катышуучуларына сый мамиле жасоого;
- ЖМКлардын тоскоолдуксуз иштөөсүн камсыз кылууга;
- жарандардан жана кызмат адамдарынан коомдук тартипти сактоону, тынч чогулуштун максаттарына жетүүгө тоскоол болгон укук бузууларды жана иш-аракеттерди токтотууну талап кылууга, ал эми мыйзамдуу талаптар аткарылбаган учурда мыйзамда каралган мажбурлоо чараларын колдонууга;
- тынч чогулуштардын катышуучуларын жана башка адамдарды, ошондой эле алардын мүлкүн укукка каршы кол салуудан коргоону камсыз кылууга;
- зарыл болгон учурда тосуу, тынч чогулуштун катышуучуларын коштоп жүрүү, транспорттун кыймылынын каттамдарын жабуу же өзгөртүү, жол белгилерин орнотуу жол-жоболорун жүзөгө ашырууга;
- бир чогулуштун катышуучуларынын каршы жана жарыш чогулуштардын катышуучулары менен кагылышуусун, ошондой эле үзгүлтүккө учуратуу максатында чагым уюштуруусун, чогулушту өткөрүүнүн жүрүшүндө келип чыгуучу башка чыр-чатактуу кырдаалдарды болтурбоо боюнча чараларды көрүүгө.

Каршы чогулуш өткөрүлгөн учурда ички иштер органдары негизги чогулуштун жана каршы чогулуштун катышуучуларынын ортосундагы коопсуз аралыкты аныктап, чогулуштар бирин-бири көрүп, уга ала турган зонада өтүшүн камсыз кылат. Ошондой эле жарыш чогулуштар өткөрүлгөн учурларда ички иштер органдары бул чогулуштардын катышуучуларынын коопсуз аралыктарын аныктайт жана камсыз кылат.

Ошону менен бирге, мыйзам чыгаруучу тынч чогулуштарды өткөрүүнү уюштуруу боюнча иш-чараларды өткөрүүдө ички иштер органдары үчүн бир катар чектөөлөрдү белгилеген. Алсак, милиция кызматкерлерине төмөнкүлөргө тыюу салынат:

- тынч чогулушка анын катышуучусу катары катышууга;
- тынч чогулуштардын уюштуруучуларына, алардын өкүлдөрүнө жана катышуучуларына укук ченемдүү иш-аракеттерди жасоого тоскоолдук кылууга;
- мыйзамдарда белгиленген учурларды кошпогондо, ички иштер органынын кызматкеринин айырмалоочу белгилерин чечип коюуга же жашырууга жана чогулуштардын катышуучуларына ички иштер органынын кызматкеринин күбөлүгүн көрсөтүүдөн жана мазмуну менен тааныштыруудан баш тартууга;
- чогулуштардын катышуучуларына же башка адамдарга чогулуштарды сүрөткө же видеого тартууга бут тосууга.

Тынч чогулушту өткөрүү процессинде уюштуруучулар жана катышуучулар бийлик органдарына кандайдыр бир талаптарды коюп, кайрылууларды жолдошот. Ушуга байланыштуу талаптар жолдонгон тиешелүү институттар келип түшкөн арыздарды кабыл алууну жана маңызы боюнча кароону камсыз кылууга, ошондой эле кабыл алынган чечимдер жөнүндө чогулуштун катышуучуларына билдирүүгө тийиш.

Тынч чогулуштарга укуктуу чектөө

Мыйзамдар *улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти, калктын саламаттыгын жана адеп-ахлагын сактоо же башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо* максатында Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген учурларды кошпогондо, тынч чогулуштарга эркиндик укугун пайдалануу чектелбеши керектигин түздөн-түз көрсөтүп турат. Тынч чогулуштарга эркиндик укугун пайдаланууга киргизилүүчү чектөөлөр көрсөтүлгөн максаттарга өлчөмдөш болууга тийиш. Мындан тышкары, тынч чогулуштарга эркиндик укугун чектеген мыйзам алдындагы ченемдик укуктук актыларды кабыл алууга тыюу салынат.

Өткөрүлүп жаткан чогулуштун тынч мүнөзүн камсыз кылуу зарылчылыгы чогулуштардын эркиндигине болгон укуктун өзгөчөлүгү болуп саналат. Бул талап сакталбаган учурларда, тактап айтканда коомдук тартипти бузганда, тынч чогулуштун максаттарына жетүүгө тоскоол болгон укукка каршы аракеттерди жасаганда ички иштер органдары бул иш-аракеттерге күнөөлүү адамдарга карата тынч чогулушту токтотпостон мыйзамга ылайык бардык зарыл чараларды көрүүгө тийиш.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары чогулушту өткөрүүнү убактылуу чектөөгө же тыюу салууга мүмкүндүк берет, бирок мындай учурда белгилүү бир жүйөлөр болууга тийиш. Алсак, чогулуштун катышуучуларынын жана башка жарандардын коопсуздугуна чыныгы коркунуч жаралган учурларда чогулушту өткөрүү убактысы, орду же кыймылынын (жүрүшүнүн) каттамы боюнча чектөөгө жол берилет. Ошол эле учурда мындай чектөө жөнүндө чечим жогоруда көрсөтүлгөн жагдайлар күчүндө болгон мезгилде гана кабыл алынарын эске алуу маанилүү. Мындай чектөөлөрдү киргизүүнүн себептери жөнүндө маалымат чогулуштун уюштуруучуларына жана катышуучуларына билдирилүүгө тийиш³⁰¹.

Тынч чогулуш өткөрүүгө тыюу салуу үчүн негиздерге келсек, бул жерде укукка каршы аракеттерди жасоого жол бербөө боюнча мамлекеттин жана коомдун кызыкчылыктарын коргоо негиз болуп саналат. Тыюу салуу жөнүндө чечим чогулуш төмөнкү максаттарды көздөгөн учурда кабыл алынышы мүмкүн:

- 1) согушка үгүттөгөндө;
- 2) басмырлоону, кастыкты же зомбулукту шыкактоо болуп эсептелген этностук, расалык же диний жек көрүү, гендердик жана башка социалдык артыкчылык пайдасына жактап чыгууларда;
- 3) улуттук коопсуздукту, коомдук тартипти, башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин бузууга чакырганда;
- 4) тынч чогулушту үзгүлтүккө учуратуу максатында башка каршы чогулуш өткөрүүдө.

Ошону менен бирге Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамда белгилүү жерлерде чогулуштарды өткөрүүгө тыюу салынган. Алсак, тынч чогулуштар, төмөнкүлөрдүн жанында, атап айтканда, бери дегенде 100 метр аралыкта өтпөшү керек:

- коркунучтуу жана зыяндуу өндүрүш объектерине, электр станцияларына, темир жолдорго, мунай түтүктөрүнө жана электр берүүнүн жогорку чыңалуудагы чубалгыларынын алдында;
- пенитенциардык системанын объектерине;
- мамлекеттик жана муниципалдык саламаттык сактоо уюмдарына, мектепке чейинки балдар мекемелерине, мектепке чейинки билим берүү жана жалпы билим берүү уюмдарына жакын жерде өтпөшү керек³⁰².

Мындан тышкары, соттун имаратына чейин 30 метрден жакын аралыкта же сотто судьяга же сотко таасир этүү максатын көздөгөн тынч чогулуштар жана башка иш-аракеттер судьянын же соттун ишине кийлигишүү деп эсептелет жана мыйзамда белгиленген жоопкерчиликке алып келет³⁰³. Белгилей кетсек, КР Кылмыш-жаза кодексинде сот адилеттигин ишке ашырууга тоскоолдук кылуу максатында соттун ишине кандай гана формада болбосун кийлигишүүгө тыюу салынат. Мындай иш-аракеттер үчүн эң катуу жаза 20 миң сомдон 50 миң сомго чейинки өлчөмдө айып салуу болуп саналат³⁰⁴.

³⁰¹ Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 15-беренесинин 1-бөлүгү.

³⁰² Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 12-беренесинин 1-бөлүгү.

³⁰³ КР Административдик-процесстик кодексинин 8-беренесинин 3-бөлүгү.

³⁰⁴ КР Кылмыш-жаза кодексинин 349-беренеси.

Өзгөчө абал же карантин режими, башкача айтканда жугуштуу оорулардын пайда болуу жана жайылуу коркунучу болгондо киргизилүүчү убактылуу чектөө иш-чаралары колдонулган шарттарда да тынч чогулуштарды өткөрүүгө тыюу салынышы мүмкүн³⁰⁵.

Тынч чогулушка тыюу салуу же чектөө жөнүндө чечимди сот кабыл алышы мүмкүн. Ички иштер жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын аймактык бөлүмдөрүнө да ушундай укук берилген. Ошол эле маалда аткаруу бийлигинин өкүлдөрүнүн мындай чечимдеринин мыйзамдуулугун жана негиздүүлүгүн сот кароого тийиш, бул учун сотко тиешелүү аткаруу бийлигинин органы чечим чыгарылган күндөн тартып 24 сааттын ичинде кайрылууга милдеттүү. Өз кезегинде сот да мындай арызды берилген күндөн тартып 24 сааттын ичинде кароого милдеттүү.

Ошол эле маалда чогулушка тыюу салуу же чектөө үчүн жүйөлөрдүн болушуна карата ар кандай шектенүүлөр жаралганда, алар тынч чогулуш өткөрүү укугун ишке ашыруунун пайдасына чечмеленет. Чогулушка тыюу салууга же чектөөгө жүйөлөр бар экендигин сотто далилдөө милдети бийлик органдарына жүктөлөт.

Тынч чогулуштарды өткөрүү маселелери боюнча сот актыларына да даттанууга болот. Алсак, чогулушка тыюу салуу же аны чектөө жөнүндө биринчи инстанциядагы соттун чечими ал чыгарылган күндөн тартып 24 сааттын ичинде жогору турган сотко даттанылышы мүмкүн. Тийиштүү даттанууну ал берилген күндөн тартып 24 сааттын ичинде жогору турган соттор карайт, ал эми соттордун чечимдери алар чыгарылган күндөн тартып күчүнө кирет.

Соттордун тиешелүү чечимдерин жергиликтүү бийликтин жана ички иштер органдарынын өкүлдөрү чогулуштун уюштуруучуларына жана катышуучуларына чечим чыккан күндөн тартып 24 сааттын ичинде оозеки жана жазуу жүзүндө жеткиришет. Бирок, эгерде сот тынч чогулушту өткөрүүгө тыюу салуу же аны чектөө жөнүндө чечим кабыл алган учурда жогоруда аталган түзүмдөр уюштуруучуларга жана катышуучуларга чечим чыгарылган учурдан тартып бул тууралуу оозеки жана жазуу жүзүндө токтоосуз маалымдайт. Муну менен катар тыюу салуу жөнүндө чечим чыгарылган чогулуш токтотулууга тийиш.

Чогулушту чектөө жана токтотуу боюнча иш-чаралар чогулуш өтүүчү жерде уюштуруучуларга жана катышуучуларга алдын ала кабарлап, бийлик органдарынын биргелешкен макулдашылган иш-аракеттери менен жүзөгө ашырылат. Чогулушка тыюу салынганда, катышуучулар чогулуш өтүп жаткан жерден чыгып кетиши үчүн жетиштүү убакыт белгиленет, ал эми чектелгенде, чогулуштун ордун, убактысын же кыймылынын каттамын өзгөртүү үчүн убакыт берилет.

---

³⁰⁵ “Өзгөчө абал жөнүндө” КР конституциялык Мыйзамынын 22-беренесинин 6-пункту, “Коомдук саламаттык сактоо жөнүндө” КР Мыйзамынын 21-беренесинин 18-абзацы.

Чогулушту токтотуу максатында, анын ичинде чукул аракеттерди талап кылган жапырт башаламандыктар пайда болгон учурда күч колдонууга жол берилет, бирок бул ыкма акыркы чара болуп саналат жана мыйзамдардын чегинде гана жүзөгө ашырылат. Эгерде чогулуш укукка каршы максаттар менен күч колдонууга жана курал пайдаланууга барбаса, ошондой эле коомдук тартипти, транспорттун, байланыш каражаттарынын жана уюмдардын ишин бузбаса, чогулуштун катышуучуларына күч колдонууга, анын ичинде атайын күрөштүн күжүрмөн ыкмаларын, колдо болгон каражаттарды, атайын каражаттарды жана курал колдонууга тыюу салынат.

Чогулуш күч колдонуу менен токтотулган учурда ички иштер органдары мындай аракеттерди колдонуунун себептерин көрсөтүү менен протокол түзөт, бул протокол күч колдонуунун мыйзамдуулугу жана негиздүүлүгү жөнүндө маселени чечүү үчүн сотко токтоосуз берилет. Ушул талапты аткарбоо же талаптагыдай эмес аткаруу чогулушту күч колдонуу менен токтотууну мыйзамсыз деп таанууга алып келет³⁰⁶.

Чогулуштарды чектөө жана аларды токтотуу боюнча иш-чараларга Куралдуу күчтөрдүн катышуусуна тыюу салынат³⁰⁷.

Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдарды бузгандык үчүн жоопкерчилик

Жогоруда белгиленгендей, чогулуш тынч мүнөздө өткөн учурда гана чогулуу эркиндигине укук корголот.

Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 18-беренесине ылайык, бул Мыйзамдын ченемдерин бузууга жол берүүгө күнөөлүү адамдар жоопкерчиликке тартылышат, анын даражасы алардын конкреттүү аракеттерине жана кесепеттеринин оордугуна жараша болот.

2021-жылы бир катар жаңы мыйзам актылары күчүнө киргенден кийин тынч чогулуштарды өткөрүү тартибин бузгандыгы үчүн жоопкерчилик Укук бузуулар жөнүндө кодекске жана Кылмыш-жаза кодексине ылайык каралышы ыктымал. Алсак, Укук бузуулар жөнүндө кодекске ылайык, тынч чогулуштарды өткөрүүнүн мыйзамда белгиленген тартибин бузуу 3 миң сом өлчөмүндө айып салууга алып келет³⁰⁸.

Ошондой эле жолду, жол каттамдарын мыйзамсыз жабууну уюштуруу, адамдардын же транспорттун кыймылын бөгөттөө, чектөө, анын ичинде адамдарды топтоо жолу менен же болбосо тосмолоо курулмаларын орнотуу, эгерде бул олуттуу зыян келтирүүгө алып келсе, - эки айдан бир жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштары түрүндө кылмыш жоопкерчилигине, 20 миңден 50 миң сомго чейин айып салууга

³⁰⁶ Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 17-беренеси.

³⁰⁷ Тынч чогулуштар жөнүндө мыйзамдын 16-беренеси.

³⁰⁸ КР Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 139-беренеси.

же 5 жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга кирерин белгилей кетүү керек. Жолдорду, жол каттамдарын мыйзамсыз тосууга катышуу үчүн жүздөн үч жүз саатка чейинки коомдук жумуштар же 1 жылдан 3 жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштары же 50 миң сомдон 100 миң сомго чейинки айып каралган.³⁰⁹

Тынч чогулуштарды өткөрүү тартибин бузгандык үчүн жоопкерчилик жөнүндө сөз болгондо, ар бир адамдын чогулуу эркиндигине болгон укугу менен коомдук тартипти, үчүнчү жактардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо зарылдыгынын ортосундагы тең салмактуулукту камсыз кылуу боюнча мамлекеттик органдардын милдетин белгилей кетүү маанилүү, мында бийликтин ыйгарым укуктарын кыянаттык менен пайдаланууга же ар кандай чагымчыл аракеттерге жол бербөө керек. Ушуга байланыштуу мыйзамдарда адамдын же адамдардын тобунун тынч чогулушту өткөрүүгө же ага катышууга мыйзамсыз тоскоолдук кылгандыгы же болбосо ага катышууга мажбурлагандыгы үчүн жоопкерчилик каралган, - бул кылмыш деп таанылат жана күнөөлүү адам 20 миңден 50 миң сомго чейинки өлчөмдөгү айып төлөйт³¹⁰. Ошол эле маалда, эгерде жогоруда баяндалган иш-аракеттер өмүргө жана ден соолукка коркунуч келтирбеген зомбулукту колдонуу менен же болбосо мындай зомбулукту колдоном деп коркутуу менен коштолсо, анда ушундай жосундар кылмыш катары таанылат жана ар кандай жаза чараларына, анын ичинде 50 миңден 100 миң сомго чейинки өлчөмдө айып салууга же 5 жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга алып келет.³¹¹

§ 3. Корутунду жоболор

Тынч чогулуштардын эркиндиги негизги эл аралык-укуктук документтердин жана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын коргоосунда турган адамдын негизги укуктарынын бири болуп саналат.

Сөз эркиндиги, биригүү эркиндиги, мамлекетти башкарууга катышуу укугу жана башка адам укуктары менен тыгыз байланышта болуп, тынч чогулуштар эркиндиги демократия, укуктун үстөмдүгү, адилеттүүлүк үчүн өтө маанилүү. Бул укукту адам укуктары боюнча эл аралык стандарттарга шайкеш талаптагыдай ишке ашыруу коом менен бийлик институттарынын ортосундагы диалог үчүн кандайдыр бир көпүрө, аянтча катары кызмат кыла алат.

Укук, коомдун турмуш-тиричилигинин башка процесстери сыяктуу эле динамикалык мүнөзгө ээ, б.а. туруктуу кыймылда болуп, өнүгүп турарын эске алуу менен Кыргыз Республикасы тынч чогулуштардын эркиндиги жаатында өзүнүн улуттук мыйзам чыгаруу базасын жана укук колдонуу практикасын үзгүлтүксүз өркүндөтүүгө тийиш.

³⁰⁹ КР Кылмыш-жаза кодексинин 279-беренеси.

³¹⁰ КР Кылмыш-жаза кодексинин 201-беренесинин 1-бөлүгү.

³¹¹ КР Кылмыш-жаза кодексинин 201-беренесинин 2-бөлүгү.

24-бап. Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери

§ 1. Коомдук кеңештер мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуусунда жарандык катышуунун механизми катары

Мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуу процессине коомчулуктун, жарандардын катышуусу мамлекеттик органдардын натыйжалуулугун, отчеттуулугун, ачык-айкындуулугун жана өз жарандарынын каалоолоруна токтоосуз жооп кайтаруусун камсыз кылат. Коомчулуктун башкарууга катышуусу мамлекеттик органдардын чечимдеринин легитимдүүлүгүн жана коомдун бардык мүчөлөрүнүн катышуу деңгээлин жогорулатууга өбөлгө түзөт³¹². Башкарууга катышуу менен жарандар бийликтин иш-аракеттери жана тигил же бул чечимдерди кабыл алууга эмнелер өбөлгө болгону жөнүндө көбүрөөк маалымат алышат, бул болсо өз кезегинде ошол чечимдерге коомдук колдоону кеңейтет жана келечекте чыр-чатактар чыгат деген ыктымалдуулукту азайтат. Башкарууга катышуу мүмкүнчүлүгүнүн жардамы менен жарандар өздөрүнүн көйгөйлөрүн жана каалоолорун бийликке жеткире алышат, бул болсо мамлекеттик органдарга өзүнүн негизги вазыйпасын – калктын жашоосун жакшыртууну – сапаттуу аткарууга жардам берет. Ошентип, мамлекеттик органдардын чечим кабыл алуу процессине, мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө жарандардын катышуусу – бул ар бир демократиялык мамлекетте милдеттүү түрдө колдонулуучу элемент болуп саналат.

Жарандардын чечим кабыл алуу процессине жана мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө катышуу укугу Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактта (ЖСУЭП)³¹³, бекитилген. ЖСУЭПтин 25-беренеси:

“жарандар мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө тикелей да, эркин тандалган өкүлдөр аркылуу да катышууга укуктуу”.

Бул жерде “мамлекеттик иштерди жүргүзүү” деген сөздөр кеңири түшүнүктү камтыйт, ал өзүнө мамлекеттик органдардын кызмат адамдарынын ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруусун жана жарандардын шайлоодо же референдумдарда добуш берүүсүн, мамлекеттик органдарга консультацияларды берүү үчүн түзүлгөн ар кандай өкүлчүлүктүү органдардын мүчөлөрү катары мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө жарандардын тикелей катышуусун камтыйт³¹⁴. Бул укук андан ары эл

³¹² Мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө катышуу укугун натыйжалуу жүзөгө ашыруу боюнча мамлекеттер үчүн жетектөөчү принциптер. БУУнун Адам укуктары боюнча Жогорку комиссарынын башкармалыгы, 2018-жыл. 15-бет. Бир добуштан кабыл алынган 39/11 резолюциясында БУУнун Адам укуктары боюнча кеңеш Жетектөөчү принциптерди мамлекеттер жана башка субъекттер үчүн ориентирлердин жыйындысы катары берген. Караңыз: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/Pages/DraftGuidelinesRighttoParticipationPublicAffairs.aspx>.

³¹³ 1996-жылдын 16-декабрында Башкы ассамблеянын 2200 А (XXI) резолюциясы менен кабыл алынган. Караңыз: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.

³¹⁴ Адам укуктары боюнча эл аралык келишимдер. I том. Адам укуктары боюнча келишимдик органдар кабыл алган жалпы тартиптеги пикирлердин жана жалпы сунуштардын тандалмасы. Бириккен Улуттар Уюму, HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol.I), 2008-жылдын 27-майы, 278-бет. Караңыз: https://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/HRI.GEN.1.Rev9_ru.pdf.

аралык укуктун башка жоболорунда, ошондой эле көптөгөн өлкөлөрдүн улуттук мыйзамдарында бекитилип, өнүктүрүлгөн. Кыргыз Республикасынын Конституциясында бул укук 37-берененин 2-бөлүгүндө бекитилген, анда “*Кыргыз Республикасынын жарандары мамлекеттин жана коомдун иштерин башкарууга түздөн-түз, ошондой эле өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу катышууга укуктуу*” деген ченем камтылган.

Жарандардын мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө түздөн-түз катышуусу мамлекеттик органдар чечимдерди кабыл алган ар кандай этаптарында болот жана ар кандай формаларга ээ: мыйзам долбоорлорун талкуулоого катышуудан баштап, ушул бапта сөз боло турган коомдук кеңештер сыяктуу институционалдаштырылган механизмдер аркылуу катышууга чейин.

Коомдук кеңештер – бул чечимдерди кабыл алууда же аларды аткарууда мамлекеттик органдарга өз эли менен кеңешүүгө жардам берген көптөгөн механизмдердин бири. Жарандык катышуунун башка механизмдеринен айырмаланып, коомдук кеңештер формалдаштырылган түзүмгө ээ болуп, мамлекет берген айрым бир ыйгарым укуктарга ээ.

Дүйнөлүк тажрыйбада, ошондой эле Кыргыз Республикасында, Коомдук кеңештер жергиликтүү маанидеги маселелер боюнча консультациялар үчүн формалдуу эмес коомдук кеңештерден тартып, өзгөчө маселелер боюнча улуттук эксперттик кеңештерге жана министрликтерге жана административдик ведомстволорго караштуу коомдук кеңештерге чейин ар кандай формаларда жана максаттарда түзүлөт, алардын түзүлүшү жана иш-аракети ченемдик укуктук актылар менен бекемделет.

Коомдук кеңештердин натыйжалуу ишинин шарттары

Мамлекетте коомдук кеңештердин болушу, албетте, мамлекеттик органдардын иши ошол замат оңолуп кетет дегенге кепилдик бербейт. Авторитардык мамлекеттерде коомдук кеңештер жарандык катышуунун элесин берген жарандык катышуунун “беткабы” катары кызмат кыла алат. Бирок, бийлик өз элинин пикирин эске алууга чындап кызыкдар болгон демократиялык мамлекеттерде коомдук кеңештер мамлекеттик саясатты түзүүгө жана ишке ашырууга, чечимдерди кабыл алууга чындап таасирин тийгизишет, бул болсо өз кезегинде калктын каалоосун чагылдырган тең салмактуу мамлекеттик чечимдерди кабыл алууга алып келет.

Коомдук кеңештер калк менен мамлекеттик органдардын ортосундагы чыныгы ишеним көпүрөсү болуп кызмат кылып, мамлекеттик органдардын чечимдерине таасир этүүгө жана алардын натыйжалуулугун жогорулатышы үчүн төмөнкүдөй шарттар зарыл³¹⁵:

³¹⁵ Коомдук кеңештердин натыйжалуулугун камсыз кылуу үчүн сунуштамалар “Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары” материалдар жыйнагынан алынды. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009-жыл. 7-8-беттер.

1. Мамлекеттик органдар коомчулуктун пикирин эске алууга чын дилден кызыкдар болууга тийиш. Бул кызыкчылык коомдук кеңештерди маселелердин кеңири чөйрөсүн талкуулоого тартуу, бардык зарыл маалыматтарды берүү жана талкууланып жаткан маселени алар жакшы түшүнө алышы үчүн Коомдук кеңештерге жардам берүү аркылуу аныкталат. Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештерден алган сунуштарын эсепке алуу жана колдонуусу, албетте, бул кызыкчылыктын эң маанилүү көрсөткүчү болуп саналат.

2. Коомдук кеңештердин мүчөлөрү мамлекеттик органдардын ишин жакшыртууга чын дилден кызыкдар болуп, ар кандай коомдук кызыкчылыктарды көздөшү керек. Коомдук кеңештер, айрыкча мыйзамдарды же бюджетти иштеп чыгууга катышкан кеңештер – бул аянтча. Аны жарандар мамлекеттик органдын тигил же бул чечимдерине таасир этүү үчүн колдонушат. Ушуга байланыштуу кызыкчылыктардын кагылышуусуна жол бербөө үчүн жана тигил же бул социалдык топтун кызыкчылыктарына ооп кетпеши үчүн коомдук кеңештерде ар кандай, анын ичинде карама-каршы кызыкчылыктары бар мүчөлөр болууга тийиш. Мындан тышкары, коомдук кеңештеги иш-аракет үчүн иш акы төлөнбөй тургандыгын жана ошол эле учурда убакытты талап кыларын эске алуу менен, коомдук кеңештердин мүчөлөрү (а) мамлекеттик органдардын ишин жакшыртууга жана өлкөдөгү тигил же бул маселелерди чечүүгө чын дилден кызыкдар болууга тийиш; (б) алардын коомдук кеңештеги иши пайдалуу болуп, мамлекеттик органдардын чечимдерине оң таасирин тийгизе алат деп ишениши керек; жана (в) сапаттуу сунуштамаларды даярдоо үчүн алардын жакшы билими, көндүмдөрү жана идеялары бар болууга тийиш.

3. Коомдук кеңештердин иши прогрессивдүү мыйзамдар менен бекемделиши керек. Прогрессивдүү мыйзамдардын болушу мыйзамдын талабына ылайык бийликтин же коомдук кеңештин пикири жана сунуштары менен эсептешүүгө милдеттүү болгон өзүнчө аткаминердин кызыкчылыктары болбосо да коомдук кеңештин натыйжалуу иштешине жардам берет. Коомдук кеңешти түзүүнүн тартиби, анын функциялары жана ыйгарым укуктары, иш-аракетин каржылоо жана мамлекеттик органдар менен өз ара мамилелери коомчулуктун катышуусу менен иштелип чыккан мыйзам менен регламенттелүүгө тийиш.

Коомдук кеңештер жөнүндө мыйзамдардын негизги жоболору³¹⁶

1. *Коомдук кеңештердин мүчөлөрүнө коюлган талаптар.* Белгилүү бир жашка жетүү жана кеңеш түзүлгөн мамлекеттин жарандыгынын болушу коомдук кеңештердин мүчөлөрүнө коюлган жалпы талап болушу мүмкүн. Бирок, бул талаптар кеңешти түзүү максаттарына жараша ийкемдүү болушу керек. Мисалы, эгерде кеңештин иши өлкөдө качкындардын көп санда болушу менен байланышкан маселелерди чечүүгө багытталса, анда кеңештин ишине качкындар жамаатынын жарандыгы жок өкүлүнүн катышуусу менен гана бул маселелерди натыйжалуу чечүүгө болот. Же жергиликтүү маанидеги маселелер чечилип жатса, мындай кеңешке жарандын гана эмес, ошол жердин туруктуу жашоочусунун да катышуусу зарыл. Жаштардын көйгөйлөрүн чечүү үчүн коомдук кеңеш түзүлгөн учурларда да курактык чектөөлөр кайра каралышы мүмкүн, ошондо кеңештин ишине белгиленген куракка чыга элек жаштардын өкүлдөрү катышса болот. Эгерде кеңеш өзгөчө эксперттик максат менен түзүлгөн болсо, анда кеңештин мүчөлөрү бул жааттагы адис болууга тийиш жана алардын жаш курагы жана жарандыгы коомдук кеңештин алдында турган маселелерди натыйжалуу чечүү үчүн мааниге ээ болбошу мүмкүн.

2. *Коомдук кеңештердин мүчөлөрүн шайлоо/тандоо тартиби.* Кеңештин мүчөлөрү шайланышы, мамлекеттик орган тарабынан дайындалышы, атайын комиссия тарабынан тандалышы же кеңеш аралаш түрдө түзүлүшү мүмкүн. Коомдук кеңешти түзүү ыкмасы анын максаттарына жараша тандалууга тийиш. Кеңештин мүчөлөрүн шайлоо коомдук кызыкчылыктардын реалдуу өкүлчүлүгүн камсыз кыла ала турган коомдук кеңешти түзүүнүн эң демократиялык жолу болуп эсептелет. Бирок, кеңешти түзгөн сайын шайлоону өткөрүү максатка ылайыксыз болот, бул иш ресурстарды көп талап кылып, анын үстүнө уюштуруучулук жактан алганда да татаал болот. Ошондуктан, эгерде кеңеш кеңири ыйгарым укуктарга ээ болсо жана жашоодо маанилүү маселелер боюнча чечимдерди кабыл алса (мисалы, жергиликтүү бюджетти бөлүштүрсө), коомдук кеңештин мүчөлөрүн шайлоону өткөрүү негиздүү болушу мүмкүн. Ошол эле учурда эгерде кеп консультациялык эксперттик кеңешти түзүү жөнүндө болуп жатса, анда мында мүчөлөрдү мамлекеттик орган өзү дайындаганы же атайын түзүлгөн комиссия тандаганы жетиштүү болот, мындай комиссия талапкердин өзгөчөлүү чөйрөдөгү иш тажрыйбасын жана билимин баалап, чечим кабыл алат. Ошол эле учурда мамлекеттик органдарда аларга баш ийип, буйруктарын “кыңк” этпей аткара тургандай коомдук кеңештерди түзүү азгырыгы болбошу үчүн талапкерлерди жарандык коомдон түзүлгөн өзүнчө комиссия тандап алганы туура болот. Мындан тышкары, коомдук кеңешке талапкерлерди

³¹⁶ Коомдук кеңештер жөнүндө мыйзамдардын негизги жоболору жарым-жартылай “Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары” материалдар жыйнагынан алынды. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009. 9-16-беттер.

мамлекеттик органдар эмес, жарандык коомдун уюмдары, ар кандай тематикалык ассоциациялар көрсөтсө же талапкер өзүн-өзү көрсөтсө жакшы болот. Бул көз карандысыз жана кызыкдар коомдук кеңешти түзүүгө жардам берет.

3. *Мамлекеттик органдардын коомдук кеңешке мүчөлүгү.* Коомдук кеңеш жарандык коомдун өкүлдөрүнөн гана турушу мүмкүн, ошондой эле ага мамлекеттик органдардын өкүлдөрү да кирсе болот. Кеңештин ишине мамлекеттик органдын өкүлүнүн катышуусу мамлекеттик органдын кеңештин чечимдерине тиешелүү болгондой сезимди калыптандырып, коомдук кеңештин сунуштамаларын кабыл алууга жана аларды ишке ашырууга оң таасирин тийгизиши ыктымал. Бирок, коомдук кеңештин көз карандысыздыгын жана анын чечимдеринин автономиясын камсыз кылуу үчүн коомдук кеңештин мүчөлөрү – мамлекеттик органдардын өкүлдөрү – азчылыкта болуп, чечимдерди кабыл алууда кеңеште добуш берүү укугуна ээ болбостон, талкууларга гана катышып, кеңештин ишин уюштурууга жардам көрсөтүп, муну менен коомдук кеңештин мүчөлөрүнөн административдик жүктү азайтуусу абзел.

4. *Коомдук кеңештердин ыйгарым укуктары.* Мыйзамдарда коомдук кеңештердин так ыйгарым укуктары, анын ичинде алар кабыл алган чечимдердин юридикалык күчү – консультациялык же милдеттүү мүнөздө деп жазылууга тийиш. Эреже катары, коомдук кеңештердин чечимдери сунуштама мүнөзүндө болот, бирок дүйнөлүк практикада коомдук кеңештердин чечимдерин мамлекеттик органдар милдеттүү түрдө аткарууга тийиш болгон учурлар сейрек кездешет.

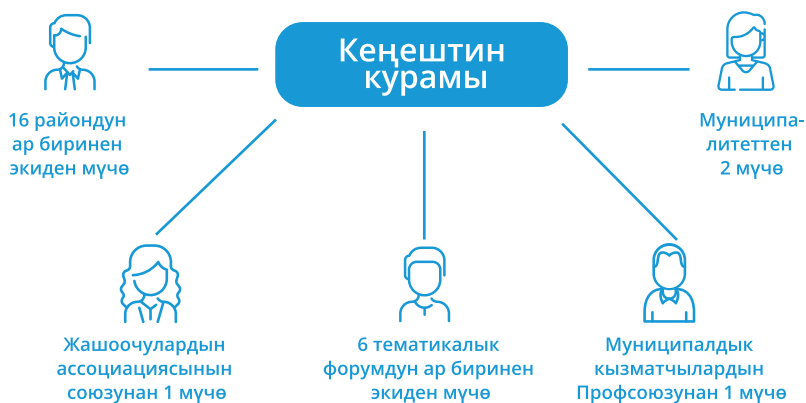
5. *Коомдук кеңештерди каржылоо.* Эреже катары, коомдук кеңештерди аны түзгөн же ага жардам катары түзүлгөн орган каржылайт. Коомдук кеңештин мүчөлөрү адатта акысыз иштешет, бирок коомдук кеңештин ишине катышуу менен байланышкан чыгымдардын ордун толтурган жана сыйакы алган учурлар да кездешет.

§ 2. Дүйнөлүк практикада коомдук кеңештер

Коомдук кеңештер тигил же бул формада дүйнөнүн дээрлик бардык мамлекеттеринде бар. Бул параграфта дүйнөлүк практикадан ар кандай деңгээлдеги жана багыттагы коомдук кеңештердин ченемдик жөнгө салынуусунун мисалдары келтирилген. Бул мисалдарда коомдук кеңештер өз натыйжалуулугун көрсөтүп, мамлекеттик органдардын ишинин сапатын жогорулатууда чыныгы күчкө айланганын көрүүгө болот.

Бразилиянын Порту-Алегри шаарынын Жарандык бюджеттик Кеңеши

Порту-Алегри шаарынын Жарандык бюджеттик кеңеши шаардык бюджеттин каражаттарынын бир бөлүгүн бөлүштүрүү менен алектенет жана анын аткарылышын көзөмөлдөйт. Кеңеш 1989-жылы түзүлгөн. Кеңештин иши мыйзам менен эмес, ички устав менен жөнгө салынат, бул уставды дээрлик жыл сайын Кеңештин өзү карап чыгат.³¹⁷ Кеңеш 48 мүчөдөн турат, алардын 44үн (райондордун жана тематикалык форумдардын өкүлдөрүн³¹⁸) Башкы Ассамблеяда добуш берүү жолу менен калк шайлайт, ал эми Профсоюздун, Шаардын жана муниципалитеттин тургундарынын Ассоциациясынын союзунун экиден өкүлүн ушул уюмдар дайындайт. Райондордон жана тематикалык пленумдардан мүчөлөр башка кеңештердин мүчөсү же мамлекеттик кызматчы болбошу керек. Кеңештин мүчөлөрү жыл сайын кайрадан шайланат.

Муниципалитет Кеңештин ишин камсыз кылат, анын ичинде имарат, байланыш каражаттары менен камсыз кылат, мүчөлөрүнүн транспорттук чыгымдарын төлөйт, бюджеттик маселелер боюнча окууларды өткөрөт, Кеңештин мүчөлөрү сапаттуу чечимдерди кабыл алышы үчүн консультацияларды жүргүзөт жана бардык зарыл маалыматтарды берет. Кеңеш муниципалитеттин пландарын жана бюджеттин негизги багыттары жөнүндө Мыйзам долбоорун карап чыгат, өзгөртүүлөрдү киргизет, колдойт же четке кагат. Кеңеш ошондой эле муниципалитеттин планында жана жылдык бюджетте камтылган пландалган иштердин комплексин өзгөртүп, бюджеттин аткарылышын көзөмөлдөй алат. Муниципалдык бийлик жыл сайын Кеңешке бюджеттин аткарылышы жөнүндө отчет берет, аны Кеңеш бекитүүгө же четке кагууга укуктуу.

³¹⁷ Коженко Я.В., Катаев А.В., Катаева Т.М., Лихолетова Н.В., Макарова Е.Л., Шаронина Л.В., Экономиканы инновациялык өнүктүрүүнүн заманбап тренддери: Жамааттык монография, 2016-жыл. <http://www.aup.ru/books/m1527/>.

³¹⁸ Шаар 16 районго жана 6 тематикалык форумга бөлүнгөн: (1) коомдук транспорт жана жол кыймылы, (2) маданият, (3) экономикалык өнүгүү жана салык салуу, (4) билим берүү жана эс алуу, (5) шаарды өнүктүрүү, (6) саламаттык сактоо жана социалдык жардам. Караңыз: "Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары". ICNL, 2009-жыл. 18-бет.

Кеңештин чечими Кеңештин мүчөлөрүнүн жалпы санынын жөнөкөй көпчүлүк добушу менен кабыл алынат. Мында муниципалитеттин өкүлдөрү – Кеңештин мүчөлөрү - чечим кабыл алууда добуш берүү укугуна ээ болушпайт. Алар талкууларга гана катыша алышат.

Муниципалитет Кеңештин кабыл алган чечимине veto кое алат, бул ветону Кеңеш үчтөн эки добуш менен жокко чыгара алат. Муну менен, Кеңештин чечимдери иш жүзүндө бийлик үчүн милдеттүү күчкө ээ болот. Кеңештин 20 жылдан ашык ишинин аралыгында тургундардын 7000ден ашуун сунушу ийгиликтүү ишке ашырылып, ал эми 70-80 миңи негизинен сунушталган идеяларды ишке ашыруу мүмкүн болбогондуктан четке кагылган.

Бюджетти түзүүгө жарандардын катышуусу бийликтин чечимдери адамдардын муктаждыктарына көбүрөөк багытталышына алып келди, бул шаардын инфраструктурасынын олуттуу түрдө оңолушуна шарт түздү. Мисалы, Кеңештин чечимдеринин натыйжасында калктын сууга жана канализацияга жетүүсү 1988-жылы 75% болсо, 1997-жылы 98 пайызга чейин өскөн. 1999-жылга карата мектептердин саны 1986-жылга салыштырмалуу төрт эсе көбөйгөн. Шаардын саламаттыкты сактоого жана билим берүүгө бюджетти 1985-жылы 13% болсо, 1996-жылы 40 пайызга чейин өскөн. Жарандардын катышуусу узак мөөнөттүү пландоого да таасирин тийгизди – жарандардын экологияга тынчсыздануусунун аркасында, мисалы, беш жылдыздуу мейманкананын ордуна шаардык сейил бакты куруу чечими кабыл алынган. 2010-жылга карата маалыматтарга ылайык, шаардагы кожолуктарынын 99,9% энергия менен камсыз болгон, 99,35% суу менен камсыз болгон жана 99,72% таштанды чогултуу системалары менен тейленген. Натыйжада, Порту-Алегри коммуналдык жана тиричилик шарттары боюнча Бразилиядагы жана жалпысынан Түштүк Америкадагы эң гүлдөгөн шаарлардын бирине айлана алды.

АКШнын Сан-Франциско шаарынын муниципалдык органдарынын ишинин ачык-айкындуулугу боюнча ыкчам топ³¹⁹

Ыкчам топ Сан-Франциско шаарынын Административдик кодексинин 67-бабына ылайык түзүлгөн: Муниципалдык органдардын ишинин ачыктыгы жөнүндө токтом (Ачык-айкындуулук жөнүндө токтом)³²⁰. Ыкчам топтун максаты – маалыматка жетүү, шаардын бийликтеринин ачыктыгы, отчеттуулугу жана ачык-айкындуулугу чөйрөсүндө коомдук кызыкчылыктарды коргоо жана муниципалдык органдардын Ачык-айкындуулук жөнүндө токтомдун аткарышын көзөмөлдөө. Ыкчам топ шаардын Байкоочу кеңеши дайындаган, тажрыйбасы бар жана жарандардын

³¹⁹ Ыкчам топтун расмий баракчасы (Sunshine Ordinance Task Force): <https://sfgov.org/sunshine>.

³²⁰ Ыкчам топтун максаттары, түзүлүшүнүн тартиби жана иши жөнүндө маалымат Сан-Франциско шаарынын Административдик кодексинин 67-бабынан алынды: Муниципалдык органдардын ишинин ачык-айкындуулугу жөнүндө токтом (Chapter 67: The San Francisco Sunshine Ordinance of 1999). Толук текстти бул жерден окуса болот: [http://library.amlegal.com/nxt/gateway.dll/California/administrative/chapter67thesanfranciscosunshineordinanc?f=templates\\$fn=default.htm\\$3.0\\$vid=amlegal:sanfrancisco_ca\\$anc=JD_Chapter67](http://library.amlegal.com/nxt/gateway.dll/California/administrative/chapter67thesanfranciscosunshineordinanc?f=templates$fn=default.htm$3.0$vid=amlegal:sanfrancisco_ca$anc=JD_Chapter67).

маалыматка жеткиликтүүлүгүн камсыз кылууга кызыкдар 11 мүчөдөн турат³²¹, камсыз кылууга кызыкдар 11 мүчөдөн турат³²². Шаардын мэри жана Байкоочу кеңештин өкүлү Ыкчам топтун добуш берүү укугу жок мүчөлөрү болуп саналат. Мэрия Ыкчам топко юридикалык кеңешчинин ролун аткарган юристти жана Ыкчам топтун өкүлүн берет. Ыкчам топтун мүчөлөрү 2 жылга дайындалат жана акысыз иштешет, алардын чыгымдарынын орду толукталбайт.

Ыкчам топ Ачык-айкындуулук жөнүндө токтомдун ченемдерин ишке ашыруу боюнча шаар бийлигине кеңештерди берет жана зарыл болгон учурда Токтомго өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуштайт. Ыкчам топтун ар жылдык отчетторун жана сунуштарын шаардын Байкоочу кеңеши угат. Ыкчам топ муниципалдык органдардын карамагында турган кайсы маалымат купуя болушу мүмкүн, кандай маалымат жигердүү түрдө ачыкка чыгарылышы керек, муниципалдык органдардын кайсы иш-чаралары коом үчүн жабык же ачык болушу мүмкүн деген маселелерди чечет.

Мындан тышкары, Ыкчам топ жарандардын катышуу же маалыматка жетүү укугун муниципалдык бийлик бузса, алардын даттанууларын карайт жана жаранга талап кылынган маалыматты берүүнү же муниципалитеттин иш-чарасына катышууга уруксат берүүнү талап кылган буйрук чыгара алат.

Мисалы, 2014-жылдын июнунан 2016-жылдын мартына чейин Ыкчам топко 325 даттануу түшкөн, алардын ичинен 57 учурда Ыкчам топ токтомдун бузулушун таап, тартип бузгандарга чара көрүү үчүн бул иштерди Округдук прокурорго жана Этика боюнча комиссияга жөнөткөн.

³²¹ Топтун 11 мүчөсүнүн кеминде бири майыптыгы бар адам болушу керек.

³²² Ачык-айкындуулук жөнүндө токтомдун 67.30-бөлүмү.

Улуттук деңгээлдеги коомдук кеңештер

Даниянын Майыптуулук боюнча кеңеши³²³

Даниянын Майыптуулук боюнча кеңешин 1980-жылы Даниянын парламенти түзгөн³²⁴. Кеңеш Өкмөткө жана Парламентке майыптыгы бар адамдардын жашоо шартын оңдоо, алардын толук кандуу жашоосу үчүн дене-бойлук жана социалдык тоскоолдуктарды жоюу жана бул чөйрөдөгү мыйзамдарды жана саясатты өркүндөтүү боюнча сунуштарды берет. Кеңеш майыптык маселелерине ар кандай мамлекеттик органдардын көңүлүн бурат жана муну менен ушул чөйрөдөгү оң өзгөрүүлөргө көмөктөшөт. 1990-жылы Кеңеш Социалдык маселелер министрлигин майыптык маселелери боюнча бир катар изилдөөлөрдү баштоого ынандыра алган. Ошондон бери министрлик мамлекеттин социалдык саясатынын майыптыгы бар адамдарга тийгизген таасирин изилдөө жана баалоо иштерин үзгүлтүксүз каржылап келатат. 2006-жылы Кеңештин көмөгү менен майыптар маселелерин изилдөө боюнча университеттик программалар пайда болгон. Кеңеш 13 мүчөдөн турат, аларды социалдык маселелер министри 4 жылга дайындайт³²⁵.

Кеңештин ишин колдоо үчүн Социалдык маселелер министри Маданият, турак жай, жол, байланыш жана изилдөө жаатындагы көп тармактуу эксперттерди дайындайт, ошондой эле Кеңешке катчылык кызматын көрсөтөт.

Кеңештин мүчөлөрүнүн жана эксперттердин Кеңештин отурумдарына катышууга кеткен чыгымдары мамлекеттик кызматчылар үчүн эрежелерге ылайык эң жогорку чен менен төлөнөт.

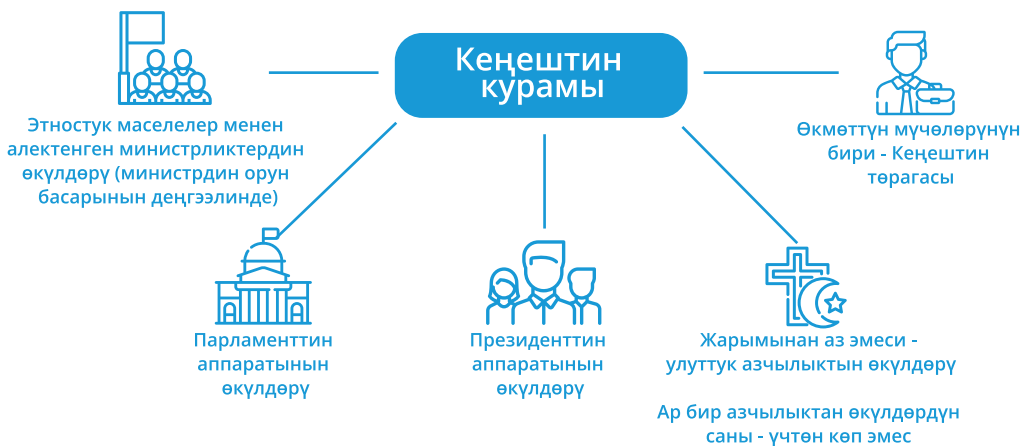
³²³ Даниянын Майыптуулук боюнча кеңешинин расмий сайты: <https://www.dch.dk/english>.

³²⁴ Bengtsson, S. and Bonfils, I.S., 2013. Danish disability research across half a century. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 15(S1), pp.13–37. DOI: <http://doi.org/10.1080/15017419.2013.781963>.

³²⁵ "Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары" материалдар жыйнагы. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009. 70-бет.

Улуттук азчылыктардын кеңеши, Чехия

Кеңеш Улуттук азчылыктардын укуктары жөнүндө Мыйзамга ылайык түзүлгөн жана Өкмөттүн консультациялык органы болуп саналат³²⁶. Өкмөт көрүп жаткан чараларды макулдашуу жана Өкмөткө киргизилгенге чейин улуттук азчылыктардын укуктары жаатындагы ченемдик укуктук актылардын долбоорлорун талдоо, Өкмөт үчүн баяндамаларды даярдоо жана улуттук азчылыктардын, өзгөчө билим берүү, искусство, жалпыга маалымдоо каражаттары жана эне тилин пайдалануу жаатындагы муктаждыктарын канааттандырууга багытталган сунуштамаларды иштеп чыгуу Кеңештин ыйгарым укуктарына кирет³²⁷.

Улуттук азчылыктардын жана мамлекеттик органдардын өкүлдөрү Кеңештин мүчөлөрү болуп саналат. Кеңештин мүчөлөрүнүн кеминде жарымы улуттук азчылыктар ассоциациялары дайындаган улуттук азчылыктын өкүлдөрү болушат.

Ар бир азчылыктан өкүлдөрдүн саны ошол азчылыктын калкынын санын эске алуу менен аныкталат, бирок үчтөн ашык өкүл болбошу керек. Мында Кеңештин мүчөлөрү этностук азчылык уюмдарынын эмес, айрым азчылыктардын атынан чыгат. Мындан тышкары, кеңешке этностук маселелер менен алектенген министрликтердин өкүлдөрү (министрдин орун басарынын деңгээлинде), Парламенттин жана Президенттин аппаратынын мүчөлөрү кирет.

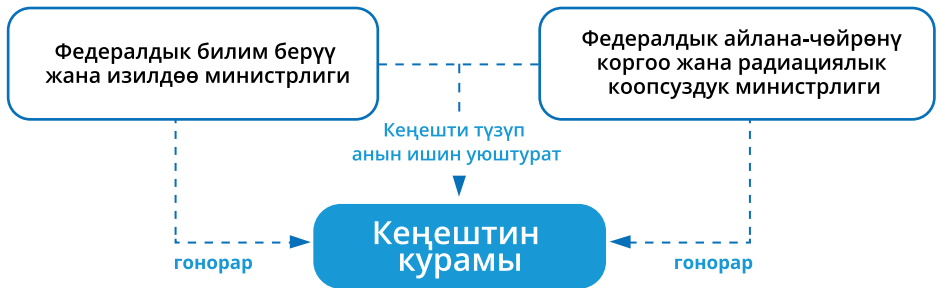
³²⁶ Кеңеш жөнүндө маалыматты жана анын ишин жөнгө салуучу ченемдик документтерди Чех Республикасынын Өкмөтүнүн расмий сайтынан окуса болот: <https://www.vlada.cz/cz/ppov/tmm/historie-a-soucinnost-rady-15074/>. Ошондой эле: “Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары” материалдар жыйнагы. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009-жыл. 113-122-беттер.

³²⁷ Кеңештин максаттары, түзүлүшүнүн жана ишинин тартиби № 273/2001 Улуттук азчылыктардын укуктары жөнүндө мыйзамына жана 1994-жылдын 11-ноябрында кабыл алынган №259 Чехия Өкмөтүнө караштуу Улуттук азчылык кеңеши жөнүндө өкмөттүн актысына ылайык сүрөттөлгөн. Ошондой эле: “Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары” материалдар жыйнагы. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009-жыл. 113-122-беттер.

Өкмөттүн мүчөлөрүнүн бири Кеңештин төрагасы болуп эсептелет. Президенттин Аппараты Кеңештин мүчөлөрүнүн жол чыгымдарын жабат. Кеңештин Катчылыгы кеңештин ишин уюштуруучулук-техникалык жактан колдоону камсыз кылат жана Өкмөттүн түзүмүнө кирет.

Айлана-чөйрөдөгү глобалдык өзгөрүүлөр боюнча илимий консультативдик кеңеш, Германия³²⁸

Консультативдик кеңешти 1992-жылы Федералдык Өкмөт айлана-чөйрөдөгү глобалдык өзгөрүүлөрдү жана алардын кесепеттерин баалоо үчүн, ошондой эле экологиялык, социалдык жана экономикалык контексттердеги терс таасирлерин жоюу боюнча сунуштарды даярдоо максатында түзгөн³²⁹. Ар бир эки жылда 1-октябрда Консультативдик кеңеш Федералдык Өкмөткө жана Бундестагга (Германиянын Парламентине) сунуштамаларды камтыган отчетту жөнөтөт³³⁰.

Кеңеш кайра дайындоо укугу менен 4 жылга дайындалган, Кеңештин милдеттерин аткарууга тиешеси бар тармактар боюнча тогуздан ашпаган эксперт

Мамлекеттик кызматчылар, бизнес ассоциациялардын өкүлдөрү же бизнес менен тыгыз байланышта болгон адамдар Кеңештин мүчөлөрү боло алышпайт

Федералдык билим берүү жана изилдөө министрлиги менен Федералдык айлана-чөйрөнү коргоо жана радиациялык коопсуздук министрлиги Кеңешти түзүп, анын ишин уюштурат. Кеңеш кайра дайындоо укугу менен 4 жылга дайындалган, Кеңештин милдеттерин аткарууга тиешеси бар тармактар боюнча тогуздан ашпаган эксперттен турат³³¹. Кеңештин изилдөө иштеринин жана алардын отчеттору менен сунуштамаларынын көз карандысыздыгын жана объективдүүлүгүн камсыз кылуу

³²⁸ Глобалдык өзгөрүүлөр боюнча илимий консультативдик кеңештин сайты: <https://www.wbgu.de/>.

³²⁹ Айлана-чөйрөдөгү глобалдык өзгөрүүлөр боюнча илимий консультативдик кеңештин түзүлүшү жана иштеши Германия Өкмөтүнүн 2000-жылдын 25-октябрында кабыл алынган токтому менен жөнгө салынат. Караңыз: <https://www.wbgu.de/de/der-wbgu/errichtungserlass>.

³³⁰ Консультативдик кеңештин отчеттору жана басылмалары менен бул жерден таанышса болот: <https://www.wbgu.de/de/publikationen/alle-publikationen>.

³³¹ 2016-2020-жылдары Консультативдик кеңештин жети мүчөсү тең ар кандай университеттердин профессорлору болушкан: <https://www.wbgu.de/en/the-wbgu/current-members-of-the-council-2016-2020>.

үчүн мамлекеттик кызматчылар, бизнес ассоциациялардын өкүлдөрү же бизнес менен тыгыз байланышта болгон адамдар Кеңештин мүчөлөрү боло алышпайт. Кеңештин мүчөлөрү өз иши үчүн эки министрликтин бюджетинен гонорар алышат. Ошондой эле министрликтер Кеңештин ишине катышуу менен байланышкан жол чыгымдарын жабат жана Кеңештин ишин колдоо үчүн кызмат түзөт.

Кеңештин отчетторун Германиянын бийликтери гана эмес, эл аралык коомчулук, анын ичинде БУУ жана Дүйнөлүк банк да жогору баалайт. Бул отчеттор айлана-чөйрөнү өзгөртүү боюнча глобалдык саясаттын алмаштырылгыс ресурсуна айланып, аны немис бийлиги гана эмес, ошондой эле анын чегинен тышкары дагы колдонуп келишүүдө³³².

Карылык маселелери боюнча Улуттук кеңеш, Канада³³³

Карылык боюнча Улуттук кеңеш 1980-жылы Канаданын Жашыруун кеңешинин буйругу менен түзүлгөн. Буйруктун преамбуласында “Канаданын улгайган калкы акырындык менен көбөйүп, ошол эле учурда улгайган адамдардын жашоо узактыгы Батыш өлкөлөрүндө эң узун болуп калгандыктан, карылар менен карып бараткан адамдардын көйгөйлөрү маанилүү социалдык маселеге айланууда”³³⁴. деп айтылат. Ушуга байланыштуу улгайган канадалыктардын ден соолугу, бакубатчылыгы жана жашоо сапатын жогорулатуу маселелери боюнча Канада Өкмөтүнө консультация берүү үчүн Кеңеш түзүлгөн.

³³² Глобалдык өзгөрүүлөр боюнча илимий консультативдик кеңештин сайты: <https://www.wbgu.de/en/>.

³³³ Айлана-чөйрөдөгү глобалдык өзгөрүүлөр боюнча илимий консультативдик кеңештин түзүлүшү жана иштеши Германия Өкмөтүнүн 2000-жылдын 25-октябрында кабыл алынган токтому менен жөнгө салынат. Караңыз: <https://www.canada.ca/en/national-seniors-council.html>.

³³⁴ Канаданын Жашыруун кеңешинин 1980-жылдын 1-майында кабыл алган 1980-1195 Буйругу. “Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары” материалдар жыйнагы. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009-жыл. 137-140-беттер.

Кеңеш 12ден ашпаган мүчөдөн турат, алар 1 жылдан 3 жылга чейинки мөөнөткө дайындалат, бул болсо Кеңештин ишинин жол улоочулугун жана үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Карылык боюнча эксперттер, улгайган адамдардын кызыкчылыгын коргогон уюмдарда тажрыйбасы бар адамдар, ошондой эле улгайган адамдардын өздөрү да Кеңешке мүчө боло алышат. Кеңештин мүчөлүгүнө кызыкдар адамдар Өкмөттүн расмий сайты аркылуу бош орунга онлайн өтүнмө жиберүүгө тийиш. Карылык маселелери боюнча жана саламаттыкты сактоо министрлери келип түшкөн өтүнмөлөрдү карап чыгып, талапкерлерди Канаданын Генерал-губернаторуна сунушташат, ал өз кезегинде соңку чечимди кабыл алып, кеңештин мүчөлөрүн дайындайт.

Кеңештин мүчөлөрү Карылык маселелери боюнча жана саламаттык сактоо министрликтеринин бюджетинен өз иши үчүн акы алышат жана Кеңештин ишине катышууга байланышкан жол жана башка чыгымдардын орду толукталат³³⁵.

Кеңеш карылардын укуктарын коргоо уюмдары менен ар дайым байланышта болуп, улгайган адамдардын муктаждыктарын көзөмөлдөп, тиешелүү изилдөөлөрдү жүргүзүп, Карылык маселелери боюнча жана саламаттыкты сактоо министрликтерине сунуштарды даярдап турат. Бир нече жылда бир жолу Кеңеш министрликтер менен биргеликте өз ишинин артыкчылыктуу багыттарын аныктайт³³⁶. Ишин баштагандан бери Кеңеш карылардын социалдык обочолонуусу, жумушка орношуусу, аз камсыз болушу, карыларга карата зомбулук жана кыянаттык сыяктуу маселелерди изилдеген³³⁷.

§ 3. Кыргыз Республикасындагы коомдук кеңештер

Кыргыз Республикасында ар кандай чөйрөлөрдө жана мамлекеттик башкаруунун ар кандай деңгээлдеринде өз ара аракеттенүүнүн формалдаштырылган ыкмалары аркылуу бийликтин коомчулук менен кеңешүүсүнүн кеңири практикасы бар. Мамлекет жарандарды мамлекеттик органдардын чечим кабыл алуу процессинде тартуунун айрым формаларын институционалдаштырды жана бүгүнкү күндө коомдук катышуу мамлекеттик органдардын ишинин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Өз ара аракеттенүү процессин формалдаштыруу адатта Парламенттин, Президенттин, Министрлер Кабинетинин, министрликтердин, административдик ведомстволордун жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын деңгээлинде биргелешкен жумушчу топторду, секторлор аралык органдарды, комиссияларды жана консультативдик кеңештерди түзүү аркылуу жүрөт.

³³⁵ Канаданын Жашыруун кеңешинин 1999-жылдын 4-февралында кабыл алынган 1999-164 Буйругу. “Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары” материалдар жыйнагы. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009-жыл. 138-141-беттер.

³³⁶ Мисалы, 2018-2021-жылдарга артыкчылыктуу маселелер болуп карыларга карата жасалган кылмыштуулукту азайтуу, карылык маселелери боюнча улуттук стратегияны иштеп чыгуу, карылардын турак жайга болгон муктаждыгы, эйджизмге каршы туруу саналат. <https://www.canada.ca/en/national-seniors-council/corporate/priorities.html>.

³³⁷ Кеңештин отчеттору менен бул жерден таанышса болот: <https://www.canada.ca/en/national-seniors-council/programspublications-reports.html>.

Өлкөдө улуттук деңгээлдеги өзгөчө маселелер боюнча көптөгөн коомдук эксперттик консультативдик кеңештер иштейт. Мисалы, Бизнеси жана инвестицияларды өнүктүрүү боюнча кеңеш 2010-жылы Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин төрагалыгы астында бизнес-чөйрөнү жана инвестициялык климатты жакшыртуу маселелери боюнча мамлекеттик органдар менен бизнес-коомчулуктун натыйжалуу диалогун камсыз кылуу максатында түзүлгөн³³⁸. Кеңеш өзүнө бизнес-ассоциациялардын жана эл аралык уюмдардын өкүлдөрүн камтыйт. 2019-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасына (парламенттин спикерине) караштуу окшош максаттардагы кеңеш түзүлгөн, ага бизнес ассоциациялардын өкүлдөрү да кирет³³⁹. Мисалы, билим берүүнү жана илимди өнүктүрүү, этностор ортосундагы жана конфессиялар аралык өнүктүрүү маселелери боюнча Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу ар кандай коомдук эксперттик кеңештер түзүлгөн³⁴⁰. Кыргыз Республикасында ачык өкмөттү куруу боюнча чараларды иштеп чыгуу менен алектенген, жарандык коомдун катышуусу менен туруктуу иштеген консультациялык-кеңеш берүүчү орган болуп саналган Ачык Өкмөттүн Улуттук форуму бар. Ал да мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуу процесстерине жарандык коомду тартуунун ийгиликтүү мисалы болуп саналат³⁴¹. Жергиликтүү деңгээлде жамааттык кеңештерди түзүүнүн көптөгөн мисалдары бар. Мисалдардын бири гана – бул жергиликтүү маанидеги маселелер боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын калк менен консультациялары үчүн түзүлгөн чакан коомдук кеңештер (ЧКК)³⁴².

Жогоруда аталган жарандык катышуу институттарынын болушу жана иштеши көп жагынан мамлекеттик органдын жетекчисинин жеке факторунан көз каранды болот, себеби аларды түзүүнүн милдеттүүлүгү жана тартиби мыйзамдарда бекитилген эмес, бул болсо ушул кеңештерди туруктуу эмес жана аткаминерлердин “эркине” көз каранды кылат. Алардын басымдуу бөлүгү Министрлер Кабинетинин, Жогорку Кеңештин токтодорунун, Президенттин жарлыктарынын же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен келишимдердин негизинде түзүлгөн, аларды каалаган учурда мамлекеттик органдар бир тараптуу тартипте жокко чыгарып, токтотуп же өзгөртө алат. Бул жагынан алганда, мыйзамдын негизинде түзүлгөн жарандык катышуу институттары, мисалы, мамлекеттик органдардын мамлекеттик социалдык заказ боюнча гранттык комиссиялары, мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жана башкалар туруктуураак болуп саналат.

³³⁸ КР Өкмөтүнүн 2010-жылдын 5-августунда кабыл алынган №149 “Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Бизнеси өнүктүрүү жана инвестициялар боюнча кеңеш жөнүндө” Токтому.

³³⁹ КР Жогорку Кеңешинин Төрагасынын 2019-жылдын 16-январында кабыл алынган “Бизнеси жана ишкерчиликти өнүктүрүү боюнча кеңеш жөнүндө” буйругу. Караңыз: <http://www.kenesh.kg/ru/article/show/4709/gasporvazhenie>.

³⁴⁰ КР Президентинин 2012-жылдын 4-июнунда кабыл алынган №115 “Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Коомдук эксперттик кеңештерди түзүү жөнүндө” жарлыгы.

³⁴¹ Ачык Өкмөттүн Улуттук форумунун отурумунун чечими менен бекитилген Ачык Өкмөттүн Улуттук форуму жөнүндө жобо, 2018-жылдын 30-июнунда кабыл алынган №1 Протокол. Бул шилтеме аркылуу караңыз: <http://www.ogp.el.kg/ru/normativnye-akty>. Форум тууралуу көбүрөөк маалыматты ушул окуу китебинин 25-бабынан караңыз.

³⁴² “Карылар үчүн ресурстук борбор” коомдук бирикмесинин сайтына караңыз: <http://tce.kg/napravlenie-deyatelnostivmmv/mos/>.

Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери

Кыргыз Республикасы эгемендик алгандан бери бир нече ыңкылапты башынан өткөрдү. Буга көптөгөн факторлор себеп болгон, анын ичинде бийлик менен элдин ортосундагы ажырым, коррупция жана мамлекеттик органдар кабыл алган чечимдерге жарандардын нааразычылыгы. Жарандык катышуунун, жарандар менен кеңешүүнүн механизмдеринин жоктугунан мамлекеттик органдар өз элинин каалоолорун баамдап, эске алышкан эмес, ал эми калк мамлекеттик органдар кабыл алган чечимдерден улам келип чыккан көйгөйлөргө туш болгондо гана ошол чечимдер жөнүндө кабардар болушкан. Саясий толкундоолор мындай кырдаал мамлекеттик органдарга да, коомго да пайдалуу эместигин көрсөттү. Ушуга байланыштуу 2010-жылдагы ыңкылаптан кийин өткөөл мезгилдин президенти Роза Отунбаева министрликтерге жана ведомстволорго караштуу Коомдук байкоочу кеңештерди (КБК) түзүү жөнүндө жарлык чыгарган. Бул Кеңештер мамлекеттик органдардын ачык-айкын ишин камсыз кылуу жана алардын ишине коомчулуктун ишенимин калыбына келтирүү максатында түзүлгөн³⁴³. Жарлыкта “Мамлекеттик башкаруу органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин артыкчылыктануу багыттарынын бири чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу процесстеринде бийлик менен жарандык коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн узак мөөнөттүү туруктуу механизмдерин киргизүү, ошондой эле жарандык демилгелерди ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү болуп саналат” деп айтылган.

Белгилүү болгондой, мыйзам алдындагы актыларды (ага Президенттин жарлыгы кирет) кабыл алуу, өзгөртүү жана жокко чыгаруу жол-жобосу анчалык айкын жана ачык эмес, алар коомчулуктун пикирин эске албастан өтө тез эле кабыл алынышы же жокко чыгарылышы мүмкүн. Мындан улам КБКнын болушу өлкөнүн Президентине толугу менен көз каранды болгон, ал каалаган убакта аларды түзүү жөнүндө жарлыкты күчүн жоготту деп таба алган. Ошондуктан КБКнын туруктуулугун камсыз кылуу, ошондой эле аны түзүү жана иштетүү жол-жоболорун өркүндөтүү максатында КБКнын жигердүү мүчөлөрү тиешелүү мыйзам долбоорун иштеп чыгышкан. “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 2014-жылдын 24-майында кабыл алынган (мындан ары – Коомдук кеңештер жөнүндө мыйзам)³⁴⁴. Ошол учурдан тарта КБК мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери (МОКК) деп аталып калган.

Коомдук кеңештер жөнүндө мыйзам коомдук кеңештердин иши үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүп берген. Бул мыйзам коомдук кеңештердин мүчөлөрүн тандоонун мамлекеттик органдардан көз карандысыз механизмдин камсыз кылуу менен коомдук кеңештердин ыйгарым укуктарын жана коомдук кеңештер менен өз ара аракеттенүү боюнча мамлекеттик органдардын милдеттерин күчөткөн. Коомдук кеңештер жөнүндө мыйзамда

³⁴³ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2010-жылдын 29-сентябрында кабыл алынган №212 “Мамлекеттик башкаруу органдарынын жарандык коом менен өз ара аракеттенүүсүн өркүндөтүү жөнүндө” жарлыгы.

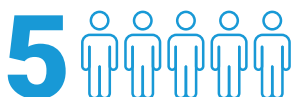
³⁴⁴ 2014-жылдын 24-майында кабыл алынган №74 “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.

“Коомдук кеңештер – бул министрликтер жана административдик ведомстволор менен өз ара аракеттенүү жана кызматташуу үчүн, “ошондой эле алардын ишине коомдук мониторинг жүргүзүү үчүн” жарандык коомдун өкүлдөрүнөн турган, коомдук башталышта түзүлгөн консультативдик-байкоочу органдар” деп белгиленген»³⁴⁵.

Коомдук кеңештердин мүчөлөрүн тандоо боюнча Комиссияны (мындан ары – Тандоо комиссиясы) түзүү тартиби Коомдук кеңештер жөнүндө мыйзамда белгиленген эң кызыктуу жана инновациялык механизм болуп саналат. Бул Тартип мамлекеттик органдардан көз карандысыз комиссияны түзүүгө мүмкүндүк берет³⁴⁶.

Тандоо комиссиясы

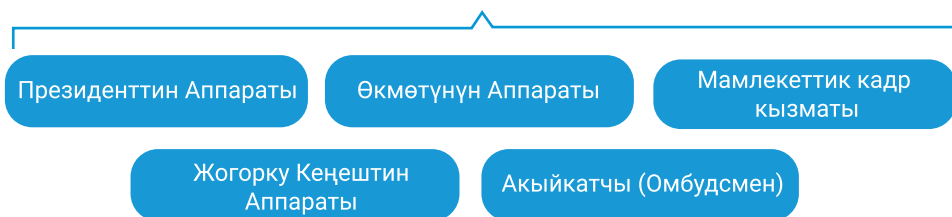
15 мүчөдөн турат,

алардын бешөө – мамлекеттик органдардын өкүлдөрү,

ал эми ону – жарандык коомдун өкүлдөрү.

Тандоо комиссиясы 15 мүчөдөн турат, алардын бешөө – мамлекеттик органдардын өкүлдөрү, ал эми ону – жарандык коомдун өкүлдөрү. Тандоо комиссиясынын жарандык коомдон мүчөлүгүнө талапкерлер юридикалык жактардын катталган бирикмелери же болбосо коомдук бирикме, фонд жана/же жеке мекеме түрүндө катталган үчтөн кем эмес коммерциялык эмес уюмдар тарабынан көрсөтүлөт. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн³⁴⁷ Аппараты конкурс уюштурат – өтүнмөлөрдү чогултат, талапкерлер жөнүндө маалыматтардын Коомдук кеңештер жөнүндө Мыйзамдын

³⁴⁵ Коомдук кеңештер жөнүндө Мыйзамдын 3-беренесинин 1-бөлүгү.

³⁴⁶ Коомдук кеңештердин мүчөлөрүн Тандоо комиссиясын түзүүнүн жана анын иштешинин тартиби – Коомдук кеңештер жөнүндө Мыйзамдын 2-бабында сүрөттөлгөн.

³⁴⁷ 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынган КР жаңы Конституциясына ылайык Өкмөттүн аталышы Министрлер Кабинетине өзгөртүлгөн.

талаптарына шайкештигине баштапкы текшерүүнү жүргүзөт жана талапкерлерди конкурска чакырат. Ошону менен бирге Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Тандоо комиссиясынын мүчөлөрү үчүн талаптарга жооп бербеген талапкерлерди конкурска катышуудан четтетүүгө укуксуз. Өкмөт көрсөтүлгөн талапкерлерди текшерүүнүн жыйынтыктары жөнүндө гана отчет берет, ал эми катышуучуну конкурска киргизбөө жөнүндө чечимди конкурстун катышуучулары, башкача айтканда жарандык коомдун өкүлдөрү өздөрү кабыл алышат. Андан кийин конкурска киргизилген Тандоо комиссиянын мүчөлүгүнө ар бир талапкер 20дан ашык эмес талапкерге добуш берет. Президенттин Аппаратынын, Шайлоо жана референдумдарды өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын жана Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын өкүлдөрүнөн турган эсептөө комиссиясы добуштарды эсептеп чыгып, талапкерлер алган добуштардын санына жараша рейтингдик тизме түзөт. Добуштардын эң көп санын алган он талапкер жарандык коомдон Тандоо комиссиясына 5 жылдык мөөнөткө шайланды деп эсептелет. 11-орундан 20-орунга чейин ээлеген талапкерлер резервге киргизилет, алар 5 жылдын ичинде Тандоо комиссиясынын бош орундарды кезектүүлүккө ылайык толтурушат.

Ошентип, Мыйзам мамлекеттик органдардын өкүлдөрүнүн түздөн-түз катышуусуз жарандык коом өзү шайлаган Тандоо комиссиясында жарандык коомдун өкүлдөрүнүн сандык артыкчылыгын түзүү аркылуу коомдук кеңештердин мүчөлөрүн тандоого мамлекеттик органдардын таасир этүү мүмкүнчүлүгүн минималдуу кылат. Төмөндөгү диаграммада Тандоо комиссиясынын мүчөлөрүн шайлоонун этаптары көрсөтүлгөн.

Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештер менен өз ара аракеттенүүсүн баалоо боюнча жыл сайын конференцияларды өткөрүүнүн милдеттүүлүгү Коомдук кеңештер жөнүндө Мыйзамда бекитилген дагы бир маанилүү ченем болуп саналат³⁴⁸. Конференция ар бир календардык жылдын жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Президенттин Аппараты жана Өкмөтү менен бирдикте өткөрүлөт. Эреже катары, конференцияга Кыргыз Республикасынын Премьер-министри³⁴⁹ жана коомдук кеңештер түзүлгөн бардык мамлекеттик органдардын жетекчилери катышат. Конференцияда коомдук кеңештерде мамлекеттик органдардын ишиндеги кемчиликтерди айтып, өлкөнүн Премьер-министрине өз каалоолорун ачык жеткирүү мүмкүнчүлүгү болот. Мамлекеттик органдардын өкүлдөрү да конференцияда коомдук кеңештердин иши боюнча өз пикирлерин жана каалоолорун айта алышат. Конференциянын жыйынтыгы боюнча сунуштамалар камтылган резолюция даярдалып, ал Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө жиберилет. Мисалы, 2015-2016-жылдардагы жылдык конференцияларда коомдук кеңештер Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө “Ачык Өкмөт” глобалдык Өнөктөштүгүнө (Open Government Partnership – OGP) Кыргыз Республикасынын кошулуусу боюнча зарыл чараларды көрүүнү сунушташкан жана 2017-жылдын 21-ноябрында Кыргыз Республикасы OGPга кошулган³⁵⁰.

Азыркы учурда³⁵¹ коомдук кеңештер Кыргыз Республикасынын министрликтеринде жана административдик ведомстволорунда түзүлгөн³⁵², алардын курамына жарандык коомдун уюмдарынын, бизнес секторунун, илимий чөйрөнүн жана эксперттик коомчулуктун 7ден 15ке чейинки өкүлү кирет.

Коомдук кеңештерге эки негизги функция берилген:

1

Консультативдик:

(1) мамлекеттик органга ишти жакшыртуу боюнча сунуштамаларды берет, (2) көйгөйлөрдү чечүүнүн альтернативалык жолдорун сунуштайт, (3) ЧУА долбоорлору жана башка чечимдер боюнча коомдук угууларды өткөрөт.

2

Байкоочу:

(1) мамлекеттик органдын бюджеттик жана башка каражаттарды максаттуу пайдаланышына, (2) тендерлердин, конкурстардын, башка иш-чаралардын өткөрүлүшүнө, (3) мамлекеттик органдын өз ишинде мыйзамдарды сактаганына байкоо жүргүзүшөт.

³⁴⁸ Коомдук кеңештер жөнүндө Мыйзамдын 21-беренеси.

³⁴⁹ 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынган КР жаңы Конституциясына ылайык бул кызмат орунунун аталышы Министрлер Кабинетинин Төрагасы деген аталышка өзгөртүлгөн.

³⁵⁰ OGP жөнүндө кененирээк ушул окуу китебинин 25-бабынан таанышса болот.

³⁵¹ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата маалымат.

³⁵² Мамлекеттик органдарга караштуу түзүлгөн коомдук кеңештердин тизмеси КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 25-августунда кабыл алынган №482 “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу боюнча чаралар жөнүндө” токтомунда келтирилген.

Коомдук кеңештердин биргелешкен ишин координациялоо үчүн Координациялык кеңеш түзүлөт, ал коомдук кеңештердин кызыкчылыктарын көздөйт жана Өкмөт, Президент, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, эл аралык жана башка уюмдар менен эриш-аркак иштешет³⁵³. Ошону менен бирге ар бир коомдук кеңеш ар кандай мамлекеттик органдар жана башка уюмдар менен өз ара мамилелерди түзүүгө укуктуу. Коомдук кеңештердин координациялык кеңеши коомдук кеңештердин өкүлдөрүнөн турат жана коомдук кеңештердин жетектөөчү органы болуп саналбайт, алардын биргелешкен ишин колдоо жана координациялоо үчүн түзүлөт. Координациялык кеңештин ар бир чечимдери коомдук кеңештер менен макулдашылат жана коллегиялуу кабыл алынат³⁵⁴.

Коомдук кеңештер иштегенден бери мамлекеттик органдардын ишинин ар кандай өнүктөрүн жакшыртуу үчүн көптөгөн сунуштамаларды берип, мамлекетке коомдун кызыкчылыктарын эске алуу менен кыйла салмактуу чечимдерди кабыл алууга жардам берип келишкен. Мисалы, Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин Коомдук кеңеши Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө өлкөдөгү экономиканын өсүшүнө алып келүүгө, коррупция менен натыйжалуу күрөшүүгө, жарандарды жеткиликтүү турак жай менен камсыз кылууга жана өлкөдө сот реформасын жүргүзүп, өлкөнү өнүктүрүү боюнча башка жакшы натыйжаларга жетишүүгө жардам бере турган бир катар инновациялык чечимдерди сунуш кылган³⁵⁵.

Коомдук кеңештин кайсы сунуштамасын кабыл алып, ишке ашырыш керектиги жөнүндө чечимди мамлекеттик орган кабыл алат. Мамлекеттик органдын чечими бир нече факторлордон көз каранды:

- биринчиден, мамлекеттик органдын өлкөдөгү орун алган көйгөйлөрдү чечүүгө жана альтернативалык идеялар менен пикирлерди угууга чын дилинен макул болушу шарт;
- экинчиден, коомдук кеңештин мүчөлөрүнүн эксперттик потенциалы, алардын сапаттуу сунуштамаларды даярдоого жөндөмдүүлүгү болушу керек.

Тилекке каршы, азыркы учурда³⁵⁶ мамлекеттик органдар коомдук кеңештердин сунуштамаларынын көбүн кабыл албайт жана алар ишке ашырылбай калууда. Ушуга байланыштуу коомдук кеңештер альтернативалык саясаттар жана өлкөнү өнүктүрүүнүн жолдору жөнүндө коомчулукка маалымдоо максатында өздөрүнүн талдоолорун жана сунуштамаларын жалпыга маалымдоо каражаттарында жана өз сайтында жарыялап келишет.

³⁵³ Коомдук кеңештер жөнүндө Мыйзамдын 20-беренеси.

³⁵⁴ Координациялык кеңешти түзүү жана иштөө тартиби КР мамлекеттик органдарынын коомдук кеңештеринин Координациялык кеңеши жөнүндө Жобо менен аныкталат, бул жобо 2018-жылдын 22-октябрында кабыл алынган Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештеринин конференциясынын чечими менен бекитилген. Караңыз: http://osgo.kg/index.php?act=ons_material&id=499.

³⁵⁵ Сунуштар менен коомдук кеңештердин расмий сайтынын “Блогдор” бөлүмүнөн таанышса болот. Шилтемеси: <http://osgo.kg/index.php?act=blogs>.

³⁵⁶ Ушул окуу китеби 2023-жылдын декабрында чыккан учурга карата маалымат.

Коомдук кеңештер ошондой эле аткаминерлердин ар кандай кыянатчылыктарына өлкө бийлигинин көңүлүн бурушат. Мисалы, 2016-жылдын июлунда Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин Коомдук кеңеши Улуттук фтизиатрия борборунун жана бул министрликтин Дары-дармек менен камсыз кылуу департаментинин кызматкерлери кургак учук менен ооругандарга дары-дармек каражаттарын мыйзамсыз клиникалык сыноодон өткөрүп жатканын аныктап, бул боюнча Кыргыз Республикасынын Президентине, Премьер-министрине, Башкы прокуроруна жана Коопсуздук кеңешинин Катчысына кайрылуу жолдошкон. Көп өтпөй Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы бул факты боюнча кылмыш ишин козгогон³⁵⁷.

2016-жылдын октябрында Кыргыз Республикасынын Транспорт жана жолдор министрлигинин Коомдук кеңеши министр жеке кытайлык компанияга катталган автоунааны колдонуп жүргөнүн аныктаган. Бул компания Кыргыз Республикасынын Транспорт жана жолдор министрлигинин тендерлерине катышып, Кыргызстанда мамлекеттик бюджеттен каржыланган ири долбоорлорду ишке ашырып жаткан. Коомдук кеңештин бул маалыматы коомчулукта чоң талкууга жем таштап, натыйжада министр кызматтан алынган³⁵⁸.

Коомдук кеңеш коомго сезилерлик пайда алып келген дагы бир мисал: Экономика министрлигинин Коомдук кеңешинин сунуштамасы боюнча жаңы ишканаларды электр тармактарына кошуу үчүн акыны жокко чыгаруу. Коомдук кеңеш Кыргыз Республикасынын Өкмөтүн жаңы объектилерди электр тармактарына кошуу үчүн чоң көлөмдө акы алуу инвесторлор үчүн тоскоолдук болуп, өлкөдө бизнестин өнүгүүсүнө жолтоо болуп жатканына ишендире алды³⁵⁹.

Ошентип, Кыргыз Республикасында Коомдук кеңештер жарандык катышуунун натыйжалуу механизмдеринин бирине айланды. Бул механизм мамлекеттик органдарга өз иштеринде жарандардын колдоосун алууга, ал эми элге мамлекеттик органдарга өз оюн жеткирип, алардын чечимдерине таасир этүүгө жардам берүүдө. Натыйжада, мамлекет кыйла салмактуу жана сапаттуу чечимдерди кабыл алып, ал эми жарандар өлкөнү өнүктүрүүгө жана өз жашоо шарттарын жакшыртууга катышууда.

---

³⁵⁷ Көбүрөөк маалымат бул жерде: http://osgo.kg/index.php?act=view_material&id=669.

³⁵⁸ Ошол эле жерде.

³⁵⁹ Ошол эле жерде.

25-бап. Кыргызстандын “Ачык Өкмөт” (ОГР) Өнөктөштүгүнө катышуусу

“Ачык Өкмөт” Өнөктөштүгү (Open Government Partnership – OGP)³⁶⁰ – бул Өкмөттөрдүн ачыктыгын жана отчеттуулугун күчөтүүгө, мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү үчүн жаңы технологияларды колдонууга, башкарууда жана коррупцияга каршы күрөштө жарандык катышууну кеңейтүүгө багытталган көп тараптуу демилге.

§ 1. ОГРны түзүү жана өнүгүү тарыхы

ОГР расмий түрдө 2011-жылдын 20-сентябрында БУУнун Башкы Ассамблеясынын жыйынынын алкагында түзүлгөн. Бул жыйында 8 мамлекеттин башчылары (Бразилиянын, Индонезиянын, Мексиканын, Норвегиянын, Филиппиндин, Түштүк Африканын, Улуу Британиянын жана Америка Кошмо Штаттарынын) ар кайсы өлкөлөрдүн жарандык коомдун уюмдарынын (ЖКУ) лидерлери менен биргеликте Ачык Өкмөт Декларациясына кол коюшкан³⁶¹. Декларацияга башка мамлекеттер жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары кошула алышат. 2023-жылдын май айына карага маалыматка ылайык, 75 мамлекет жана 106 жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы ОГРга кошулган³⁶².

ОГРнын улуттук программалар менен катар жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары (ЖӨБ) үчүн да программалары бар. ЖӨБ органдары адамдарга

³⁶⁰ <https://www.opengovpartnership.org/about/>.

³⁶¹ <https://www.opengovpartnership.org/process/joining-ogp/open-government-declaration/#sthashIHkRClem.dpuf>.

³⁶² <https://www.opengovpartnership.org/our-members/>.

жакыныраак болот жана алардын иши улуттук деңгээлдеги өкмөттөргө салыштырмалуу жарандардын күнүмдүк жашоосуна түздөн-түз таасирин тийгизет. Шаарларда калктын санынын көбөйүшү менен кыйла натыйжалуу жана ийкемдүү ЖӨБ органдарына болгон муктаждык, ошондой эле алардын кызмат көрсөтүүлөрүнө суроо-талап өсүүдө. Өкмөттүн ачыктыгы боюнча көптөгөн инновациялар жана реформалар жергиликтүү деңгээлде ишке ашырылууда. OGP программасы ЖӨБ органдары өздөрүнүн жергиликтүү жамааттары үчүн ачык, отчеттуу жана жооптуу болушу үчүн ЖӨБ органдары менен ЖКУлар ортосунда өнөктөштүк мамилелерди түзүүгө жардам берет.

§ 2. Кыргызстандын OGPга кирүүсү

Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештеринин (МОКК) 2015–2016-жылдардагы жылдык конференцияларында МОККтун өкүлдөрү Кыргыз Республикасынын Премьер-министрине Кыргыз Республикасынын OGPга кошулуусу боюнча зарыл чараларды көрүүнү сунушташкан жана бул уюмду түзүүнүн максаттары, иши жана Кыргызстан үчүн бул уюмга кирүүнүн пайдасы жөнүндө айтып беришкен³⁶³. МОККтун өкүлдөрүнүн сунуштарына Кыргыз Республикасынын Өкмөтү кулак салып, кабыл алган.

2017-жылдын 19-сентябрында Кыргыз Республикасынын Премьер-министри Кыргыз Республикасынын OGPга кирүүсү ниети жөнүндө кат жолдоп³⁶⁴, ошол жылдын 21-ноябрында OGP Кыргыз Республикасы бул уюмга кошулганын жарыялаган. 2018-жылдын февралында жарандык коомдун уюмдары жана Кыргызстандын эксперттик коомчулугунун өкүлдөрү Ачык Өкмөттү илгерилетүү боюнча ЖКУлардын жана эксперттердин Коалициясын (Коалиция) түзүшкөн³⁶⁵.

2018-жылдын 27-июнунда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Тескемеси менен Ачык Өкмөттүн Улуттук форуму (мындан ары – Форум)³⁶⁶, түзүлгөн. Аталган Форум Кыргыз Республикасында ачык өкмөттү түзүү боюнча чараларды иштеп чыгып, ишке ашыруу боюнча мамлекеттик органдардын жарандык коомдун институттары менен биргелешкен иши боюнча туруктуу иштөөчү консультациялык-кеңешүүчү орган болуп саналат³⁶⁷. Форум ар кандай мамлекеттик органдардын 19 жетекчисинен жана эксперттик коомчулук менен ЖКУлардын 19 өкүлүнөн турат. Форум ЖКУ жана мамлекеттик органдар менен интенсивдүү консультацияларды өткөрүп, Кыргыз Республикасынын OGP боюнча алгачкы эки жылдык Улуттук иш-аракеттер планынын (УИП) долбоорун даярдаган. Бул План менен Тбилиси

³⁶³ http://osgo.kg/index.php?act=view_material&id=587, http://osgo.kg/index.php?act=view_material&id=625.

³⁶⁴ https://www.opengovpartnership.org/wp-content/uploads/2017/11/LOI_Kyrgyz-Republic.pdf.

³⁶⁵ <http://ogp.el.kg/ru/koaliciya-otkrytoe-pravitelstvo>.

³⁶⁶ <http://ogp.el.kg/ru/news/utverzhdhen-sostav-nacionalnogo-foruma-otkrytogo-pravitelstva>.

³⁶⁷ <http://ogp.el.kg/ru/normativnye-akty>.

шаарында (Грузия)³⁶⁸ 2018-жылдын 17-июлунда өткөн ОГРнын Бешинчи Глобалдык Саммитинде Кыргыз Республикасынын Премьер-министри тааныштырган.

ОГР боюнча Кыргыз Республикасынын 2018-2020-жылдарга алгачкы эки жылдык УИПнын долбоору мамлекеттик органдар менен макулдашылгандан кийин 2018-жылдын октябрында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Тескемеси менен бекитилген³⁶⁹. Кыргыз Республикасынын ОГР боюнча УИПти аткаруу процессин www.ogp.el.kg сайтынан байкап турса болот. Бул веб-сайт ачык-айкындуулукту, отчеттуулукту жана жарандарды тартууну камсыз кылуу үчүн заманбап, инновациялык технологияларды колдонуу боюнча ОГРнын баалуулуктарын сактоо максатын көздөп, Кыргызстанда ОГР процессин илгерилетүү үчүн атайын түзүлгөн.

§ 3. ОГРнын максаттары

ОГР (1) мамлекеттик органдар ЖКУлар менен биргелешкен реформаларды жүргүзүү, (2) мамлекеттик органдардын ачык-айкындуулугуна жана отчеттуулугуна көмөктөшүүчү жарандардын жана ЖКУлардын демилгелерине дем берүү, (3) башкаруу чечимдерин кабыл алууга катышуу, коррупцияга каршы күрөшүү үчүн жарандардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү жана (4) мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу максатында жаңы технологияларды колдонуу үчүн платформа болуп берет.

ОГР – бул ыктыярдуу өнөктөштүк, ага өлкөлөр өздөрүнүн тиешелүү башкаруу органдарынын чечими боюнча өз ыктыяры менен кошулат. ОГР реформаларды ишке ашырган жана өз жарандарынын алдында берген убадаларын “өз жарандарынын көзөмөлү астында жана алардын түздөн-түз катышуусу менен” аткарган мүчө өлкөлөргө колдоо көрсөтөт.

Өкмөт менен жарандык коомдун эриш-аркак иштешүүсү ОГРнын өзөгүн түзөт. ОГРга мүчө өлкөлөрдүн өкмөттөрү ОГРга мүчө катары өз милдеттенмелерин иштеп чыгууда жана аткарууда, ошондой эле отчетторду түзүүдө жана бул милдеттенмелердин аткарылышына мониторинг жүргүзүүдө жарандык коом менен жигердүү кызматташууга тийиш.

ОГРнын алкагындагы иш-чараларды ишке ашыруу процесси өкмөттөн (ОГРнын мүчөсү болгон өлкөлөрдөн) ЖКУлар жана жарандар менен кеңешүүнү талап кылат. Бул консультациялардын сапаты көз карандысыз отчеттуулук механизминин процессинде бааланат, ОГРда колдонулган бул механизм Independent Reporting Mechanism (IRM) деп аталат. ОГР ошондой эле иштердин түрдүү чөйрөлөрүндө

³⁶⁸ <https://www.opengovpartnership.org/news/open-government-partnership-holds-fifth-global-summit-in-tbilisi-georgia/>.

³⁶⁹ <http://ogp.el.kg/ru/news/utverzhdn-nacionalnyy-plan-deystviy-po-postroeniyu-otkrytogo-pravitelstva-na-2018-2020-gody>.

ОГРга мүчө өлкөлөрдүн жарандык коомдун субъекттеринин ар кандай коалицияларын түзүү үчүн аянтча катары да кызмат кыла алат.

§ 4. ОГРнын принциптери

Ачык Өкмөттүн Декларациясында ОГРнын төмөнкүдөй принциптери беки-тилген³⁷⁰.

Декларацияда ОГРга кошулган өлкөлөр төмөнкү принциптерди карманат деген жобо камтылган:

- Дүйнө жүзү боюнча адамдар өз өкмөттөрүнөн көбүрөөк ачыктыкты талап кылып, жарандардын мамлекеттик иштерге көбүрөөк катышуусуна үндөп, өкмөттөрүн ачык-айкын, жоопкерчиликтүү, отчеттуу жана натыйжалуу кылуунун ыкмаларын издей турганын моюнга алат.
- ОГРга мүчө өлкөлөр өкмөттүн ачыктыгы үчүн шарттарды түзүү боюнча өнүгүүнүн ар кандай баскычтарында болгонун, ар бир өлкө өзүнүн улуттук артыкчылыктарына, өлкөдөгү жагдайларга жана өз жарандарынын каалоолоруна ылайык иш алып барарын моюнга алат.
- Өкмөттүн ачык-айкындуулугу, коррупцияга каршы күрөшүү, башкарууга жарандык катышууну кеңейтүү, ошондой эле өзүнүн өкмөтүн дагы да натыйжалуу жана отчеттуу кылуу үчүн жаңы технологиялардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу боюнча өз милдеттенмелерин аткарууга жоопкерчиликти өзүнө алат.
- Кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын жакшыртуу, мамлекеттик ресурстарды башкаруу, инновацияларга дем берүү жана кыйла коопсуз жамааттарды түзүү боюнча жарандар жана ЖКУлар менен эриш-аркак иштешүүдө ачыктык принциптерин карманат.
- Катышуучу өлкөлөрдө жана барган сайын өз ара байланышта болгон дүйнөдө гүлдөп-өнүгүүгө, бакубатчылыкка жана адамдык кадыр-баркын сактоого жетүү максатында өкмөттүн ачык-айкындуулук жана ачыктык принциптерин колдойт.

§ 5. ОГРнын башкарылуусу

Мүчө өкмөттөрдүн жана ЖКУлардын өкүлдөрү Жетектөөчү комитетке, ошондой эле улуттук деңгээлде катышуу аркылуу ОГРны башкарууда бирдей маанилүү ролду ойношат.

³⁷⁰ http://ogp.el.kg/sites/default/files/Declaration_OGP.pdf.

Жетектөөчү комитет

Жетектөөчү комитет – бул ОГРнын баалуулуктарын, принциптерин жана кызыкчылыктарын иштеп чыгуучу, жайылтуучу жана коргогон, ОГР саясаттарын жана эрежелерин иштеп чыккан, ошондой эле ОГРнын иштешине мониторингди жүзөгө ашырган ОГРнын аткаруу органы.

Жетектөөчү комитет өкмөттөрдүн жана ЖКУ өкүлдөрүнүн бирдей санынан турат. Комитеттин курамы туруктуу түрдө жаңыланып турат, анын мүчөлөрү 3 жылдык мөөнөткө шайланат жана катары менен эки мөөнөттөн ашык эмес Жетектөөчү комитеттин мүчөсү болууга укуктуу. Экинчи мөөнөткө талапкер болгон Жетектөөчү комитеттин мүчөлөрү биринчи 3 жыл бүткөндөн кийин кайрадан шайланууга тийиш.

Комитетчелер

Жетектөөчү комитеттин курамына үч туруктуу комитетче (комитеттин курамына кирген бөлүм) кирет. Ар бир комитетче Жетектөөчү комитеттен тартылган өкмөттөрдүн жана ЖКУ өкүлдөрүнүн бирдей санынан турат.

1) *Башкаруу жана лидерлик боюнча комитетче аткаруу* комитетинин функцияларын аткарат жана төрт тең төрагадан турат. Бул комитетченин иши ОГРны ырааттуу башкарууну, чечим кабыл алууну жана болуп жаткан процесстердин өз убагында сакталышын камсыз кылат.

2) *Критерийлер жана стандарттар боюнча комитетче* – ОГРнын баалуулуктарын жана жол-жоболорун коргоо үчүн түзүлгөн механизмдерди көзөмөлдөйт.

3) *Тематикалык лидерлик боюнча комитетче* – артыкчылыктуу темалар боюнча мүчө өлкөлөрдө реформаларды илгерилетүү боюнча ОГРнын стратегиясын ишке ашырууга көзөмөлдү камсыз кылат жана ОГРнын алкагында дымактуу темаларды кеңейтүү үчүн Колдоо бөлүмү менен тыгыз кызматташат. Мүчө өлкөлөрдө ачык өкмөттүк реформаларды илгерилетүү, ОГРдагы глобалдык атаандаштыкка дем берүү жана ОГРдагы чектик тематикалык артыкчылыктарды аныктоо бул комитетченин мүчөлөрүнүн негизги ролу болуп саналат.

Тематикалык жумушчу топтор

Азыркы учурда ОГРнын алкагында тажрыйба алмашууга жана окутууга көмөктөшкөн ОГРнын жети тематикалык жумушчу тобу бар. Максаты – ОГР боюнча

улуттук иш-аракеттер пландарынын алкагында өкмөттөрдүн дымактуу милдет-тенмелерин түзүүнү жана натыйжалуу аткарууну колдоо. Бул тематикалык топтор төмөнкү багыттарды камтыйт:

- 1) маалыматка жетүү;
- 2) коррупцияга каршы туруу;
- 3) фискалдык ачыктык;
- 4) мыйзамдык ачыктык;
- 5) ачык маалыматтар;
- 6) жаратылыш ресурстарын казып алууда ачыктык;
- 7) ачык климат.

Колдоо бөлүмү

ОГРнын Колдоо бөлүмү – бул ОГРнын максаттарына жетүү үчүн Жетектөөчү комитет менен тыгыз кызматташкан чакан, туруктуу катчылык. Колдоо бөлүмү ошондой эле институционалдык эс тутумду сактоо, ОГРнын тышкы байланыштарын башкаруу, ОГРнын өнөктөштөрү менен уюштуруучулук мамилелердин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу жана кеңири мүчөлүктү колдоо үчүн кызмат кылат. Колдоо бөлүмү өкмөттөр менен ЖКУлардын ортосундагы бейтарап үчүнчү тарап катары чыгат, бул эки топтун кызыкчылыктарынын ортосундагы жемиштүү тең салмактуулукту колдойт.

Көз карандысыз отчеттуулук механизми

Көз карандысыз отчеттуулук механизми (IRM) – негизги каражат, анын жардамы менен бардык кызыкдар тараптар мүчө өлкөлөрдө ОГРны ишке ашыруунун жүрүшүн көзөмөлдөп турушат. IRM ар бир мүчө-өлкө боюнча аткарылган иштер жөнүндө көз карандысыз отчетторду даярдайт. Бул көз карандысыз отчеттор мүчө өлкөлөрдүн өкмөттөрүнүн ОГР боюнча улуттук иш-аракеттер пландарын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда прогресси, ошондой эле Ачык Өкмөттүн принциптерин колдоодогу прогресси жөнүндө баалоону камтыйт. Отчеттор ошондой эле мүчө өлкөлөрдө ачык өкмөттү куруу пландарын ишке ашырууну жакшыртуу боюнча техникалык сунуштамаларды камтыйт. Бул отчеттор мүчө өлкөлөрдүн өкмөттөрү менен алардын жарандарынын ортосунда диалогго дем берүүгө жана отчеттуулукту камсыз кылууга багытталган.

IRM ОГРнын Жетектөөчү комитетинин жетекчилиги астында өз ишин жүзөгө ашыруучу, бирок түздөн-түз ошол органга отчет бербеген көз карандысыз орган болуп саналат. IRM ишин Эл аралык эксперттик панель (ЭЭП) түздөн-түз көзөмөлдөйт. ЭЭП беш жетектөөчү мүчөдөн жана сапатты көзөмөлдөө боюнча беш кеңешчиден

турат. ЭЭПтин жетектөөчү мүчөлөрү ИРМнын концепциясын аныктоодо жана анын жыйынтыктарына жетүүдө маанилүү ролду ойношот. ЭЭПтин сапатын көзөмөлдөө боюнча консультанттар – ачыктык, отчеттуулук жана жарандык катышуу боюнча белгилүү эксперттер. Алар ИРМнын изилдөө ыкмасын иштеп чыгууга жана киргизүүгө жетекчиликте жана отчеттордун сапатын камсыз кылууда негизги ролду ойнойт.

Жарандык коомду тартуу боюнча көз карандысыз команда

Жарандык коомду тартуу боюнча көз карандысыз команда (Independent Civil Society Engagement Team - CSE) өзгөчө улуттук деңгээлде ОГРга катышуу үчүн ЖКУлардын күчтүү тармагын кеңейтүү, бекемдөө жана тартуу үчүн иштейт. CSE өздөрүнүн адвокациялык максаттарына жетүү үчүн ОГРнын иш-аракеттер пландарын иштеп чыгууну, ишке ашырууну жана мониторинг жүргүзүүнү кошо алганда ЖКУнун улуттук субъекттерине ОГР процессин жакшыраак пайдаланууга жардам берүү үчүн колдоо көрсөтүп келет.

Жергиликтүү программа

ОГРнын жергиликтүү программасы ЖӨБ органдары жана өнөктөш ЖКУлар көрсөткөн инновацияларды жана кызматташтыкты бүткүл дүйнөдө колдонууга багытталган. ОГР ЖӨБ органдарын ачык, инклюзивдүү жана ийкемдүү кылуу үчүн ЖӨБ органдарын жана ЖКУну бириктирүү үчүн аянтча болуп саналат.

§ 6. ОГРга кошулуу жана ОГРга мүчөлүктүн алкагында иш-чараларды жана милдеттенмелерди ишке ашыруу процесси

ОГРга кошулуу жана ОГРда мүчөлүктүн алкагында иш-чараларды жана милдеттенмелерди ишке ашыруу процесси төмөнкүчө уюштурулган:

- 1) ОГРга кошулуу үчүн өлкө ОГРнын критерийлерине шайкеш келиши керек жана ОГРга ниет катын тапшыруу менен Ачык Өкмөттүн Декларациясына кошулушу керек;
- 2) ОГРга мүчө өлкө кошулгандан кийин ЖКУлар менен кызматташтыкта ОГР боюнча эки жылдык УИПны иштеп чыгууга тийиш;
- 3) ОГРга мүчө-өлкө ОГР тарабынан УИПти ишке ашыруунун прогрессине көз карандысыз жана ачык баа берүүнү жүргүзүүгө көмөктөшүү боюнча өзүнө милдеттенме алып, бул милдеттенмени туруктуу негизде ак ниеттүүлүк менен аткарышы керек.

OGPга кошулуу

OGPга толук кандуу катышуунун биринчи кадамы – OGPга кирүү жөнүндө ниет катын тапшырган өлкөнүн негизги критерийлерге жооп берип, уюмдун баалуулуктарына берилгендигин текшерүүдөн ийгиликтүү өтүшү керек³⁷¹. OGP колдонгон негизги шайкештик критерийлери ар кандай булактардан, ар кандай уюмдардын маалымат базаларынан алынат жана жыл сайын биринчи жарым жылдыкта OGPнын Колдоо бөлүмү ошол учурга карата эң актуалдуу маалыматтарды колдонуу менен жаңыртып турат³⁷².

OGPга кирүү үчүн ар бир талапкер өлкө OGP үчүн маанилүү төрт багыт боюнча төмөнкү негизги критерийлерге шайкештиги боюнча баалоодон өтөт: (1) бюджеттик-салык чөйрөсүндөгү ачыктык, (2) маалыматка жеткиликтүүлүк, (3) активдерди ачуу жана (4) жарандардын башкарууга катышуусу. Өлкөлөр бул критерийлердин ар бири боюнча 1ден 4кө чейин упай ала алышат, демек, бардык упайларды кошкондо эң аз дегенде 4, эң көп дегенде 16 упай болушу мүмкүн. Кээ бир көрсөткүчтөр бардык өлкөлөрдү камтыбагандыктан, айрым бир өлкөлөр үч критерий боюнча гана бааланат жана 12 упайга чейин алышы ыктымал. OGPнын критерийлерине жооп берүү үчүн өлкөлөр ошол өлкөдө колдонулуучу критерийлер боюнча мүмкүн болгон упайлардын жалпы санынан кеминде 75% алышы керек (б.а., 16дан 12 упай же 12ден 9 упай).

Өлкөнүн OGPнын баалуулуктарын кармангандыгын текшерүү (баалуулуктарды текшерүү) OGPга кошулуп жаткан жаңы өлкөлөрдүн OGPнын Декларацияда баяндалган демократиялык башкаруунун ченемдерин жана баалуулуктарын карманышын камсыз кылуу максатында жүргүзүлөт. Баалуулуктарды текшерүү үчүн OGP “Демократиянын ар түрдүүлүгү” долбоорунун (V-Dem)³⁷³ демократия боюнча маалымат топтомунан эки көрсөткүчтү колдонот жана бул көрсөткүчтөрдүн ар бири үчүн иреттик упайды колдонот.

Өлкө OGPга кошулуу үчүн шайкештиктин “негизги критерийлери” боюнча өтүп, бирок V-Dem индикаторлоруна ылайык жетиштүү упай ала албаган өзгөчө учурларда Критерийлер жана стандарттар боюнча комитетче CIVICUS Monitor³⁷⁴ рейтингинин негизинде ошол өлкөнүн баалуулуктарына текшерүү жүргүзөт. “CIVICUS Monitor” алкагында талапкер өлкөнүн бийлиги адамдардын жамаат менен иш жүргүзүүсүнө жана өзгөрүүлөргө жетүүсүнө мүмкүндүк берген үч негизги жарандык эркиндиги (алар: биригүү эркиндиги, тынч чогулуу эркиндиги жана пикир билдирүү эркиндиги) канчалык жакшы сактагандыгына жараша ар кайсы өлкөлөрдөгү жарандык коомдун абалына баа берилет. CIVICUS рейтингин боюнча

³⁷¹ <https://www.opengovpartnership.org/process/joining-ogp/eligibility-criteria/>.

³⁷² https://docs.google.com/spreadsheets/d/1FFYzIU2H37_lp5WTKLBp8q2knAoRKsam2kNnrOPIdX8/edit#gid=1406221191.

³⁷³ <https://www.v-dem.net/en/>.

³⁷⁴ <https://monitor.civicus.org/>.

өлкөлөргө төмөнкүдөй баа берилет: “closed” – жабык, “repressed” – репрессивдүү, “obstructed” – ЖКУнун иштөөсү үчүн олуттуу тоскоолдуктар бар, “narrowed” – ЖКУ үчүн мейкиндик чектелүү, “open” – ачык өлкө. CIVICUS Monitor рейтингинин дайындар базасынын негизинде баалуулуктарды текшерүүдөн өтүү үчүн өлкө ОГРга кошулуу ниетин билдирген катты берген учурда бери дегенде “Narrowed” деген баага ээ болушу керек.

Ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды аныктоо

ОГРга кошулууну каалаган ар бир өлкө ОГРга мүчөлүктүн алкагында өлкөнүн процессин жана ишин координациялоо үчүн жоопкерчиликти өзүнө ала турган жана ошол өлкөнүн ОГР менен мамилелеринде расмий байланыш жак боло турган ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды аныкташы керек. Эң жакшысы – ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган бардык мамлекеттик органдардын ОГРнын алкагында иш-чараларды ишке ашыруусуна, анын ичинде өкмөттө мамлекеттик башкарууну талаптагыдай башкарууга жана реформалоого байланышкан маселелерге көзөмөлдү жүзөгө ашырышы керек, ошондой эле ОГР маселелери боюнча министрликтер менен ведомстволордун иш-аракеттерин координациялоого тийиш. Ошондой эле ОГРга мүчө өлкөнүн өкмөтү ОГРнын Колдоо бөлүмү менен болгон мамиледе ошол өлкөнүн атынан күнүмдүк байланышты кармап турган адамды дайындашы керек.

Ниет кат

Эгерде өлкө негизги критерийлерге жана баалуулуктарга жооп берсе жана өкмөт ыйгарым укуктуу мамлекеттик органды аныктаса, анда ал ОГРга мүчө болуу ниетин расмий түрдө ниет катты жөнөтүү менен билдирүүгө укуктуу, бул кат ошол өлкөнүн өкмөтүнүн ОГРга кошулуу ниетин билдирет. Ниет катта Өкмөттүн ОГРга кошулууну каалагандыгы, ОГР Декларациясын жактыргандыгы жөнүндө маалымат камтылышы керек. Ниет катта ошондой эле Ачык Өкмөткө тиешеси бар буга чейинки реформалар сүрөттөлүп, ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган жана ошол өлкөнүн өкмөтүндө ОГР маселелери боюнча жооптуу боло турган байланыш адамы жөнүндө маалымат камтылышы керек³⁷⁵. Бардык ниет каттар ОГРнын веб-сайтында жарыяланат.

Жетектөөчү комитет өлкөнү ОГРга кошуу жөнүндө чечим кабыл алгандан кийин, ОГРнын Колдоо бөлүмү бул жөнүндө өлкөгө кабар берет жана ОГРнын веб-сайтында мүчө өлкөлөрдүн тизмесине кошот.

³⁷⁵ <https://www.opengovpartnership.org/process/joining-ogp/>.

Жарандык коомду процесске тартуу

Өкмөттөрдөн айырмаланып, OGP модели ЖКУлардан процесске формалдуу кирүүнү талап кылбайт. Өкмөттөр ЖКУлардын OGP процесстерине өзүнүн диалог механизми аркылуу да, ЖКУ глобалдык коомчулугу аркылуу да жигердүү катышуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга тийиш. ЖКУлардын кызыкдар өкүлдөрү, OGPнын улуттук³⁷⁶ жана жергиликтүү форумдарынын мүчөсү болуу менен, Улуттук иш-аракеттер пландарын биргелешип даярдап, ишке ашырууга, ошондой эле алардын аткарылышын көзөмөлдөөгө жардам берүү менен, OGPнын процесстерине катышууга мүмкүнчүлүк алышы керек. ЖКУ өкүлдөрү ошондой эле OGPнын глобалдык саммиттерине, семинарларына, аймактык жолугушууларына жана башка иш-чараларына катыша алышат.

УИПти биргелешип даярдоо

OGPнын жол-жоболоруна ылайык, мамлекеттик органдар УИПти ЖКУлар менен биргеликте иштеп чыгышы керек. УИП өлкөнүн OGPга катышуусунун негизин түзөт жана өкмөт менен жарандык коомдун биргелешкен милдеттенмелерди иштеп чыгуу процессинин жыйынтыгы болуп саналат. OGP боюнча ийгиликтүү УИПтер: (1) Ачык Өкмөттүн алкагындагы маанилүү улуттук артыкчылыктарга жана дымактуу реформаларга негизделет; (2) ачык-айкындуулук, отчеттуулук жана коомчулуктун катышуу баалуулуктарына байланыштуу болот; жана (3) конкреттүү, убакыт жагынан чектелген жана өлчөнүүчү милдеттенмелерди камтыйт³⁷⁷.

OGPга катышкан өлкөлөр УИП боюнча эки жылдык календардык циклдердин чегинде, акыркы УИП аяктап, жаңысы башталгандын ортосунда аралык мөөнөтсүз иштешет. УИП OGPнын Колдоо бөлүмүнө өлкөнүн эне тилинде да, англис тилинде да берилет. OGP өлкөлөрү УИПти иштеп чыгууда, ишке ашырууда, мониторинг жүргүзүүдө жана отчет тапшырууда стандарттарда белгиленген негизги талаптарга жооп берүүгө тийиш³⁷⁸.

УИПти ишке ашыруу

УИПти ишке ашыруу аны OGPнын Колдоо бөлүмүнө тапшырган күндөн тарта башталат. Бул этапта окуялар бир нече вариантта өнүгүшү ыктымал:

- 1) *Биринчи вариант, типтүү кырдаал:* өкмөт ишке ашырат, ал эми ЖКУ пикирин айтып, сындайт.

³⁷⁶ <http://ogp.el.kg/ru/forum-otkrytogo-pravitelstva>.

³⁷⁷ <https://www.opengovpartnership.org/documents/ogp-process-step-2-develop-an-action-plan/>.

³⁷⁸ <https://www.opengovpartnership.org/ogp-participation-co-creation-standards/>.

- 2) *Экинчи вариант*: эки тарап тең өнөктөш мамилелерди түзүшөт жана УИПти биргелешип ишке ашырышат, чогуу иштешет, бири-биринин тажрыйбасына таянуу менен туруктуу координациялоо механизмдерин түзүшөт.
- 3) *Үчүнчү вариант*: гибрид, мында айрым ЖКУлар мамлекеттик органдар менен бирдикте ОГР боюнча УИПти ишке ашырат, ал эми башка ЖКУлар ОГРнын ишке ашырылышына мониторинг жүргүзөт.

Кыргызстандын УИПинин ишке ашырылышын атайын сайттан төмөнкү шилтеме аркылуу байкап турса болот: <http://ogp.el.kg/ru/commitments>.

Отчеттуулук

ОГРнын баалуулуктарына жана принциптерине шайкеш келип, жигердүү статусун сактоо үчүн, ОГРга мүчө өлкөлөр мезгил-мезгили менен өзүн-өзү баалаган отчетторду беришет жана аларды ОГР уюму IRM менен баалайт. IRM УИПти ишке ашыруунун ар бир циклинин алкагында ар бир мүчө өлкө боюнча өз баасын жарыялап турат³⁷⁹.

Мүчө өлкөнүн өзүн-өзү баалоосу. УИПти ишке ашыруунун эки жылдык циклинин ичинде өкмөттөр ЖКУ менен консультацияларды өткөрүп, өзүн-өзү баалоо жөнүндө жылдык отчетторду даярдашы керек. Өзүн-өзү баалоо отчеттору IRMнын, отчеттуулуктун негизги элементтери болуп, ОГРга мүчө өлкөлөрдөгү прогресске көз салып туруунун негизги каражаты болуп саналат. IRMнын изилдөөчүлөрү өзүн-өзү баалоо боюнча өкмөттүк отчетторду кабинеттик изилдөөнүн негизги бөлүгү катары колдонушат. Башка кызыкдар тараптар өзүн-өзү баалоо отчетторун ОГР процессине өкмөттүн көз карашын жана жыл ичинде жетишилген жыйынтыктарды түшүнүү үчүн колдонушат. Кыргызстандын өзүн-өзү баалоосу боюнча отчеттун ОГРнын веб-сайтынан жана төмөнкү шилтемеден табууга болот: <http://ogp.el.kg/ru/commitments>.

IRM (ОГР тарабынан баалоо). IRM боюнча концептуалдык катта ОГРга мүчө өлкөнүн УИПти аткарышына көз карандысыз баа берилет. Кыргызстан боюнча IRM отчетторун төмөнкү шилтемеден табууга болот: <http://ogp.el.kg/ru/nezavisimyy-mehanizm-otchetnosti-irm>.

---

³⁷⁹ <https://www.opengovpartnership.org/process/accountability/>.

Механизмге кыскача сереп

Кошулуу

Критерийлерге жооп берген өлкө OGPнын тең төрагаларына Министр кол койгон катты жөнөтүп, өнөктөштүккө кошула алайт

Биргелешип иштеп чыгуу

Өкмөт жана жарандык коом улуттук иш-аракеттер планын чогуу даярдашат

Аткаруу

Өкмөт милдеттенмелердин аткарылышын жетектейт

Баалоо

Өзүн-өзү баалонун жыйынтыктарын жарыялап, көп карандысыз отчеттуулук механизминин ишине катышуу

Сабак алуу

Тажрыйба алмашууга катышуу

Булак: <http://2007-2017-blogs.state.gov/stories/2011/09/20/open-government-partnership-making-government-more-open-effective-and-accountable.html>.

§ 7. OGP жана жарандык мейкиндик

OGP процесси жарандык мейкиндиктин кеңейишине дүйнө жүзү боюнча оң таасирин тийгизет, себеби OGPга мүчө мамлекеттер мамлекеттик органдардын ачык-айкындуулугун жана отчеттуулугун камсыз кылуу, ошондой эле өз өлкөлөрүндөгү мамлекеттик органдардын чечим кабыл алуу процесстерине жарандарды жана ЖКУну тартуу боюнча милдеттенмелерди алышат.

Кыргызстан ошондой эле Ачык Өкмөттүн Декларациясына кошулуп, OGPга киргенден кийин да төмөнкүлөр боюнча өзүнө милдеттенмелерди алган:

- 1) жарандык коомго мамлекеттик органдардын иши жөнүндө маалыматтын жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу боюнча;
- 2) мамлекеттик органдардын чечимдерди кабыл алуусуна жарандардын катышуусуна колдоо көрсөтүү боюнча;
- 3) мамлекеттик бийликтин бардык деңгээлдеринде кесипкөй чынчылдыктын жана ак ниеттүүлүктүн эң жогорку стандарттарын киргизүү боюнча;
- 4) бийликтин жарандык коомго ачык-айкындуулугун жана отчеттуулугун камсыз кылуу үчүн жаңы технологияларга жеткиликтүүлүктү кеңейтүү боюнча.

Бул милдеттенмелер Форумду түзүү аркылуу ОГРнын алкагында иш-чараларды жүзөгө ашыруунун туруктуу иштеген диалогдук механизмдин түзүү үчүн өбөлгө болуп калды³⁸⁰. Форум өз ишинде мамлекеттик органдардын, ЖӨБ органдарынын жана жарандык коомдун күч-аракеттерин бириктирип, алардын ортосунда диалогду камсыз кылуу жолу менен Кыргызстанда мамлекеттик жана муниципалдык башкаруунун ачык, айкын жана отчеттуу системасын калыптандырууга көмөктөшөт. Мында Форум өз ишинде УИП маселелери менен гана чектелип калбайт. Ал ошондой эле аткаруу, мыйзам чыгаруу жана сот бутакаларынын ишинде ачык-айкындуулукту жана отчеттуулукту жогорулатуу боюнча сунуштарды жана сунуштамаларды кароого киргизе алат. Форум УИПти аткаруу боюнча ЖКУнун альтернативалык отчетторун карап чыгып, УИПти даярдоого жана ишке ашырууга башка кызыкдар тараптарды тартуу үчүн ачык болушу керек. Бул механизм чечимдерди кабыл алуу процесстерине жарандык катышууну андан ары кеңейтүү үчүн негиз салды жана мамлекеттик органдарда ар кандай сектордук же тематикалык диалогдук жумушчу топторду түзүү аркылуу кеңейе баштады, бул УИПти ишке ашырууга тартылган мамлекеттик органдардын ведомстволук иш-аракеттер планына киргизилген иш-чараларда чагылдырылган.

Өлкөнүн ОГРга катышуусу ЖКУларга башка мүчө мамлекеттерден квалификациялуу эл аралык экспертизаны тартууга, ошондой эле тажрыйба жана билим алмашууга жардам берет. Ошондой эле өлкөнүн ОГРга мүчөлүгү мамлекеттердин ачыктыгы жана отчеттуулугу чөйрөсүндө иш алып барган эл аралык уюмдардын да көңүлүн бурат. Мисалы, Ачык келишимдик өнөктөштүк (Open Contracting Partnership)³⁸¹, Инфраструктуранын ачык-айкындуулугу демилгеси (the Infrastructure Transparency Initiative)³⁸², өңдүү уюмдар ЖКУ жана мамлекеттик органдар менен долбоордук колдоо аркылуу кызматташа башташат.

2019-жылдан тарта ОГРга мүчө өлкөлөрдүн ЖКУлары кошумча каржылоо булагына мүмкүнчүлүк алышты, себеби ОГР өнөктөштөрдүн жардамы менен УИПке киргизилген реформаларды каржылоо үчүн максаттуу фонд түзгөн³⁸³. Бул булактан тышкары, эгерде мүчө өлкөдөн суроо-талап түшсө, ОГР мүчө өлкөлөргө өнүктүрүү боюнча башка өнөктөштөрүнөн ресурстарды тартуу боюнча колдоо көрсөтүлөт, ошондой эле колдоонун башка түрлөрү да берилет.

Сөз соңунда ОГР процесси жалпысынан мамлекеттик башкаруунун маданиятын ЖКУ менен кызматташуу жагына өзгөртүүгө, жарандардын жашоосун жакшыртуу үчүн дымактуу реформаларды биргелешип даярдап, ишке ашырууга алып келерин белгилей кетүү керек³⁸⁴.

³⁸⁰ <http://ogp.el.kg/ru/forum-otkrytogo-pravitelstva>.

³⁸¹ <https://www.open-contracting.org/about/>.

³⁸² <http://infrastructuretransparency.org/about-us/>.

³⁸³ <https://www.opengovpartnership.org/ogp-multi-donor-trust-fund/>.

³⁸⁴ https://www.youtube.com/watch?v=XVByM_y8nh0.

Сунушталган булактар

I. Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары

1. 2021-жылдын 11-апрелинде кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы.
2. 2011-жылдын 2-июлунда кабыл алынган №68 “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы.
3. 2021-жылдын 11-октябрында кабыл алынган №122 “Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө” Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы.
4. 1998-жылдын 24-октябрында кабыл алынган №135 “Өзгөчө абал жөнүндө” Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы.
5. 2021-жылдын 15-ноябрында кабыл алынган №138 “Кыргыз Республикасынын судьяларынын статусу жөнүндө” Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы.
6. 1996-жылдын 8-майында кабыл алынган №15 Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси (I бөлүгү).
7. 2022-жылдын 18-январында кабыл алынган №3 Кыргыз Республикасынын Салык кодекси.
8. 2004-жылдын 4-августунда кабыл алынган №106 Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси.
9. 2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №117 Кыргыз Республикасынын Турак жай кодекси.
10. 2005-жылдын 12-январында кабыл алынган №8 Кыргыз Республикасынын Суу кодекси.
11. 2017-жылдын 25-январында кабыл алынган №14 Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси.
12. 2017-жылдын 25-январында кабыл алынган №13 Кыргыз Республикасынын Административдик-процесстик кодекси.
13. 2021-жылдын 28-октябрында кабыл алынган №128 Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодекси.
14. 2021-жылдын 28-октябрында кабыл алынган №127 Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси.
15. 2021-жылдын 28-октябрында кабыл алынган №127 Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодекси.
16. 1999-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №111 “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
17. 1999-жылдын 6-ноябрында кабыл алынган №119 “Меценаттык жана кайрымдуулук иши жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
18. 2008-жылдын 31-декабрында кабыл алынган №282 “Кыргыз Республикасында дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.

19. 1998-жылдын 16-октябрында кабыл алынган №130 “Кесиптик бирликтер жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
20. 1999-жылдын 12-июнунда кабыл алынган №50 “Саясий партиялар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
21. 2013-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №122 “Көп батирлүү үйлөрдүн турак жана турак эмес жайларынын менчик ээлеринин шериктиктери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
22. 2002-жылдын 15-мартында кабыл алынган №38 “Суу пайдалануучулардын бирикмелери (ассоциациялары) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
23. 2004-жылдын 11-июнунда кабыл алынган №70 “Кооперативдер жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
24. 2004-жылдын 22-майында кабыл алынган №66 “Жумуш берүүчүлөрдүн бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
25. 2005-жылдын 21-февралында кабыл алынган №36 “Жамааттар жана алардын бирикмелери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
26. 2014-жылдын 24-майында кабыл алынган №74 “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
27. 2017-жылдын 28-апрелинде кабыл алынган №70 “Мамлекеттик социалдык заказ жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
28. 2007-жылдын 4-майында кабыл алынган №67 “Жарандардын кайрылууларын кароо тартиби жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
29. 2012-жылдын 23-майында кабыл алынган №64 “Тынч чогулуштар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
30. 2014-жылдын 24-апрелинде кабыл алынган №64 “Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
31. 2009-жылдын 20-июлунда кабыл алынган №241 “Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
32. 2009-жылдын 24-июлунда кабыл алынган №248 “Коомдук саламаттык сактоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
33. 2021-жылдын 15-ноябрында кабыл алынган №134 “Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жергиликтүү соттор жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
34. 2021-жылдын 20-октябрында кабыл алынган №123 “Жергиликтүү мамлекеттик администрация жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
35. 1992-жылдын 2-июлунда кабыл алынган №938-XII “Жалпыга малымдоо каражаттары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
36. 1994-жылдын 11-январында кабыл алынган №1360-XII “Кыргыз Республикасынын Ички иштер органдары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.

37. 2022-жылдын 5-июлунда кабыл алынган №57 “Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук органдары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
38. 2011-жылдын 14-июлунда кабыл алынган №98 “Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоо жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы
39. 1997-жылдын 5-декабрында кабыл алынган №89 “Маалыматка жетүүнүн кепилдиктери жана эркиндиги жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
40. 2006-жылдын 28-декабрында кабыл алынган №213 “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагында турган маалыматтарга жетүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
41. 2018-жылдын 6-августунда кабыл алынган №87 “Террордук ишти каржылоого жана кылмыштуу кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) каршы аракеттенүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
42. 1997-жылдын 15-октябрында кабыл алынган №74 “Банкроттук (кудуретсиздик) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
43. 2013-жылдын 11-декабрында кабыл алынган №216 “Кыргыз Республикасында топтолмо пенсиялык фонддор жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
44. 1998-жылдын 30-мартында кабыл алынган №27 “Коммерциялык сыр жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
45. 2003-жылдын 11-августунда кабыл алынган №179 “Билим берүү жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
46. 1994-жылдын 13-апрелинде кабыл алынган №1460-XII “Кыргыз Республикасынын Соода-өнөр жай палатасы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
47. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 3-июнунда кабыл алынган №358 “Суу пайдалануучулардын бирикмелери (ассоциациялары) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу боюнча чаралар тууралуу” токтому.
48. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 25-августунда кабыл алынган №482 “Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештери жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамын ишке ашыруу боюнча чаралар тууралуу” токтому.
49. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2011-жылдын 15-февралында кабыл алынган №50 “Көп батирлүү турак үйгө караштуу жер участогунун чек араларын аныктоо жана тариздөө тартиби жөнүндө Убактылуу жобону бекитүү тууралуу” токтому.
50. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2010-жылдын 5-августунда кабыл алынган №149 “Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Бизнеси өнүктүрүү жана инвестициялар боюнча кеңеш жөнүндө” токтому.

51. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2012-жылдын 4-июнунда кабыл алынган №115 “Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу коомдук эксперттик кеңештерди түзүү жөнүндө” Жарлыгы.
52. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасынын 2019-жылдын 16-январында кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Төрагасына караштуу Бизнеси жана ишкердикти өнүктүрүү боюнча кеңеш жөнүндө” тескемеси.
53. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылдын 10-октябрында кабыл алынган №625 Токтому менен бекитилген Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө жобо.
54. Ачык Өкмөттүн Улуттук форумунун чечими менен бекитилген Ачык Өкмөттүн Улуттук Форуму жөнүндө жобо, 2018-жылдын 30-июнунда кабыл алынган №1 Протоколу.
55. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын коомдук кеңештеринин Координациялык кеңеши жөнүндө жобо, 2018-жылдын 22-октябрында Мамлекеттик органдардын коомдук кеңештеринин конференциясынын чечими менен бекитилген.
56. Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 16-майында кабыл алынган №253 “Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Инвестициялык кеңеш жөнүндө” Токтому.
57. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2023-жылдын 31-мартында кабыл алынган №178 “Юридикалык жактарды, филиалдарды (өкүлчүлүктөрдү) мамлекеттик каттоо тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу” Токтому.

II. Эл аралык документтер

1. 1948-жылдын 10-декабрында кабыл алынган Адам укуктарынын жалпы декларациясы.
2. 1966-жылдын 16-декабрында кабыл алынган Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт.
3. 1966-жылдын 16-декабрында кабыл алынган Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пакт.
4. 1966-жылдын 16-декабрында кабыл алынган Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пактыга Факультативдик протокол.
5. 1950-жылдын 4-ноябрында кабыл алынган Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Конвенция.
6. 1989-жылдын 20-ноябрында кабыл алынган Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция.
7. 1948-жылдын 9-июлунда кабыл алынган №87 Эл аралык эмгек уюмунун “Ассоциациялардын эркиндиги жана уюмга укукту коргоо жөнүндө” конвенция.

8. 1949-жылы кабыл алынган №98 “Жамааттык сүйлөшүүлөрдү уюштурууга жана жүргүзүүгө укук принциптерин колдонуу жөнүндө” конвенция.
9. 1971-жылы кабыл алынган №135 “Ишканада кызматкерлердин өкүлдөрүнүн укуктарын коргоо жана аларга берилген мүмкүнчүлүктөр жөнүндө” конвенция.
10. 1975-жылы кабыл алынган №141 “Элет кызматкерлеринин уюмдары жөнүндө” конвенция.
11. 1978-жылы кабыл алынган №151 “Мамлекеттик кызматтагы эмгек мамилелери жөнүндө” конвенция.
12. 1981-жылы кабыл алынган №154 “Жамааттык сүйлөшүүлөргө көмөктөшүү жөнүндө” конвенция.
13. 1995-жылдын 26-майында кабыл алынган Көз карандысыз мамлекеттер шериктештигинин адам укуктары жана негизги эркиндиктери жөнүндө конвенция.
14. 1969-жылдын 23-майында кабыл алынган Эл аралык келишимдердин укугу жөнүндө Вена конвенциясы.
15. 1965-жылдын 21-декабрында кабыл алынган Расалык дискриминациянын бардык формаларын жок кылуу жөнүндө эл аралык конвенция.
16. ЖСУЭПтин жоболорунун Чектөөлөрүн жана Четтөөлөрүн Чечмелөөнүн Сиракуз принциптери. БУУнун E/CN.4/1985/4 документи, Тиркеме (1985)
17. Эл аралык эмгек уюмунун 1998-жылы кабыл алынган Эмгек чөйрөсүндө негизги принциптер жана укуктар жөнүндө декларациясы.
18. Эл аралык кооперативдик альянстын 1995-жылы өткөн XXXI Конгрессинде жана Башкы Ассамблеяда кабыл алынган Кооперативдик иденттүүлүк жөнүндө декларациясы <https://base.garant.ru/2565272/53f89421bbdaf741eb2d1ecc4ddb4c33/>
19. Башкы Ассамблеянын 2012-жылдын 24-сентябрындагы Улуттук жана эл аралык деңгээлдерде укуктун үстөмдүгү жөнүндө маселе боюнча жогорку деңгээлдеги кеңешмесинин декларациясы.
20. 1998-жылдын 9-декабрында кабыл алынган Жеке адамдардын, топтордун жана коомдун органдарынын жалпы тарабынан таанылган адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин колдоосу жана коргоосу боюнча укуктары жана милдеттери жөнүндө декларация.
21. Порту-Алегри шаарынын 2001-2002-жылдарга бюджетин биргелешип иштеп чыгуу боюнча органдын ички уставы, ал 2001-жылдын 16-январында Жарандык бюджеттик кеңештин отурумунда кабыл алынган
22. ЕККУнун Адам өлчөмү боюнча конференциясынын Копенгаген кеңешмесинин документи.
23. Сан-Франциско шаарынын Административдик кодексинин 67-бабы: Муниципалдык органдардын ишинин ачыктыгы жөнүндө Токтом (TheSanFranciscoSunshineOrdinance of 1999).
24. Чех Республикасынын №273/2001 Улуттук азчылыктардын укуктары жөнүндө Мыйзамы.

25. №25 Жалпы түшүндүрмөлөрү. БУУнун Адам укуктары боюнча комитети. (UNHRC/GC34, 2011).
26. БУУнун Адам укуктары боюнча комитетинин ЖСУЭПтин 21-беренесине 2020-жылдын 23-июлунда кабыл алынган №37 Жалпы түшүндүрмөлөрү
27. Укук аркылуу демократия үчүн Европа Комиссиясынын (Венеция комиссиясынын) 2010-жылдын 8-июнундагы № 582 / 2010 CDL-AD(2010)015 КР Конституциясынын долбоору боюнча корутундусу (2010-жылдын 21-майында жарыяланган редакциясы) – шилтемеси: <http://www.venice.coe.int>
28. Сот органдарынын көз карандысыздыгынын негизги принциптери (БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1985-жылдын 29-ноябрында кабыл алынган 40/32 резолюциясы менен жактырылган).
29. Чех Республикасынын Өкмөтүнүн 1994-жылдын 11-майында кабыл алынган №259 “Чех Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Улуттук азчылыктардын кеңеши жөнүндө” Токтому.
30. Германия Өкмөтүнүн 2000-жылдын 25-октябрында кабыл алынган “Айлана-чөйрөдөгү глобалдык өзгөрүүлөр боюнча илимий консультативдик кеңеш жөнүндө” Токтому.
31. Канаданын Жашыруун кеңешинин 1980-жылдын 1-майында кабыл алынган 1980-1195 Буйругу.
32. Канаданын Жашыруун кеңешинин 1999-жылдын 4-февралында кабыл алынган 1999-164 Буйругу.
33. 2012-жылдын 20-декабрында кабыл алынган Жазык сот адилеттиги системаларында юридикалык жардамга жетүүгө тиешелүү БУУнун принциптери жана жетектөөчү жоболору.
34. Эл аралык эмгек уюмунун 1981-жылы кабыл алынган №163 “Жамааттык сүйлөшүүлөргө көмөктөшүү жөнүндө” сунуштамасы.
35. Эл аралык эмгек уюмунун 1951-жылы кабыл алынган №91 “Жамааттык сүйлөшүүлөр жөнүндө” сунуштамасы.
36. Эл аралык эмгек уюмунун 1951-жылы кабыл алынган №92 “Ыктыярдуу жарашуу жана арбитраж жөнүндө” сунуштамасы.
37. Эл аралык эмгек уюмунун 1960-жылы кабыл алынган №113 “Мамлекеттик бийлик органдары менен ишкерлер уюмдарынын жана тармактык жана улуттук масштабдагы эмгекчилердин ортосундагы консультациялар жана кызматташтык жөнүндө” сунуштамасы.
38. БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1989-жылдын 8-декабрында кабыл алынган 44/58 “Кооперативдик кыймылга көмөк көрсөтүү жаатындагы улуттук тажрыйба” резолюциясы <https://www.un.org/ru/ga/44/docs/44res.shtml>
39. Мамлекеттик иштерге катышуу укугун натыйжалуу ишке ашыруу боюнча мамлекеттер үчүн жетектөөчү принциптер. Адам укуктары боюнча БУУнун Жогорку комиссарынын башкармалыгы, 2018.
40. Биригүү эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптер. ЕККУнун Демократиялык институттар жана адам укуктары боюнча бюросу (ЕККУ ДИАУБ) жана Европа кеңешинин Укук аркылуу демократия үчүн комиссиясы (Венеция комиссиясы).

41. Саясий партиялардын ишин укуктук жөнгө салуунун жетектөөчү принциптери. ЕККУнун Демократиялык институттар жана адам укуктары боюнча бюросу (ЕККУ ДИАУБ) жана Европа кеңешинин Укук аркылуу демократия үчүн комиссиясы (Венеция комиссиясы).
42. БУУнун Башкы Ассамблеясынын 1989-жылдын 8-декабрында кабыл алынган 44/58 “Кооперативдик кыймылга көмөк көрсөтүү жаатындагы улуттук тажрыйба” аттуу резолюциясы <https://www.un.org/ru/ga/44/docs/44res.shtml>
43. Эл аралык эмгек уюмунун (ЭЭУ) 1919-жылы кабыл алынган Уставы.
44. ЭЭУнун 1944-жылы кабыл алган Филадельфия декларациясы.

III. Атайын адабият

1. Автономов А.С. Орусия Федерациясында жергиликтүү өз алдынча башкаруунун укуктук жана финансылык негиздери: Окуу китеби. М.: ПРЕСС, 2002.
2. Абрамов Ю.К., Гловина Т.Ю. Орусиянын саясий партиялары жана кыймылдары. - Липецк, 1996.
3. Алиев А.А. Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери системасында биригүүгө конституциялык укук. М., 2000.
4. А.В. Чичулин. Кооперацияны мамлекеттештирүү жолунда советтик кооперативдик мыйзамдар (1917-1931-жж.). Томск мамлекеттик педагогикалык университетинин жарчысы. Сериялар: гуманитардык илимдер (тарых, археология, этнология). 2007. 3-чыгарылыш (66).
5. Тынч чогулуштарга эркиндик укугун камсыз кылуу чөйрөсүндө Кыргыз Республикасындагы эл аралык стандарттарга, улуттук мыйзамдарга жана укук колдонуу практикасына талдоо. И.Б. Какеев. – Бишкек, 2018-жыл. Шилтемеси: <http://adilet.kg/ru/library/full/95>
6. Бабун Р.В. Жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруу: Окуу китеби. СПб.: Питер, 2005.: ил. - (“Окуу китептери” сериясы).
7. Базарбаев К., Жумагулов Б. Кыргызстандын саясий партиялары: теория жана практика. Б.: 2012. 4-бет.
8. Братановский С.Н., Кочерга С.А., Братановская М.С. Административдик укуктун субъектилери: окуу китеби. - Москва. – Берлин: Директ Медиа, 2014.
9. Бублик Н.Д., Лукина И.И., Фазлутдинов Р.А., Чувиллин Д.В. Жергиликтүү жамааттардын балансталган демилгелеринин концепциясынын негиз салуучу элементи катары партисипатордук бюджеттөөнүн жол-жоболору // “Илим таануу” Интернет журналы, 8-том, №4 (2016).
10. Чоң юридикалык энциклопедия. - Москва, 2007-жыл.
11. Социалдык жана эмгек маалыматтык бюллетени, МБТ. Женева. 1990. № 1.
12. Валявина Е.Ю. Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө мыйзамдарды өнүктүрүү/ Орусиялык укук журналы, 2009. №1, 7-19-беттер.

13. Валиев Ш.З., Гавриленко И.Г. Турак жай ээлеринин шериктештиги: көйгөйлөр жана өнүгүүнүн келечеги // Томск мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2011. - №350 чыгарылыш. - 146-152-беттер.
14. Валиев Ш.З., Гавриленко И.Г., Суренян М.А. ТЭШТИ өнүктүрүү көйгөйлөрүнө талдоо жана аларды түзүүгө дем берүү // УММТУ Жарчысы. Илим, билим берүү, экономика. Сериясы: Экономика. – 2014. – № 1. - 84-89-беттер.
15. Выдрин И.В., Кокотов А.Н. Орусиянын муниципалдык укугу: ЖОЖдор үчүн окуу китеби. М.: НОРМА, 2003.
16. Гаджиев К.С. Саясат таануу. М., 2001.
17. Гензехадзе Е.Н. Шаардагы жана айылдагы турак жай-курулуш кооперативдери. М.: Москва университетинин басмаканасы, 1976-жыл.
18. Кыргызстандын жарандык коому жана ӨЭУ: ичтен жасалган байкоо. Макалалар жыйнагы. Б.: “Интербилим” Эл аралык борбору, 2005.
19. Жарандык укук. I том. (Юридика илимдеринин доктору, профессор Е. А. Сухановдун ред. алдында) - М.: Волтерс Клувер, 2004.
20. Жарандык укук: I том: Окуу китеби/жооп. ред. проф. Е.А. Суханов. – кайра иштелип чыккан жана толукталган 2-басылышы. – М.: БЕК басмаканасы, 2002.
21. Жарандык укук: Окуу китеби: I том - кайра иштелип чыккан жана толукталган 6-басылышы. А.П. Сергеевдин, Ю.К. Толстойдун ред. алдында - М.: “Перспект” басмаканасы, 2003).
22. Төрт томдук Жарандык укук. II тому. Жалпы бөлүк. 2 китепте чыккан. 1-китеп. Адамдар, байгерлик: академиялык бакалавриат жана магистратура үчүн окуу китеби / В.А. Белов. – кайра иштелип чыккан жана толукталган 2-басылышы. – М.: “Юрайт” басмаканасы, 2017.
23. Орусиянын жарандык укугу. Жалпы бөлүгү: Лекциялардын курсу (Жооптуу редактору – О.Н. Садилов). Б.: Юристь, 2001.
24. Грищенко Ю.И. Орусияда коммерциялык эмес уюмдардын калыптануу этаптары. – Орусиядагы коммерциялык эмес уюмдар, №5, 2012.
25. Данилов Е.Н. Шериктештик//Советтик чарбалык укук. М.: Госиздат, 1926.
26. Даниленко В. Н. Саясий партиялар жана буржуазиялык мамлекет. М.: Юридикалык адабият, 1984.
27. Колдонуудагы эл аралык укук. 3 томдук. (Түзүүчүлөрү: проф. Ю. М. Колосов жана проф. Э.С. Кривчикова). М., 1996.
28. “Постсоветтик мейкиндикте 2012-2014-жылдардагы тынч чогулуштардын эркиндиги: мыйзамдарды талдоо” баяндамасы. Европа Биримдигинин колдоосу менен Жарандык эркиндиктер борбору даярдаган. - Киев, 2014-жыл. – Шилтемеси: <http://www.ihahr-nis.org/sites/default/files/files/sv-sobraniy-postsov-pr.pdf>
29. Джанда К. Саясий партияларды салыштыруу: изилдөөлөр жана теория// Заманбап салыштырма саясат таануу: Хрестоматия. М.: Москва коомдук илимий фонду, 1997.

30. Коммерциялык эмес фонддор кандай максатта түзүлөт/ Н.И. Тромбицкий-дин ред. алдында. К., 2003.
31. Дрискол Д. жана башкалар. Коммерциялык эмес уюмдарды мамлекеттик каржылоонун юридикалык механизмдери: Материалдардын жыйнагы. - К.: “МП Леся”, 2001.
32. Егоров А.В. Орусиянын жарандык укугу боюнча коммерциялык эмес юридикалык жак катары мекемелер: Юридика илимдеринин кандидатынын диссертациясы. – Волгоград, 2006-жыл.
33. Егоров А.В. Орусиянын жарандык укугу боюнча коммерциялык эмес юридикалык жак катары мекемелер: юридикалык илимдердин кандидатынын диссертациясынын авторефераты. – Волгоград, 2006-жыл.
34. Евдокимов В.Б., Старцев Я.Ю. Чет өлкөлөрдүн жергиликтүү бийлик органдары: укуктук өңүттөрү. М.: Спарк, 2001.
35. Европалык саясат жана мамлекет менен ӨЭУнун ортосунда кызматташтык жаатындагы практика/ Н. Боржеллинин ред. алдында. - Алматы: ЭКЭУБ, 2005.
36. Емельянов Н.А. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу. Эл аралык тажрыйба. Тула: ГМРИП “Левша”, 1997.
37. Ершова И.Б. Чыгыш Европа өлкөлөрүндө өткөөл мезгилдеги эмгек мамилелерин түптөөдө кесиптик бирликтердин ролу // Чет өлкөлөрдөгү эмгек. 1995. № 2.
38. 1998-1999-жылдары дүйнөдө жумуштуулуктун көрсөткүчү (Эл аралык эмгек бюросунун баяндамасы)// Эмгек дүйнөсү. 1998, №5.
39. Зверев Л.Ф. Ишкердиктеги социалдык өнөктөштүк. М., 2001.
40. Зейналов М.М. Коммерциялык эмес уюмдардын укуктук статусу: Окуу китеби (лекциялар курсу). - Махачкала: ДГИНХ, 2011.
41. Зотов В.Б., Макашева З.М. Муниципалдык башкаруу: ЖОЖдор үчүн окуу китеби, - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
42. Зотова З. М. Орусиядагы көп партиялуулукка 100 жыл. М.: РЦИОИТ, 2006.
43. Ибраимов Т.Р. Саясий партиялардын түшүнүгү жана аныктамасы // Укуктун айрым маселелери. Илимий макалалар жыйнагы. - Б., 2000.
44. Идрисов Н. Кыргыз Республикасында коммерциялык эмес уюмдарды түзүү. Б., ЭКЭУБ, 2005.
45. Игнасио Сурдо жана башкалар. Коммерциялык эмес уюмдарга салык салуу: Материалдардын жыйнагы. - К.: “МП Леся”, 2001.
46. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы/ Жооптуу ред. Т.К. Койчубев, - Бишкек, 1998.
47. Каролина Ньюман. Дүйнө мамлекеттеринин Жарандык кодекстеринде коммерциялык эмес уюмдардын укуктук статусун жөнгө салуу / Материалдардын жыйнагы. Кайра иштелип чыгып, толукталган экинчи чыгарылышы. - Алматы, LEM басмаканасы, 2003.
48. Каролина Ньюман. Социалдык өнөктөштүк маселелери боюнча салыштырмалуу изилдөөлөр жана мыйзамдар. - Алматы: ЭКЭУБ, 2001.

49. Киселев И.Я. Салыштырмалуу эмгек укугу. М., 2005.
50. Коженко Я.В., Катаев А.В., Катаева Т.М., Лихолетова Н.В., Макарова Е.Л., Шаронина Л.В., Экономиканы инновациялык өнүктүрүүнүн заманбап тренддери: Жамааттык монография, 2016.
51. Орусия Федерациясынын Жарандык кодексине, биринчи бөлүгүнө сереп (Т.Е. Абованын жана А.Ю. Кабалкиндин ред. алдында) - М.: Юрайт-Издат, 2004.
52. Орусия Федерациясынын Жарандык кодексине, биринчи бөлүгүнө сереп (беренелер боюнча). (О.Н. Садикованын ред. алдында) - М.: КОНТРАКТ, ИНФРА, 2005.
53. “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” Федералдык мыйзамына сереп, Залесский В.В., Каллистратова Р.Ф., М.: Юрайт - М, 2001.
54. Европа мамлекеттеринин конституциялык укугу: Юридикалык ЖОЖдордун жана факультеттердин студенттери үчүн окуу китеби. (Жооп. ред. Д.А. Ковачев). - М.: ВолтерсКлувер, 2005.
55. Чет өлкөлөрдүн конституциялык (мамлекеттик) укугу. Жалпы бөлүк: Окуу китеби. Жооп. ред. проф. Б.А. Страшун. 3-басылышы. М.: БЕК басмаканасы, 2000.
56. Козырев Г. И. Социология жана саясат таануунун негиздери. Кайра иштелип чыгып, толукталган 2-чыгарылышы. - М. 2014.
57. Коргунюк Ю. Г., Заславский С. Е. Орусиядагы көп партиялуулугу: калыптануусу, иштеши, өнүгүүсү. М. 1996.
58. Курманов З.К. Шайлоого катышуунун жана партиялык курулуштун укуктук негиздери боюнча саясий партиялар үчүн окуу китеби – Б. 2014.
59. Леон И. Айриш. Коммерциялык эмес сектордун ролу жана максаты. “Жаңы демократиялардагы коммерциялык эмес уюмдардын ишинин ченемдик негиздери” жумушчу конференциясындагы баяндама, 1995-жыл.
60. Лескова Ю.Г. Орусиялык мыйзамдар боюнча мекемелердин укуктук абалы: юридикалык илимдердин кандидатынын диссертациясынын авторефераты. – Белгород, 2004.
61. Лосев А.Ф. Мифтин диалектикасы / Лосев А.Ф. Миф, сан, маңызы. М.: Мысль, 1994.
62. Макальская М.Л., Константинова С.Б. Коомдук бирикмелер. Бухгалтердик эсеп, салык салуу жана аудит. М.: “Иш жана сервис” басмаканасы, 2002.
63. Макальская М.Л., Пирожкова Н.А. Орусиядагы коммерциялык эмес уюмдар: түзүлүшү, укуктар, салыктар, эсеп, отчеттуулук. – Кайра иштелип чыгып, толукталган 5-чыгарылышы. М.: “Иш жана сервис” басмаканасы, 2001.
64. Малов Ю.К. Саясий партиялардын теориясына киришүү (идеяларга жана концепцияларга сереп). М. 2005.
65. Адам укуктары боюнча эл аралык келишимдер. I том. Адам укуктары боюнча келишимдик органдар кабыл алган жалпы тартиптеги пикирлердин жана жалпы сунуштамалардын тандалмасы. Бириккен Улуттар Уюму, HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol.I) 2008-жылдын 27-майы.

66. БУУ системасынын эл аралык уюмдары. Маалымдама. М., 1990.
67. ЮНЕСКОнун эл аралык ченемдик актылары. М., 1993.
68. Германиядагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу (“Баден - Вюртенберг жерлерин байырлаган жамааттар жөнүндө” жобонун мисалында). М.: “Де-юре”, 1996.
69. Башкаруунун мифодизайны // <http://www.odn.ru/MD/>
70. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин айрым беренелерине илимий-практикалык сереп. Б., Graffa, 2015.
71. Кыргызстандын коммерциялык эмес уюмдары (Укуктук негиз. Бухгалтердик эсеп. Салыктар). Б., 2004.
72. Коммерциялык эмес уюмдар: укуктук жобо, мыйзамдар, уюмдаштыруу документтери. М.Ю. Тихомировдун ред. алдында, Москва, 1998.
73. Коммерциялык эмес уюмдарга салык салуу / ред. К. Ньюмандын ред. алдында – К., 2001.
74. Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары. Материалдардын жыйнагы. Н. Боржели, В. Брайт. Б.: ЭКЭУБ, 2005.
75. КМШнын, Борбордук жана Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн ӨЭУнун мамлекеттик каржылоосун мыйзамдык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү тажрыйбасы. - Алматы: ЭКЭУБ, 2004.
76. ЕККУнун “Кыргыз Республикасынын түштүк облустарынын суу пайдалануучулар ассоциацияларынын ишин баалоо” изилдөөсүнүн отчету.
77. Өндүрүштө энеликти коргоо. 1952-жылы кабыл алынган Энеликти коргоо жөнүндө Конвенцияны (Кайра каралган (103) жана Сунуштамаларды (95) кайра кароо. V (2) баяндамасы. Эл аралык эмгек конференциясынын 87-сессиясы. Женева: МБТ, 1999.
78. Пак У. Кыргыз Республикасында коомдук уюмдардын укуктук абалы. Б., 2005.
79. Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруунун укуктук негиздери / Окуу-методикалык китеби. Э.Н. Рахимбаев, Т.К. Кошоев, Т.Ж. Абдыева Б.: ПКО “Салам”, 2005.
80. Казакстан Республикасында коммерциялык эмес уюмдардын укуктук статусу (практикалык колдонмо)/ Д. Ш. Жандаевдин ред. алдында. - Алматы: ЭКЭУБ, 2002.
81. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин I бөлүгүн колдонуу боюнча практикалык колдонмо. Б.: Технология, 1999.
82. Попов А.А. Жарандык укуктун субъектиси катары мекеме: ю.и.т. диссертациясынын авторефераты. - Краснодар, 2005.
83. Аймактык коомдук өз алдынча башкаруу органдары жөнүндө жобо, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылдын 10-октябрында кабыл алынган №625 токтому менен бекитилген / “Кыргыз Республикасынын ченемдик актылары”, 2005-жылдын августу, №30.

84. Пушкарева Г.В. Партиялар жана партиялык системалар: М.Дювержинин концепциясы // Социалдык-саясий журнал. М.: 1993. - №9.
85. Растимешина Т.В., Епифанов А. С. Саясий партиялар: түшүнүктү, табиятын жана функцияларын аныктоонун негизги ыкмалары// Экономикалык жана социалдык-гуманитардык изилдөөлөр, №1 (13) 2017.
86. Дүйнөдөгү мамлекеттердин жарандык кодекстеринде коммерциялык эмес уюмдардын укуктук статусун жөнгө салуу / К. Ньюмендин, В. Овчаренконун ред. алдында. - Алматы: ЭКЭУБ, 2003.
87. Дүйнөдөгү мамлекеттердин жарандык кодекстеринде коммерциялык эмес уюмдардын укуктук статусун жөнгө салуу. Материалдардын жыйнагы. Жооп. ред. В. Овчаренко, 4-бас., Алматы: ТОО “Издательство LEM”, 2005.
88. Өкмөттүк эмес уюмдардын ишин жөнгө салуучу мыйзамдарды иштеп чыгуу жана колдонуу боюнча колдонмо. - ЭКЭУБ, Леон Айриш, 2000.
89. Свит Ю. Коммерциялык эмес уюмдардын банкроттугу мүмкүнбү? Караңыз. <http://www.bankr.ru/>
90. Кыргыз Республикасы үчүн БУУнун адам укуктары боюнча механизмдеринин сунуштамалар жыйнагы, 2010-2015-жж. БУУнун Адам укуктарын коргоо боюнча Жогорку комиссарынын Башкармалыгынын Борбор Азиядагы Регионалдык кеңсесинин колдоосу алдында БААУга караштуу Тянь-Шань Аналитикалык борбору тарабынан даярдалды. Бишкек, 2015-ж., шилтеме: <https://www.auca.kg>
91. “Коомдук кеңештер коомчулуктун мамлекеттик органдардын ишине катышуу механизми катары” материалдар жыйнагы. Эл аралык коммерциялык эмес укук борбору, 2009.
92. Европа сотунун жана Адам укуктары боюнча комиссиянын иш тажрыйбасында тынч чогулуштардын эркиндиги: чечимдердин жана токтомдордун жыйнагы. С.С. Дикман, К.И. Терехов. - Москва, 2011-жыл.
93. Кыргызстанда топтолгон Борбордук Азия республикаларында жерди туруктуу пайдаланууга капиталдык салымдардын таасиринин негизги өңүттөрү жөнүндө кырдаалдык изилдөө. Frame программасы – жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча билим алмашуу, 2007-жыл.
94. Снигирева И.О. Кесиптик бирликтер жөнүндө мыйзамдарды өркүндөтүүдөгү көйгөйлөр // Коомдук уюмдардын теориясынын маселелери. М., 1977.
95. Сооданбеков С.С. Укушев М.К. Кыргыз Республикасынын конституциялык укугу (Жалпы жана Өзгөчө бөлүктөрү). Б., 2001.
96. Социалдык өнөктөштүк маселелери боюнча салыштырмалуу изилдөөлөр жана мыйзамдар. Материалдардын жыйнагы. К. Ньюмандын ред. алдында. - Алматы: ЭКЭУБ, 2001.
97. Степанов Д.И. Коммерциялык эмес уюмдарды кайра уюштуруунун формалары. Чарба жана укук. 2003, №10.

98. Снегирева И.О. Кесиптик бирликтерде мыйзамдарды өркүндөтүүнүн көйгөйлөрү// Коомдук уюмдардын теориясынын маселелери. М., 1977.
99. Телюкина М.В. Кайра уюштуруу юридикалык жактардын ишин токтотуунун ыкмасы катары. Мыйзамдар, 2000, №1.
100. Тихомиров М.Ю. Коммерциялык эмес уюмдардын уюмдаштыруу документтери - М.: 2000.
101. Жандуу улуу орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү. В.Даль. - Санкт-Петербург, 2002-жыл.
102. Кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн башатында/Ред.: Т.К. Койчуев, В.М. Плоских, Т.У. Усубалиев - Бишкек, 1996.
103. Мамлекеттик саясатты түзүү: мамлекет менен жарандык коомдун өз ара аракеттенүүсү. Аналитикалык отчет / Авт.- түзүүчү. Тюлегенов М. Т., Азия Консалтинг, сентябрь, 2016.
104. Френкель Э.Б. Чет өлкөлөрдө эмгекти жамааттык-келишимдик жөнгө салуу// Рынок экономикасына өтүү шарттарында эмгекти укуктук жөнгө салуу. М., 1995.
105. Хименес де Аречага Э. Заманбап эл аралык укук. М., 1983.
106. Чернега К.А. Кайрымдуулук уюмдарынын укуктук абалы // “Орусиядагы коммерциялык эмес уюмдар” журналы. - 2003. - №5. – <http://finpress.ru/nko/арhiv/2003/5/1.html>
107. Чернега К.А. Орусия Федерациясында кайрымдуулук ишин укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү //“Орусияда коммерциялык эмес уюмдар” журналы - 2003. - № 6. – <http://finpress.ru/nko/арhiv/2003/6/2.html>
108. Чиналиев У. Кыргыз Республикасында жарандык коомду түзүүнүн өзгөчөлүктөрү. М., 2001.
109. Штаба Р.С. Кайрымдуулук иши // “Орусиялык салык чабарманы” журналы - 2002. - № 23. – http://rnk.ru/rnk/article_print.phtml?code=979
110. Шмачков Т.В. Саясий илимдердин категориялары. М., 2002.
111. Юрьев С.С. Орусия Федерациясында коммерциялык эмес уюмдардын ишин укуктук жөнгө салуу. М., 1998. <http://ngo.org.ru/ngoss/get/id13069.html>
112. Ямольская Ц.А. СССРдеги коомдук уюмдар. М., 1972.

IV. Англис тилиндеги адабият

1. A.E. Kaplan, “Giving USA 1997,” NY:AAFRC Trust for Philanthropy, 1997.
2. A. Kandil, “Defining the Nonprofit Sector: Egypt,” Working Papers of the John Hopkins Comparative Sector Project; National Center for Sociological and Criminological Research, Cairo, 1993.
3. Bengsston, S. and Bonfils, I.S., 2013. Danish disability research across half a century. Scandinavian Journal of Disability Research, 15(S1).

4. C. Eugene Steuerle and V. Hodgkinson, "Meeting Social Needs: Comparing the Resources of the Independent Sector and Government" вкниге "Nonprofits and Government. CollaborationandConflict" TheUrbanPress, WDC, 1998.
5. Creative Philanthropy: Toward a New Philanthropy for the Twenty-First Century, by Helmut K. Anheier and Diana Leat. London: Routledge, 2006.
6. Deepti Bhatnagar, Animesh Rathore, Magui Moreno Torres, Parameeta Kanungo, Empowerment Case Studies: Participatory Budgeting in Brazil, World Bank, 2003.
7. E. Wolff, "The Economy and Philanthropy," Philanthropy and the Nonprofit Sector in a Changing America, Indiana Univ. Press, 1999, pp. 81-82.
8. Jakobson, L. I., Toepler, S., & Mersianova, I. V. (2018). Foundations in Russia: Evolving Approaches to Philanthropy. AmericanBehavioralScientist, 62(13), 1844-868.
9. H.K. Anheier, "Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector Cross-Nationally," Voluntas, Vol. 9. No 3, 1998.
10. L.M. Salamon, "Government - Nonprofit Relations in International Perspective", Nonprofits and Government. CollaborationandConflict, TheUrbanInstitutePress, WDC, 1998.
11. L. M. Salamon, "America's Nonprofit Sector: A Primer," 2nd Ed., The Foundation Center, 1999.
12. Merkl P.H. Modern Comparative Politics. - N.Y.: Oxford University Press, 1970
13. P. Halfpenny, "Economic and Sociological Theories of Individual Charitable Giving: Complementary or Contradictory?" Voluntas, Vol .10, No 3, 1999, p199
14. Ruth, Michael. 2020. "Foundation (Nonprofit)." Salem Press Encyclopedia.
15. "The New Civic Atlas. Profiles of Civil Society in 60 Countries," CIVICUS, 1997
16. S.B. Schearer, "Building Indigenous Foundations that Support Civil Society," Sustaining Civil Society. StrategiesforResourceMobilization, CIVICUS, 1997, p. 305.
17. S. Toepler, "Foundations and their Institutional Context: Cross-Evaluating Evidence from Germany and the United States," VOLUNTAS, Vol. 9, No 2, 1998, p. 155.
18. William W. Goldsmith, Participatory Budgeting in Brazil, 2012.

V. Интернеттеги ресурстарга шилтемелер

1. Альтернативалык каржылоо: коммерциялык эмес уюмдардын туруктуу каржылоо моделдери. Кейстердин жыйнагы. Зыянды Азайтуу боюнча Евразия Ассоциациясы, 2019 https://harmreductioneurasia.org/wp-content/uploads/2020/01/Alternative_Financing_RU.pdf
2. Дүйнөлүк банктын документтеринин архиви: <https://www.worldbank.org/en/home>

3. АКШнын муниципалитеттеринин ченемдик укуктук актыларынын дайындар базасы, AmericanLegalPublishingCorporation китепканасы: <https://www.amlegal.com/> аркылуу www.library.amlegal.com
4. Чоң советтик энциклопедия. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/064/366.htm>
5. Акча жана кайрымдуулук, №73, 2010, САФ Россия <http://www.cafrossia.ru/attachments/download/431>
6. Польшанын Экономика, эмгек жана социалдык саясат министрлигинин коомго пайда көрсөтүү департаменти <https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/How,to,donate,1,559.html>
7. 1601-жылы кабыл алынган Жакырларга жардам жөнүндө Мыйзам (1601 PoorLaw). <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/2015-parliament-in-the-making/get-involved/2015-banners-exhibition/rachel-gadsden/1601-poor-law-gallery/>
8. Европа мамлекеттеринин конституциялык укугу: юридикалык ЖОЖдордун жана факультеттердин студенттери үчүн окуу китеби. Жооп. ред. Д.А. Ковачев. - М.: ВолтерсКлувер, 2005. <http://alleng.org/d/jur/jur478.htm> (2020-жылдын 10-февралы).
9. Мельник Т.Е. Коомдук бирикмелерди каттоонун жаңы тартиби.- Мыйзамдар жана экономика. 2002, №7. <http://center-bereg.ru/j3129.html> (2020-жылдын 10-февралы).
10. Англиянын жана Уэльстин Кайрымдуулук боюнча комиссиясынын расмий баракчасы: <https://www.gov.uk/government/organisations/charity-commission>
11. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин расмий сайты: www.kenesh.kg
12. Бириккен Улуттар Уюмунун расмий сайты: www.un.org
13. БУУнун Адам укуктары боюнча Жогорку комиссарынын расмий сайты: www.ohchr.org
14. Ачык Өкмөт Улуттук Форумунун расмий сайты: www.org.el.kg
15. Сан-Франциско шаарынын муниципалдык органдарынын ишинин ачыктыгы боюнча Ыкчам топтун расмий баракчасы: www.sfgov.org/sunshine
16. Даниянын Майыштар боюнча кеңешинин расмий сайты: www.dch.dk
17. Чех Республикасынын Өкмөтүнүн расмий сайты: www.vlada.cz
18. Канада Өкмөтүнүн расмий сайты: www.canada.ca
19. Германиянын Глобалдык өзгөрүүлөр боюнча илимий консультативдик кеңешинин расмий сайты: www.wbgu.de
20. ЕККУ/ДИАУБдун Биригүү эркиндиги боюнча жетектөөчү принциптери, 2016 <https://www.osce.org/ru/odihr/160961?download=true>
21. “Тартуулоо антынын” (The Giving Pledge) расмий сайты <https://givingpledge.org>

22. Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун сайты: [https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-\(guinea-worm-disease\)](https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-(guinea-worm-disease))
23. Картер борборунун сайты: <https://www.cartercenter.org/health/guinea-worm/index.html>
24. Кливленд фондунун сайты: <http://www.clevelandfoundation100.org/>
25. Planners Network сайты: www.plannersnetwork.org
26. “Карылар үчүн ресурстук борбор” коомдук бирикмесинин сайты: www.rce.kg
27. Куран 2:1-5, 2:192, 2:215, 2:254, 2:261-263, 2:165, 2:274, 9:103, 25:67, 51:19 жана башка аяттар. <https://quran-online.ru/>
28. Молдова юридикалык ресурстар борбору: <http://crjm.org/legea-2-pe-intelesul-tuturor/>
29. Кыргыз Республикасынын Укуктук маалыматтардын борборлоштурулган дайындар банкы: www.cbd.minjust.gov.kg
30. CAF World Giving Index: Ten Years of Giving Trends, 10th edition, 2019 https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi_10th_edition_report_2712a_web_101019.pdf
31. Charitable Contribution Deduction, IRS: <https://www.irs.gov/charities-non-profits/charitable-organizations/charitable-contribution-deductions>
32. Charitable Contributions: for use in preparing 2019 Returns, Publication 526, Cat. No. 15050A, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p526.pdf>
33. Charitable Giving: Donors Focus on One or Two Organizations, by Daniela Yu and Amy Adkins, GALLUP, June 14, 2016: <https://news.gallup.com/businessjournal/192689/charitable-giving-donors-focus-one-two-organizations.aspx>
34. Giving USA 2019: Americans gave \$427.71 billion to charity in 2018 amid complex year for charitable giving, Giving USA, June 18, 2019: <https://givingusa.org/giving-usa-2019-americans-gave-427-71-billion-to-charity-in-2018-amid-complex-year-for-charitable-giving/>
35. Judah I. Kupfer, Does My Nonprofit Need to Pay Tax? Understanding Unrelated Business Income Tax. Nonprofit Quarterly, December 25, 2011. <https://nonprofitquarterly.org/does-my-nonprofit-need-to-pay-tax-understanding-unrelated-business-income-tax/>
36. Miller, T. S. (2007). [Charity, Endowments, and Charitable Institutions in Medieval Islam]. Catholic Historical Review, 93(1), 148–150. <https://doi-org.ezprox.bard.edu/10.1353/cat.2007.0113>
37. Public Benefit Organizations: Moldovan Certification Commission. The International Journal of Not-for-Profit Law, Volume 8, Issue 2, November 2005: <https://www.icnl.org/resources/research/ijnl/moldovan-certification-commission>

38. Tech titans like Mark Zuckerberg and Bill Gates have pledged to give away billions through the 'Giving Pledge' – here's where the money is going, by Peter Kotecki, Business Insider, July 30, 2018. <https://www.businessinsider.com/how-tech-billionaires-who-signed-giving-pledge-donating-money-2018-7#bill-and-melinda-gates-have-donated-billions-since-launching-the-giving-pledge-1>
39. How to lose your 501(c)(3) tax-exempt status (without really trying), IRS publication <https://www.irs.gov/pub/irs-tege/How%20to%20Lose%20Your%20Tax%20Exempt%20Status.pdf>
40. Key Elements of the US Tax System: Briefing Book, What is the tax treatment of charitable contributions?, The Tax Policy Center <https://www.taxpolicycenter.org/briefing-book/what-tax-treatment-charitable-contributions>
41. Tax on Unrelated Business Income of Tax-Exempt Organizations, Publication 598, Cat. No. 46598X, February 26, 2019, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA. <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p598.pdf>
42. Tax-Exempt Status for Your Organization, Publication 557, Cat. No. 46573C, February 6, 2020, Department of the Treasury, Internal Revenue Service, USA <https://www.irs.gov/pub/irs-pdf/p557.pdf>
43. The Nonprofit Sector in Brief 2018: Public Charities, Giving, and Volunteering, by Brice S. McKeever, Urban Institute, November 2018. <https://nccs.urban.org/publication/nonprofit-sector-brief-2018#the-nonprofit-sector-in-brief-2018-public-charities-giving-and-volunteering>
44. The Wealthiest Charitable Foundations in the World, by Joyce Chepkemoi, World Atlas, April 25, 2017: <https://www.worldatlas.com/articles/which-are-the-wealthiest-charitable-foundations-worldwide.html>
45. William P. Barrett, America's top charities 2019: <https://www.forbes.com/lists/top-charities/#4cdceed25f50>